

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Юридичний факультет

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VOLODYMYR DAHL EAST UKRAINIAN NATIONAL
UNIVERSITY
Faculty of Law**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ № 2 (48)

**TOPICAL ISSUES OF LAW:
THEORY AND PRACTICE**

COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS № 2 (48)

Київ 2024

УДК 340.11(477)
А 43

ISSN (print) 2218-5461
ISSN(online) 2412-4397

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 12.06.2002 №1-05/6, рішення Президії ВАК України (протокол №1-05/4 від 14.10.2009 р.), постанови Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. №1-05/3, Наказу МОН України від 09.03.2016 р. №241 збірник затверджено як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук. Збірник внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія В) (Наказ МОН України № 1471 від 26.11.2020). Збірник наукових праць «Актуальні проблеми права: теорія і практика» внесений до Міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща).

Видається відповідно до рішення Вченої ради Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 3 від 29 листопада 2024р.).

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України, свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 15362- 3934Р.

А 43 Актуальні проблеми права: теорія і практика : Збірник наукових праць № 2 (48). – Київ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2024. – 312 с.

Статті друкуються в авторській редакції мовою оригіналу.

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідають автори.

ISSN (print) 2218-5461
ISSN(online) 2412-4397
УДК 340.11(477)

© Східноукраїнський національний університет
імені Володимира Даля, 2024.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор – Арсентьєва Олена Сергіївна – кандидат юридичних наук, професор, декан юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ), <https://orcid.org/0000-0001-7959-8524>

Заступник головного редактора – Слюсар Андрій Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна), <https://orcid.org/0000-0003-4550-7086>

Секретар редакційної колегії – Івчук Юлія Юріївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ), <https://orcid.org/0000-0002-0399-9126>

Члени редакційної колегії:

Назимко Олена Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного та господарського права, Донецький державний університет внутрішніх справ (м. Кривий Ріг, Україна), <https://orcid.org/0000-0001-5418-7438>

Подорожній Євген Юрійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового та господарського права, Харківський національний університет внутрішніх справ (м. Харків), <https://orcid.org/0000-0003-1677-1937>

Сіроха Дмитро Ігорович – доктор юридичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ), <http://orcid.org/0000-0003-2805-2278>

Устименко Олена Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент, начальник відділу міжнародного співробітництва, Харківський національний університет внутрішніх справ (м. Харків), <https://orcid.org/0000-0002-5169-0123>

Ярошенко Олег Миколайович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії правових наук України, проректор з навчально-методичної роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна), <https://orcid.org/0000-0001-9022-4726>

Розовський Борис Григорович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ), <https://orcid.org/0000-0002-5112-5159>

Вепхвія Гварамія – доктор юридичних наук, професор, декан факультету права та дипломатії Сухумського державного університету (м. Тбілісі, Грузія).

Капліна Галина Анатоліївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ), <http://orcid.org/0000-0003-2527-3550>

Клемпарський Микола Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін та міжнародного права Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг, Україна), <https://orcid.org/0000-0001-7948-5706>

Котова Любов Вячеславна – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ), <https://orcid.org/0000-0002-2437-3624>

Назимко Єгор Сергійович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, перший проректор Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг, Україна), <https://orcid.org/0000-0003-4949-4155>

Татаренко Галина Вікторівна – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ), <https://orcid.org/0000-0002-2926-3870>

Шаповалова Ольга Вікторівна – доктор юридичних наук, професор, Почесний професор Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, завідувачка кафедри господарсько-правових та суспільно-політичних дисциплін Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ), <https://orcid.org/0000-0002-8813-3849>

Відповідальний за випуск — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля **Івчук Юлія Юріївна**

EDITORIAL BOARD

Chief Editor - Arsentieva Olena Serhiivna – PhD in Law, Associate Professor, Dean of the Faculty of Law of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv) <https://orcid.org/0000-0001-7959-8524>

Deputy Chief Editor – Sliusar Andrii Mykolaiovych – LL.D., Professor, Professor of the Department of Labor Law of Yaroslav Mudryi National Law University (Kharkiv, Ukraine) <https://orcid.org/0000-0003-4550-7086>

Secretary of the Editorial Board – Ivchuk Yuliia Yuriiivna – LL.D., Professor, Professor of the Department of Public and Private Law of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv) <https://orcid.org/0000-0002-0399-9126>

Members of the Editorial Board:

Nazymko Olena Viktorivna – PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Civil and Commercial Law, Donetsk State University of Internal Affairs (Kryvyi Rih, Ukraine), <https://orcid.org/0000-0001-5418-7438>

Podorozhnii Yevhen Yuriiiovych – LL.D., Professor, Professor of the Department of Labor Law and Economic Law, Kharkiv National University of Internal Affairs (Kharkiv), <https://orcid.org/0000-0003-1677-1937>

Sirokha Dmytro Ihorovych – LL.D., Associate Professor, Acting Head of the Department of Labor Law and Social Security Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv), <http://orcid.org/0000-0003-2805-2278>

Ustymenko Olena Serhiivna – PhD in Law, Associate Professor, Head of the Department of International Cooperation, Kharkiv National University of Internal Affairs (Kharkiv), <https://orcid.org/0000-0002-5169-0123>

Yaroshenko Oleh Mykolaiovych – LL.D., Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vice-Rector for Educational and Methodological Affairs of the Yaroslav Mudryi National Law University (Kharkiv, Ukraine) <https://orcid.org/0000-0001-9022-4726>

Rozovskyi Borys Hryhorovych – LL.D., Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Public and Private Law of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv) <https://orcid.org/0000-0002-5112-5159>

Vepkhviia Hvaramiia – LL.D., Professor, Dean of the Faculty of Law of Sokhumi State University (Tbilisi, Georgia).

Kaplina Halyna Anatoliivna – PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Public and Private Law of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv) <http://orcid.org/0000-0003-2527-3550>

Klemparskyi Mykola Mykolaiovych – LL.D., Professor, Professor of the Department of State and Legal Disciplines and International Law of Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kryvyi Rih, Ukraine) <https://orcid.org/0000-0001-7948-5706>

Kotova Liubov Viacheslavna – PhD in Law, Professor, Acting Head of the Department of Public and Private Law of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv) <https://orcid.org/0000-0002-2437-3624>

Nazymko Yehor Serhiiovych – LL.D., Senior Researcher Officer, First Vice-Chancellor of Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kryvyi Rih, Ukraine) <https://orcid.org/0000-0003-4949-4155>

Tatarenko Halyna Viktorivna – PhD in Law, Professor, Head of the Department of Public and Private Law of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv) <https://orcid.org/0000-0002-2926-3870>

Shapovalova Olha Viktorivna – LL.D., Professor, Professor Emeritus of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Head of the Department of Economic-Legal and Socio-Political Disciplines of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University (Kyiv) <https://orcid.org/0000-0002-8813-3849>

Responsible for the issue - LL.D., Professor, Professor of the Department of Public and Private Law of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University **Ivchuk Yuliia Yuriivna**

З М І С Т

Байрачна Л.К., Карпенко М.В. ДОКТРИНА ПЛОДІВ ОТРУЙНОГО ДЕРЕВА: ВІТЧИЗНЯНА ТА МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ	11
Валецька О.В. ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЗАОХОЧЕННЯ» В ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ	23
Гриценко Г.М. ВПЛИВ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ВІДБУДОВУ КРИТИЧНО ВАЖЛИВОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ	33
Солодченко С.В., Беспалов М.О., Матвєєва А.В., Гриценко Г.М. ЕЛЕКТРОННА ПЛАТФОРМА БЛОКЧЕЙН ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗМЕНЬШЕННЯ РИЗИКІВ ПРИ ВЕДЕННІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	45
Волкова А.О. ЖИТЛОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОСННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	58
Донченко А.Я. ПРАВО НА ЗАБУТТЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА	72
Желнін В.Є., Чиркін А.С. РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ ЧИ ПИТАННЯ МАЙБУТНЬОГО?	85
Загоруй Л.М., Загоруй І.С. ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	99
Івчук Ю.Ю. ДИСТАНЦІЙНА ЗАЙНЯТИСТЬ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ	112
Карпенко М.В. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВопорушення В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	123
Карпіцький М. М. НЕОБХІДНІСТЬ І ДОЦІЛЬНІСТЬ ЯК ПРАВОТВОРЧІ ПРИНЦИПИ СИСТЕМИ ПРАВА	134
Лашутін С.О. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОБОЧОГО ЧАСУ ТА ЧАСУ ВІДПОЧИНКУ ПРАЦІВНИКІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ	144
Лісна І.С. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРАВОВИХ НОРМ У ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ	152
Нестерович В.Ф., Антоненко М.І. ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ У СВІТЛІ ЄВРОІНТЕРАЦІЇ: ДОСВІД ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПИ ДЛЯ УКРАЇНИ	164
Петросян К.Є. СОЦІАЛЬНІ ПРАВА В УМОВАХ ВІЙНИ: ПОНЯТТЯ ТА СУДОВИЙ МЕХАНІЗМ ЇХ ЗАХИСТУ	177
Правдюк В.М. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ МІСТ	186

Руденко М.В. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	200
Севост'янова К.А. СУДОВИЙ ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ СПОСІБ ПОДОЛАННЯ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ ТА ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ СПОРІВ.....	212
Станішевський Є.В. ПРОФЕСІЙНА БЕЗПЕКА, ОХОРОНА ТА БЕЗПЕКА ПРАЦІ ПРАЦІВНИКА ЯК СТОРОНИ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ	225
Татаренко І.В., Котова Л.В. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ РИМСЬКОГО СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ	236
Татаренко Г.В., Татаренко Д.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ.....	249
Степченко Д.О., Татаренко Г.В. ЗАХИСТ ПРАВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ З УРАХУВАННЯМ ГЕНДЕРНИХ АСПЕКТІВ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ПРАКТИКА УКРАЇНИ	262
Чиркін А.С. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ В КОНТЕКСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ.....	274
Шаповалова О.В., Лупенко А.В. НАВЧАННЯ ЯК СПРОБА РОЗВ'ЯЗАННЯ НАУКОВИХ ПРОБЛЕМ: КОМПОНЕНТА ДУАЛЬНОСТІ ОСВІТИ.....	288
Севост'янов С.С. ЗМІСТ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ПРО ДИСТАНЦІЙНУ РОБОТУ	297
 ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВПРАЦІ. ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ	308
 ПРИКЛАД ОФОРМЛЕННЯ ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СТАТТІ	310

CONTENT

Bayrachna L.K., Karpenko M.V. FRUIT OF POISONOUS TREE DOCTRINE: DOMESTIC AND INTERNATIONAL PRACTICE OF APPLICATION	11
Valetska O.V. STUDY OF THE CONCEPT OF “ENCOURAGEMENT” IN LABOR RELATIONS	23
Hrytsenko H. THE IMPACT OF DECENTRALISATION ON THE REBUILDING OF CRITICAL AND SOCIAL INFRASTRUCTURE	33
Solodchenko S., Bespalov M., Matvieieva A., Hrytsenko H. ELECTRONIC BLOCKCHAIN PLATFORM AS A TOOL TO REDUCE RISKS IN DOING BUSINESS	45
Volkova A.O. HOUSING POLICY OF THE STATE IN THE CONDITIONS OF WAR AND POST-WAR TRANSFORMATION.....	58
Donchenko A. THE RIGHT TO BE FORGOTTEN IN UKRAINE AND EUROPEAN COUNTRIES: GENERAL THEORETICAL APPROACHES AND JUDICIAL PRACTICE.....	72
Zhelnin V.Y., Chyrkin A.S. REPRODUCTIVE HUMAN RIGHTS: AN URGENT PROBLEM OF THE PRESENT OR A MATTER OF THE FUTURE?.....	85
Zagoruy L. M., Zagoruy I. S. PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS ON THE INTERNET: PROSPECTS FOR DEVELOPMENT.....	99
Ivchuk Yu.Yu. REMOTE EMPLOYMENT: FOREIGN EXPERIENCE AND PROSPECTS OF LEGAL REGULATION IN UKRAINE	112
Karpenko M.V. PROBLEMATIC ASPECTS OF LEGAL LIABILITY FOR ENVIRONMENTAL OFFENCES UNDER MARTIAL LAW	123
Karpitsky M. NECESSITY AND EXPEDIENCY AS LAWMAKING PRINCIPLES OF THE LEGAL SYSTEM	134
Lashutin S.O. FEATURES OF THE LEGAL REGULATION OF WORKING TIME AND REST TIME OF EMPLOYEES OF THE PROSECUTION OFFICE OF UKRAINE	144
Lisna I. IMPLEMENTATION OF EUROPEAN LEGAL STANDARDS IN THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	152
Nesterovych V.F., Antonenko M.I. DECENTRALIZATION IN THE LIGHT OF EUROPEAN INTEGRATION: EXPERIENCE OF SELECTED EUROPEAN COUNTRIES FOR UKRAINE	164
Petrosyan K.E. SOCIAL RIGHTS IN THE CONDITIONS OF WAR: THE CONCEPT AND THE JUDICIAL MECHANISM OF THEIR PROTECTION.....	177
Pravdyuk V.M. HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE MAIN REASONS FOR EMERGENCE OF CITIES	186

Rudenko M.V.	
ANALYSIS OF THE CURRENT STAGE OF DECENTRALIZATION REFORM UNDER MARTIAL LAW: PROBLEMS AND CHALLENGES FOR UKRAINE	200
Sevostyanova K.A.	
JUDICIAL PROTECTION OF EMPLOYEES' LABOR RIGHTS AS AN EFFECTIVE WAY TO OVERCOME RIGHTS RESTRICTIONS AND RESOLVE LABOR DISPUTES	212
Stanishevskiy E.	
OCCUPATIONAL SAFETY, PROTECTION AND LABOR SAFETY OF THE EMPLOYEE AS A PARTY OF LABOR RELATIONS IN MODERN CONDITIONS: ISSUES OF TERMINOLOGICAL DEFINITION AND CONSOLIDATION.....	225
Tatarenko I.V., Kotova L.V.	
CRIMINAL LIABILITY FOR WAR CRIMES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT	236
Tatarenko H.V., Tatarenko D.V.	
PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL AND LABOR RIGHTS IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE.....	249
Stepchenko D. O., Tatarenko H.V.	
PROTECTION OF THE RIGHTS OF PRISONERS OF WAR WITH A GENDER PERSPECTIVE: INTERNATIONAL STANDARDS AND UKRAINIAN PRACTICE	262
Chyrkin A.S.	
SOCIAL STATE: CONCEPT, FEATURES AND FUNCTIONS IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION OF POWER	274
Shapovalova O.V., Lupenko A. V.	
LEARNING AS AN ATTEMPT TO SOLVE SCIENTIFIC PROBLEMS: COMPONENT OF DUALITY OF EDUCATION	288
Sevostyanov S.S.	
CONTENTS OF THE EMPLOYMENT CONTRACT ON DISTANCE WORK	297
WE INVITE YOU TO COOPERATE WITH THE TECHNICAL REQUIREMENTS FOR THE DESIGN OF ARTICLES	310
EXAMPLE OF THE DESIGN OF THE MAIN ELEMENTS OF THE ARTICLE	312

УДК 343.140.02

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-11-22>

**ДОКТРИНА ПЛОДІВ ОТРУЙНОГО ДЕРЕВА:
ВІТЧИЗНЯНА ТА МІЖНАРОДНА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ**

Байрачна Л.К., Карпенко М.В.

**FRUIT OF POISONOUS TREE DOCTRINE:
DOMESTIC AND INTERNATIONAL PRACTICE OF APPLICATION**

Bayrachna L.K., Karpenko M.V.

У статті розкрито й деталізовано доктрину плодів отруйного дерева, як одну з найбільш актуальних концепцій кримінального процесу, що передбачає фундаментальне теоретико-прикладне значення в розрізі практики міжнародних судових органів.

Стаття присвячена стандартам допустимості доказів, що сформовані та ґрунтуються на практиці Європейського суду з прав людини. Зокрема, здійснено аналіз правових позицій ЄСПЛ, які порушують проблемні аспекти допустимості доказів та їхню оцінку національними судами з метою дотримання процесуальних гарантій.

Як результат роботи, визначено сутність доктрини плодів отруйного дерева з огляду на походження й підходи до розуміння, крізь призму практики Верховного Суду України та його вагомість у вітчизняній судовій системі. Визначено, що доктрина передбачає, якщо внаслідок порушення кримінального процесуального законодавства неприпустимими є джерело доказів, то такими ж будуть й інші докази, отримані за його допомогою. Встановлено, що першочерговою умовою застосування дослідженої доктрини є причинно-наслідковий зв'язок між первинними недопустимими доказами, які одержані з порушенням істотних прав і свобод особи в кримінальному процесі й похідними доказами, що здобуті завдяки цій інформації.

Ключові слова: Верховний Суд України, доктрина плодів отруйного дерева, Європейський суд з прав людини, кримінальний процес, недопустимість доказу, право на справедливий суд, практика суду.

Постановка проблеми. Реформування кримінального процесуального законодавства України за допомогою імплементації міжнародної судової практики є вагомим складовим елементом у забезпеченні прав і свобод особи, а також дотримання верховенства права в кримінальному провадженні.

Наразі система кримінального правосуддя в Україні не є досконалою, а більша частина того, що змушує цю систему функціонувати, — це закони, принципи й

процедури, встановлені для забезпечення порядку. Зазначені функціональні елементи забезпечують застосування законів та справедливе поведіння з обвинуваченим під час усього кримінального провадження.

Сучасний міжнародний підхід до захисту прав людини враховує застосування доктрини плодів отруйного дерева, що ґрунтується на відповідних позитивних зобов'язаннях держави щодо захисту основоположних прав та свобод людини від їхнього порушення третіми особами.

Враховуючи, що доктрина плодів отруйного дерева набуває все більшого поширення в національній та зарубіжній судовій практиці, необхідно наголосити на актуальності цього питання в розрізі фундаментального теоретико-прикладного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження, присвячені доктрині плодів отруйного дерева, вельми різноманітні та охоплюють багато аспектів допустимості доказів. Значна увага до досліджуваної теми зумовлена тим, що підхід до визнання доказів недопустимими впливає на реформування кримінального процесуального законодавства України. Зазначений фактор став підґрунтям для робіт широкого кола науковців, а саме: В. В. Бурлака, Л. В. Гаврилюка, В. Г. Дрозда, О. М. Дроздова, О. В. Дроздової, С. О. Ковальчука, О. М. Толочка, С. О. Шульгіна, О. Г. Яновської та інших. Проте, незважаючи на значний обсяг, майже всі наукові роботи, спрямовані на процес визнання доказів недопустимими та оминають ґрунтовне дослідження доктрини плодів отруйного дерева.

Метою дослідження є детальний аналіз змісту й сутності доктрини плодів отруйного дерева в розрізі сучасної міжнародної судової практики, яка допоможе вирішити проблемні аспекти розуміння цієї концепції й ефективного застосування в українському судочинстві.

Викладення основного матеріалу. Доктрина плодів отруйного дерева (англ. fruit of the poisonous tree) було запроваджено Верховним Судом США з метою оцінки допустимості доказів у кримінальних справах. Зміст доктрини полягає в тому, що джерело доказів («дерево») є недопустимим («отруєним»), а відповідно, всі інші докази, які здобуті за його допомогою («плоди»), також є недопустимими, тобто не підлягають виокористанню при доведенні вини.

Концепція плодів отруйного дерева сформувалась у рішенні від 1920 року в справі Сільверторн Ламбер Ко проти Сполучених Штатів. Відповідно до обставин справи, Фредерік Сільверторн намагався ухилитись від сплати податків, після чого Федеральні агенти незаконним шляхом вилучили податкові книги в офісі компанії Ламбер, яка належала обвинуваченому, та зробили копії цих записів. У Верховного Суду США виникло питання, чи були докази допустимими, якщо походили від доказів, здобутих незаконно й дійшов висновку, що незаконно скопійовані матеріали стали «отруйними» та неприйнятними. Окрім цього, Суд у рішенні зазначив, що застосування інформації, здобутої незаконним шляхом та забороненими засобами применшує роль Четвертої поправки Конституції США до простої «форми слів» [1].

Згодом, відповідно до практики Верховного Суду США, доктрина плодів отруйного дерева набула досить детального тлумачення, наприклад, у рішенні від 1963 року в справі Вонг Сунь проти Сполучених Штатів. Суд США констатував, що доктрина має значення обов'язкового елемента належної процедури, в розрізі того, що наркотичні засоби, які було знайдено внаслідок відомостей, здобутих з порушенням Четвертої поправки Конституції США, підлягають виключенню та не можуть бути враховані у процесі судового розгляду [2].

На переконання О. М. Толочка, назва досліджуваної доктрини походить від біблійного тексту, в якому йдеться, що плоди отруйного дерева є також отруйними. Водночас, перша згадка цієї назви міститься у рішенні від 1939 року у справі Нардон проти Сполучених Штатів, що було сформульовано суддею Феліксом Франкфуртером [3, с. 189].

Доктрина плодів отруйного дерева, що також відома, як доктрина похідних доказів — це норма кримінального процесуального права, яка робить неприпустимими докази, отримані під час незаконного обшуку, арешту або допиту. Тобо докази, що є «плодами», стають зіпсованими, адже вони надійшли від незаконної процесуальної дії, яка є «отруйним деревом» [4]. Згідно з цією доктриною потрібно вилучити не тільки незаконно здобуті докази, а й усі інші докази, які були отримані в результаті використання цих доказів. Судові органи мають вважати ці докази плодами отруйного дерева.

Мета доктрини полягає в запобіганні неправомірної поведінки поліції. Початковим незаконним доказом є отруйне дерево, а будь-які докази, які походять від цього дерева, так само отруєні. Плоди отруйного дерева стосуються як речових доказів, так і свідчень, що отримані незаконним шляхом. Найбільш поширеною причиною використання цієї доктрини є клопотання сторони захисту про виключення доказів, що вплинули б негативно на підсудного при вирішенні справи, що походять від незаконного обшуку. Як приклад, у процесі допиту в поліції підозрюваний просить надати доступ до захисника, але поліція ігнорує запит і продовжує допит. Через певний час, підозрюваний, втомлений від процесу допиту, під тиском та примусом зізнається у пограбуванні. Результатом є зіпсоване зізнання, адже поліція не змогла зупинити допит у необхідний час. Відповідно до змісту положень КПК України використання доктрини плодів отруйного дерева відбувається не тільки судом, а й застосовується стороною обвинувачення протягом досудового розслідування [5, с. 215].

В розрізі розглянутих проблемних аспектів аспектів наявні різні шляхи незаконного отримання доказів. Найбільш

поширеними випадками незаконного отримання доказів є: прослуховування чи запис телефону, окрім випадків, передбачених у законодавстві, незаконний обшук та виїмка, запис діяльності за допомогою прихованих камер. Зазначені ситуації є більш розповсюдженими в першу чергу через байдуже ставлення та нехтування процедурами й гарантіями належного кримінального процесу, низький рівень якості досудового розслідування, відсутність бажання в судів не враховувати такі незаконно отримані докази через побоювання випустити винну особу на свободу, сприймаючи помилки, як просто технічність [6, с. 245]. На нашу думку, небезпека врахування плодів отруйного дерева реальна, адже більшість юрисдикцій відійшли від цього принципу повністю, чи, у будь-якому разі, істотно нехтують ним. Виключення доказів, здобутих незаконним шляхом, безперечно, змусило б правоохоронні органи поліпшувати свої методи й проводити розслідування відповідно до чинного законодавства. Водночас, це також може захистити права на належну процедуру, особисту свободу, попереджаючи свавілля органів державної влади.

Доктрина плодів отруйного дерева є більш розгорнутим правилом виключення, проте необхідно розуміти різницю цих понять. Необхідно зазначити, що правило виключення дозволяє судам виключити докази в процесі судового розгляду, у випадку їхнього отримання з порушенням Конституції України. Доктрина плодів отруйного дерева розширює правило виключення, усуваючи будь-які докази, отримані за допомогою іншого доказу шляхом незаконного обшуку, вилучення або арешту. Першочерговий доказ, здобутий внаслідок порушення норм Конституції України є отруйним деревом, а його плоди охоплюють всю іншу доказову базу, що виявляється пізніше через докази,

отримані в результаті первинного порушення. На наше переконання, витоки досліджуваної доктрини полягають у презумпції невинуватості, згідно з вимогами якої «обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях» [7].

Відповідно до здійсненого аналізу проблемних питань, доктрина плодів отруйного дерева знайшла своє вираження в багатьох рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Погодимось із думкою С. О. Ковальчука, що доктрина плодів отруйного дерева, як і практика ЄСПЛ не завжди надають абсолютне значення в аспекті порушення права на справедливий суд [8, с. 95].

Завданням ЄСПЛ не є встановлення винуватості заявників чи безпосереднє визначення окремого доказу допустимим відповідно до норм національного законодавства. Зокрема, ЄСПЛ неодноразово підкреслював, якщо національний суд нехтує позиціями заявника, а також перешкоджає оскарженню допустимості доказів, то порушуються вимоги обґрунтованості судового рішення загалом. Саме тому ці дії є підставою для звернення до ЄСПЛ із заявою про порушення ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенції), яку буде визнано прийнятною [9, с. 58].

Наприклад, у справі «Гефген проти Німеччини» зазначається, що докази є недопустимими, якщо були здобуті із суттєвими порушеннями прав та свобод людини, зокрема, за допомогою катування, нелюдського чи таким, що принижує гідність поводження. Згідно з обставинами справи, заявник викрав одинадцятирічного хлопчика з метою отримати викуп. Під час допиту слідчий пригрозив заявнику тортурами, аби отримати інформацію про місце перебування

дитини, як наслідок, Гефген зізнався у вбивстві. Судовий розгляд розпочався з того, що захисник обвинуваченого заявив, всі докази, здобуті на основі визнання вини, вчинені під психологічним тиском та стали плодами отруйного дерева, відповідно, мають підлягати виключенню з процесу.

Згідно з позицією Великої Палати ЄСПЛ в контексті порушення ст. 6 Конвенції, національний суд використав докази, здобуті як непрямий результат заяв, отриманих від заявника, що викликало несправедливий судового розгляд. Проте, враховуючи конкретні обставини справи, відповідне добровільне визнання провини заявником у процесі судового засідання було покладене в основу з метою його засудження. Низка інших доказів, враховуючи ті, що були оскаржені, виконують тільки допоміжну функцію, і на них покладался обов'язок підтвердити правдивість цього зізнання, що було отримане в законний спосіб. Окрім цього, Гефген мав повноцінне право на захист і свободу від самовикриття [10].

У розглянутій справі були розірвані ланцюги причинно-наслідкових зв'язків, які поєднують заборонені методи у процесі допиту й визнання вини заявником. Відповідне дослідження доказів у комплексі є першочерговим для доктрини плодів отруйного дерева. Саме тому ЄСПЛ наголосив на неприйнятності порушення ст. 6 Конвенції [11].

Також у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» було застосовано доктрину плодів отруйного дерева і підкреслюється, що докази, здобуті з порушенням порядку, мають наслідком несправедливість усього кримінального провадження. Саме тому навіть у випадку, якщо такі докази мали вагому доказову силу й їхнє застосування передбачало остаточне рішення в справі.

ЄСПЛ констатував, що, якщо в особи в процесі її ув'язнення виникають тілесні

ушкодження, то тягар доведення обставин, часу, місця й причин їхньої появи, покладається на відповідний органи влади. Непереконливість пояснень уповноваженого органу й суперечливість висновків проведеної експертизи доводить, що жорстоке поведіння, із застосуванням електричного струму, погрози вбивством вагітної дружини й завдання тілесних ушкоджень заявнику призвели до єдиного наслідку, а саме: залякування й приниження гідності, і, як результат, отримання зізнання у вчиненні злочину, яке є плодом отруйного дерева, приводячи до несправедливого судового розгляду [12].

Зокрема, у Рішенні ЄСПЛ «Хан проти Сполученого Королівства» від 12 травня 2000 року було регламентовано, що незалежно від урегульованості питань щодо правомірності прослуховування розмов заявників національним законодавством, було порушено ст. 8 Конвенції. А втім, заявник безпосередньо мав широкий обсяг можливостей оскаржити застосування цих записів, як доказів, а також їхню достовірність, проте скористався зазначеним правом тільки частково. Окрім цього, національні суди різних інстанцій цілком ґрунтовно досліджували питання допустимості цих доказів, усвідомлювали небезпеку невмотивованого визнання прийнятними доказів, здобутих незаконним шляхом [13].

Отже, якщо процеси розгляду справ загалом є справедливими, то й здобуті всупереч чинному законодавству докази у провадженні можуть бути прийнятними.

З огляду на практику ЄСПЛ, ми не погоджуємось з дослідниками, які констатують, що взагалі не існує будь-яких принципів та вимог допустимості доказів, адже це є першочерговим завданням національних судів в межах розгляду справи. Водночас, ЄСПЛ згідно з принципом

субсидіарності не є судом четвертої інстанції, а також не є найвищою ланкою у судовій системі держав. Зокрема, Європейський суд з прав людини не оцінює повторно докази, проте в контексті справедливого розгляду здійснює аналіз якості таких доказів й дотримання процесуальних гарантій під час їхнього отримання. Така практика дозволяє ЄСПЛ піддавати сумніву достовірність чи точність доказової бази, а також справедливість судового розгляду загалом. Зазначений підхід ЄСПЛ закріпив, вирішуючи справу «Лісіца проти Хорватії» від 25 лютого 2010 року [14].

В контексті напрацьованої практики, ЄСПЛ виробив чіткі стандарти допустимості доказів, зокрема, згідно з доктриною плодів отруйного дерева задля здійснення справедливого судового розгляду, а саме:

1) рівень інтенсивності порушення прав, гарантованих Конвенцією;

2) наявність порушень статей Конвенції, що вчинені відповідно до суспільно виправданої мети;

3) судовий контроль чи інші перевірки, зокрема, можливість заявника оскаржити застосування доказів, здобутих незаконним шляхом;

4) висновки, що висловлені стороною обвинувачення на підставі цих доказів, інші матеріали справи [15, с. 35].

Водночас, суддя ЄСПЛ Ганна Юдківська наголошує, що під час вирішення питань щодо відповідності ст. 6 Конвенції застосування доказів, здобутих з порушенням законної процедури, необхідно досліджувати три найголовніші умови, як-от:

1) наявність процедурних гарантій;

2) якісні показники доказової бази;

3) значення доказів для обвинувальних вироків [16, с. 843].

На нашу думку, найважливіше проблемне питання, що потрібно вирішувати ЄСПЛ під час розгляду справи, є оцінка

сукупності обставин справи про справедливе провадження в цілому, водночас, враховуючи способи, за допомогою яких були здобуті докази. Це передбачає здійснення перевірки законності доказів, їхнє дослідження в контексті порушень прав, гарантованих Конвенцією, з визначенням характеру можливих порушень.

Якщо доктрини американських судів є цікавими виключно з точки зору теоретичного дослідження, то висновки ЄСПЛ стають обов'язковими для застосування українськими судами. Відповідно до положень статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», під час розгляду справ суди застосовують Конвенцію та практику ЄСПЛ, як джерела права [17]. Отже, при ухваленні рішень у кримінальних справах суди мають керуватись не лише вимогами глави 4 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), а й практику Європейського суду з прав людини.

А втім, потрібно констатувати, що доктрина плодів отруйного дерева знайшла нормативне регулювання й в національних джерелах кримінального процесуального права. Так, КПК України передбачає положення концепції плодів отруйного дерева, що закріплена у частині 1 статті 87 КПК України, а саме: «Недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини» [18]. Водночас, в Україні доктрину плодів отруйного дерева широко застосовують у практиці Верховного Суду України.

Значення концепції плодів отруйного дерева в національному законодавстві України також полягає в тому, що докази, які будуть здобуті шляхом істотних порушень прав і свобод людини, гарантованих Конституцією України, законами, міжнародними договорами, а також будь-яка інша доказова база, отримана внаслідок використання інформації з порушенням принципу верховенства права, є недопустимою.

На додаток, передбачається, що недопустимими є не тільки ті докази, що були здобуті з порушеннями законодавства, а й ті, що є похідними від недопустимих. Тобто, фактично, допустимі докази, що отримані за допомогою відомостей, джерелом яких є недопустимі докази, також будуть недопустимими.

Також згідно з частиною 2 статті 89 КПК України, під час встановлення очевидної недопустимості доказів, необхідно враховувати неможливість дослідження таких доказів чи припинення їхнього дослідження на судовому засіданні, якщо воно вже було розпочато [18].

Одним із фундаментальних рішень щодо застосування судом доктрини плодів отруйного дерева в Україні є постанова Верховного Суду від 17 вересня 2019 року у справі № 243/2194/18, згідно з якою констатується, що ця доктрина потребує вчинення логічних операції з метою встановлення джерел походження інформації, через яку було отримано кожен доказ, що обґрунтовує рішення суду [19].

На нашу думку, в цих ситуаціях саме суд має здійснювати правову оцінку обставин і враховувати допустимість кожного доказу окремо, відділяючи докази, що були отримані шляхом інформації, здобутої внаслідок істотних порушень прав та свобод людини.

Так, Велика Палата Верховного Суду (далі – ВП ВС) здійснювала перегляд справи

після встановленого ЄСПЛ у рішенні «Алахвердян проти України» порушення права на справедливий суд, роз'яснивши, які саме докази є плодами отруєного дерева. Йдеться про постанову ВП ВС від 13 листопада 2019 року у справі №1-07/07 про перегляд за виключними обставинами кримінальної справи щодо особи, засудженої до довічного позбавлення волі за умисне вбивство двох осіб на замовлення, вчинене групою осіб з особливою жорстокістю. Зазначається, що відповідно до наявного у практиці ЄСПЛ поняття концепції плодів отруйного дерева, якщо джерела доказів недопустимі, всі інші матеріали, одержані за їхньої допомогою, будуть також недопустимими [20].

Погодимося, що досліджувана доктрина включає оцінку не тільки кожного засобу доказування окремо, а і всього ланцюга пов'язаних безпосередньо між собою доказів, якщо одні впливають з інших та є похідними. Головною умовою віднесення доказів до плодів отруйного дерева є чіткі та достатні підстави вважати, що відповідні матеріали не були б здобуті за відсутності інформації, що одержана незаконно. Як висновок, одне лише порушення встановлених законодавством порядків отримання інформації є безумовною перешкодою для застосування доказів, як підтвердження протиправності. Саме тому постановою ВП ВС від 13 листопада 2019 року у справі № 1-07/07 змінила обвинувальний вирок щодо виключення посилання на недопустимі дані. ВП ВС підкреслила, що якщо усунути із вироку докази, що, на переконання ЄСПЛ, є отруйними, то це не вплине на його законність й обґрунтованість, адже висновки щодо винності у цій конкретній справі ґрунтуються на сукупності інших доказів, що є допустимими, процедура отримання яких визнана такою, що відповідає Конвенції [20].

До концепції плодів отруйного дерева неодноразово звертається в своїх рішеннях Касаційний кримінальний суд Верховного Суду (далі – ККС ВС), як-от у постанові від 05 серпня 2020 року в справі № 334/5670/18. Згідно з матеріалами кримінального провадження, суд першої інстанції задовольнив клопотання адвоката про визнання недопустимим протоколу відібрання біологічних зразків у засудженого з порушенням його права на захист у процесі здійснення відповідної слідчої дії. Як наслідок, враховуючи доктрину плодів отруйного дерева, окрім безпосередньо самого протоколу, суд визнав недопустимим інший доказ, а саме – висновок експерта, отриманий за допомогою інформації, здобутої із суттєвими порушеннями прав та свобод людини. ККС ВС наголосив на протиріччях відповідного рішення суду першої інстанції, адже посилання на результати експертизи, що визнані недопустимими, як на підстави визнання винуватості особи, відповідно до концепції плодів отруйного дерева негативно впливають на законність та обґрунтованість вироку [21].

Взірцевою є постановою ККС ВС від 12 серпня 2020 року в справі № 333/7457/16-к, де суд також посилався на доктрину плодів отруйного дерева. Відповідно до обставин справи недопустимими було визнано докази, здобуті з порушенням процесуальної процедури. Доказову базу становили отримані прокурором ще в 2015 році диски, що зафіксували контрольну закупівлю. Ці докази підтверджували факти вчинення особою протиправних дій у листопаді 2015 року, але відомості до ЄРДР унесені тільки у серпні 2016 року, тобто був пропущений строк лише. Отже, інформація з DVD-R дисків, що було покладено в основу обвинувачення, є недопустимою, бо її

отримано з порушенням встановленої процесуальної процедури [22].

Підсумовуючи, ККС ВС констатував, що необхідно здійснювати оцінку допустимості всього ланцюга доказів, які походять один від одного, а не кожного окремо. Посилаючись на розглянуте нами раніше рішення ЄСПЛ у справі «Хан проти Сполученого Королівства» [13], ККС ВС підкреслив, що під час визнання недопустимим одного доказу в пов'язаному ланцюзі, суди мають у відповідній ситуації вирішувати питання щодо справедливості всього судового розгляду. Також Касаційний кримінальний суд Верховного Суду використав досліджувану доктрину у багатьох інших справах, наприклад, № 488/2433/15 [23] та № 676/3183/15-к [24].

Висновки. На підставі проведеного дослідження, зазначимо, що доктрина плодів отруйного дерева набула широкого застосування в правозастосовній практиці, адже є важливим складовим елементом права на справедливий суд. Її зміст можна сформулювати так: «Якщо джерело доказів є недопустимим, то всі докази, отримані за його допомогою, будуть також визнані недопустимими».

Відповідно до здійсненого аналізу практики Верховного Суду США, Європейського суду з прав людини та Верховного Суду можемо дійти висновку, що доктрина плодів отруйного дерева має особливе значення в розрізі оцінки допустимості доказів. Так, у випадку істотного порушення прав особи, докази мають визнаватись недопустимими, відповідно, роблячи інші похідні докази, що були здобуті завдяки ним, також недопустимими. Розглянуті порушення, враховуючи їхній характер, несуть загрозу для справедливого розгляду справи. А втім, цей стандарт не буде враховуватись, якщо засосування недопустимого доказу не мало першочергового значення для

обвинувального вироку, тобто відповідно до матеріалів справи, наявні інші докази, що констатують вину особи та висновки обвинувачення, водночас, національне законодавство запроваджує ефективні процедурні гарантії судового контролю в проблемних питаннях допустимості доказової бази, що може використати особа.

Досліджувана доктрина є однією із головних напрямів визнання доказів недопустимими, як у практиці ЄСПЛ, так і Верховного Суду. Відповідно до мети доктрини, має дотримуватись одне з фундаментальних прав у здійсненні кримінального провадження – прийняття справедливого рішення, – адже обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, здобутих незаконним шляхом, а всі сумніви щодо винуватості особи, мають тлумачитись на її користь.

Доктрина плодів отруйного дерева та її застосування у кримінально-процесуальному законодавстві забезпечує захист прав людини та громадянина, що підкреслює досвід кримінального судочинства. Розглянута доктрина є важливою умовою підвищення ефективності кримінального процесу, виконання завдань кримінального судочинства, запобігання недбалому чи необачному порушенню зі сторони правоохоронних органів, що потребує подальшого аналізу й вдосконалення.

Література:

1. Decision U. S. Supreme Court in case of Silverthorne Lumber Co., Inc. v. United States (1920) 251 U.S. 385 URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/251/385>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).
2. Decision U. S. Supreme Court in case of Wong Sun v. United States (1963) 371 U.S. 471 URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/371/471>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

3. Толочко О. М. Гуманізація доказування у кримінальному провадженні Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2014. № 4. С. 187–196.

4. Дроздов О., Дроздова О., Шульгін С. Чи може справедливий суд «уживати» плоди отруєного дерева: міжнародний історичний екскурс та національні реалії. *Практика ЄСПЛ. Український аспект*. URL: <https://www.echr.com.ua/chi-mozhe-spravedlivij-sud-uzhivati-plodi-otruyenogo-dereva-mizhnarodnij-istorichnij-ekskurs-ta-nacionalni-realii>. (Дата звернення: 27.09.2024 р.).

5. Яновська О. Г. Застосування доктрини «плодів отруєного дерева» при перегляді судових рішень за виключними обставинами. *Кримінальний процес і криміналістика: виклики часу*: зб. статей за матеріалами всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди 20-річчя кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, 24 січня 2020 р.). Львів. 2020. С. 213-219.

6. Визнання доказів недопустимими в кримінальному провадженні: аналіз слідчої практики крізь призму судових рішень: монографія / В.Г. Дрозд, В.В. Бурлака, Л.В. Гаврилюк та ін. ; Харків. нац. ун-т внутр. справ; Держ. наук.-досл. ін-т. Київ : 7БЦ, 2021. 425 с.

7. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.

8. Ковальчук С.О. Правило «плодів отруєного дерева» та практика його застосування при оцінці допустимості речових доказів. *Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми*: зб. матеріалів IV всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 24-25 квітня 2015 року). Івано-Франківськ. 2015. С. 92-97.

9. Коруц У. З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2015. 229 с.

10. «Гефген проти Німеччини»: рішення Європейського суду з прав людини від 01.06.2010 р. (Заява № 22978/05). URL: <https://policehumanrightsresources.org/gafgen-v-germany-application-no-22978-05> (дата звернення: 27.09.2024 р.).

11. Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04.11.1950). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

12. «Нечипорук та Йонкало проти України»: рішення Європейського суду з прав людини від 21.04.2011 р. (Заява № 42310/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

13. «Хан проти Сполученого Королівства»: рішення Європейського суду з прав людини від 12.05.2000 р. (Заява № 35394/97). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_020. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

14. «Лісіца проти Хорватії»: рішення Європейського суду з прав людини від 25.02.2010 р. (Заява № 20100/06). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-97213&filename=CASE%20OF%20LISICA%20v.%20CROATIA.docx&logEvent=False>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

15. Ахтирська Н.М., Касько В.В., Маланчук Б.А., Мелікян А., Пошва Б.М., Фулей Т.І., Шукліна Н.Г. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності: науково-практичний посібник для суддів / За заг. ред. проф. Маляренка В.Т. К.: «К.І.С.», 2011. 320 с.

16. Юджівська Г. Ю. Огляд загальних гарантій справедливого судового процесу – ч. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. *Право України*. 2013. Вип. 3. С. 795-877.

17. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. *База даних «Законодавство України»* / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

18. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. С. 88.

19. Постанова Верховного Суду від 17.09.2019 р., справа № 243/2194/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84449791>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

20. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.11.2019 р., справа № 1-07/07. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85869105>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

21. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12.08.2020 р., справа № 334/5670/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90906069>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

22. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12.08.2020 р., справа № 333/7457/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91010414>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

23. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19.09.2019 р., справа № 488/2433/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573737>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

24. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12.06.2019 р., справа № 676/3183/15-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82492138>. (дата звернення: 27.09.2024 р.).

References:

1. Decision U. S. Supreme Court in case of Silverthorne Lumber Co., Inc. v. United States (1920) 251 U.S. 385 URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/251/385>. (Accessed 27.09.2024 p.).

2. Decision U. S. Supreme Court in case of Wong Sun v. United States (1963) 371 U.S. 471 URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/371/471>. (Accessed 27.09.2024 p.).

3. Tolochko O. M. Humanization of Evidence in Criminal Proceedings Scientific Journal of the National Academy of Prosecution of Ukraine. 2014. № 4. S. 187-196.

4. Drozdov O., Drozdova O., Shulgin S. Can a fair court “eat” the fruit of a poisoned tree: international historical overview and national realities. The practice of the ECHR. Ukrainian aspect. URL: <https://www.echr.com.ua/chi-mozhe-spravedlivij-sud-uzhivati-plodi-otruyenogo-dereva-mizhnarodnij-istorichnij-ekskurs-ta-nacionalni-realii>. (Accessed 27.09.2024).

5. Yanovska O.G. Application of the doctrine of “fruit of the poisoned tree” in the review of court decisions in exceptional circumstances. Criminal Procedure and Criminalistics: Challenges of the Time: a collection of articles based on the materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference on the occasion of the 20th anniversary of the Department of Criminal Procedure and Criminalistics of Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, January 24, 2020). Lviv. 2020. S. 213-219.

6. Recognition of evidence inadmissible in criminal proceedings: analysis of investigative practice through the prism of court decisions: monograph / V.H. Drozd, V.V. Burlaka, L.V. Havryliuk et al: 7BC, 2021. S. 425.

7. Constitution of Ukraine of June 28, 1996. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. № 30. S.141.

8. Kovalchuk S.O. The rule of “fruit of the poisoned tree” and the practice of its application in assessing the admissibility of material evidence. The legal system of Ukraine: current state and topical issues: collection of materials of the IV All-Ukrainian scientific and practical conference (Ivano-Frankivsk, April 24-25, 2015). Ivano-Frankivsk. 2015. S. 92-97.

9. Koruts U. Z. International legal protection of the right to a fair trial in the practice of the European Court of Human Rights and law enforcement practice of Ukraine: PhD in Law: 12.00.11. Kyiv, 2015. S. 229.

10. “Gefgen v. Germany: Judgment of the European Court of Human Rights of June 01, 2010 (Application No. 22978/05). URL: <https://policehumanrightsresources.org/gafgen-v-germany-application-no-22978-05>. (Accessed 27.09.2024).

11. European Convention on Human Rights (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 04.11.1950). URL: https://zako№.rada.gov.ua/laws/show/995_004. (Accessed 27.09.2024).

12. “Nechyporuk and Yonkalo v. Ukraine: Judgment of the European Court of Human Rights of

21.04.2011 (Application no. 42310/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683. (Accessed 27.09.2024).

13. “Khan v. the United Kingdom: judgment of the European Court of Human Rights of 12.05.2000 (Application no. 35394/97). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_020. (Accessed 27.09.2024).

14. “Lisica v. Croatia: judgment of the European Court of Human Rights of 25.02.2010 (Application no. 20100/06). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-97213&filename=CASE%20OF%20LISICA%20v.%20CROATIA.docx&logEvent=False>. (Accessed 27.09.2024).

15. Akhtyrskaya N.M., Kasko V.V., Malanchuk B.A., Melikian A., Poshva B.M., Fulei T.I., Shuklina N.G. Application of European standards for combating ill-treatment and impunity in Ukraine: a scientific and practical guide for judges / Edited by Prof. Malyarenko V.T. Kyiv: K.I.S., 2011. S. 320.

16. Yudkivska H. Overview of general guarantees of a fair trial - Part 1 of Article 6 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Law of Ukraine. 2013. Issue 3. S. 795-877.

17. On the Execution of Judgments and Application of the Practice of the European Court of Human Rights: Law of Ukraine of 23.02.2006 №. 3477-IV. Database “Legislation of Ukraine” / Verkhovna Rada of Ukraine. Council of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>. (Accessed 27.09.2024).

18. Criminal Procedure Code of Ukraine of April 13, 2012. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. S. 88.

19. Resolution of the Supreme Court of 17.09.2019, case №. 243/2194/18. Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84449791>. (Accessed 27.09.2024).

20. Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court of 13.11.2019, case No. 1-07/07. Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85869105>. (Accessed 27.09.2024).

21. Decision of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court of 12.08.2020, case No.

334/5670/18. Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90906069>. (Accessed 27.09.2024).

22. Decision of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court of 12.08.2020, case No. 333/7457/16-k. Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91010414>. (Accessed 27.09.2024).

23. Decision of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court of 19.09.2019, case No. 488/2433/15. Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84573737>. (Accessed 27.09.2024).

24. Decision of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court of 12.06.2019, case No. 676/3183/15-к. Unified State Register of Court Decisions. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82492138>. (Accessed 27.09.2024).

Bayrachna L.K., Karpenko M.V. Fruit of poisonous tree doctrine: domestic and international practice of application. – Article.

The article reveals and details the doctrine of the fruit of the poisonous tree as one of the most relevant concepts of criminal procedure, which has a fundamental theoretical and applied significance in the context of the practice of international judicial bodies.

The article focuses on the standards of admissibility of evidence developed and based on the case law of the European Court of Human Rights. In particular, the author analyses the legal positions of the ECHR which raise problematic aspects of the admissibility of evidence and their assessment by national courts with a view to ensuring compliance with procedural guarantees.

As a result, the author defines the essence of the doctrine of the fruit of the poisonous tree in terms of its origin and approaches to understanding, through the prism of the Supreme Court of Ukraine's case law and its importance in the national judicial system. The author determines that the doctrine provides that if a source of evidence is inadmissible as a result of a violation of criminal procedure legislation, then other evidence obtained with its help will be the same. The

author establishes that the primary condition for the application of the studied doctrine is the causal link between the primary inadmissible evidence obtained with violation of the essential rights and freedoms of a person in criminal proceedings and the derivative evidence obtained through this information.

Keywords: *criminal procedure, European Court of Human Rights, fruit of poisonous tree doctrine, inadmissibility of evidence, right to a fair trial, court practice, Supreme Court of Ukraine.*

Авторська довідка:

Байрачна Лариса Кімівна – кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, *l.k.bayrachna@nlu.edu.ua*.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3405-4368>

Карпенко Мілена Вадимівна – здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня факультету слідчої та детективної діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, *m.vad.karpenko@nlu.edu.ua*.

ORCID <https://orcid.org/0009-0002-7034-1049>

Стаття надійшла до редакції 18 жовтня 2024 р.

УДК. 349.225

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-23-32>

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЗАОХОЧЕННЯ» В ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ

Валецька О.В.

STUDY OF THE CONCEPT OF “ENCOURAGEMENT” IN LABOR RELATIONS

Valetska O.V.

У статті на основі комплексного аналізу наукових надбань вчених-психологів, економістів та юристів досліджено поняття «заохочення» за трудові досягнення та порівняно з поняттями «мотиви», «стимули», «винагорода», які окремі науковці вважають синонімами, інші – складовими поняття «заохочення». Трудове право в сучасний період перебуває в колі підвищеної уваги законодавців. За кількістю змін, доповнень та скасування, які внесені до трудового законодавства в період повномасштабного вторгнення, сьогодні є лідером за останнє десятиліття. Зміни внесені до інституту зайнятості та працевлаштування, трудового договору, робочого часу, часу відпочинку, оплати праці. Однак практично без змін залишився інститут трудової дисципліни (за винятком дисциплінарних звільнень), у тому числі питання правового регулювання заохочень за трудові досягнення. Це і зумовлює актуальність дослідження.

Метою статті є аналіз поняття «заохочення» за трудові досягнення в сучасний період розвитку трудових відносин.

Відповідно до ст. 143 КЗпП до працівників підприємств, установ та організацій можуть бути застосовані будь-які заохочення, що містяться в затверджених трудовими правилами внутрішнього трудового розпорядку. Тобто, законодавець повністю відніс питання заохочення до сфери локального регулювання. Дуже поверхнево Кодекс окреслив види заохочень та порядок їх застосування. У статті пропонується авторське бачення поняття «заохочення» та класифікації видів заохочення; за рівнем правового регулювання; за сферою дії; за суб'єктивним складом; за часом застосування; за строком дії.

Серед юристів існують різні підходи до визнання заохочення: 1) заохочення як форму та міру юридичного схвалення добровільної заслуженої поведінки, в результаті чого суб'єкт отримує винагороду, для нього настають сприятливі наслідки; 2) заохочення як стимулювання до найбільш ефективної, продуктивної праці, що покликане виокремити кращих працівників, кращі трудові колективи, яке застосовується на підставі відносно вільної оцінки їх трудових заслуг з врахуванням особистих та суспільних інтересів та в установленому законом порядку..

На підставі проведеного дослідження можна визначити заохочення за трудові досягнення як публічне визнання заслуг працівника/трудоного колективу (результатів їх діяльності та/або визначних досягнень) та позитивну оцінку, яке застосовується самим роботодавцем або державою у формах, передбачених нормативними, локальними або індивідуальними актами (трудоим договором).

Ключові слова: заохочення, стимулювання праці, трудові відносини, найманий працівник, трудові права, трудовий договір, мотиви трудової діяльності.

Трудове право в сучасний період перебуває в колі підвищеної уваги законодавців. За кількістю змін, доповнень та скасувань, які внесені до трудового законодавства в період повномасштабного вторгнення, сьогодні є лідером за останнє десятиліття. Зміни внесені до інституту зайнятості та працевлаштування, трудового договору, робочого часу, часу відпочинку, оплати праці. Однак практично без змін залишився інститут трудової дисципліни (за винятком дисциплінарних звільнень), у тому числі питання правового регулювання заохочень за трудові досягнення. Це і зумовлює актуальність дослідження.

До аналізу правового регулювання заохочень в трудових відносинах зверталися такі науковці-психологи: Є. Фромм, А. Маслоу, Т. Калініна, О. Столяренко, а також юристи: Н. Болотіна, С. Кожушко, М. Кохан, К. Машков та інші. Однак дослідження поняття «заохочення» не втратило актуальності на сучасному етапі розвитку трудових відносин, що і зумовило тему наукового пошуку.

Метою статті є аналіз поняття «заохочення» за трудові досягнення в сучасний період розвитку трудових відносин. Для досягнення мети автор визначив наступні задачі: проаналізувати поняття «мотив», «стимул», «винагорода» та «заохочення» в роботах науковців-психологів; визначити співвідношення цих термінів; порівняти підходи економістів та юристів щодо механізму заохочення у трудових відносинах; дослідити наукові підходи правників до дефініції «заохочення» та законодавче закріплення видів та підстав заохочень; на підставі проведеного дослідження надати власне визначення поняття «заохочення» та класифікацію видів заохочень.

Відповідно до ст. 143 КЗпП до працівників підприємств, установ та організацій можуть бути застосовані будь-які

заохочення, що містяться в затверджених трудовими правилами внутрішнього трудового розпорядку [1]. Тобто, законодавець повністю відніс питання заохочення до сфери локального регулювання. Дуже поверхнево Кодекс окреслив види заохочень та порядок їх застосування. На підставі аналізу ст.ст.143, 145-146 можна окреслити такі види:

1. За успіхи в роботі – це будь-які, що містяться у колективному договорі/правилах внутрішнього трудового розпорядку (ст. 143 КЗпП).

2. За успішне та сумлінне виконання трудових обов'язків – тут законодавець не став визначати чітко окреслювати підстави, а лише визначив самі переваги та пільги в галузі соціально-культурного та житлово-побутового обслуговування (путівки до санаторіїв, будинків відпочинку, поліпшення житлових умов), а також просування по роботі (ст. 145 КЗпП) [1]. Видається, що це безумовно застаріла норма, оскільки практично ніхто із роботодавців не надає житло своїм працівникам та не оплачує путівки

3. За особливі трудові заслуги – шляхом представлення у вищі органи до нагородження орденами, медалями, почесними грамотами, нагрудними значками, до присвоєння почесних звань і звання кращого за даною професією (ст. 146 КЗпП) [1]. Нормативною базою для визначення державних нагород є Закон України «Про державні нагороди України» від 16.03.2000 р. [2]. Однак питання застосування такого виду заохочення у приватному секторі економіки, особливо у малому та середньому секторах, видається проблемним.

З огляду на сучасні зміни в організації праці, розвиток соціально-економічних відносин, євроінтеграційні процеси щодо зближення стандартів зі стандартами ЄС, а також з урахуванням воєнного стану майже

третій рік, можливо запропонувати наступну класифікацію заохочень.

1. За рівнем правового регулювання: встановлені на колективно-договірному та індивідуально-договірному рівні.

2. За сферою дії: загальні заохочення, які поширюються на найманих працівників відповідно до КЗпП та правил внутрішнього трудового розпорядку, та спеціальні заохочення, які поширюються на працівників, близьких до найманих (за терміном проф. Н.Б. Болотіної) на підставі спеціального законодавства, статутів та положень.

3. За суб'єктним складом – особою роботодавця: заохочення, які застосовуються у юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, які використовують найману працю, та заохочення, які використовують щодо домашніх працівників у фізичних осіб-роботодавців, які не є підприємцями. Адже правове регулювання праці домашніх працівників є новелою нашого трудового законодавства, яка не досліджена вітчизняною наукою та не апробована практикою.

4. За часом застосування: заохочення, які діють у мирний час, та заохочення, які притаманні воєнному стану (у зв'язку з виконанням особливих завдань і функцій, розширенням зони обслуговуванням, функціонуванням підприємств-об'єктів критичної інфраструктури, оборонних комплексів тощо).

5. За строком дії: постійно діючі заохочення та заохочення, встановлені на певний час у зв'язку з виконанням певних виробничих завдань, важливих і термінових замовлень тощо.

Ця класифікація не є вичерпною. Однак доцільно почати аналіз таких рівнів з теоретико-правового аналізу самого поняття «заохочення».

Основними засобами підтримання високої трудової активності працівників є

створення сприятливих умов праці, відповідного психологічного мікроклімату в колективі, моральне і матеріальне стимулювання. Ініціатива та творча діяльність базуються головним чином на внутрішньому переконанні особи. Ця ініціатива стимулюється заходами морального і матеріального характеру шляхом публічного визнання, схвалення та позитивної оцінки успіхів працівника. Тому роботодавцю потрібно більше зважати на додаткове стимулювання працівників до високої якості праці за допомогою матеріальних та/або моральних заохочень, тим самим активізувати в працівників відчуття господаря, власника.

Заохочення виступає своєрідною формою сприяння сумлінному виконанню працівником своїх трудових обов'язків, є виявом позитивної оцінки результатів праці працівника у процесі виконання ним своєї трудової функції та спробою впливу на психіку працівника, яка здійснюється в контексті певної соціально-економічної дійсності.

Термін «заохочення» в науковій літературі має велику кількість понять та тлумачень, і, досить часто говорячи про «заохочення» його ототожнюють з такими поняттями як «мотивація», «стимул», «потреба», «винагорода», що є не зовсім коректним. Тому, вбачаємо за необхідне попередньо надати визначення основним поняттям, якими будемо оперувати надалі: мотивація та мотиви, потреби, стимули, винагорода.

При аналізі законодавства та наукових робіт щодо дослідження заохочень стикаємося з такими поняттями: стимул та мотив, які визначають спонукання людини до активної трудової діяльності, підвищення якості робочої сили, повної реалізації свого трудового потенціалу, більшої результативності праці. На аналізі

співвідношення цих термінів хотілось би зупинитися докладніше, оскільки з'ясування тлумачень цих понять може мати важливе значення у трактовці змісту заохочень. Термін «мотив» (від лат. *moveo* – штовхаю, рухаю) – спонукальна причина дій та вчинків людини, є важливим компонентом у структурі людської діяльності. Психологи зазначають, що будь-яка свідома людська дія виходить із мотиву, зі спонукального переживання чогось значущого, що розкриває сенс даної дії для індивіда, тобто її внутрішній психологічний зміст [3, с. 96].

Основою мотивів діяльності людини є її різноманітні потреби. А. Маслоу запропонував ієрархію людських потреб, починаючи з первинних (природних) – фізіологічних (голод, спрага) до потреби в самоактуалізації, тобто прагнення до реалізації своїх здібностей, розвитку власної особистості. У трудовій діяльності людина може задовольнити всі ці потреби. Внаслідок усвідомлення і переживання потреб у людини виникають певні спонукання до дії, завдяки яким вони задовольняються. Мотив залежить від безлічі зовнішніх та внутрішніх чинників. Інтерес – це спрямованість людини на певний об'єкт чи певну діяльність, викликану позитивним, зацікавленим ставленням. Інтереси завжди характеризуються емоційним забарвленням. Термін «стимул» (від лат. *stimulus* – стрекало, батіг, пуга) означає спонукання до дії, спонукальну причину, причому ці спонукання виникають внаслідок зовнішніх чинників (матеріальних, моральних), які мають цільову спрямованість. На відміну від мотиву, в основі якого може бути як стимул (винагорода, підвищення по службі, адміністративна ухвала), так і особисті причини (відповідальність, страх, прагнення до самовираження), стимул перетворюється на мотив лише тоді, коли він усвідомлений людиною, сприйнятий нею. Мотивація – це система мотивів, яка визначає

конкретні форми діяльності або поведінки людини, а стимулювання – процес використання конкретних стимулів на користь людини й організації, це один із засобів, за допомогою якого може реалізовуватися мотивація трудової діяльності [3, с. 96]. У процесі трудової діяльності на поведінку людини впливає комплекс чинників-мотиваторів, що спонукають до діяльності. Ситуація, яка склалася в Україні у політиці організації матеріального стимулювання, може бути охарактеризована як перехідна, коли адміністративно-командні методи вже ліквідовані, а економічні методи ще не достатньо теоретично і методологічно відпрацьовані [4, с. 15].

Потребу у широкому розумінні можна визначити як об'єктивно обумовлену нестачу людини у чомусь [5, с. 6]. Потреба – це внутрішній стан фізіологічного або психологічного відчуття людиною браку чогось важливого для її нормальної життєдіяльності [6, с. 130]. А. Маслоу розрізняє фізіологічні потреби, потреби безпеки й захисту, соціальні, поваги, самовираження [3, с. 128]. Вітчизні психологи частіше за все потреби поділяють на матеріальні (потреба в їжі, одязі, житлі), духовні (потреба в пізнанні оточуючого середовища і себе, потреба в творчості тощо) і соціальні (потреба в спілкуванні, в праці, в суспільній діяльності, у визнанні іншими людьми тощо).

Досліджуючи психологію особистості, А.В. Петровський виділяв потреби: за походженням - на природні і культурні, за предметом (об'єктом) - на матеріальні і духовні; природні потреби можуть бути матеріальними, а культурні - матеріальними і духовними [7, с. 123-124].

Відомий психолог Е. Фромм зазначав, що у людини є наступні соціальні потреби: у людських зв'язках (віднесення себе до групи,

відчуття «ми», уникнення самоти); у самоствердженні (необхідність впевнитися у власній значущості, для того, щоб уникнути відчуття неповноцінності); у прихильності (теплі відчуття до живої істоти і необхідність у відповідях - інакше виникає апатія і огида до життя); у самосвідомості (усвідомлення себе неповторною індивідуальністю); у системі орієнтації і об'єкті поклоніння (причетність до культури і ідеології) [8, с. 154].

Питанню трудової мотивації було присвячено багато робіт як в психології, так і в економіці. На думку О.Л. Єськова, мотивація – це сукупність внутрішніх та зовнішніх сил, які спонукають людину до ефективної діяльності та надають цій діяльності спрямованості у досягненні визначеної мети [9, с. 9]. Дослідження мотивації у трудових відносинах дозволили Т.О. Калініної визначити мотивацію як систему мотивів, яка визначає конкретні форми діяльності або поведінки людини. Обґрунтовує свою позицію автор наступним чином: «Трудова поведінка людини спонукається не одним, а багатьма мотивами, з яких одні відіграють провідну роль, а інші підпорядковані їм. Сукупність мотивів діяльності утворює складну динамічну систему. Це означає, що, будучи відносно стійкою у кожній людині, система мотивів може змінюватися залежно від тих змін, які відбуваються у внутрішній структурі особистості, а також у зовнішніх умовах її життєдіяльності» [6, с. 127]. Таким чином мотивація виступає системою мотивів, які визначають діяльність людини.

Філософський енциклопедичний словник надає таке визначення поняттю «мотив» - це те, що спонукає активність тварин або людини, заради чого вона здійснюється, що визначає її спрямування [10, с. 380]. Основними мотивами, які впливають на ефективність роботи працівників й, відповідно, дисципліну праці, є: 1) внутрішні

мотиви (суспільна корисність праці; задоволення від добре виконаної роботи; творчий характер праці; відповідність спеціальності покликанням; почуття власника, зацікавленого у власності; демократичний характер управління підприємством та активна участь у ньому; соціальна справедливість); 2) зовнішні позитивні мотиви (рівень оплати праці; розмір пакета акцій, яким володіє працівник підприємства; дивіденди на акцію; прибуток на акцію; соціальні блага, надані підприємством працівникові; соціальна захищеність; можливість професійного зростання); 3) зовнішні негативні мотиви (побоювання банкрутства підприємства; побоювання звільнення і безробіття; санкції за порушення трудової дисципліни, переведення на некваліфіковану нижчеоплачувану роботу; побоювання не справитися з виробничим завданням; критика з боку керівників і товаришів по роботі) [11, с. 118].

Основною ознакою, яка характеризує мотив, є те, що він спонукає людину. Тобто здійснює такий вплив на людину, за якого в неї виникають певні бажання, її енергія спрямовується на досягнення певної мети. «Мотив – це те, що спонукає людину до праці, а мета – це те, чого вона намагається досягти в результаті праці. Справжньою основою мотиву є потреба, тобто об'єктивна необхідність людини в чомусь. Усвідомлена, відображена у свідомості потреба й називається мотивом» [6, с. 4].

Тому можна визначити, що джерелом трудової активності людини є потреби, які спонукають її діяти певним чином і в певному напрямку. Потреб існує дуже багато, тому вчені по-різному їх сприймають та класифікують. Наведені класифікації мають своїх прихильників та противників. Проте безспірним є факт того, що серед усіх потреб, що виникають є такі, які людина прагне

задовольнити в першу чергу (потреба у їжі, одязі, житлі), та ті, які відходять на другий план (самовираження, матеріальний достаток). Чітко усвідомлена людиною потреба стає мотивом, що спонукає людину до дії.

Правовий стимул як стимул працівника та всього трудового колективу, то це поняття слід розуміти як спосіб керування трудовою поведінкою, який полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку трудового колективу (працівника), на умови його життєдіяльності, використовуючи мотиви, які керують діяльністю такого колективу (працівника). Тобто стимулювання є таким процесом управління трудовою поведінкою працівника чи групи працівників, який виражається у цілеспрямованому впливі на поведінку персоналу шляхом впливу на умови його життєдіяльності й використання мотивів, що спонукають такий трудовий колектив до трудової діяльності.

При цьому на практиці найчастіше поєднання групового й персонального стимулювання має місце у процесах матеріального стимулювання. Юристи визначають, що індивідуальна та колективна форма матеріального стимулювання сьогодні забезпечується розподілом колективної премії пропорційна індивідуальному трудовому внеску кожного в загальний результат, що в основному характерно для нарахування регулярних премій [12, с. 24].

Більшість вчених наголошує, що забезпечення дисципліни праці в умовах ринкової економіки, найбільш ефективно реалізується завдяки стимулюванню до такої дисципліни. При цьому поняття засобів стимулювання учасників колективної праці до дотримання дисципліни праці цими вченими розглядається, як, власне, і саме стимулювання, лише в двох аспектах, а саме в аспектах матеріального і морального стимулів. Зокрема, фахівці відзначають, що у

широкому сенсі стимулювання є сукупністю вимог і відповідною їм системою заохочення й покарання, враховуючи ту обставину, що сам по собі метод заохочення як засіб забезпечення дисципліни праці у сучасних ринкових умовах є найбільш актуальним, особливо якщо зважити на дві основні його функції – винагороди і стимулювання [12, с. 10].

С.І. Кожушко зазначає, що стимулюючу роль у трудовому праві виконує система заходів заохочення як форма і засіб сприяння сумлінному виконанню працівником своїх трудових обов'язків [13, с. 15]. Вона доводить, що стимулюючі фактори ефективної діяльності працівників визначаються загальносуспільними, колективними та особистими інтересами самої особи. Вони взаємопов'язані, бо реалізація суспільних інтересів є основою задоволення колективного інтересу, а реалізація колективного інтересу приводить до задоволення особистого інтересу [13, с. 16]. Особистий інтерес спонукає, підштовхує працівника до професійного зростання, стає стимулюючим фактором ефективної та результативної праці. При цьому, як зазначає К.Є. Машков, дія стимулу опосередкована психікою людини, тому стимул лише тоді стає реальною спонукальною силою, коли він перетворюється на мотив [14, с. 9].

Отже, стимулювання праці здійснюється з метою підвищення ефективності праці. Ефективність праці оцінюється параметрами результатів – кількісними та якісними. Найважливішими з них є продуктивність, якість, надійність, які великою мірою залежать від трудового потенціалу працівника.

Зупинимося на аналізі терміну «винагорода» по відношенню до визначення заохочення, яке зазвичай використовують до сфери матеріального заохочення – премій та інших заохочувальних виплат. На думку

окремих авторів, термін «винагорода» походить від «нагорода», що означає визначення особливих заслуг, досягнень, дарування [15, с. 85]. У Конвенції МОП № 95 «Про охорону заробітної плати» одразу за словом «винагорода» йде пояснення «або будь-який заробіток». Як стверджує В.М. Божко, виплата заробітної плати зумовлена саме дією відшкодувальності, а не винагороди, бо людина, працюючи, витрачає енергію, інвестує свої знання, досвід, очікуючи адекватного відшкодування [16, с. 82].

Серед названих раніше заходів стимулювання було вказано заохочення. На думку деяких вчених, категорії стимулювання та заохочення співвідносяться як ціле й частина [17, с. 52]. Стимулювання – процес безперервний і націлений на більш загальний кінцевий результат. Заохочення – частина стимулювання, окремий захід, здійснюваний в його межах. Заохочення, як і стимулювання, може бути індивідуальним і колективним, а за змістом – моральним, матеріальним або змішаним. При цьому основна функція заохочення реалізовує завдання стимулювання взагалі – таким чином заохотити працівника, підняти рівень його мотивацій, щоб в результаті підняти ефективність трудової діяльності.

З точки зору впливу, який здійснює заохочення на державному рівні, на думку юристів, встановивши ті або інші форми та види заохочень, а також забезпечивши їх правильне застосування, держава має реальну можливість в необхідних випадках та належних межах об'єктивно визначити службово-трудова заслуги окремих працівників і стимулювати їх подальші досягнення в праці та службі [14, с. 10-11].

Серед юристів існують різні підходи до визнання заохочення: 1) заохочення як форму та міру юридичного схвалення добровільної заслуженої поведінки, в результаті чого

суб'єкт отримує винагороду, для нього настають сприятливі наслідки; 2) заохочення як стимулювання до найбільш ефективної, продуктивної праці, що покликане виокремити кращих працівників, кращі трудові колективи, яке застосовується на підставі відносно вільної оцінки їх трудових заслуг з врахуванням особистих та суспільних інтересів та в установленому законом порядку [17, с. 47].

На підставі проведеного дослідження можна визначити заохочення за трудові досягнення як публічне визнання заслуг працівника/трудоного колективу (результатів їх діяльності та/або визначних досягнень) та позитивну оцінку, яке застосовується самим роботодавцем або державою у формах, передбачених нормативними, локальними або індивідуальними актами (трудоим договором).

Принципи заохочення до сумлінної праці – це визначені в трудовому законодавстві керівні ідеї, основоположні начала, покладені в основу правового регулювання заохочення та процедури його застосування з метою підвищення дієвості засобів та методів заохочення та забезпечення ефективності їх застосування. М.С. Кохан до універсальних комплексних принципів заохочення до сумлінної праці відносить наступні принципи:

1) об'єктивності (полягає в тому, що кожний працівник, який сумлінно виконує свої трудові обов'язки та досягає значних результатів в роботі, не залежно від його відносин або відношення до нього зі сторони керівника, має право на отримання винагороди у виді морального або матеріального заохочення);

2) розумності (означає, що засіб заохочення не повинен наносити матеріальні збитки підприємству або працівнику);

3) пропорційності (забезпечення працівника заохоченням відповідно до

ставлення до праці з метою уникнення небажаних явищ у колективі);

4) соціальної справедливості (полягає в тому, щоб застосування заходу заохочення, по-перше, відповідало дійсним заслугам працівника в своїй трудовій діяльності; по-друге, забезпечувало захист інтересів самого роботодавця, як найбільш зацікавленої сторони у високій продуктивності та ефективності праці своїх службовців та працівників; по-третє, спонукало інших працівників до таких же значних досягнень у виробництві);

5) гарантованості (означає, що працівник, який старанно виконує свої обов'язки, дотримується трудової дисципліни та досягає значних результатів праці, гарантовано підлягає матеріальному або моральному заохоченню);

6) своєчасності (означає, що застосування заходів заохочення має здійснюватись у розумні строки);

7) індивідуалізації (полягає у тому, що кожна трудова заслуга або високі досягнення в сфері праці повинні бути чітко ідентифіковані у відношенні до конкретного працівника);

8) доступності (означає, що заохочувальний захід має відповідати можливостям, як самого підприємства (наприклад, якщо мова йде про значну матеріальну винагороду, виділення житла), так і працівника) [18, с. 36-42].

Висновок. Сучасний період розвитку трудового законодавства можна охарактеризувати як період трансформаційних змін. Окремі інститути трудового права набувають якісно нового наповнення, інші – докорінно змінюють свій вектор дії – від безумовного захисту інтересів працівника до компромісного регулювання питань, а треті - набувають нових норм, які трудове право до цього не знало. Це зумовлено і тривалим карантинном, і

повномасштабною війною з РФ, і євроінтеграційним напрямом нашої держави. Однак інститут трудової дисципліни практично не зазнав змін. І якщо дисциплінарна відповідальність та дисциплінарні стягнення були у полі зору наукових досліджень, то питання заохочення не викликало такого наукового інтересу, хоча співвідношення балансу позитивного та негативного втручання, оцінки є вагомим важелем досягнення ефективних результатів у сфері праці. На підставі аналізу наукових робіт психологів, економістів, юристів, пропонується своє бачення терміну заохочення.

Література:

1. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 28.09.2024).
2. Про державні нагороди України: Закон України від 16.03.2000 № 1549-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1549-14> (дата звернення: 06.10.2024).
3. Психологічний словник. за ред. В.І. Войтко. К.: Вища школа, 1982. 215 с.
4. Маслоу А. Мотивація і особистість. URL: <https://samoosvita.in.ua/abraham-maslou-motyvatsiya-i-osobystist> (дата звернення: 06.10.2024).
5. Колот А. Теоретико-методологічні аспекти класифікації й змісту функцій заробітної плати. *Україна: аспекти праці*. 2000. № 6. С. 15.
6. Рубан Т.Є. Економічне стимулювання підвищення ефективності виробництва: автореф. дис. ... канд. економ. наук: 08.06.01 / Київський національний університет внутрішніх справ. Хмельницький, 2001. 16 с.
7. Калініна Т.О. Фізіологія і психологія праці: Конспект лекцій. / Харк. нац. екон. ун-т. Х.: ХНЕУ, 2005. 266 с.
8. Столяренко О.Б. Психологія особистості: навч. посібник. Київ 2012. 280 с.
9. Фромм Е. Втеча від свободи. КК Клуб сімейного досуга. 2019. 288 с.

10. Єськов О.Л. Розвиток механізму мотивації праці в системі виробничого менеджменту великого підприємства: автореф. дис. ... канд. економ. наук; 08.09.01/ Інститут економіко-правових досліджень НАН України. Донецьк, 2006. 35 с.

11. Філософський енциклопедичний словник. НАН України. Ін-т філософії ім. Г. Сковороди. К. Абрис. 2002. 742 с.

12. Колеснік Т.В. Сучасні підходи до застосування мотивації і стимулювання працівників. *Право і безпека*. 2015. № 3. С. 114-119.

13. Лазор І.В. Юридичні і соціальні аспекти дисципліни праці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.05 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2011. 20 с.

14. Кожушко С.І. Становлення, сучасний стан та перспективи розвитку законодавства про дисципліну праці в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.05 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2007. 20 с.

15. Машков К.Є. Правове регулювання заохочень за трудові досягнення: автореф. дис. на здобуття н.с. канд. юрид. наук; 12.00.05 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. 22 с.

16. Лаптії І. Оплата праці і заробітна плата: щодо питання термінології. *Право України*. 2005. № 7. С. 85.

17. Божко В.М. Колективно-договірне регулювання заробітної плати: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.05 / Київ, 2002. 204 с.

18. Венедіктов С.В. Матеріальне та моральне стимулювання ефективної професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ України: науково-практ. Посібник / Нац. університет внутр. справ. Харків, 2005. 328 с.

19. Кохан М.С. Правові форми заохочення працівників в умовах ринкової економіки в Україні: дис. ... канд. юрид. наук; 12.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. 190 с.

References:

1. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.12.1971 r. № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (data zvernennia: 28.09.2024).

2. Pro derzhavni nahorody Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.03.2000 № 1549-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1549-14> (data zvernennia: 06.10.2024).

3. *Psykholohichni slovnyk*. za red. V.I. Voitko. K.: Vyshcha shkola, 1982. 215 s.

4. Maslou A. *Motyvatsiia i osobystist*. URL: <https://samoosvita.in.ua/abraham-maslou-motyvatsiya-i-osobystist> (data zvernennia: 06.10.2024).

5. Kolot A. *Teoretyko-metodolohichni aspekty klasyfikatsii y zmistu funktsii zarobitnoi platy*. Ukraina: aspekty pratsi. 2000. № 6. S. 15.

6. Ruban T.Ie. *Ekonomichne stymuliuvannia pidvyshchennia efektyvnosti vyrobnytstva*: avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk; 08.06.01 / Kyivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav. Khmelnytskyi, 2001. 16 s.

7. Kalinina T.O. *Fiziolohiia i psykholohiia pratsi: Konspekt leksii*. / Khark. nats. ekon. un-t. Kh.: KhNEU, 2005. 266 с.

8. Stoliarenko O.B. *Psykholohiia osobystosti: navch. posibnyk*. Kyiv 2012. 280 s.

9. Fromm E. *Vtecha vid svobody*. KK Klub simeinoho dosuha. 2019. 288 s.

10. Yeskov O.L. *Rozvytok mekhanizmu motyvatsii pratsi v systemi vyrobnychoho menedzhmentu velykoho pidpriemstva*: avtoref. dys. ... kand. ekonom. nauk; 08.09.01/ Instytut ekonomiko-pravovykh doslidzhen NAN Ukrainy. Donetsk, 2006. 35 s.

11. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. NAN Ukrainy. In-t filosofii im. H. Skovorody. K. Abrys. 2002. 742 s.

12. Koliesnik T.V. *Suchasni pidkhody do zastosuvannia motyvatsii i stymuliuvannia pratsivnykiv*. *Pravo i bezpeka*. 2015. № 3. S. 114-119.

13. Lazor I.V. *Yurydychni i sotsialni aspekty dystsypliny pratsi*: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk; 12.00.05 / NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv, 2011. 20 s.

14. Kozhushko S.I. *Stanovlennia, suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku zakonodavstva pro dystsyplinu pratsi v Ukraini*: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk; 12.00.05 / Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav. Kharkiv, 2007. 20 s.

15. Mashkov K.Ie. *Pravove rehuliuвання заохочен за трудові досягнення*: avtoref. dys. na zdobuttia n.s. kand. yuryd. nauk; 12.00.05 / Kyivskyi

natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2011. 22 s.

16. Laptii I. Oplata pratsi i zarobitna plata: shchodo pytannia terminolohii. Pravo Ukrainy. 2005. № 7. S. 85.

17. Bozhko V.M. Kolektyvno-dohovirne rehuliuвання zarobitnoi platy: dys... kand. yuryd. nauk; 12.00.05 / Kyiv, 2002. 204 s.

18. Venediktov S.V. Materialne ta moralne stymuliuvannya efektyvnoi profesiinoi diialnosti pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy: naukovoprakt. Posibnyk / Nats. universytet vnutr. sprav. Kharkiv. 2005. 328 s.

19. Kokhan M.S. Pravovi formy zaokhochennia pratsivnykiv v umovakh rynkovoi ekonomiky v Ukraini: dys. ... kand. yuryd. nauk; 12.00.05 / Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2013. 190 s.

Valetska O. Study of the concept of “encouragement” in labor relations. - Article.

Based on a comprehensive analysis of the scientific achievements of researchers in psychology, economics and law, the article examines the concept of “encouragement” for labor achievements and compares it with the concepts of “motives”, “incentives”, “reward”, which some scholars consider synonymous, while others consider them to be components of the concept of “encouragement”. The current period of development of labor legislation can be characterized as a period of transformational changes. Labor law in the modern period is in the circle of increased attention of legislators. In the number of changes, additions and cancellations made to labor legislation during the full-scale invasion, today is the leader in the last decade. Changes have been made to the institution of preoccupancy and employment, employment contracts, working hours, rest periods, and salaries. However, the institute of labor discipline (with the exception of disciplinary dismissals), including the issue of legal regulation of incentives for labor achievements, has remained virtually unchanged. This is the reason for the relevance of the study.

The purpose of the article is to analyze the concept of “encouragement” for labor achievements

in the modern period of development of labor relations.

Pursuant to Article 143 of the Labor Code, employees of enterprises, institutions and organizations may be subject to any incentives contained in the internal labor regulations approved by the labor rules. In other words, the legislator has completely placed the issue of incentives in the sphere of local regulation. The Code outlined the types of incentives and the procedure for their application very superficially. The article offers the author's vision of the concept of “incentives” and classification of types of encouragement; by the level of legal regulation; by the field of action; by the subject composition; by the time of use; by the term of validity.

Lawyers have different views on the recognition of incentives: 1) incentives as a form and measure of legal approval of voluntary meritorious behavior, as a result of which the subject receives a reward and has favorable consequences; 2) incentives as an impetus to the most efficient, productive work, which is intended to distinguish the best employees, the best labor collectives, which is applied on the basis of a relatively free assessment of their labor merits, taking into account personal and public interests and in accordance with the procedure established by law. Based on the study, it is possible to define incentives for labor achievements as public recognition of an employee's/team's merits (results of their activities and/or outstanding achievements) and a positive assessment used by the employer or the state in the forms provided by regulatory, local or individual acts (employment contract).

Keywords: *encouragement, labor incentives, labor relations, employee, labor rights, employment contract, motives for labor activity.*

Авторська довідка:

Валецька Оксана Валеріївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії та теорії держави і права Чорноморського національного університету імені Петра Могили, ел. адреса Oksana.Valetska@chmnu.edu.ua, моб. телефон 067-981-05-27

Стаття надійшла до редакції 10 жовтня 2024 року.

УДК 342:349.3

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-33-44>

ВПЛИВ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ВІДБУДОВУ КРИТИЧНО ВАЖЛИВОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Гриценко Г.М.

THE IMPACT OF DECENTRALISATION ON THE REBUILDING OF CRITICAL AND SOCIAL INFRASTRUCTURE

Hrytsenko H.

Дане дослідження розглядає участь органів місцевого самоврядування у післявоєнній відбудові зруйнованої критично важливої та соціальної інфраструктури країни. Розглянута адміністративна реформа децентралізації державного управління та її вплив на будівельну галузь. Проведено аналіз повноважень органів місцевого самоврядування у будівельній галузі у процесі проведення реформи децентралізації державного управління у нашій країні. Зазначена необхідність подальшого внесення змін до законодавства для усунення прогалів які виникли при розподілу функцій контролю та нагляду у будівельній галузі. Підкреслена головна роль органів місцевого самоврядування у післявоєнній відбудові критичної та соціальної інфраструктури країни для нормального існування та розвитку суспільства з урахуванням публічних і приватних потреб територіальних громад. У процесі дослідження встановлено, що на останнє впливає не тільки пошкодження та зруйнування в ході бойових дій критично важливої та соціальної інфраструктури, але також внутрішні переміщені особи та переміщений бізнес, які також потребують будівництво додаткових житлових та виробничих площ.

Ключові слова: адміністративна реформа, децентралізація, органи місцевого самоврядування, будівельна галузь, критично важлива та соціальна інфраструктура, соціальні послуги.

Постановка проблеми. Враховуючи третій рік від початку повномасштабного вторгнення в нашу країну окупанта та початок гібридної агресії РФ проти нашої держави на сході та Криму з 2014 року, потрібно зазначити важливість проведення реформи децентралізації в нашій країні. Завдяки якій органи місцевого самоврядування змогли реалізовувати свої функції та підтримувати нормальне соціальне існування внутрішні перемішених осіб та переміщеного бізнесу у територіальних громадах.

На органи місцевого самоврядування були покладені не тільки соціальна підтримка та забезпечення населення територіальних громад, але також допомога та підтримка ЗСУ і органів супротиву. Одним із важливих питань на які повинні вже зараз звернути увагу органи місцевого самоврядування становиться післявоєнна відбудова критично важливої, соціальної та житлової інфраструктури, яка зазнала руйнування у територіальних громадах. Також потрібно окремо приділити увагу в потребі будівництва додаткових площ, як для внутрішні

переміщених осіб та переміщеного бізнесу у територіальних громадах.

Відповідно до звіту про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року [1, с.8-9]. Маємо наступну статистику: загалом від початку війни до 1 січня 2024 року зазнали руйнування 1284 об'єктів охорони здоров'я (лікарні, поліклініки, амбулаторії та ін.) з яких зруйновано повністю 299, пошкоджено 985 об'єктів. Закладів освіти та об'єктів наукової інфраструктури (заклади середньої освіти, заклади дошкільної освіти та ін.) зруйновано 380 та пошкоджено 3429 об'єктів освітньої інфраструктури. Об'єктів соціальної підтримки (дитячі будинки, інтернати, заклади для людей похилого віку) пошкоджено 160 об'єктів. На превеликий жаль статистика пошкоджених та зруйнованих соціально важливої інфраструктури тільки збільшується.

Стан дослідження. Питання децентралізації влади в Україні досліджували наступні науковці К. Білоус, Л. Василенко, Г. Бондарь, Т. Гладка, Б. Данилишин, О. Золотарьова, В. Малиновський, С. Саханенко, А. Умланд з питань містобудівної діяльності М.Біленко, С. Кравченко, О.Курчин, В. Олюха, Р. Ярошевська та ін. Але питання відносно дослідження питань повноважень органів місцевого самоврядування при відновленні та будівництві критично важливої та соціальної інфраструктури розглянуті не були.

Саме тому метою статті є дослідження законодавства і проведення аналізу повноважень органів місцевого самоврядування у містобудівної діяльності при відновленні та будівництві об'єктів критично важливої та соціальної інфраструктури.

Виклад основного матеріалу. Для своєчасного відновлення нормального

існування територіальних громад та відбудови пошкодженої та зруйнованої критично важливої та соціальної інфраструктури потрібно детально розглянути повноваження у містобудівної діяльності органів місцевого самоврядування в процесі децентралізації органів державної влади в Україні. Тому що, саме органи місцевого самоврядування мають більш детальнішу інформацію про осіб які виїхали за межі України під час повномасштабного вторгнення, про осіб які є внутрішньо переміщеними у зв'язку з військовими діями та мають намір залишитися в територіальній громаді, реальні першочергові потреби у відновленні та будівництві як житла так і інфраструктури для нормального існування суспільства на території громади.

Одною із головних галузей від якої залежить добробут та якість життя населення є будівельна галузь. Тому дана галузь потребує уваги не лише з боку органів виконавчої влади, а й з боку органів місцевого самоврядування. Від законодавчого регулювання, нагляду та контролю за будівельною галуззю буде залежати розвиток та рівень життя суспільства в окремих територіальних громадах. Від прозорого законодавчого регулювання та контролю за даною галуззю залежить міжнародне інвестування коштів у розвиток всієї держави та окремих її регіонів. Наступним кроком буде приход міжнародних будівельних компаній на внутрішній ринок для розвитку критично важливої та соціальної інфраструктури, який буде потрібен у зв'язку з масштабом будівельних робіт.

Як визначає Пігуль Н. Г. «соціальна інфраструктура - сукупність об'єктів окремих галузей, що сприяють життєдіяльності суспільства і метою функціонування яких є забезпечення загального рівня життя населення та гармонійного його розвитку» [3]. Серед факторів, які впливають на формування

соціальної інфраструктури можна виділити містобудівні фактори, які «характеризують особливості систем розселення (щільність жителів, розміри та взаємне розташування населених пунктів, розміщення промислових об'єктів, адміністративних, наукових та інших, транспортні зв'язки, напрямки та інтенсивність основних потоків пересування мешканців)»[4, с.49].

Складові містобудівних факторів наразі доповнюються надзвичайним впливом збройного конфлікту у результаті якого велика кількість об'єктів соціальної інфраструктури були знищені або отримали значні пошкодження; відбулося масове переміщення населення з окупованих територій та територій активних бойових дій на інші території України, які не мають інфраструктуру до такого демографічного навантаження. Наприклад, 28 лютого 2023 р було прийнято постанову Кабінету Міністрів України № 174 «Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я»[5], положення якої спрямовані на формування спроможної мережі лікарень - кожна область стала окремим госпітальним округом, який поділяється на кластери. Наразі до спроможної мережі включено 19 областей на території яких не ведуться активні бойові дії. А такі області, як Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Херсонська та АР Крим до формування спроможної мережі лікарень не залучені і мають протягом 6 місяців після припинення воєнного стану подати пропозиції щодо визначення спроможної мережі закладів охорони здоров'я. На теперішній час відбулася часткова релокація закладів охорони здоров'я з цих областей до інших областей України в результаті якої такі заклади потребують надання приміщень, обладнання, персоналу та фінансування. Наприклад 37 закладів охорони здоров'я Луганської області було релоковано до Київської, Рівненської,

Дніпропетровської, Харківської областей тощо. Органи місцевого самоврядування релокованих територіальних громад мають можливості забезпечувати часткове фінансування таких соціально важливих об'єктів, але потрібна стратегія містобудування, яка відповідає новим потребам в розміщені та розбудові таких об'єктів на території відповідних громад. Така взаємодія між ОТГ повинна будуватися з урахуванням положень Закону України «Про співробітництво територіальних громад»[6], у відповідності до якого «співробітництво територіальних громад - відносини між двома або більше територіальними громадами, що здійснюються на договірних засадах у визначених цим Законом формах з метою забезпечення соціально-економічного, культурного розвитку територій, підвищення якості надання послуг населенню на основі спільних інтересів та цілей, ефективного виконання органами місцевого самоврядування визначених законом повноважень».

Формами такого співробітництва можуть бути: спільне фінансування (утримання) суб'єктами співробітництва об'єктів інфраструктури; утворення спільних об'єктів інфраструктури; делегування одному із суб'єктів співробітництва іншими суб'єктами співробітництва виконання одного чи кількох завдань з передачею йому відповідних ресурсів; реалізації спільних проектів тощо. 24 квітня Верховна Рада України ухвалила в цілому Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення участі місцевого самоврядування у міжтериторіальному та транскордонному співробітництві №9450, який «дозволить громадам і регіонам в спрощеному та більш широкому форматі працювати з європейськими структурними фондами та залучати їхні кошти»[7].

Після зміни напрямку розвитку держави у квітні 2014 року, була схвалена КМУ «Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні»[2]. Метою Концепції є визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян. У Концепції розглянуті шляхи розв'язання проблем розмежування у системі органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади за принципом субсидіарної відповідальності на засадах децентралізації влади та запровадження механізму державного контролю за якістю надання населенню публічних послуг.

Основними повноваженнями органів місцевого самоврядування базового рівня у галузі будівництва які розглядалися у Концепції, це вирішення питань забудови території (відведення земельних ділянок, надання дозволів на будівництво, прийняття в експлуатацію будівель) та благоустрій території. Також було зазначено про потрібність у запровадженні ефективних механізмів участі громадськості у затвердженні проектів містобудівної документації (генеральних планів розвитку міст, селищ, сіл тощо). Більше змін які потрібно було вносити у законодавство держави, відносно ролі органів місцевого самоврядування у галузі будівництва не передбачалось.

Враховуючи зацікавленість в сталому розвитку територіальних громад та потребу у новому будівництві і реконструкції старих будівель для виникнення нового виробництва та покращення рівня життя населення, потрібно зробити перерозподіл повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у будівельній галузі. Це також підтверджують у своїх

дослідженнях деякі науковці, що необхідно максимально передати повноваження на місце, у тому числі у сферах містобудування, тарифної політики, технологічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна, а також забезпечити кошти для здійснення цих повноважень органами місцевого самоврядування. Тому залишається нагальною потребою наповнення місцевих бюджетів потужними джерелами доходів: передавши частину ПДВ, податку на прибуток на місцевий рівень, що стимулюватиме місцеві органи влади сприяти розвитку бізнесу, підприємницької активності та забезпечить реальну фінансову можливість розвивати свої території[8, с.54].

Повноваження органів місцевого самоврядування з регулювання відносин у галузі будівництва регулюються Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні»[9]. Статтею 31 даного закону не тільки зазначені повноваження органів місцевого самоврядування у галузі будівництва, але вони розділені на власні повноваження та повноваження, які їм делеговані центральними органами виконавчої влади. Розподіл цих норм був зразу з прийняттям закону, і на них реформа децентралізації великого впливу не зробила.

Особливе актуальне для сьогодення під час військового стану в державі, що передбачено у делегованих повноваженнях здійснення контролю за реалізацією інженерно-технічних заходів цивільного захисту на мирний час та на особливий період під час будівництва будинків, споруд, розміщення інших господарських об'єктів, інженерних мереж і транспортних комунікацій[3]. Тобто на законодавчому рівні зазначені дії з контролю органів місцевого самоврядування з підтримання критичної важливої та соціальної інфраструктури у громаді (під час особливого періоду, військового стану). В процесі децентралізації

у даний закон були внесені зміни у 2021 році відносно повноважень безоплатної передачі земельної ділянки комунальної власності у приватну власність для розташування на ній жилого будинку або іншої будівлі. Також були внесені зміни у статтю 33, що органи місцевого самоврядування здійснюють контролю за додержанням природоохоронного законодавства, використанням і охороною природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, відтворенням лісів. Ця норма безпосередньо стосується будівництва при затвердженні планів містобудівної документації, врахування розташування комунікацій, будівельних майданчиків та вивозу будівельного сміття в розрізі екологічної безпеки держави.

Прийнятий у 2017 році Закон України «Про доступ до об'єктів будівництва, транспорту, електроенергетики з метою розвитку електронних комунікаційних мереж» [10], встановлює повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування, визначає права та обов'язки осіб, які беруть участь у таких господарських відносинах. Основною метою цього закону є врегулювання відносин між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, власниками інфраструктури об'єкта доступу та замовниками під час здійснення доступу до елементів інфраструктури об'єкта доступу при будівництві об'єктів на території окремої громади. Розділ 6 даного закону вносить зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» про надання повноважень органам місцевого самоврядування, відносно встановлення плати за доступ до об'єкта будівництва та приєднання до комунікацій. Встановлює повноваження відносно контролю за дотриманням законодавства суб'єктами у сфері будівництва та надання послуг з

обслуговування об'єктів інфраструктури. Цією нормою законодавцем врегульовується правовідносини між будівельними організаціями, власниками будівельних споруд та органами місцевого самоврядування. При цьому органам місцевого самоврядування забороняється передавати контроль за мережами будівельної інфраструктури іншим суб'єктам, для збереження вільного доступу (це дуже актуально для збереження економічної конкуренції та під час проведення військових дій на території нашої держави).

Наступний закон який надає повноваження органам місцевого самоврядування з регулювання відносин у галузі містобудівної діяльності є «Про регулювання містобудівної діяльності» [11], де стаття 6 зазначає, що здійснюють управління у сфері містобудівної діяльності, архітектурно-будівельного контролю, нагляду і управління у сфері містобудівної діяльності, також здійснюють органи місцевого самоврядування. Даний закон дає можливість органам місцевого самоврядування приймати активну участь в регулюванні галузі будівництва, яке проводиться на її території. Розподіл повноважень у містобудівної діяльності згідно даного закону поділяється на державний, регіональний та місцевий. У липні 2022 року статтю 25 були внесені зміни що, режим забудови територій, визначених для містобудівних потреб, встановлюється містобудівною документацією на місцевому рівні.

Повноваження органів місцевого самоврядування передбачені Законом України «Про архітектурну діяльність» [12], де у статті 13 зазначено що, органи місцевого самоврядування здійснюють свою діяльність у сфері містобудування та архітектури відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». З питань

делегованих повноважень, передбачених підпунктом «б» частини першої статті 31 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», виконавчі органи сільських, селищних, міських рад підконтрольні відповідним органам виконавчої влади. Особливе зацікавлення викликає стаття 7 цього закону «Розроблення та затвердження проекту об'єкта архітектури» в якій зазначено, що проектна документація на будівництво об'єктів, розроблена відповідно до містобудівних умов та обмежень забудови земельної ділянки, не підлягає погодженню з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, органами охорони культурної спадщини, державної санітарно-епідеміологічної служби і природоохоронними органами. З точки зору виконання контрольних функцій органами місцевого самоврядування вона, зменшує об'єм прав, дана норма передбачає, що не буде помилок у проектній документації розробленої відповідно до містобудівних умов, але на практиці трапляються випадки і навпаки. І повноваження надані архітектору проекту, відносно нагляду за виконанням робіт, можуть викликати сумніви у зв'язку з матеріальною зацікавленістю останнього. Кудрявцев О.В. розглядаючи здійснення державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду. Зазначив що цей процес обумовлений розвитком, зміною та появою нових суспільних відносин у галузі будівництва й вимагає: внесення змін до чинного законодавства щодо розмежування здійснення контрольно-наглядових повноважень та надання адміністративних послуг і створення Державної архітектурно-будівельної служби, а також адаптації вітчизняного законодавства до стандартів ЄС з урахуванням національних особливостей розвитку суспільних відносин у галузі будівництва з метою покращання правового

регулювання контрольно-наглядової діяльності ДАБІ[13, с.120].

У 2015 році ВРУ приймається Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо спів фінансування ремонту доріг державного значення»[14], якій вносить зміни в ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» де надає можливість виділяти кошти місцевих бюджетів на капітальний та поточний ремонт вулиць та доріг державного значення. Тобто норми даного закону, надають можливість органам місцевого самоврядування, самостійно вирішувати у першочерговій потребі ремонту доріг державного значення, які розташовані та території громади.

Але основні зміни до повноважень органів місцевого самоврядування підготували у законопроекті № 5655 [15], який був прийняти у грудня 2022 року. Документ передали на підпис Президенту України, але він і досі не підписаний. Даний законопроект мав дуже багато зауважень. Так у статті «Звернення міських, селищних, сільських голів щодо так званої містобудівної реформи», де зазначено, що Асоціація міст України, як найбільша асоціація органів місцевого самоврядування, чітко висловила свою позицію: не можна допустити ухвалення цього документа у тій редакції, яка існує наразі. І на це є низка вагомих причин одна з основних: - знищуються досягнення реформи децентралізації, вся галузь централізується та звільняється від реального контролю[16]. Негативну думку про внесення змін у містобудівну реформу зазначають у своїх статтях І. Федорів [17], О. Кравченко [18].

Враховуючи військові потреби та важливість спорудження захисної смуги оборони для потреб війська Верховна Рада України 04.09.2024 року прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, щодо удосконалення механізму забезпечення

землями сил оборони», під час дії воєнного стану та протягом одного року з дня його припинення чи скасування в Україні або у відповідній окремій місцевості зміна цільового призначення земельних лісових ділянок з віднесенням їх до земель оборони здійснюється без урахування вимог абзацу першого частини четвертої статті 24 цього Закону[19]. Даною нормою законодавець зобов'язує органи місцевого самоврядування, до припинення дії воєнного стану в державі не приймати рішення, які можуть мати негативні наслідки та ставити під загрозу національні інтереси держави.

Враховуючи критичні руйнування енергетичної системи країни та потребу в негайному відновленні останньої для нормального існування як економіки так і товариства Верховна Рада України приймає Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання повноважень центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення енергетичної ефективності» яким вносить зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» наступного змісту доповнити частину 1 статті 26 пунктом 59 «затвердження місцевих енергетичних планів та середньострокових цільових програм з їх використання»[20]. Норми прийнятого закону не тільки надають більше повноважень органам місцевого самоврядування у забезпеченні функціонування, підтриманні та плануванні енергетичної системи окремої території, але і зазначають відповідальність останніх у разі їх не спрацювання.

Потрібно погодитися з дослідженням Курчина О.Г. який зазначає, що європейські правові стандарти містобудівної діяльності органів місцевого самоврядування є рамковими, створюючи певну концептуальну стандартизовану модель представницьких та виконавчих локальних інститутів як суб'єктів містобудування, яка унормовується,

об'єктивується та наповнюється конкретними функціями та повноваженнями на внутрішньодержавному рівні через ухвалення спеціальних інституціональних законодавчих актів. При цьому оптимальною в сучасних умовах конституційної децентралізації формою імплементації європейських правових стандартів містобудівної діяльності органів місцевого самоврядування є трансформація основних принципів сталого розвитку міст, втілених в універсальних та регіональних (європейських) джерелах рекомендаційного характеру[21, с.45].

У розробленій Концепції публічного управління у сфері містобудівної діяльності на 2019-2030 роки яка повинна була змінити основні принципи містобудівної діяльності на всіх рівнях державного управління. Основною проблемою реалізації документації з просторового планування територій (містобудування) є її відірваність від системи прогнозування соціально-економічного розвитку відповідних територіальних утворень. З одного боку відсутність фінансового обґрунтування дозволяє не брати до уваги наявність реальних ресурсів і прощтовхувати авантюристичні проекти, а з іншого - відволікати увагу громадськості начебто наявністю розміщення необхідної інженерно-транспортної і соціальної інфраструктури, але без узгодження по термінах і місцезорозташуванню відповідних об'єктів спрямовувати реальні фінансові потоки на задоволення приватних бізнес інтересів. Управління в «ручному режимі» створює загрозу для відповідального бізнесу у невиконанні органами місцевого самоврядування своїх зобов'язань по належній підготовці територій для реалізації будівельних проектів. Тому створення єдиної планової системи в межах відповідних територій дозволить забезпечувати їх комплексний розвиток[22, с.65].

У 2022 році був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення вимог цивільного захисту під час планування та забудови територій» [23] були внесені зміни у ЗУ «Про регулювання містобудівної діяльності» в ході децентралізації влади були проведена розмежування повноважень органів центральної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, так ч.1 статті 25 була викладена у наступному змісті «Режим забудови територій, визначених для містобудівних потреб, встановлюється містобудівною документацією та місцевому рівні».

Адміністративно-правове регулювання містобудівної діяльності органами місцевого самоврядування – це система дій та операцій, які здійснюються органами місцевого самоврядування у встановлених формах за допомогою певних методів та з використанням правових засобів, спрямованих на забезпечення цілеспрямованої діяльності суб'єктів містобудівних правовідносин з організації найбільш сприятливого простору для життя людей.[24, с.91] Положення про органи містобудування та архітектури різних міських рад не є однотипними та відрізняються обсягом покладених завдань[24, с.106]. Такий стан речей вказує на те, що у формуванні виконавчих органів містобудівної діяльності місцевого самоврядування застосовуються різноманітні підходи. Однак базові норми, що прописуються в положеннях про містобудівний орган, – це забезпечення реалізації державної політики у сфері містобудування та архітектури[24,с.109]. Системою органів місцевого самоврядування, що здійснюють регулювання містобудівної діяльності, є сукупність організаційно самостійних елементів системи місцевого

самоврядування, утворених у встановленому законом порядку для виконання завдань та функцій місцевого самоврядування, наділених з цією метою відповідними владними повноваженнями, направленими на регулювання містобудівної діяльності, які реалізуються у визначених законом правових та організаційних формах в інтересах відповідних територіальних громад. Система органів місцевого самоврядування, що здійснюють регулювання містобудівної діяльності, включає обласні та районні ради; сільські, селищні та міські ради; виконавчі комітети сільських, селищних, міських, районних у містах рад; органи державного архітектурно-будівельного контролю, створені міськими, селищними та сільськими радами; служби містобудівного кадастру, сільські, селищні міські, голови; постійні депутатські комісії міських, селищних, сільських рад з питань містобудівної діяльності; комісії з питань самочинного будівництва та інші утворені відповідно до законодавства організаційні елементи[24, с.124].

Висновок. Підводячи підсумок даного наукового дослідження можливо зазначити, що в ході реформи децентралізації влади в нашій державі з передання повноважень органам місцевого самоврядування у галузі будівництва в період з 2015 по 2024 роки проходили дуже повільно, зміни вносилися не систематично та не мали вирішального впливу. Прийнятий законопроект у 2022 році відносно містобудівної діяльності викликає дуже багато зауважень, як у практиків так і науковців. Внесені зміни у законодавство відносно повноважень органів місцевого самоврядування з відновлення критично важливої та соціальної інфраструктури у період повномасштабного вторгнення мали направленості на збереження національних інтересів держави та підтримання життєдіяльності у територіальних громадах.

Внесені зміни у законодавство, мали конструктивну складову, яка допомагала органам місцевого самоврядування з врегулювання та нагляду за відносинами у будівельній галузі та територій громади. Фактично більшість завдань, які були прописані у Концепції - виконані.

Враховуючи обставини які проходять на території нашої держави (війна) масштаби зруйнованих будівель та споруд як критичної важливої, соціальної інфраструктури і приватного житла, досягають мільярдів доларів. Тому вже зараз, потребує правового аналізу та додаткового врегулювання існуючих повноважень у містобудівної діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з урахуванням останніх прийнятих законів. Також особливо потребує уваги повноваження Саморегульованих організацій у будівельній галузі та їх взаємодія з органами місцевого самоврядування на відновленні пошкодженої та зруйнованої критично важливої та соціальної інфраструктури територіальних громад. Для врегулювання цього питання потребує прийняття Закону України «Про саморегулюванні організації» та детального опрацювання взаємодії останніх на підзаконному рівні.

Зазначені питання потребують врегулювання, тому що після закінчення війни виникне гостра потреба в розвитку будівельної галузі, у зв'язку з потребою якнайшвидшого відновлення регіонів держави. Без залучення зовнішніх інвесторів та міжнародних будівельних компаній наша держава з цим питанням не впорається. І тут, якраз виникає питання, хто найбільше зацікавлений щоб їх територія була як найшвидше відбудована і це зрозуміло, що це органи місцевого самоврядування та громади. Тому потрібно як найшвидше приймати кодифікований акт за який іде мова уже не один рік, враховуючи динамічний розвиток

правовідносин з регулювання, нагляду і контролю за будівельною галуззю. Також потрібно вносити зміни та корегувати Положення органів місцевого самоврядування відносно функцій та завдань в галузі будівництва, враховуючи останні законопроекти, враховуючи стратегію та тактику розвитку територіальних громад.

Література:

1. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року URL: [kse.ua > uploads > 2024/04 > 01.01.24_Damages_Report.pdf](https://kse.ua/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf) (дата звернення 1.09.2024)
2. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження КМУ від 1.04.2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-r#Text> (дата звернення 02.10.2023 р.)
3. Пігуль Н. Г. Соціальна інфраструктура: поняття та функції. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/58925/7/Pigul_functions1.pdf;jsessionid=FE5EBD312326A4C4AF96A3A00E579B36
4. Кінаш І.П. Фактори впливу на формування соціальної інфраструктури сталого розвитку України / І. П. Кінаш // Вісник Вінницького політехнічного інституту. 2012. № 3. С. 48–51. (С.49)
5. Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я: постанова КМУ від 28.02.2023 р. №174 м.Київ 174-2023-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-%D0%BF#Text>
6. Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17.06.2014 р. № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>
7. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення участі місцевого самоврядування у міжтериторіальному та транскордонному співробітництві. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4221>

8. Демиденко Л., Наконечна Ю. Фіскальна децентралізація: німецький досвід та українські реалії Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка Економіка. 2(167)/2015 С.49-54 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fiskalna-detsentralizatsiya-nimetskiy-dosvid-ta-ukrayinski-realiyi/viewer>

9. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення 08.11.2023)

10. Про доступ до об'єктів будівництва, транспорту, електроенергетики з метою розвитку електронних комунікаційних мереж: Закон України від 07.02.2017 р. № 1834-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1834-19#Text> (дата звернення 08.11.2023)

11. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення 08.11.2023)

12. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999 р. № 687-XIV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text> (дата звернення 08.11.2023)

13. Кудрявцев О.В. Правове регулювання діяльності державної архітектурно-будівельної інспекції в Україні. LEX PORTUS № 1(3) 2017. С.107-123.

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо спів фінансування ремонту доріг державного значення: Закон України від 02.06.2015 р. № 490-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/490-19#n12> (дата звернення 08.11.2023)

15. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери містобудівної діяльності: проект Закон України 11.06.2021 р. № 5655 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72212 (дата звернення 08.11.2023)

16. Звернення міських, селищних, сільських голів щодо так званої мвстобудівної реформи URL: <https://auc.org.ua/novyna/zvernennya-miskyh-selyshchnyh-silskyh-goliv-shchodo-tak-zvanoyi-mistobudivnoyi-reformy> (дата звернення 08.11.2023)

17. Федорів І. Засекречені документи: що приховує голова партії «Слуга народу» Шуляк і до чого тут НАЗК. URL: <https://www.chesno.org/post/5725/> (дата звернення 08.11.2023)

18. Кравченко О. Європарламент закликав Зеленського не підписувати містобудівну «Реформу» URL: https://lb.ua/economics/2023/06/15/560758_ievroparlament_zaklikav_zelenskogo.html (дата звернення 08.11.2023)

19. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму забезпечення землями сил оборони: закон України від 04.09.2024 р. № 3948-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3948-20#n26>

20. Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання повноважень центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення енергетичної ефективності: закон України від 04.06.2024 р. 3764-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3764-20#n39>

21. Курчин О.Г. Роль міжнародних правових стандартів у містобудівній діяльності органів місцевого самоврядування. Порівняльно-аналітичне право № 2, 2020. С.42-45

22. Концепція публічного управління у сфері містобудівної діяльності. Збірник аналітичних матеріалів. Київ, 2019 р. 365 с.

23. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення вимог цивільного захисту під час планування та забудови територій: Закон України від 29.07.2022р. № 2486-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2486-20#n83>

24. Околович М.С. Адміністративно-правове регулювання містобудівної діяльності органами місцевого самоврядування: дис. ...канд. Юрид. Наук: 12.00.07. Одеса, 2018.220 с.

References:

1. Zvit pro priami zbytku infrastruktury vid ruinuvan vnaslidok viiskovoi ahresii Rosii proty Ukrainy stanom na pochatok 2024 roku URL: [kse.ua > uploads > 2024/04 > 01.01.24_Damages_Report.pdf](https://kse.ua/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf) (дата звернення 1.09.2024)

2. Pro skhvalennia Kontseptsii reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini: rozporiadzhennia KМУ

vid 1.04.2014 r. № 333-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-r#Text> (data zvernennia 02.10.2023 r.)

3. Pihul N. H. Sotsialna infrastruktura: poniattia ta funktsii. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/58925/7/Pigul_functions1.pdf;jsessionid=FE5EBD312326A4C4AF96A3A00E579B36

4. Kinash I.P. Faktory vplyvu na formuvannia sotsialnoi infrastruktury staloho rozvytku Ukrainy / I. P. Kinash // Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu. 2012. № 3. S. 48–51. (S.49)

5. Deiaiki pytannia orhanizatsii spromozhnoi merezhi zakladiv okhorony zdorovia: postanova KMU vid 28.02.2023 r. №174 m.Kyiv 174-2023-p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-%D0%BF#Text>

6. Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad: Zakon Ukrainy vid 17.06.2014 r. № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>

7. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiaikykh zakoniv Ukrainy shchodo vdoskonalennia uchasti mistsevoho samovriaduvannia u mizhterytorialnomu ta transkordonnomu spivrobitnytstvi. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42219>

8. Demydenko L., Nakonechna Yu. Fiskalna detsentralizatsiia: nimetskyi dosvid ta ukraïnski realii Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenko Ekonomika. 2(167)/2015 S.49-54 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fiskalna-detsentralizatsiya-nimetskiy-dosvid-ta-ukrayinski-realiyi/viewer>

9. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 r. № 280/97-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr#Text> (data zvernennia 08.11.2023)

10. Pro dostup do obektiv budivnytstva, transportu, elektroenerhetyky z metoiu rozvytku elektronnykh komunikatsiinykh merezh: Zakon Ukrainy vid 07.02.2017 r. № 1834-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1834-19#Text> (data zvernennia 08.11.2023)

11. Pro rehuliuвання mistobudivnoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 17.02.2011 r. № 3038-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (data zvernennia 08.11.2023)

12. Pro arkhitekturnu diialnist: Zakon Ukrainy vid 20.05.1999 r. № 687-XIV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text> (data zvernennia 08.11.2023)

13. Kudriavtsev O.V. Pravove rehuliuвання diialnosti derzhavnoi arkhitekturno-budivelnoi inspektsii v Ukraini. LEX PORTUS № 1(3) 2017. S.107-123.

14. Pro vnesennia zmin do deiaikykh zakoniv Ukrainy shchodo spiv finansuvannia remontu dorih derzhavnoho znachennia: Zakon Ukrainy vid 02.06.2015 r. № 490-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/490-19#n12> (data zvernennia 08.11.2023)

15. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiaikykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo reformuvannia sfery mistobudivnoi diialnosti: proekt Zakon Ukrainy 11.06.2021 r. № 5655 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72212 (data zvernennia 08.11.2023)

16. Zvernennia miskyykh, selyshchnykh, silskyykh holiv shchodo tak zvanoï mvstobudivnoi reformy URL: <https://auc.org.ua/novyna/zvernennya-miskyyh-selyshchnyh-silskyyh-goliv-shchodo-tak-zvanoiy-mistobudivnoyi-reformy> (data zvernennia 08.11.2023)

17. Fedoriv I. Zasekrecheni dokumenty: shcho prykhovuie holova partii «Sluha narodu» Shuliak i do choho tut NAZK. URL: <https://www.chesno.org/post/5725/> (data zvernennia 08.11.2023)

18. Kravchenko O. Yevroparlament zaklykav Zelenskoho ne pidpysuvaty mistobudivnu «Reformu» URL: https://lb.ua/economics/2023/06/15/560758_ievroparlament_zaklykav_zelenskogo.html (data zvernennia 08.11.2023)

19. Pro vnesennia zmin do deiaikykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia mekhanizmu zabezpechennia zemliamy syl oborony: zakon Ukrainy vid 04.09.2024 r. № 3948-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3948-20#n26>

20. Pro vnesennia zmin do deiaikykh zakoniv Ukrainy shchodo vrehuliuвання povnovazhen tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady u sferi zabezpechennia enerhetychnoi efektyvnosti: zakon Ukrainy vid 04.06.2024 r. 3764-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3764-20#n39>

21. Kurchyn O.H. Rol mizhnarodnykh pravovykh standartiv u mistobudivnii diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia. Porivnialno-analitychne pravo № 2, 2020. S.42-45.

22. Kontsepsiia publicлноho upravlinnia u sferi mistobudivnoi diialnosti. Zbirnyk analitychnykh materialiv. Kyiv, 2019 r. 365 s.

23. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia vymoh tsyvilnoho zakhystu pid chas planuvannia ta zabudovy terytorii: Zakon Ukrainy vid 29.07.2022r. № 2486-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2486-20#n83>

24. Okolovych M.Ie. Administratyvno-pravove rehuliuвання mistobudivnoi diialnosti orhanamy mistsevoho samovriaduvannia: dys. ...kand. Yuryd. Nauk: 12.00.07. Odesa, 2018. 220 s.

Hrytsenko H. The impact of decentralisation on the rebuilding of critical and social infrastructure - Article.

This study examines the participation of local governments in the post-war reconstruction of the country's destroyed critical and social infrastructure. The administrative reform of decentralisation of public administration and its impact on the construction industry are considered. The author analyses the powers of local self-government bodies in the construction industry in the process of decentralisation reform in our country. The author

notes the need for further amendments to the legislation to eliminate the gaps that have arisen in the distribution of control and supervision functions in the construction industry. The author emphasises the main role of local self-government bodies in the post-war reconstruction of the country's critical and social infrastructure for the normal existence and development of society, taking into account the public and private needs of territorial communities. The study found that the latter is affected not only by the damage and destruction of critical and social infrastructure during hostilities, but also by internally displaced persons and displaced businesses that also need to build additional residential and industrial space.

Keywords: *administrative reform, decentralisation, local governments, construction industry, critical and social infrastructure, social services.*

Авторська довідка:

Гриценко Григорій Миколайович – к.ю.н., доцент, доцент кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля ел. скринька: gricenko@snu.edu.ua, моб. тел. +3 8 050 588 75 23 <https://orcid.org/0000-0001-6346-525X>

Стаття надійшла до редакції 10 жовтня 2024 року.

УДК 346

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-45-57>

ЕЛЕКТРОННА ПЛАТФОРМА БЛОКЧЕЙН ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗМЕНШЕННЯ РИЗИКІВ ПРИ ВЕДЕННІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Солодченко С.В., Беспалов М.О., Матвієєва А.В., Гриценко Г.М.

ELECTRONIC BLOCKCHAIN PLATFORM AS A TOOL TO REDUCE RISKS IN DOING BUSINESS

Solodchenko S., Bepalov M., Matvieieva A., Hrytsenko H.

У статті розглянуто використання технології розподільчих реєстрів блокчейн в різних галузях економіки. У ході дослідження з'ясовано, що дана технологія отримала розвиток, починаючи з 2008 року, для регулювання дій, пов'язаних з існуванням криптовалюти біткоїн. Технологія розподільчих реєстрів за період свого існування у сучасній історії пережила як злети, так і падіння. Далі великі транспортні компанії, які займаються транскордонними перевезеннями, розширяючи коло застосування технології блокчейн, стали використовувати дану технологію при обліку транспортування вантажів. Експерименти у цьому напрямку довели зручність і економічну обґрунтованість її використання. Дана технологія дала можливість відслідковувати вантаж в режимі реального часу, що зручно як вантажовідправнику, так і вантажотримувачу, перевізнику та контролюючим органам. У 2018 році у Швейцарському Давосі на Всесвітньому економічному форумі було зазначено, що Україна входить в 14 країн світу, які активно розвивають і використовують технологію розподільчих реєстрів блокчейн.

Науковці досліджували технологію розподільчих реєстрів блокчейн в різних галузях економіки, таких як: ІТ-технології, електроенергетики, фармацевтики, сільського господарства, харчування, фінансів, космічний галузі, транспортних перевезень, вантажів та ін. Всі зазначають позитивні напрацювання від використання технології розподільчих реєстрів блокчейн у різних галузях. Вона дозволяє робити зручним ведення господарської діяльності суб'єктами, допомагає відстежувати якість надання послуг, та робить більш прозорим ведення господарської діяльності.

Нажаль, законодавчого регулювання технології розподільчих реєстрів блокчейн при веденні господарської діяльності в діючому національному законодавстві немає. При законодавчому врегулюванні технологію розподільчих реєстрів блокчейн можливо використовувати як інструмент для: стимулювання прозорого господарювання, зменшення негативних ризиків при веденні господарської діяльності та усунення незаконного втручання у ведення господарської діяльності зі сторони контролюючих державних органів.

Ключові слова: технологія розподільчих реєстрів блокчейн, прозора господарська діяльність, стимулюючий режим господарювання, державні органи.

Постановка проблеми. За прогнозами засобів масової інформації, до 2025 року близько 10 відсотків світового ВВП буде зберігатися в розподільних реєстрах, що зумовлено впливом технології блокчейн на світову економіку. Це створює великий

ажіотаж щодо проблематики правового регулювання та безпечного використання цієї технології. Саме тому, останнім часом ціла низка науковців почали досліджувати питання використання електронної платформи блокчейн у різних галузях господарювання.

Ще у 2018 році Кабінет Міністрів України схвалив «Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства в Україні на 2018-2020 роки»[1]. Цією концепцією закріплено вектор на розвиток цифрової економіки України за допомогою створення ринкових стимулів, мотивацій, попиту та формуванні потреб щодо використання цифрових технологій, продуктів та послуг серед українських секторів промисловості, бізнесу та суспільства.

Як зазначають окремі науковці, незважаючи на воєнний стан, цифрова трансформація та розвиток цифрової економіки в Україні триває. Ведеться робота з інституційного забезпечення цих розробок і створення умов для управлінських інновацій. Особливу роль у такому процесі відіграє участь України у програмі «Цифрова Європа», метою якої є прискорення економічного відновлення та цифрової трансформації кожної з країн-учасниць. Дане дослідження показало, що в умовах цифровізації економіки бізнесу необхідно інвестувати значні кошти в розробку та створення цифрових платформ[2]. І саме тому, сьогодні є досить актуальним питання розробки законодавчого механізму правового регулювання процесів інвестування у цифровізацію економічної системи держави за допомогою інноваційних технологій.

Постійне питання, яке виникає при використанні технології блокчейн у господарській діяльності у суб'єктів підприємницької діяльності, стосується збереження конфіденційності інформації та корпоративної таємниці (розміщення

інформації у вільному доступі), що може негативно відобразитися на стосунках з контрагентами та вплинути на конкуренцію в окремій галузі.

Так, ще у 2016 році в інтерв'ю з Ріком Кіркландом з McKinsey Тапскотт підкреслюється, що блокчейн – розподілена база даних з відкритим вихідним кодом, що використовує найсучаснішу криптографію – може сприяти співпраці та відстеженню всіх видів транзакцій та взаємодій. Тапскотт, співавтор нової книги «Революція блокчейну: Як технологія, що стоїть за біткойном, змінює гроші, бізнес і світ», також вважає, що ця технологія може запропонувати справжній захист приватності і «платформу для правди і довіри»[3].

Після майже 8 років активного використання даної технології, потрібно зазначити, що на теперішній час саме питання збереження конфіденційності інформації залишається актуальним, що зупиняє суб'єктів господарювання використовувати технологію розподільних реєстрів у власній господарській діяльності при взаємодії як з контрагентами, так і з державними органами які здійснюють контроль за господарською діяльністю суб'єктів господарювання.

Технологія блокчейн останнім часом набуває дуже великого використання. У світі вона стає одним із основних елементів четвертої промислової революції. Сучасний етап промислової революції пов'язаний з розвитком комунікативних Інтернет-технологій, які суттєво змінили технологію бізнес-процесів і отримали назву «цифровізації». Таким чином, основою Четвертої промислової революції та третьої хвилі глобалізації стала цифрова економіка[4, с.11]. Дана технологія з'явилась у 2008 році і за період свого існування у неї були й злети та падіння, але все це відбувалося в рамках існування біткойну. Поступово, технологію розподільчих реєстрів блокчейн починають

практично випробувати у різних галузях господарювання. Вивчаються правові аспекти використання технології блокчейн. Передові міжнародні компанії, що розвиваються, починають використовувати пілотні проекти при веденні господарської діяльності.

Динамічні зміни, які відбуваються останнім часом відносно ведення господарської діяльності та цифровізації економіки у світі, потребують застосування нових технологій, які б унеможливили тиск на суб'єктів господарювання та створювали умови для прозорого ведення господарської діяльності. Із допомогою використання даної технології у всіх учасників ланцюга постачання виникає можливість відслідковувати якість поставлених товарів та наданих послуг. Враховуючи те, що використання технології блокчейн розглядалося у різних галузях економіки, виникає необхідність у проведенні комплексного дослідження використання технологій розподільчих реєстрів блокчейн при веденні внутрішньої та зовнішньої господарської діяльності та можливості проведення контролю державних органів за даною діяльністю.

Стан дослідження. Питання розвитку цифровізації економіки та використання технології блокчейн і правове регулювання досліджували наступні науковці: Варнавський А., Вінник О., Жорняк А., Кудь О., Кучерявенко М., Пашков В., Соловійов О., Смичок Є., Шаповалова О. та ін. Іноземні науковці Б.Карсон, Д. Романеллі, П. Уолш, А. Економісти: Попівняк Ю.М., Шишкова Н.Л., Кулик В.А., Криворучко Г.В., Семенов К.Л. Проте, виникає потреба у комплексному дослідженні правового регулювання технології розподільчих реєстрів блокчейн саме у розрізі перспектив державного регулювання внутрішньої та зовнішньої господарської діяльності шляхом зменшення

втручання державних органів у введення господарської діяльності приватними суб'єктами господарювання. Законодавче регулювання використання цієї технології зменшить ризики при веденні господарської діяльності, створить комфортні умови з ведення підприємницької діяльності та поліпшить привабливість інвестиційного клімату у державі.

Саме тому метою статті є аналіз технології розподільчих реєстрів блокчейн, яку можливо використовувати як один із інструментів стимулюючого режиму господарювання з ведення внутрішньої та зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання. Основними методами наукового дослідження є методи правового аналізу, використання якого дало змогу визначити в контексті цілісного представлення законодавчого регулювання дії технології розподільчих реєстрів блокчейн державними органами та суб'єктами господарювання при веденні внутрішньої та зовнішньоекономічної господарської діяльності у різних галузях економіки.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні вже неможливо собі уявити, що якісь послуги органів державної влади, як для приватного сектору, так і для публічного, будуть надаватися (реєструватися) у паперових книгах (паперових реєстрах). Так, за останні роки практично всі держави, незалежно від рівня економічного чи соціального розвитку, переходять до використання електронних баз даних. Саме застосування електронних баз даних має великі переваги над паперовими книгами, але, водночас, не позбавлене і недоліків, які потрібно враховувати при їх веденні.

Це підтверджують науковці, які досліджували відносини, що виникають при використанні системи публічних реєстрів, які зазначили, що єдність методології створення, ведення, адміністрування, реєстрації та

взаємодії реєстрів країн, які приєдналися до Глобального реєстру, потребує більш детального механізму правового регулювання кожною країною контролю у сфері публічних реєстрів. Фактично, визнання країн цивілізованими суб'єктами глобального інформаційного простору можливо лише за наявності інституційно виправданого та ефективного контролю за відносинами у системі публічних реєстрів. Зокрема, йдеться про функції контролю за виконанням єдиних вимог щодо створення, обміну, зберігання, виправлення та виконання формату відомостей відповідних базових реєстрів кожної з країн, яка приєднується до Глобального реєстру бенефіціарних власників [5, с.145]. Не заперечуючи дані доводи науковців, водночас, варто наголосити, що саме внутрішній контроль за веденням публічних реєстрів, у яких внесення, використання, зміна вже існуючої інформації відбувається приватними суб'єктами (тобто, відповідальність за правдивість внесеної інформації покладається на останніх) може виступати фактором невиконання зобов'язань перед державою.

Особливо це має істотне значення, коли в цьому процесі беруть участь декілька суб'єктів господарювання (приватного права), а державні органи будуть виступати як контролюючі (виступаючи в ролі активного спостерігача, наділеного можливістю втручання у разі виникнення ситуації відсутності підтвердження яких-небудь дій або внесення даних, які будуть вказувати на порушення норм законодавства). І тут виникає потреба звернутися до технології розподілених реєстрів блокчейн, яка отримала значний поштовх розвитку при регулюванні дій, пов'язаних з криптовалютою, але потім, враховуючи зручність (довіру та прозорість у процесі здійснення дій) поступово почала

застосовуватись і в інших галузях господарства.

Останнім часом ключова функція технології блокчейн розширюється, що дозволяє її впровадження у багатьох сферах: охорона здоров'я, транспорт і логістика, страхування, державні фінанси та державне управління, криптовалюти і системи платежів (у т. ч. міжнародних), фінансова й банківська сфера, ідентифікація фізичних осіб і активів, юридичні послуги, краудфандинг, електронна комерція, продаж програмних додатків, управління подорожами, гральний бізнес та казино, добродійність і пожертви, освіта, енергетика, ринки капіталу, роздрібна торгівля, технології, будівництво, медіа та телекомунікації, а також податки, бухгалтерський облік і аудит. При цьому доцільність застосування блокчейну для кожного виду діяльності залежить також і від технологічної зрілості підприємства, існуючих стандартів й державного регулювання, особливостей екосистеми [6, с. 9].

Необхідність використання технології розподілених реєстрів блокчейн суб'єктами господарювання у своїй діяльності потребує як суб'єктивного підходу, так і об'єктивної підготовки суспільства та органів державної влади у сфері контролю за веденням господарської діяльності. Це зумовить застосування цієї технології як заохочувального правового режиму господарювання. Суб'єктивний підхід буде складатися з: підготовки суб'єктів, які будуть використовувати дану технологію; підготовки персоналу, який буде використовувати дану технологію при веденні господарської діяльності; придбання спеціального обладнання та приєднання до технології. До об'єктивної – слід відносити створення законодавчої бази, яка має спонукати суб'єктів господарювання працювати з використанням технології

розподільних реєстрів блокчейн. Використання даної технології створює можливість для більш прозорого ведення господарської діяльності, що дозволяє всім зацікавленим суб'єктам (приватного та публічного права) здійснювати правомірне спостереження за провадженням господарської діяльності, але, у той же час, запобігає неправомірному втручанню у господарську діяльність, як суспільства, так і державних органів.

Такі переваги криптовалют і технології «блокчейн» як децентралізація, відсутність витрат і швидкість у разі проведення платежів, надійний захист, а також прозорість розрахунків (історію будь-якого платежу можна відстежити до самого моменту генерації) могли б позитивно вплинути на розвиток галузі електроенергетики. Тому що це допомогло б спростити наявну багаторівневу систему розрахунків, що існує між виробниками електроенергії, операторами розподільчих мереж, операторами-обліковцями, постачальниками платіжних банківських послуг, трейдерами і самими споживачами. Усі транзакції з отримання та оплати енергії будуть виконуватися безпосередньо в мережі, що об'єднує рівноправних учасників, - виробників енергії і споживачів. Завдяки цьому вартість електроенергії може знизитись[7, с.65].

Іншим популярним варіантом використання, який займає значну частину ринку технологій блокчейн, є сфера зберігання, відтворення та дослідження походження даних, які пов'язані з необхідними бізнес-процесами організацій, що спеціалізуються на програмному забезпеченні B2B, зокрема, IT-бізнес та на комп'ютерних послугах. Такі технології дозволяють перевіряти походження та автентичність компонентів продукту в системі управління ланцюга створення

вартості, іншими словами, він діє як генеалогічне дерево продукту. У цій сфері технологія блокчейн стає запорукою у дотриманні нормативних вимог та запобігає підробці компонентів кінцевого продукту[8, С.5].

Дослідження науковців у сфері застосування технології блокчейн у фармацевтичній галузі дають можливість зробити висновки, що дана технологія дозволить: 1) покращити клінічні випробування ліків; 2) удосконалити процедуру ліцензування фармацевтичної продукції; 3) відстежити кількість фармацевтичної продукції від виробника з подальшою її реалізацією; 4) відстежити джерела походження фармацевтичної продукції та порядок її використання; 5) стежити за терміном реєстрації, терміном придатності, умовами транспортування та зберігання фармацевтичної продукції; 6) обмежити діяльність інтернет-аптек, які не мають дозволу; 7) мінімізувати можливий дефіцит фармацевтичної продукції; 8) забезпечити відкритість для всіх партнерів. Система передбачає спрощення аудиту та контролю фармацевтичної продукції, в тому числі спеціально уповноваженими органами[9, С.5].

Потребу використання технології блокчейн у фармацевтичній галузі підтверджує Наказ МОЗ №677, де відповідно до підпункту 3 пункту 2 розділу «Про затвердження Порядку контролю якості лікарських засобів під час оптової та роздрібною торгівлі»: «Уповноважена особа має обов'язки щодо якості лікарських засобів в електронному та паперовому вигляді з можливістю формування реєстрів руху лікарських засобів на виконання запитів центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері контролю[10]. Таким чином на нормативному рівні закріплюють потреби

теперішнього часу, попередження потрапляння неякісних лікарських засобів у роздрібну торгівлю за допомогою використання електронних реєстрів.

Аналіз перспектив використання технології блокчейн дозволяє встановити, що об'єктами правовідносин у цій технології є: 1) програмне забезпечення ЕОМ; 2) телекомунікаційні мережі; 3) інформаційні ресурси, продуктивні послуги; 4) права пацієнтів на здоров'я; 5) інформаційна безпека [9, С.5].

Досліджуючи перспективи використання технології блокчейн у сільському господарстві науковці зазначають, що технологія «блокчейн» дає змогу оптимізувати та спростити процес переміщення продукції від місця виробництва до місця споживання, відслідковувати вирощування, збирання, переробку продукту й розрахунки за нього в режимі реального часу. Вона має очевидні вигоди для всіх учасників ланцюга постачання продовольчої продукції. Пройшовши необхідну апробацію в різних сферах економіки, дана технологія цілком здатна стати звичною не лише для українських агрохолдингів, а й для невеликих фермерських господарств, що займаються виробництвом специфічної або органічної продукції. Наразі інформацію про «блокчейн» варто поширювати серед наших виробників для наочної демонстрації її практичного використання, на основі чого ухвалюватиметься остаточне рішення про її економічну доцільність. За сприятливих умов «блокчейн» може стати потужним чинником прискореного розвитку сільського господарства України [11, с.79].

Деякі науковці досліджуючи технологію блокчейн зазначають про її розвиток у індустрії харчування та у фінансовому секторі, а саме – платіжні системи, побудовані на використанні криптовалют як специфічного інструменту платежу.

Підкреслюють, що головною особливістю технології блокчейн є її високий інноваційний потенціал, який не обмежується лише фінансовим сектором, а здатний оптимізувати та забезпечити високий рівень безпеки за ключовими напрямками діяльності підприємств, незалежно від сфери їхнього функціонування [12, с.81].

Досліджуючи застосування блокчейну в космічній діяльності науковці зазначають, що технологія блокчейн, інтегруючись у галузі господарювання, якісно їх перетворює, так і нові відносини, що складаються на цьому підґрунті, потребують нового комплексного правового регулювання, яке має охопити такі правові інститути:

- майна: залежно від підходу законодавця можна визначити категорію цифрових прав або як речове право на цифровий актив, тобто право власності на інформацію (запис у реєстрі) про цивільне право;

- договірних прав стосовно дотримання умов, за яких смарт-контракт визнається укладеним і чинним;

- електронного цифрового підпису, включно з криптографічними ключами;

- захисту прав споживачів, які укладають смарт-контракти та мають добре розуміти сутність узятих на себе зобов'язань;

- захисту персональних даних, які в мережі блокчейн можуть бути відкритими для всіх і не видаляються протягом терміну існування мережі;

- цінних паперів і фінансового регулювання, зокрема відповідно до правил про запобігання відмиванню доходів;

- оподаткування й адміністрування (ліцензування, надання дозволів на діяльність, пов'язану з використанням технології блокчейн, зокрема хмарних послуг) [13, с.272].

Технологія блокчейн може захистити державні реєстри від незаконного втручання,

тим самим підвищити їхню прозорість та знизити рівень корупційної складової у відомствах, яким вони належать. Отже, блокчейн є перспективною технологією для багатьох сфер господарювання, зокрема: юриспруденція, фінансовий сектор, страхування, банківський сектор, сфера нерухомості та багато інших завдяки певним перевагам «ланцюга блоків», а саме загальнодоступності, розподіленості та повній достовірності бази даних. Збільшення сфер застосування блокчейн та віртуальних активів зумовлює необхідність створення правових засад для регулювання відносин у сфері застосування систем на основі цієї технології.

Досліджуючи вплив на існуючі правовідносини при використанні технології блокчейн науковці зазначають, що законодавчих актів, які безпосередньо призначені для регулювання технологій блокчейну виявляється доволі мало, в той час як діючі нормативно-правові акти націлені не на юридичну або техніко-юридичну регуляцію, а здебільшого на технологічну. Фактично до блокчейну можливо застосувати норми різних галузей права, в тому числі і інформаційного. Проте, швидкий розвиток соціальних відносин суттєво випереджає стан правового регулювання нормами аналогового права і це створює значний дисбаланс. Проблема відсутності правового регулювання блокчейну на рівні законів призводить до створення вузькоспеціалізованих регулятивних систем і генерації ними локальних підзаконних нормативно-правових актів, таких як проекти нормативно—правових актів для коментарів, рекомендації, галузеві стандарти та норми, накази та інструкції окремих підприємств та установ тощо[14, с.502]. Інші науковці зазначають що, законодавча база в Україні відносно регулювання сучасних фінансових технологій має позитивну динаміку, хоча поки що

відсутнє цілісне законодавче регулювання fintech, blockchain, і пов'язаних із ними технологій. Нині законотворча система України стикається з нагальною проблемою – побудовою сприятливої інфраструктури для стимулювання розвитку системи з метою забезпечення доступності фінансових технологій для користувачів[15, с.150].

Досліджуючи законодавче регулювання технології блокчейн, Жорняк А. зазначив, що у світі немає єдиного стандарту законодавчого регулювання для цієї технології й лише розробляються моделі правового регулювання, які поступово впроваджуються в різні сфери суспільного життя. Державна політика України в питанні правового регулювання технології блокчейн досить динамічна та переживає стадію розвитку. Розробка та впровадження ефективного законодавчого регулювання технології блокчейн вимагає виважених рішень та участі всіх сторін, включаючи державні органи, представників бізнесу та громадськості, враховуючи прозорість, зрозумілість, а також практичні та етичні аспекти застосування технології блокчейн у різних галузях. Причому важливим аспектом для вироблення єдиної методології регулювання є ефективна спільна міжнародна співпраця всіх учасників[16, с.73,84]. Очікуваним як науковцями, так і практикуючими юристами базовим законодавчим актом, який буде регулювати правовідносини у цій сфері на рівні закону, має стати Закон України «Про віртуальні активи» (прийнятий, але не набрав чинності).

Досліджуючи застосування технології блокчейн у діяльності світових підприємств за допомогою кластеризації, науковці довели, що впровадження технології блокчейн лише набуває широкого розповсюдження серед іноземних компаній. Підприємства починають оцінювати вартість збереження власної інформації та забезпечення

прозорості в побудові клієнтоорієнтованого підходу за допомогою високорівневих баз даних, таких як технологія блокчейн. Ті компанії, що почали впровадження ще на початкових етапах розвитку технології, мають можливість не лише використовувати наявний алгоритм роботи, але й модифікувати його, створюючи новий, більш розвинений продукт, який здатний конкурувати на ринку. За допомогою кластеризації було доведено, що компанії із впровадженою технологією блокчейн мають високий рівень дохідності та можуть бути більш стабільними на ринку в умовах існуючих чи можливих криз. Так, українським підприємствам варто використовувати досвід іноземних компаній та розвиватися в цьому напрямку, що дасть змогу значно підвищити якість роботи компанії та позбавить великих ризиків втрати інформації, особливо у сфері безпеки [17, с.122].

У світовій практиці активно йде впровадження блокчейн технологій для контролю за переміщеннями товарів, у тому числі на міждержавному рівні за участі органів митного контролю. Так, в період з 2018 по 2022 рік ІТ гігант IBM та лідер контейнерних перевезень компанія Maersk використовували блокчейн платформу для вантажних перевезень TradeLens. Як зазначали виробники, нове рішення для доставки на базі блокчейн призначено для просування більш ефективної та надійної глобальної торгівлі, яка об'єднуватиме різні сторони для підтримки обміну інформацією і прозорості, а також стимулює інновації у масштабах всієї галузі. TradeLens використовує технологію IBM Blockchain, як основу цифрових ланцюгів постачання, надає можливість одразу декільком торговим партнерам співпрацювати, створювати єдине загальне уявлення про транзакцію без шкоди для конфіденційності. Згідно з заявою розробників, блокчейн-платформа TradeLens

здатна на 40 відсотків прискорити вантажні перевезення.

У той же час конкурент Maersk – OOCL – велика інтегрована міжнародна компанія з контейнерних перевезень, логістики та терміналів з офісами в 70 країнах почала роботи над сервісом eBL Blockchain[18].

На сайті OOCL у розділі e-Services вказано, що сервіс eBL Blockchain Рішення eBL від OOCL розроблено постачальником цифрових рішень IQAX Limited і побудовано на технологічній платформі блокчейн Global Shipping Business Network («GSBN»). Він не лише пропонує видачу онлайн-коносаментів, але й дає змогу різним сторонам логістики, таким як вантажовідправники, вантажовласники, експедитори та банки, керувати eBL і виконувати передачу права власності, здачу за доставку, оновлення статусу та перегляд історії[19]. Даний сервіс GSBN працює і станом на теперішній час.

У 2018 році у Швейцарському Давосі проходив легендарний Всесвітній економічний форум. Україна на ньому була представлена двома топовими темами: звичайно, сільське господарство та технологія блокчейн. Один із учасників форуму, ведучий експерт у сфері блокчейну, автор бестселера «Blockchain Revolution» Дон Тапскотт (Канада) представив карту з 14 країнами-лідерами впровадження цієї проривної технології[20].

Незалежні джерела доводять досить високий рівень криптоактивності та криптограмотності українців. Так, за рейтингами платформи Chainalysis, ще у 2021 році Україна зайняла 4 місце за рівнем прийняття криптовалют [21].

Враховуючи це, впровадження регулювання ринку використання блокчейн технологій в Україні є актуальним питанням. На момент написання статті, в Україні відсутнє чинне спеціальне законодавство щодо регулювання блокчейн технологій та

використання віртуальних активів (криптовалют), проте, вже прийнято Закон України «Про віртуальні активи». Вказаний закон регулює правовідносини, що виникають у зв'язку з оборотом віртуальних активів в Україні, визначає права та обов'язки учасників ринку віртуальних активів, засади державної політики у сфері обороту віртуальних активів. Закон підписаний Президентом 17 лютого 2022 року, проте ще не вступив в силу. Він набере чинності з дня набрання чинності Законом України про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами, який ще не розглядався Верховною Радою України.

У той же час, визначення блокчейну на законодавчому рівні передбачалося у проекті Закону України «Про обіг криптовалюти в Україні». У пункті 1 частини 1 статті 1 Закону визначалось, що система блокчейн – децентралізований публічний реєстр усіх проведених криптовалютних транзакцій, які були проведені суб'єктом криптовалютних операцій. 29.08.2019 даний Проект закону був відкликаний[22].

Науковці, які досліджували централізовані та децентралізовані сховища інформації, зазначили, що традиційна інфраструктура спирається на централізовані сховища даних, які з'єднують усіх партнерів ланцюга поставок. Однак, централізованою системою може легко маніпулювати будь-хто, що робить дані недостовірними. З використанням блокчейну в організації можна створити децентралізовану платформу для запису транзакцій, якою неможливо маніпулювати, що безумовно створить сприятливий клімат для використання цифрових технологій в усіх сферах життєдіяльності людства[21, с.2].

Висновок. Застосування технології розподільчих реєстрів блокчейн як інструменту стимулювання ведення

господарської діяльності, заснованої на принципах прозорості та відкритості з одночасним збереженням корпоративної інформації про суб'єктів, що будуть учасниками цих правовідносин знаходиться на етапі становлення. Використання даної технології у господарській діяльності є перспективним напрямком при умові створення ефективного законодавчого регулювання відносин у сфері застосування технології блокчейн. Впровадження даної технології буде стимулюючим інструментом ведення господарської діяльності, яка буде побудована на самоконтролі ведення господарської діяльності, доступі контролюючих органів до інформації про проведення господарської діяльності без зайвого втручання у внутрішню діяльність суб'єктів господарювання (якщо не були порушені норми законодавства). Важливо, що це також допоможе скоротити частку тіньового бізнесу та зробить національну економіку більш привабливою для інвестування.

Розглядаючи це питання в перспективі для України, можна запропонувати використання блокчейн технології за прикладом вищевказаних міжнародних логістичних та ІТ компаній та застосувати блокчейн для створення системи, яка буде в онлайн режимі створювати електронний документ, який буде поєднувати у собі властивості рахунку-фактури та товарно-транспортної накладної. Державні контролюючі органи потрібно зробити одним із користувачів даної технології. Останнім буде надано можливість брати безпосередню участь у процесі з моменту створення електронного документу. Вони зможуть відслідковувати законність переміщення певного товару та документів, що зробить ведення господарської діяльності максимально прозорим. Таким чином, при ефективному застосуванні даної технології

суб'єктами господарювання, можна спрогнозувати зменшення навантаження на контролюючі органи.

Література:

1. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження КМУ від 17.01.2018 р. № 67-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>
2. Башлай, С., Яремко, І. Цифровізація економіки України в умовах євроінтеграційних процесів. Економіка та суспільство, (48). 2023 <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-48>.
3. Як блокчейни можуть змінити світ. 06.05.2016р. URL: <https://www.mckinsey.com/industries/technology-media-and-telecommunications/our-insights/how-blockchains-could-change-the-world>
4. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. Київ жовтень 2020р. керівник проекту О.Пищуліна URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf
5. Вінник О.М., Шаповалова О.В. Правове забезпечення сфери публічних електронних реєстрів. Актуальні проблеми права: теорія і практика No1 (45), 2023 С.138-149
6. Blockchain beyond the hype: What is the strategic business value? / В.Carson, G.Romanelli, P.Walsh, A.Zhumaev // Digital McKinsey. 2018. No. 6. Рр. 1–13.
7. Устименко В.А., Поліщук Н.Ю. Перспективи застосування криптовалют в електроенергетиці України: зарубіжний досвід і вітчизняні здобутки Економіка та право. No 2 (53), 2019 URL: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2019.02.064>
8. Балазюк, О., & Пилявець, В. (2022). Технологія блокчейн: дослідження суті та аналіз сфер використання. Економіка та суспільство, (43). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-43-13>
9. Пашков В., Соловйов О. Юридичне впровадження технології блокчейн у фармацевцію. Міжнародна міждисциплінарна наукова конференція Суспільство, здоров'я добробут 25.11.2019 Том 68 (2019) URL: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/abs/2019/09/shsconf_shw2019_01027/shsconf_shw2019_01027.htm. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196801027>
10. Про затвердження Порядку контролю якості лікарських засобів під час оптової та роздрібною торгівлі: Наказ МОЗ України від 29.09.2014 року № 677. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1515-14#Text>
11. Грибинук О.М., Духницький Б.В., Шеремет О.О. Перспективи використання технології «блокчейн» у сільському господарстві. Економіка АПК, 2018, № 3 С.75-81 URL: https://www.researchgate.net/publication/347934142_Perspektivi_vikoristanna_tehnologii_blokcejn_u_silskomu_gospodarstvi
12. Лапко О.О., Солосіч О.С. Технологія блокчейн: поняття, сфери застосування та вплив на підприємницький сектор. БІЗНЕСІНФОРМ № 6 '2019 С.77-82 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-blokcheyn-ponyattya-sferi-zastosuvannya-ta-vplyv-na-pidpriemnitskiy-sektor/pdf>
13. Гурова А., Кірпачова М. Правові засади застосування блокчейну в космічній діяльності: особливості регулювання технології на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Підприємництво, господарство і право 1/2021 С.265-275. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.45>
14. Костенко О.В., Радутний О.Е. Блокчейн і метавесвіт: правові аспекти Юридичний науковий електронний журнал. № 9/2022. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/123>
15. Попова Л.М., Гордієнко К.Ю. Правове регулювання використання fintech та blockchain у банківському секторі України. Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка № 3 (2023) DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.103.142-154>
16. Жорняк А. Законодавче (правове) регулювання технології блокчейн. Сучасні виклики та міжнародний досвід. Відкрита наука та інновації Том 1 № 1(2024) С.73-87 DOI: <https://doi.org/10.62405/osi.2024.01.06>
17. Койбічук В.В., Рожкова М.С. Дослідження застосування блокчейн-технологій у

діяльності світових підприємств: методичний підхід. Приазовський економічний вісник. Випуск 4(21) 2020 С.118-123. DOI: <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2020-4-20>

18. China COSCO Shipping Corporation Limited URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/COSCO_Shipping

19. OOCL.We take it personally. URL: <https://www.oocl.com/eng/ourservices/eservices/myooclcenter/Pages/default.aspx>

20. Україна увійшла до лідерів з блокчейн-інновацій. 26.01.2018 ресурс Укрінформ URL: <https://www.ukrinform.net/rubric-economy/2390351-ukraine-listed-among-leaders-in-blockchain-innovation.html>

21. The 2021 Geography of Cryptocurrency Report. Сторінка 7 URL: <https://bit.ly/3MxwT37> , дата звернення 27.06.2024

22. Проект Закону про обіг криптовалюти в Україні від 06.10.2017 р. № 7183 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684

23. R. Balakrishnan Unny, Bhajan Lal. Blockchain in Supply Chain Management: A Review of the Capability Maturity Model. International Working Conference on Transfer and Diffusion of IT (TDIT), Dec 2020, Tiruchirappalli, India. pp.149-158, {10.1007/978-3-030-64849-7_14}. {hal-03701772}

References:

1. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyvrovoi ekonomiky ta suspilstva Ukrainy na 2018-2020 roky ta zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo yii realizatsii: rozporiadzhennia KMU vid 17.01.2018 r. № 67-r. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text>

2. Bashlai, S., Yaremko, I. Tsyfrovizatsiia ekonomiky ukrainy v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv. Ekonomika ta suspilstvo, (48).2023 <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-48>.

3.Iak blokcheiny mozhut zminyty svit. 06.05.2016r. URL: <https://www.mckinsey.com/industries/technology-media-and-telecommunications/our-insights/how-blockchains-could-change-the-world>

4. Tsyfrova ekonomika: trendy, ryzyky ta sotsialni determinanty. Kyiv zhovten 2020r. kerivnyk

prektu O.Pyshchulina URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf

5. Vinnyk O.M.,Shapovalova O.V. Pravove zabezpechennia sfery publichnykh elektronnykh reiestriv. Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka No1 (45), 2023 S.138-149

6. Blockchain beyond the hype: What is the strategic business value? / B.Carson, G.Romanelli, P.Walsh, A.Zhumaev // Digital McKinsey. 2018. No. 6. Pp. 1–13.

7. Ustymenko V.A., Polishchuk N.Iu. Perspektyvy zastosuvannia kryptovaliut v elektroenerhetytsi Ukrainy: zarubizhnyi dosvid i vitchyzniani zdobutky Ekonomika ta pravo. No 2 (53), 2019 URL: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2019.02.064>

8. Balaziuk, O., & Pyliavets, V. (2022). Tekhnolohiia blokchein: doslidzhennia suti ta analiz sfer vykorystannia. Ekonomika ta suspilstvo, (43). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-43-13>

9. Pashkov V.,Soloviov O. Yurydychne vprovadzhenia tekhnolohii blokchein u farmatsiiu. Mizhnarodna mizhdystsyplinarna naukova konferentsiia Suspilstvo, zdorovia dobrobut 25.11.2019 Tom 68 (2019) URL: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/abs/2019/09/shsconf_shw2019_01027/shsconf_shw2019_01027.htm. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196801027>

10. Pro zatverdzhennia Poriadku kontroliu yakosti likarskykh zasobiv pid chas optovoi ta rozdrubnoi torhivli: Nakaz MOZ Ukrainy vid 29.09.2014 roku № 677. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1515-14#Text>

11. Hrybnyiuk O.M.,Dukhnytskyi B.V., Sheremet O.O. Perspektyvy vykorystannia tekhnolohii «blokchein» u silskomu hospodarstvi. Ekonomika APK, 2018, № 3 S.75-81 URL: https://www.researchgate.net/publication/347934142_Perspektivi_vikoristanna_tehnologii_blokcejn_u_silskomu_gospodarstvi

12. Lapko O.O.,Solosich O.S. Tekhnolohiia blokcheyn: poniattia, sfery zastosuvannia ta vplyv na pidpriemnytskyi sektor. BIZNESINFORM № 6 2019 S.77-82 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-blokcheyn-ponyattva-sferi-zastosuvannya-ta-vplyv-na-pidpriemniyskiy-sektor/pdf>

13. Hurova A., Kirpachova M. Pravovi zasady zastosuvannya blokcheinu v kosmichnii diialnosti: osoblyvosti rehuliuвання tekhnohii na natsionalnomu, rehionalnomu ta mizhnarodnomu rivniakh. Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo 1/2021 S.265- 275. DOI

<https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.45>

14. Kostenko O.V., Radutnyi O.E. Blokchein i metavesvit: pravovi aspekty Yurydychnyi naukovyi elektronii zhurnal. № 9/2022. DOI

<https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/123>

15. Popova L.M., Hordiienko K.Iu. Pravove rehuliuвання vykorystannia fintech ta blockchain u bankivskomu sektori Ukrainy. Visnyk Luhanskoho navchalno-naukovoho instytutu imeni E.O. Didorenka № 3 (2023) DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.103.142-154>

16. Zhorniak A. Zakonodavche (pravove) rehuliuвання tekhnohii blokchein. Suchasni vyklyky ta mizhnarodnyi dosvid. Vidkryta nauka ta inovatsii Tom 1 № 1(2024) S.73-87 DOI: <https://doi.org/10.62405/osi.2024.01.06>

17. Koibichuk V.V., Rozhkova M.S. Doslidzhennia zastosuvannya blokchein-tekhnohii u diialnosti svitovykh pidpriemstv: metodychni pidkhid. Pryazovskyi ekonomichnyi visnyk. Vypusk 4(21) 2020 S.118-123. DOI: <https://doi.org/10.32840/2522-4263/2020-4-20>

18. China COSCO Shipping Corporation Limited URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/COSCO_Shippin

19. OOCL.We take it personally. URL: <https://www.oocl.com/eng/ourservices/eservices/myooclcenter/Pages/default.aspx>

20. Ukraina uviishla do lideriv z blokchein-innovatsii. 26.01.2018 resurs Ukrinform URL: <https://www.ukrinform.net/rubric-economy/2390351-ukraine-listed-among-leaders-in-blockchain-innovation.html>

21. The 2021 Geography of Cryptocurrency Report. Storinka 7 URL: <https://bit.ly/3MxwT37> , data zvernennia 27.06.2024

22. Proekt Zakonu pro obih kryptovaliuty v Ukraini vid 06.10.2017 r. № 7183 URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684

23. R. Balakrishnan Unny, Bhajan Lal. Blockchain in Supply Chain Management: A Review of the Capability Maturity Model. International

Working Conference on Transfer and Diffusion of IT (TDIT), Dec 2020, Tiruchirappalli, India. pp.149-158, {10.1007/978-3-030-64849-7_14}. {hal-03701772}

Solodhenko S., Bepalov M., Matvieieva A., Hrytsenko H. Electronic blockchain platform as a tool to reduce risks in doing business - Article.

The article examines the use of blockchain distributed ledger technology in various sectors of the economy. The study found that this technology has been developed since 2008 to regulate actions related to the existence of the bitcoin cryptocurrency. The technology of distributed ledgers has experienced both ups and downs during the period of its existence in modern history. Further, large transport companies engaged in cross-border transportation, expanding the scope of blockchain technology, began to use this technology in accounting for the transportation of goods. Experiments in this area have proven the convenience and economic feasibility of its use. This technology has made it possible to track cargo in real time, which is convenient for both the shipper and the consignee, the carrier and regulatory authorities. In 2018, at the World Economic Forum in Davos, Switzerland, it was noted that Ukraine is among 14 countries actively developing and using Blockchain distributed ledger technology.

Scientists have been researching the Blockchain distributed ledger technology in various sectors of the economy, such as: IT, electricity, pharmaceuticals, agriculture, food, finance, space, transport, cargo, etc. All of them note the positive developments from the use of Blockchain distributed ledger technology in various industries. It makes it easier for businesses to conduct business, helps to track the quality of services, and makes business more transparent.

Unfortunately, there is no legislative regulation of the Blockchain distributed ledger technology in the current national legislation. If legislatively regulated, Blockchain technology can be used as a tool to: stimulate transparent business, reduce negative risks in conducting business and eliminate unlawful interference in business activities by regulatory authorities.

Key words: distributed ledger technology Blockchain, transparent economic activity, stimulating economic regime, government agencies

Авторська довідка:

Солодченко Сергій Вікторович – к.ю.н., адвокат, м.Київ моб.тел., ел.пошта solodserg@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9930-368X>

Беспалов Максим Олександрович – к.е.н., адвокат, м.Київ, моб.тел. ел.скринька: bespalovscholar@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5575-8455>

Матвєєва Анастасія Володимирівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, доцентка кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного

приватного права Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого (м. Харків Україна), e-mail: avmatveeva2016@gmail.com, orcid.org/0000-0002-6276-6912

Гриценко Григорій Миколайович – к.ю.н., доцент, доцент кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля ел. скринька: gricenکو@snu.edu.ua, моб. тел. +3 8 050 588 75 23 <https://orcid.org/0000-0001-6346-525X>

Стаття надійшла до редакції 31 жовтня 2024 року.

УДК 347.254

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-58-71>

ЖИТЛОВА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Волкова А.О.

HOUSING POLICY OF THE STATE IN THE CONDITIONS OF WAR AND POST-WAR TRANSFORMATION

Volkova A.O.

Стаття присвячена дослідженню питань сучасного стану житлової політики держави в умовах війни та повоєнної трансформації. Автором робиться акцент на тому, що житлова сфера в Україні вже протягом тривалого часу перебуває у кризовому стані. Аргументовано, що вжиття державою правових та практичних заходів, які є необхідними та відповідають меті ефективного захисту права на житло частково відбулося тільки внаслідок розгортання у 2014 році збройного конфлікту на Сході України, який призвів до масового внутрішнього переміщення громадян України в межах країни. В статі доведено, що повномасштабні воєнні дії ще більше загострили проблематику житлового забезпечення громадян. В надскладних умовах не тільки життєзабезпечення кожного окремого громадянина, а й ефективного функціонування всього державного механізму, війна не повинна призвести до зменшення обсягу захисту прав, визнаних Європейською соціальною хартією, як всередині України, так і за її межами. Наголошено на необхідності реформування житлової політики ґрунтуючись на основних принципах, які закладені в міжнародних актах з питань житлових відносин та найкращих практиках країн Європейського Союзу.

Ключові слова: *житло, житлова політика, збройні конфлікти, війна, повоєнне відновлення.*

Постановка проблеми. Про актуальність та необхідність реформування житлової політики України, ґрунтуючись на основних принципах, які закладені в міжнародних актах з питань житлових відносин та найкращих практиках країн Європейського Союзу, мова йде роками. Постійно відбуваються публічні консультації, обговорення, круглі столи, засідання, куди залучаються представники органів державної влади та місцевого самоврядування, представники громадських та міжнародних організацій, наукової спільноти та експертів з питань житлової політики, судді та юристи з

питань житлового права, громадськість (це і ветерани, і молодь, і внутрішньо переміщені особи, і громадяни, які роками стоять у черзі на отримання житла тощо). На державному рівні прийнято чималу кількість нормативно-правових актів аби забезпечити можливість громадянам реалізувати, гарантоване Конституцією України, своє право на житло. Розробка нового житлового законодавства й досі активно триває: підготовлено рамковий законопроект «Про основні засади житлової політики», триває робота над законопроектом «Про фонд соціально житла». Аби допомогти розробити ефективне житлове законодавство,

яке є одним з маркерів виконання Ukraine Facility, напрацьовувати механізми детінізації ринку оренди, гармонізувати українські політики у сфері житла з європейськими і навчити українців використовувати всі доступні інструменти вирішення їхнього житлового питання, було створено Інститут житла, засновниками якого є Норвезька рада у справах біженців в Україні NRC та Агентство ООН у справах біженців в Україні. В той же час, незважаючи на такий ґрунтовний підхід до напрацювання ефективних механізмів функціонування житлової політики в Україні, питання житлового забезпечення громадян і досі залишаються актуальними та невирішеними.

Ще більшої актуальності та критичності вищезазначені питання набули внаслідок розгортання у 2014 році збройного конфлікту на Сході України, який призвів до масового внутрішнього переміщення громадян України в межах країни, та неготовності держави вирішувати їхні житлові проблеми через відсутність необхідних ресурсів для їх задоволення. Повномасштабні військові дії, починаючи з лютого 2024 року, ще більше загострили проблематику житлового забезпечення громадян. Моніторинг відновлення зруйнованого або пошкодженого житла на рівні громад, оцінка потреб громадян у житлі – це та багато інших викликів наразі потребують свого негайного вирішення на держаному рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загалом проблематиці житлового забезпечення громадян присвячена чимала кількість наукових праць. Разом з тим, питання правового регулювання забезпечення громадян житлом в них розкриваються ще до масового внутрішнього переміщення громадян України у 2014 році. Враховуючи вищезазначене, дослідження до 2014 року, на переконання автора, є застарілими та такими, що потребують вивчення крізь призму

сучасних подій. Повномасштабні воєнні дії активізували публікаційну активність з питань житлового забезпечення громадян та необхідності реформування житлової політики держави. В той же час, вони не мають комплексного характеру. У переважній більшості дані дослідження спрямовані на висвітлення зарубіжного досвіду формування житлових систем чи практики забезпечення громадян соціальним житлом. У зв'язку з вищевикладеним, дане дослідження є актуальним та потребує свого продовження в подальших наукових публікаціях.

У зв'язку з вищевикладеним, **метою даного дослідження** є вивчення сучасного стану житлової політики держави в умовах війни та повоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Внутрішнє переміщення, що триває в Україні останні десять років, кардинально змінило життя мільйонів людей та зумовило необхідність посилення зобов'язань держави щодо захисту їхніх прав та свобод.

Під час надзвичайних ситуацій, таких як збройні конфлікти, захист громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав має вирішальне значення. Переміщення населення та руйнування соціальної інфраструктури, викликані збройними конфліктами, часто істотно підривають можливості доступу до освіти, роботи, житла, охорони здоров'я або інших послуг, необхідних для підтримки гідного рівня життя та отримання засобів до існування. Нехтування економічними, соціальними та культурними правами під час конфліктів та інших надзвичайних ситуацій може призвести до подальших порушень прав людини і, своєю чергою, до подальших конфліктів [1].

Міжнародні збройні конфлікти регулюються Женевськими конвенціями 1949

року. Це чотири самостійних міжнародних договорів:

1. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях (ратифікація 03.07.1954, набрання чинності для України міжнародного договору 03.01.1955) [2];

2. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, з складу збройних сил на морі (ратифікація 03.07.1954, набрання чинності для України міжнародного договору 03.01.1955) [3];

3. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (ратифікація 03.07.1954, набрання чинності для України міжнародного договору 03.01.1955) [4];

4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (ратифікація 03.07.1954, набрання чинності для України міжнародного договору 03.01.1955) [5].

Ухвалення вищезазначених конвенцій відбулося 12 серпня 1949 року в Женеві (Швейцарія) на Дипломатичній конференції за участі представників понад 60 держав світу. Сьогодні у Женевських конвенціях від 12 серпня 1949 року приймають участь усі держави світу, а самі Конвенції з Додатковими протоколами до них є фундаментом міжнародного гуманітарного права.

Заперечення, ігнорування фундаментальних норм, проголошених у цих конвенціях, ставить державу поза межею цивілізованого співтовариства, а дії індивіда кваліфікує як воєнні злочини поряд із агресією, геноцидом і злочинами проти людяності, які вважаються міжнародними злочинами і підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду.

Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року діють разом із трьома Додатковими протоколами:

1. Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. [6];

2. Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р. [7];

3. Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III) [8].

Кожен Додатковий протокол – самостійний міжнародний договір, який передбачає окрему процедуру приєднання до нього держави-учасниці Женевських конвенцій. Ступінь участі держав у Додаткових протоколах є нижчим, ніж у Женевських конвенціях 1949 року.

Міжнародне гуманітарне право застосовується в разі збройного конфлікту та створено державами саме для того, щоб накласти певні рамки на насильство під час війни, обмежити страждання, захистити жертв війни [9].

У зв'язку з вищевикладеним, Україна, ратифікувавши Женевські конвенції та Додаткові протоколи має юридичні зобов'язання за даними документами не лише як «Висока Договірна сторона», але й як суб'єкт звичаєвого міжнародного права. Оскільки, у ситуаціях збройного конфлікту застосовуються як міжнародне право прав людини, так і міжнародне гуманітарне право. Сьогодні в надскладних умовах не тільки життєзабезпечення кожного окремого громадянина, а й ефективного функціонування всього державного механізму, війна не повинна призвести до

зменшення обсягу захисту прав, визнаних Європейською соціальною хартією, як всередині України, так і за її межами. Одним із таких прав є, закріплене Європейською соціальною хартією, право на житло.

Необхідність реформування державної житлової політики, кризовий стан житлової сфери, потреба у житлі, необхідність запровадження прозорого ринку оренди, низький рівень доступності житла, недофінансування житлових програм – це та багато інших викликів вже протягом багатьох років знаходяться у полі зору як науковців, так і широкого кола практиків у всіх сферах людської діяльності. Адже рівень житлового забезпечення в країні є показником рівня якості життя в ній.

З метою забезпечення ефективного здійснення права на житло Сторони Європейської соціальної хартії зобов'язуються вживати заходів, спрямованих на:

1. Сприяння доступові до житла належного рівня;
2. Запобігання бездомності та її скорочення з метою її поступової ліквідації;
3. Встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб [10].

Відповідно до практики Європейського комітету з соціальних прав ефективно здійснення права на житло вимагає позитивного втручання з боку держави: держава повинна вживати правових та практичних заходів, які є необхідними та відповідають меті ефективного захисту права. Як зазначено в рішенні в справі асоціації «Аутизм-Європа», вжиті заходи повинні відповідати таким трьом критеріям: (1) розумні строки, (2) вимірюваний прогрес і (3) фінансування, відповідне максимальному використанню наявних ресурсів. Під час війни права, гарантовані статтею 31 Європейської соціальної хартії, стають дедалі важливішими для їхніх отримувачів [11].

Соціальний контракт між державою та суспільством, за якого держава бере на себе зобов'язання створити такі умови, за яких кожний громадянин мав би змогу мати адекватне, якісне, комфортне та найголовніше доступне житло, вже давно став частиною житлової політики багатьох розвинених країн світу. Статтею 47 Конституції України гарантовано право кожного на житло [12]. Саме на державу покладається обов'язок створити умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Разом з тим, кризовий стан житлової сфери та взагалі житлової політики держави України, зумовлює необхідність перегляду усього комплексу правового регулювання забезпечення громадян житлом. На переконання автора вжиття державою правових та практичних заходів, які є необхідними та відповідають меті ефективного захисту права на житло, частково відбулося тільки внаслідок розгортання у 2014 році збройного конфлікту на Сході України, який призвів до масового внутрішнього переміщення громадян України в межах країни.

Жодна європейська країна не має стільки викликів у сфері житлового забезпечення, скільки наразі має держава Україна. Ефективне реагування на ці виклики основне завдання нашої держави. Фокус держави повинен бути направлений на створення нових доктринальних підходів до забезпечення громадян житлом, заснованих на міжнародних стандартах прав людини та з урахуванням найкращих та науково обґрунтованих практик і досвіду держав Європи. Про це неодноразово зазначають експертні кола.

Пан Мачей Янчак, Голова Офісу Ради Європи в Україні, під час виїзного засідання Робочої групи щодо удосконалення основних засад житлової політики (проведено 23-24

листопада 20223 року Проектом Ради Європи «Сприяння розробці житлових рішень для осіб, постраждалих від війни в Україні» спільно з Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України), зазначив, що триваюча відсутність безпеки в поєднанні з руйнуванням будинків та інфраструктури може призвести до того, що люди залишатимуться переміщеними протягом тривалого часу [13]. Потрібно чітко усвідомлювати, що реалізація права на доступне житло тісно пов'язане із здійсненням інших прав людини, такими як право на свободу пересування та вибір місця проживання, право на захист від втручання в приватне життя та житло, право на освіту тощо. Наявність ефективних механізмів реалізації державної житлової політики є запорукою вирішення ряду соціальних та економічних проблем громадян.

Станом на 22 жовтня 2024 року в Україні офіційно зареєстровано 4 646 735 внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО, з яких 59,9% – це жінки (2 782 325), 40,1% – чоловіки (1 864 410 осіб). Серед внутрішніх переселенців близько 906 тисяч дітей [14]. Найбільше ВПО мешкає в Дніпропетровській (479 000 осіб, або 14% від загальної фактичної чисельності ВПО) та Харківській (414 000, 12%) областях на сході України, тоді як столиця, м. Київ (343 000, 10%), і Київська область (268 000, 8%) посідають, відповідно, третє і четверте місця за чисельністю прийнятих ВПО [15].

Масштабні руйнування чи пошкодження, в тому числі цивільних житлових будинків, та як наслідок, втрата чи пошкодження житла значної частини населення є характерною рисою будь-якої війни. З цими викликами Україна зіткнулася ще у 2014 році. Повномасштабна війна ще більше загострила проблематику житлового забезпечення громадян. Моніторинг відновлення зруйнованого або пошкодженого житла на рівні громад, оцінка потреб

громадян у житлі – це та багато інших викликів наразі потребують свого негайного вирішення на державному рівні.

Ще до повномасштабних воєнних дій однією із проблем, про яку неодноразово зазначав автор, була відсутність на державному рівні офіційної інформації щодо потреб ВПО у житлі. Сьогодні дане питання потребує комплексного вирішення. Адже не усі громадяни набули статусу ВПО та є такими, що потребують житла. Потрібно також враховувати потребу у житлі громадян, житло яких було зруйновано або потребує ремонту.

Суми збитків, завдані внаслідок військових дій житловому фонду та інфраструктурі України вражають своїми цифрами. Так, станом на січень 2024 року, за оцінкою Інституту Київської школи економіки (далі – KSE Institute) загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже 155 млрд. доларів. Житловий фонд за сумою збитків залишається на першому місці. Внаслідок бойових дій та регулярних обстрілів щодня збільшується кількість пошкоджених та зруйнованих житлових будинків: станом на січень 2024 року таких понад 250 тис. будівель. З них – 222 тис. приватних будинків, понад 27 тис. – багатоквартирних та 526 гуртожитків. Прямі збитки від руйнувань цих об'єктів оцінюються у 58,9 млрд. доларів. У порівнянні зі звітом на кінець 2023 року ця сума збільшилася на 4.8 млрд. доларів. Окрім іншого, збільшення викликане переходом на інше джерело інформації для деяких областей (Реєстр пошкодженого та знищеного майна). Серед регіонів, де зафіксовано найбільше зруйнованих житлових будівель, – Донецька, Київська, Луганська, Харківська, Чернігівська та Херсонська [16].

Зважаючи на те, що кількість зруйнованого чи пошкодженого житла збільшується кожного дня, вести точний

підрахунок такого житла наразі доволі важко. У червні 2022 року Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України ухвалило наказ про розробку системи моніторингу пошкоджень і руйнувань, яка повинна включати інформацію про житлові та громадські споруди.

Щодо законодавчих ініціатив спрямованих на вирішення проблем житлового забезпечення громадян, то потрібно зазначити, що у 2022 році Національна рада з відновлення України від наслідків війни, яка є консультативно-дорадчим органом при Президентові України, відповідно до Указу Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022 розробила проект Плану відновлення України (далі – План) [17]. Горизонт Плану – 2032 рік, вартість його втілення оцінювалась у 750 млрд. доларів.

Планом передбачено, що відновлення українських міст та сіл після війни – це комплексний процес, який має забезпечити модернізацію та подальший розвиток на десятиліття вперед. Нові виклики, пов'язані з війною, – забезпечення збалансованого розселення переселенців, релокація підприємств та бізнесу по всіх регіонах країни, створення соціально орієнтованого бізнес-середовища як передумови розвитку економічного простору громад – мають поєднуватися з впровадженням найкращих, найсучасніших світових підходів і практик містобудування та архітектури та Цілей Сталого Розвитку ООН. Людиноцентризм, раціональне просторове планування, забезпечення балансу розселення та робочих місць, стала міська мобільність, інклюзивність, енергоефективність, екологічність та чимало інших сучасних тенденцій розвитку населених пунктів мають стати дороговказами великого відновлення.

Серед основних принципів, на яких ґрунтується даний План виділяють:

- негайний початок і поступовий розвиток;
- нарощування справедливого добробуту;
- інтеграція в ЄС;
- відбудова кращого, ніж було (Build Back Better), в національному та регіональному масштабах;
- стимулювання приватних інвестицій [17].

План складається з 23 частин, які були напрацьовані відповідними робочими групами. Одна з таких частин має назву «Будівництво, містобудування, модернізація міст та регіонів України» та координується Міністерством розвитку громад, територій та інфраструктури України. Не зважаючи на вкрай критичний стаж житлової сфери, житло як категорія не було винесено у назву вищезазначеної частини Плану, що викликає у автора певне занепокоєння. Адже забезпечення громадян житлом в умовах війни та повоєнного відновлення потребує окремого блоку та розроблення відповідної концепції.

Вищезазначена частина Плану включає в себе: вступну частину (загальне бачення, ключові принципи, загальна аналітика) та чотири розділи (кожний розділ висвітлює від чотирьох до шести проблем): 1) відновлення та стимулювання розвитку регіонів; 2) регулювання у будівництві; 3) житло, енергоефективність, цивільний захист; 4) інфраструктура систем життєзабезпечення. Для вирішення кожної з проблем встановлено мету, якій відповідають цілі для трьох часових проміжків: один, три та десять років з визначеними заходами і вимірюваними показниками досягнення.

Розділом «Житло, енергоефективність, цивільний захист» окреслено шість проблем, але автором було сконцентровано увагу лише на перші трьох, які складають предмет даного дослідження. Зокрема: 1) зруйноване

та пошкоджене житло; 2) у частини людей немає житла та ресурсів для його забезпечення; 3) неефективне утримання та обслуговування багатоквартирних будинків.

Загалом вищезазначений розділ, в частині окреслених проблем, висвітлює чималу кількість питань, які потребують свого вирішення. Разом з тим, чимала їх кількість існувала й до розробки Плану та про них неодноразово наголошувалося в експертних колах. Проаналізувавши вищезазначені проблеми потрібно зазначити наступне:

– метою розв’язання проблеми зруйнованого та пошкодженого житла є його відновлення або компенсація у разі недоцільності відновлення. На переконання автора реалізація даної проблеми буде ускладнюватися відсутністю фінансування. Особливо в умовах значних обсягів зруйнованого та пошкодженого житла. До формування та реалізації житлової політики сьогодні залучені декілька Міністерств, що може призвести до фрагментарності житлової політики. Крім того, не у всіх містах, де зруйновано та пошкоджено житло його можна відновити.

– Мета Плану полягає у забезпеченні житлом ВПО та осіб, в яких було пошкоджене житло. Залишаючи поза увагою людей, які не мали житла та ресурсів для його забезпечення.

– Завданням Плану на 2022 рік було визначити потреби в обсягах житла для тимчасового проживання ВПО і людей, чиє житло було пошкоджене. Але наразі ці дані відсутні.

– Також Планом була зафіксована потреба в розвитку неприбуткового житла, шляхом створення стабільних та життєздатних неприбуткових муніципальних житлових фондів та/або муніципальних житлових підприємств у міських громадах України з ефективними та стійкими

економічними бюджетами. Разом з тим жодним чином не передбачено чітких кроків до втілення даної ідеї у життя.

– Відсутня пріоритезація відновлення пошкоджених об’єктів інфраструктури та житлового фонду.

В умовах скорочення надходжень до державного бюджету та абсолютною непередбаченістю строків закінчення військових дій, практична реалізація заходів Плану стоїть особливо гостро. Наразі має місце ситуація, що більша частина населення країни стає дедалі більше вразливою, а ресурси, в тому числі фінансові, які б дозволили людям «виживати» без сторонньої допомоги поступово вичерпуються. Загалом серед ВПО, які були працевлаштовані до війни, 60% втратили роботу з моменту переміщення (з лютого 2022 року) [18].

Вважаємо, що житлова політика в умовах війни та повоєнної трансформації повинна передбачати впровадження ефективних та дієвих житлових програм. Основна мета, яких повинна бути у максимально швидкому відновленні не тільки житлового фонду, а й інфраструктури у комплексі з вирішенням соціальних, економічних та екологічних проблем.

Повертаючись до питання компенсації за зруйноване житло, потрібно зазначити, що в цьому напрямі зроблено чималу кількість роботи на законодавчому рівні. На сьогоднішній день питання компенсації за зруйноване житло регулюється наступними нормативно-правовими актами: Законом № 2923-ІХ від 23.02.2023 «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об’єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний Реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених

збройною агресією Російської Федерації проти України» (далі – Закон № 2923) [19] та постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2023 № 600 «Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна» (далі – Постанова № 600) [20].

Якщо Закон № 2923 визначає загальні правові та організаційні засади надання компенсації за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, з дня введення воєнного стану в Україні, то Постанова № 600 затвердила безпосередньо порядок і алгоритм призначення компенсації.

Постановою Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 № 380 «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації» [21] (далі – Постанова № 380) запроваджено збір та облік інформації про пошкоджене та знищене внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації, нерухоме майно. Також Постановою № 380 затверджено Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації (далі – Порядок № 380) з метою подальшого застосування механізмів для поновлення порушених майнових прав осіб. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 505 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 і від 26 березня 2022 р. № 380» [22] внесено зміни до Порядку № 380 та передбачено створення Державного Реєстру майна, пошкодженого та знищеного

внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації, з метою забезпечення збору, накопичення, обліку, обробки, зберігання та захисту інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно. Постановою Кабінету Міністрів України від 13.06.2023 № 624 затверджено Порядок ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України [23].

Так, станом на 27 вересня 2023 року до Реєстру пошкодженого та знищеного майна внесено інформацію щодо 213 тис. постраждалих об'єктів. Лідерами по кількості внесених об'єктів як є Харківська (26 тис.), Київська (20 тис.) і Донецька області (20 тис.). Найменше заявок подають у Тернопільській, Закарпатській і Чернівецькій областях. За словами Голови комітету з організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування Олени Шуляк кількість заявок, поданих на отримання компенсації постійно зростає. Так, якщо станом на 10 вересня 2023 року українці подали 42 тис. заявок, то на 27 вересня 2023 року – 46 тис. Тобто три тижні кількість заявок збільшилась на майже на 10%. Втім, суттєво пришвидшились темпи опрацювання заявок комісіями – станом на 27 вересня 2023 року було відпрацьована вже половину поданих заявок – 23 тис. Станом на травень 2024 року до Реєстру пошкодженого та знищеного майна органи місцевого самоврядування внесли більше ніж 330 000 об'єктів нерухомого майна [24].

Як бачимо, незважаючи на те, що бойові дії в Україні й досі тривають, процес відновлення країни вже розпочався.

В контексті даного дослідження не можливо оминати окремі аспекти забезпечення громадян тимчасовим житлом.

У випадках, коли житло зруйновано чи пошкоджено, або коли особи перемістилися з територій активних бойових дій чи окупованих територій, такі особи мають право на тимчасове житло. Але, доводиться констатувати, що до 2022 року такого житла фактично не вистачало самим ВПО. Незважаючи на численні програми фінансування, надання тимчасового та соціального житла, компенсаційні ініціативи уряду щодо пошкодженого та зруйнованого житла, кредитування, вжиті державою заходи та позитивні кроки, всього цього було явно недостатньо для вирішення проблеми, як і виділених коштів, внаслідок великої кількості осіб, які таке житло потребували. На жаль, доводиться констатувати, що Україна не зможе наразі самостійно вирішити це питання без активного залучення міжнародних організацій та міжнародних партнерів як у фінансовому, технічному, так інших аспектах.

Сьогодні мова йде й про те, що потреба у житлі диверсифікувалася. Актуальним стало так зване тимчасове кризове розміщення на період відновлення пошкодженого житла чи пошуку орендованого.

Незважаючи на чисельну кількість викликів, які наразі постали перед державою, позитивна динаміка в частині житлового забезпечення громадян все ж таки відбувається.

Для забезпечення житлом вимушених переселенців активно співпрацю з владою на різних рівнях Фонду державного майна України (далі – ФДМУ). В кожній області Фонд надає перелік об'єктів державної власності, які можуть бути залучені для розміщення ВПО. Наприклад, в Черкаській області розташований 481 об'єкт державної власності. Зокрема, гуртожитки, готелі, спортивні зали тощо, загальною площею 740,8 тис. м². ФДМУ закликає місцеву владу використовувати всі можливості для забезпечення житлом вимушених

переселенців, у тому числі шляхом передачі у комунальну власність об'єктів жилої нерухомості, які наразі залишаються у державній власності та не підлягають приватизації. Серед таких об'єктів є чимало квартир, які можуть бути використані для розміщення вимушених переселенців. Це збільшить можливості місцевої влади для розв'язання житлових проблем переселенців. ФДМУ також співпрацює з благодійними організаціями, які орендують державні об'єкти для розміщення вимушених переселенців. Після закінчення оренди об'єкти повертаються до Фонду вже відремонтованими, а отже – інвестиційно привабливими. [25].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене потрібно зазначити, що проблематика забезпечення державою громадян мінімальними гарантіями дотримання соціально-економічних прав людини стає особливо актуальною в умовах війни та повоєнної трансформації. Право на свободу пересування, на пенсійне та соціальне забезпечення, на працю, на освіту, на достатній життєвий рівень, право на житло, право на рівність і захист від дискримінації та багато інших прав стали критично вразливими. Війна тільки посилила градус навантаження та відповідальності держави перед людьми у вжитті ефективних та дієвих заходів, які є необхідними та відповідають меті ефективного захисту права.

Побудова та впровадження ефективної житлової політики в державі в умовах війни та повоєнної трансформації містить доволі велику кількість викликів, які зумовлюють необхідність вдосконалення не тільки існуючих механізмів їх вирішення, а й розробки нових. Сьогодні вкрай необхідно розробити на законодавчому рівні так званий антикризовий механізм реалізації обов'язку держави по забезпеченню громадян житлом. Нагальною є необхідність проведення

моніторингу наявного житла для тимчасового проживання та визначення кількості громадян, які потребують такого житла. Вважаємо за доцільне розробити та запровадити єдину онлайн платформу щодо наявності вільного та доступного житла для громадян, які його потребують та мають на нього право. З огляду на розроблені механізми компенсації за зруйновані чи пошкоджені будинки терміново необхідно опрацьовувати можливі варіанти та механізми залучення фінансової підтримки міжнародних донорів та організацій. Зважаючи на велику кількість пошкодженого житла, для прискорення процесів оцінки пріоритетності будівель, які потребують відбудови, необхідним є залучення громадських та/або міжнародних організацій.

Моніторинг відновлення зруйнованого або пошкодженого житла на рівні громад, полегшення доступу до житлових рішень на місцевому рівні шляхом здійснення оцінки потреб – це та багато інших завдань повинні бути вирішені на державному рівні. Коло питань, які є предметом даного наукового дослідження важко висвітлити в рамках однієї наукової роботи. У зв'язку з цим, наукові напрацювання буде продовжено в рамках інших наукових досліджень.

Література:

1. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ESCR/E-2015-59.pdf#:~:text=During%20emergency%20situations%2C%20such%20as%20armed%20conflicts%2C%20the,health%20care%20or%20other%20services%20necessary%20for%20livelihood> (дата звернення 10.10.2024).
2. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949. Офіційний вісник України. 2010. № 62. Ст. 2180.

3. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949. Офіційний вісник України. 2010. № 62. Ст. 2181.

4. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949. Офіційний вісник України. 2010. № 62. Ст. 2179.

5. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 12.08.1949. Офіційний вісник України. 2013. № 27. Ст. 942.

6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: Протокол Організації Об'єднаних Націй від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_199 (дата звернення 10.10.2024).

7. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р.: Протокол Організації Об'єднаних Націй від 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_200 (дата звернення 10.10.2024).

8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III): Протокол Організації Об'єднаних Націй від 08.12.2005. Офіційний вісник України. 2010. № 55. Ст. 2964.

9. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року. Офіційний веб-портал Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciyi-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення 10.10.2024).

10. Європейська соціальна хартія: Хартія Ради Європи від 03.05.1996. Офіційний вісник України. 2006. № 40. Ст. 2660.

11. Смуш-Кулеша М., Федорова А., Мойса Б. Соціальні права в Україні під час війни. Звіт про оцінку потреб. Рада Європи. 2022. С. 9.

12. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

13. Рада Європи продовжує підтримувати Україну в розробці нових житлових рішень для осіб, постраждалих від війни. Офіційний веб-портал Офісу Ради Європи в Україні. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-council-of-europe-continues-supporting-ukraine-in-the-development-of-new-housing-solutions-for-war-affected-people> (дата звернення 10.10.2024).

14. Скільки в Україні переселенців і де найбільше ВПО: статистика за областями. Укрінформ. 2024. 22 жовт. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-ukrayini-pereselentsiv-i-de-naybilshe-1729603384.html> (дата звернення 25.10.2024).

15. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні опитування загального населення. Раунд 16. Квітень 2024. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naselennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo> (дата звернення 25.10.2024).

16. Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд — оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року. Офіційний веб-портал Kyiv School of Economics. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/> (дата звернення 04.10.2024).

17. План відновлення України. Офіційний веб-портал Відновлення України. URL: <https://recovery.gov.ua/> (дата звернення 10.10.2024).

18. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 8. 23 серпня 2022 року. URL: <https://dtm.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-8-17-23> (дата звернення 10.10.2024).

19. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного

внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 № 2923-ІХ. Офіційний вісник України. 2023. № 33. Ст. 1751.

20. Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна: Закон України від 30.05.2023 № № 600. Офіційний вісник України. 2023. № 60. Ст. 3382.

21. Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2022 № 380. Офіційний вісник України. 2002. № 8. Ст. 1539.

22. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326 і від 26 березня 2022 р. № 380: постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 505. Офіційний вісник України. 2022. № 39. Ст. 2089.

23. Деякі питання забезпечення функціонування Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.2023 № 624. Офіційний вісник України. 20023. № 61. Ст. 3437.

24. У Реєстрі пошкодженого та знищеного майна вже більше ніж 330 000 об'єктів нерухомості. Вікно відновлення. URL: <https://recovery.win/novyny/u-reyestri-poshkodzenogo-ta-znyshhenogo-majna-vzhe-bilshe-330-000-obyektiv-neruhomosti> (дата звернення 10.09.2024).

25. Фонд державного майна надає дієві інструменти для забезпечення житлом вимушених переселенців. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/fond-derzhavnoho-maina-nadaie-diievi-instrumenty-dlia-zabezpechennia-zhytлом-vymushenykh-pereselentsiv#:~:text=%D0%A4%D0%BE%D0%BD%D0%B4%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20%D0%B0>

D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE,%D0%92%D0%9F%D0%9E%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%E2%80%9D%20%D0%B2%20%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96. (дата звернення 10.09.2024).

References:

1. Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/ESCR/E-2015-59.pdf#:~:text=During%20emergency%20situations%2C%20such%20as%20armed%20conflicts%2C%20the,health%20care%20or%20other%20services%20necessary%20for%20livelihood> (дата звернення 10.10.2024) [Switzerland].
2. Konvenciya pro polipshennya doli poraneny`x i xvory`x u diyuchy`x armiyax: Konvenciya Organizaciyi Ob'yednany`x Nacij vid 12.08.1949. *Oficijny`j visny`k Ukrainy`*. 2010. № 62. St. 2180.
3. Konvenciya pro polipshennya doli poraneny`x, xvory`x ta osib, yaki zaznaly` korabel`noyi avariyi, zi skladu zbrojny`x sy`l na mori: Konvenciya Organizaciyi Ob'yednany`x Nacij vid 12.08.1949. *Oficijny`j visny`k Ukrainy`*. 2010. № 62. St. 2181.
4. Zhenevs`ka konvenciya pro povodzhennya z vijs`kovopoloneny`my`: Konvenciya Organizaciyi Ob'yednany`x Nacij vid 12.08.1949. *Oficijny`j visny`k Ukrainy`*. 2010. № 62. St. 2179.
5. Zhenevs`ka konvenciya pro zaxy`st cy`vil`nogo naseleennya pid chas vijny`: Konvenciya Organizaciyi Ob'yednany`x Nacij vid 12.08.1949. *Oficijny`j visny`k Ukrainy`*. 2013. № 27. St. 942.
6. Dodatkovy`j protokol do Zhenevs`ky`x konvencij vid 12 serpnja 1949 roku, shho stosuyet`sya zaxy`stu zhertv mizhnarodny`x zbrojny`x konfliktiv (Protokol I), vid 8 chervnja 1977 roku: Protokol Organizaciyi Ob'yednany`x Nacij vid 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_199 (дата звернення: 10.10.2024) [in Ukrainian].
7. Dodatkovy`j protokol do Zhenevs`ky`x konvencij vid 12 serpnja 1949 r., shho stosuyet`sya zaxy`stu zhertv zbrojny`x konfliktiv nemizhnarodnogo karakteru (Protokol II), vid 8 chervnja 1977 r.: Protokol Organizaciyi Ob'yednany`x Nacij vid 08.06.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_200 (дата звернення: 10.10.2024) [in Ukrainian].
8. Dodatkovy`j protokol do Zhenevs`ky`x konvencij vid 12 serpnja 1949 roku, shho stosuyet`sya pry`jnyattya dodatkovoyi vidmitnoyi emblemuy` (Protokol III): Protokol Organizaciyi Ob'yednany`x Nacij vid 08.12.2005. *Oficijny`j visny`k Ukrainy`*. 2010. № 55. St. 2964.
9. Zhenevs`ki konvenciya pro zaxy`st zhertv vijny` 1949 roku. *Oficijny`j veb-portal Upovnovazhenogo Verxovnoyi Rady` Ukrainy` z prav lyudy`ny`*. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/uk/zhenevski-konvenciya-pro-zahist-zhertv-vijni-1949-roku> (дата звернення: 10.10.2024) [in Ukrainian].
10. Yevropejs`ka social`na xartiya: Xartiya Rady` Yevropy` vid 03.05.1996. *Oficijny`j visny`k Ukrainy`*. 2006. № 40. St. 2660.
11. Smush-Kulesha M., Fedorova A., Mojsa B. (2022) *Social`ni prava v Ukraini pid chas vijny`*. *Zvit pro ocinku potreb. Rada Yevropy`* [Social rights in Ukraine during the war. Needs Assessment Report. Council of Europe]. P. 9 [in Ukrainian].
12. Konstytuciya Ukrainy`: Zakon Ukrainy` vid 28.06.1996 r. # 254k/96-VR. *Vidomosti Verxovnoyi Rady` Ukrainy`*. 1996. № 30. St. 141.
13. Rada Yevropy` prodovzhuye pidtry`muvaty` Ukrainu v rozrobci novy`x zhy`tlovy`x rishen` dlya osib, postrazhdaly`x vid vijny`. *Oficijny`j veb-portal Ofisu Rady` Yevropy` v Ukraini*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/the-council-of-europe-continues-supporting-ukraine-in-the-development-of-new-housing-solutions-for-war-affected-people> (дата звернення: 10.10.2024) [in Ukrainian].
14. Skil`ky` v Ukraini pereselenciv i de najbil`she VPO: staty`sty`ka za oblastiamy`. Ukrinform. 2024. 22 zhovt. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-ukrayini-pereselentsiv-i-de-naybilshe-1729603384.html> (дата звернення: 25.10.2024) [in Ukrainian].
15. Zvit pro vnutrishnye peremishhennya naseleennya v Ukraini opy`tuvannya zagal`nogo naseleennya. Raund 16. Kviten` 2024. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-naseleennya-v-ukraini>

opituvannya-zagalnogo (data zvernennya: 25.10.2024) [in Ukrainian].

16. Zagal'na suma zby'tkiv, zavdana infrastrukturi Ukrayiny', zrosla do majzhe \$155 mlrd — ocinka KSE Institute stanom na sichen` 2024 roku. Oficijny`j veb-portal Kyiv School of Economics. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-majzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/> (data zvernennya: 04.10.2024) [in Ukrainian].

17. Plan vidnovlennya Ukrayiny'. Oficijny`j veb-portal Vidnovlennya Ukrayiny'. URL: <https://recovery.gov.ua/> (data zvernennya: 10.10.2024) [in Ukrainian].

18. Zvit pro vnutrishnye peremishhennya v Ukrayini. Opy'tuvannya zagal'nogo naselennya. Raund 8. 23 serpnja 2022 roku. URL: <https://dtm.iom.int/reports/zvit-pro-vnutrishne-peremischennya-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-naselennya-raund-8-17-23> (data zvernennya: 10.10.2024) [in Ukrainian].

19. Pro kompensaciju za poshkodzhennya ta zny'shhennya okremy`x kategorij ob'ektiv neruxomogo majna vnaslidok bojovy`x dij, terory`sty`chny`x aktiv, dy`versij, spry`chy`neny`x zbrojnoyu agresiyeyu Rosijs`koyi Federaciji proty` Ukrayiny`, ta Derzhavny`j reyestr majna, poshkodzenogo ta zny`shhenogo vnaslidok bojovy`x dij, terory`sty`chny`x aktiv, dy`versij, spry`chy`neny`x zbrojnoyu agresiyeyu Rosijs`koyi Federaciji proty` Ukrayiny`: Zakon Ukrayiny` vid 23.02.2023 № 2923-IX. Oficijny`j visny`k Ukrayiny`. 2023. № 33. St. 1751.

20. Pro zatverdzhennya Poryadku nadannya kompensaciji za zny`shheni ob'ekty` neruxomogo majna: Zakon Ukrayiny` vid 30.05.2023 № 600. Oficijny`j visny`k Ukrayiny`. 2023. № 60. St. 3382.

21. Pro zbir, obrobku ta oblik informaciji pro poshkodzhene ta zny`shhene neruxome majno vnaslidok bojovy`x dij, terory`sty`chny`x aktiv, dy`versij, spry`chy`neny`x zbrojnoyu agresiyeyu Rosijs`koyi Federaciji proty` Ukrayiny`: postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny` vid 26.03.2022 № 380. Oficijny`j visny`k Ukrayiny`. 20022. № 8. St. 1539.

22. Pro vnesennya zmin do postanov Kabinetu Ministriv Ukrayiny` vid 20 bereznja 2022 r. # 326 i vid 26 bereznja 2022 r. № 380: postanova Kabinetu

Ministriv Ukrayiny` vid 29.04.2022 # 505. Oficijny`j visny`k Ukrayiny`. 2022. № 39. St. 2089.

23. Deyaki py`tannya zabezpechennya funkcionuvannya Derzhavnogo reyestru majna, poshkodzenogo ta zny`shhenogo vnaslidok bojovy`x dij, terory`sty`chny`x aktiv, dy`versij, spry`chy`neny`x zbrojnoyu agresiyeyu Rosijs`koyi Federaciji proty` Ukrayiny` postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny` vid 13.06.2023 № 624. Oficijny`j visny`k Ukrayiny`. 20023. № 61. St. 3437.

24. U Reyestri poshkodzenogo ta zny`shhenogo majna vzhe bil'she nizh 330 000 ob'ektiv neruxomosti. Vikno vidnovlennya. URL: <https://recovery.win/novyny/u-reyestri-poshkodzenogo-ta-znyshhenogo-majna-vzhe-bilshe-nizh-330-000-obyektiv-neruhomosti> (data zvernennya: 10.09.2024) [in Ukrainian].

25. Fond derzhavnogo majna nadaye diyevi instrumenty` dlya zabezpechennya zhy`tlov vy`musheny`x pereselenciv. Yedy`ny`j veb-portal organiv vy`konavchoyi vlady` Ukrayiny`. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/fond-derzhavnoho-maina-nadaie-diievi-instrumenty-dlia-zabezpechennia-zhytlov-vymushenykh-pereselentsiv#:~:text=%D0%A4%D0%BE%D0%BD%D0%B4%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE,%D0%92%D0%9F%D0%9E%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%E2%80%9D%20%D0%B2%20%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B0%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96>. (data zvernennya: 10.09.2024) [in Ukrainian].

Volkova A.O. Housing policy of the state in the conditions of war and post-war transformation. – Article.

The article is devoted to the study of the current state of the housing policy of the state in the conditions of war and post-war transformation. The author emphasizes that the housing sector in Ukraine has been in a state of crisis for a long time. It is argued that the adoption of legal and practical measures by the state, which are necessary and meet the goal of

effective protection of the right to housing, partially occurred only as a result of the outbreak of the armed conflict in the East of Ukraine in 2014, which led to the mass internal displacement of Ukrainian citizens within the country. The article proved that full-scale military actions exacerbated the problem of providing housing for citizens even more. In extremely difficult conditions not only for the livelihood of each individual citizen, but also for the effective functioning of the entire state mechanism, the war should not lead to a reduction in the scope of protection of rights recognized by the European Social Charter, both inside Ukraine and outside of Ukraine. The need to reform the housing policy based on the main principles laid down in international acts on housing

relations and best practices of the European Union countries is emphasized.

Keywords: *housing, housing policy, armed conflicts, war, post-war reconstruction.*

Авторська довідка:

Волкова Анастасія Олександрівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу економіко-правових проблем містознавства Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України», телефон: +30806641306634, E-mail: volkova.anastasiiia1710@gmail.com.

Стаття надійшла до редакції: 01.11.2024 р.

УДК 342.7:341

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-72-84>

**ПРАВО НА ЗАБУТТЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПИ:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ТА СУДОВА ПРАКТИКА**

Донченко А.Я.

**THE RIGHT TO BE FORGOTTEN IN UKRAINE AND EUROPEAN COUNTRIES:
GENERAL THEORETICAL APPROACHES AND JUDICIAL PRACTICE**

Donchenko A.

В статті аналізується право на забуття в контексті його визначення та закріплення в Україні та країнах, що входять до Ради Європи та Європейського Союзу. Дослідження охоплює теоретичні засади розуміння права на забуття, зокрема його взаємозв'язок з правом на приватність та свободою слова. Авторка пропонує розглядати «право на забуття» як комплексне право, яке передбачає досягнення балансу між інтересами приватної особи та суспільства. Констатовано, що це право є важливим інструментом захисту гідності та репутації особи. Особлива увага в статті приділяється практичному застосуванню права на забуття, у тому числі механізмам його реалізації та балансу між інтересами приватної особи та суспільства. У цій частині роботи авторка розглядає, як право на забуття втілено в національному законодавстві країн ЄС. Аналіз судової практики Європейського Суду справедливості та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) дозволив оцінити ефективність відповідних законодавчих норм. В статті вказано на необхідність подальшого розвитку національного законодавства з урахуванням європейського досвіду та викликів сучасного цифрового світу.

Ключові слова: право на забуття, право на приватність, право на людську гідність, право на приватне життя, право на ресоціалізацію, право на інформацію, цифрова ідентичність, персональні дані, Європейський Суд справедливості, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ).

Постановка проблеми: Розвиток цифрових технологій та процеси глобалізації, з одного боку позитивно вплинули на розвиток суспільства – цифровізували наше повсякденне життя, надаючи можливості швидкого доступу до величезного обсягу інформації та ідентифікації людини, в той же час, виявили проблему легкодоступності та вразливості особистих даних. Так, наприклад, за інформацією Укрінформ від 2021 року «9 вересня офіс Уповноваженого Верховної ради України з прав людини

заявив, що виявив в інтернеті на одному з сайтів базу даних, що може містити персональні дані жителів України – майже 53 мільйони записів» [1]. Тобто сучасний цифровий світ окрім переваг та можливостей показує і величезну кількість ризиків та загроз, що вимагає пошук шляхів захисту людини та інформації про неї в правовій площині.

Саме як відповідь на цю сучасну проблему, яка пов'язана з наявністю інформації про кожного з нас та її

збереженням в цифровому середовищі, і виникло поняття «право на забуття». Це поняття для України є достатньо новим і не містить законодавчого закріплення, але саме реалізація цього права дозволяє особам вимагати видалення з Інтернету застарілої, недостовірної або компрометуючої інформації, тобто дозволяє контролювати свою цифрову ідентичність та захищати свою репутацію й персональні дані, що вказує на необхідність дослідження цього актуального питання юриспруденції, зокрема, шляхом вивчення існуючих загальнотеоретичних підходів та думок вчених, а також через призму аналізу практичного досвіду реалізації цього права.

Стан дослідження. Свого часу різні аспекти права бути забутим були розглянуті в спеціальних дослідженнях таких західних правознавців, як M. L. Ambrose, J. Ausloos, P. S. Castellano, J. A. Holland, C. Kodde, S. Kulevska, M. L. Rustad, F. Werro та інших. Вітчизняні вчені, такі як Г. О. Андрощук, А.М. Бойко, Ю. С. Разметаєва, П.М. Сухорольський, І.С. Федоришина та інші, також зробили значний внесок у розвиток цієї правової інституції. Однак, незважаючи на численні дослідження, комплексна теорія права на забуття в українському правовому полі досі залишається нерозробленою.

Тому **метою цієї статті** є комплексне дослідження права на забуття в Україні та європейських країнах через призму виокремлення існуючих загальнотеоретичних засад щодо визначення поняття «право на забуття», вивчення національної та європейської судової практики, а також визначення перспектив розвитку національного законодавства в цій сфері.

Виклад матеріалу. Інформація про кожного з нас, що є в цифровому середовищі, так званий «цифровий слід», може супроводжувати нас протягом усього життя, навіть коли вона не є актуальною. Тому в

наукових колах світу, у тому числі в Україні почалися наукові дискусії щодо цього питання як в цілому, так і в контексті захисту персональних даних людини.

Коріння визначення права на забуття (англ. «the right to be forgotten», «the right to erasure» або «the right to be alone») в контексті захисту персональних даних сягають європейської конституційної традиції та ґрунтується на фундаментальній ідеї людської гідності. Воно виявляється як специфічний аспект права на приватне життя, зокрема у контексті видалення особистої інформації з мережі Інтернет.

Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу, як один з наріжних каменів європейського права, закріплює комплексний підхід до захисту приватного життя індивіда. Так, стаття 7 Хартії гарантує кожній особі право на повагу до її особистого та сімейного життя, що охоплює широкий спектр інтересів, від недоторканості житла до таємниці листування. Стаття 8 доповнює це право, забезпечуючи захист персональних даних. Це означає, що кожна особа має право на контроль над інформацією, яка стосується її особисто, та на захист від її незаконного оброблення. Реалізація цього права передбачає, зокрема, право на доступ до своїх персональних даних та їх виправлення у разі виявлення неточностей. Таким чином, Хартія створює правовий фундамент для захисту індивідуальної автономії в умовах сучасного інформаційного суспільства, де персональні дані набувають все більшого значення [2].

Вважаємо, що саме захист прав людини є фундаментальним принципом сучасного суспільства, а право на забуття є невід'ємною частиною права на приватне життя, яке гарантоване міжнародними та національними правовими актами. Воно дозволяє людям контролювати інформацію про себе та захищати власну репутацію. Однак, це право повинно бути збалансоване з іншими правами

та свободами, наприклад, такими як свобода слова та інформації.

Розглядаючи сутність цього права в контексті темпоральної логіки, тобто через призму часу, від «зародження» цього права до його сучасного існування та тлумачення, зазначимо, що право бути забутим розглядається як таке, що може набути вирішального значення для збереження прав індивідів, особливо у вебпросторі, у інформаційну епоху «відсутності забуття».

«Право на забуття» має початок у французькому «le droit à l'oubli» та італійському «diritto all'oblio», задуманих, головним чином, як права засудженого злочинця, що відбув покарання, не стикатися з інформацією про його кримінальне минуле та заперечувати проти її опублікування [3, с. 223–224].

Крім того, витоки права бути забутим можна знайти в правовій доктрині і судовій практики деяких країн Європи. Зокрема, Німецьке законодавство та судова практика містили імпліцитне (так зване неписане) право бути забутим, балансує між свободою слова та індивідуальним правом на самовизначення (Kodde, 2016) [4]. Швейцарські суди використовували це право в кримінальних справах (Werro, 2009) [5]. Ця концепція має давню історію, і дискусія може сягати початку ХХ ст. Це право, як складова права на приватність, було предметом правових досліджень задовго до утворення Європейського Союзу, і виходило далеко за його межі (Holland, 2019) [6].

Це право тісно пов'язане з принципом приватності та правом індивіда на ресоціалізацію, оскільки дозволяє особам, які відбули покарання, позбавитися від стигми минулого та інтегруватися в суспільство. Тобто спочатку «право на забуття» розглядалося в узькому значенні, і тільки в кримінально-правовій площині.

Однак з розвитком цифрових технологій та поширенням Інтернету поняття права бути забутим зазнало значної трансформації. Сучасне розуміння цього права виходить за межі кримінального права і поширюється на будь-яку інформацію про індивіда, яка може завдати шкоди його репутації або порушити право на приватне життя. Це може бути будь-який контент, від фотографій та відео до публічних заяв, розміщених в Інтернеті.

Важливою відмінністю між класичним та сучасним розумінням права бути забутим є те, що останнє не обмежується випадками, коли інформація була отримана в результаті втручання засобів масової інформації в приватне життя особи. Навіть якщо інформація була опублікована самою особою, вона може мати право на її видалення, якщо вона вважає, що ця інформація більше не відповідає її поточним інтересам або завдає їй шкоди.

Право «бути забутим» є невід'ємним аспектом права особи на самоідентифікацію та формування власного образу в інформаційному суспільстві. Це право тісно пов'язане з правом на приватність та гідність людини, які є фундаментальними цінностями європейського правового порядку. Здатність індивіда впливати на те, як його минуле сприймається в сучасному контексті, є важливою складовою людської автономії. Однак, в умовах стійкого зберігання інформації в цифрових архівах, це право зазнає значних викликів. Багато звернень до пошукових систем щодо видалення інформації мотивовані прагненням захистити свою репутацію та гідність, що підкреслює актуальність питання балансування між правом на приватність та іншими конституційними правами, зокрема, свободою слова та інформації.

Науковці пропонують різні інтерпретації цього права. Одні розглядають його як розширення права на приватність, яке

охоплює не лише особисте життя, а й інформацію, що стала публічно доступною. (Ambrose, 2013) [7, с. 381]. Інші акцентують увагу на праві особи контролювати, як використовуються її персональні дані, навіть якщо вони містяться в офіційних документах (Castellano, 2012) [8]. Ще одна точка зору полягає в тому, що право на забуття дозволяє кожній людині самостійно формувати свою онлайн-історію та визначати, яка інформація про неї буде доступна іншим (Rustad & Kulevska, 2015) [9, с. 387].

Застосовуючи системно-орієнтований підхід до аналізу законодавства Європи, F. Werge демонструє, що європейська модель права на забуття є результатом взаємодії різних правових принципів. З одного боку, це право захищає приватність індивіда, а з іншого – має бути збалансовано з правом на свободу слова. Конституції країн Європи не лише визначають межі державного втручання, але й вимагають від держави активних дій для захисту прав людини, що призводить до розширення сфери правового регулювання [10].

Право на забуття (право бути забутим), як визначає А.М. Бойко, це право людини, яке дозволяє їй вимагати за певних умов видалення своїх особових даних із загального доступу через пошукові системи, тобто посилянь на ті дані, що, на її думку, можуть завдати їй шкоди. Йдеться про застарілі, недоречні, неповні, неточні або надлишкові дані чи інформацію, законні підстави для зберігання яких зникли з плином часу [11, с. 128].

З точки зору Ю.С. Разметаєвої, право на забуття не повністю охоплюється правом на приватність. Останнє захищає інформацію про особу, яку вона не хоче робити загальновідомою, тоді як право на забуття – передбачає стирання тієї інформації, що була публічно відома протягом певного часу, а також перешкоджання доступу до неї для

інших осіб. Право на забуття стосується правдивої чи тієї, що була колись правдивою, інформації, яка заважає чи негативно впливає на життя людини, або руйнує її репутацію в суспільстві [12].

Аналіз думок вчених, дозволяє зробити певні висновки та підтримати позицію, що «право на забуття» це комплексне право, яке передбачає балансування між інтересами приватної особи та суспільства. Інформація, яка має суспільне значення, повинна залишатися доступною, але при цьому слід забезпечувати захист прав особистості. Воно є важливим інструментом захисту гідності та репутації особистості. Інформація про минулі помилки або неприємні події може переслідувати людину протягом усього життя, обмежуючи її можливості для самореалізації. Особливу увагу слід приділяти темпоральному виміру цього права, розуміючи, що інформація старіє, а з нею змінюється і її соціальна значущість. Право на забуття дозволяє суспільству відмежувати минуле від сьогодення, створюючи простір для особистісного зростання та соціальної адаптації. Однак, визначення критеріїв «застарілості» інформації є складним завданням, яке потребує подальшого наукового дослідження та законодавчого закріплення цих критеріїв на національному рівні.

Продовжуючи аналізувати сутність права на забуття важливим є дослідження судової практики, як окремих європейських країн, так і судових інституцій ЄС (Європейського Суду справедливості та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ)), актив європейського та національного законодавства в розрізі закріплення та застосування цього права. Оскільки аналіз судової практики та законодавства є ключовим для розуміння сутності права на забуття, пропонуємо розглянути як це право

було законодавчо закріплене в національних правових системах держав-членів ЄС.

Так, Франція стала першою у впровадженні права на забуття в Інтернеті. У 2010 році країна ухвалила Хартію про право на забуття (*Charte du droit à l'oubli dans les sites collaboratifs et les moteurs de recherche*), яка встановлює правила для держави та компаній щодо захисту персональних даних онлайн. Це був перший крок до закріплення цього права в національному законодавстві [13].

Іспанське законодавство про захист персональних даних (*Ley Orgánica 15/1999, LOPD*) встановлює суворі вимоги до збору, обробки та зберігання персональних даних. Згідно зі статтею 4 LOPD, збір та обробка персональних даних допустимі лише за умови їхньої адекватності та відповідності меті збору. Використання персональних даних обмежено початковою метою збору, за винятком випадків, коли це необхідно для наукових, статистичних або історичних досліджень. Закон передбачає обов'язкове видалення персональних даних, які більше не відповідають меті збору або стали надлишковими. Виняток становлять дані, що мають історичну, статистичну або наукову цінність [14].

Для забезпечення дотримання законодавства про захист персональних даних в Іспанії було створено Національне агентство з захисту даних. Це державний орган, який здійснює нагляд за дотриманням законодавства у сфері захисту персональних даних. Саме до цього агентства звернувся Маріо Костеха Гонсалес зі своєю відомою скаргою, яка стала одним з ключових прецедентів у розвитку права на забуття в Європейському Союзі.

Італійський Кодекс про захист персональних даних (*Codice della Privacy*), прийнятий у 2003 році, надає громадянам значні права на контроль над своїми персональними даними [15]. Зокрема,

італійське законодавство передбачає можливість видалення з публічного доступу інформації, яка більше не є актуальною або може завдати шкоди репутації особи. Це право особливо актуальне стосовно записів у засобах масової інформації. Крім того, італійські суди неодноразово розглядали справи про видалення з Інтернету недостовірної або образливої інформації.

Зазначимо, що справа «Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos, Mario Costeja González», стала одним з найвпливовіших прецедентів у сфері захисту персональних даних в Інтернеті. Так, Європейським Судом справедливості (Court of Justice of the European Union (CJEU)) (надалі – Судом справедливості ЄС) в 2014 році було встановлено новий стандарт для балансування між правом на приватність та свободою слова в цифровому світі.

Суть справи полягала в тому, що громадянин Іспанії, Маріо Костеха Гонсалес, вимагав від компанії Google видалити з результатів пошуку інформацію про його минуле банкрутство. Ця інформація була опублікована в газеті кілька років тому і, на думку Маріо, була вже неактуальною та завдавала йому моральної шкоди.

Суд Справедливості ЄС підтримав позицію Маріо Костехи Гонсалеса, визнавши його право на «бути забутим». Суд постановив, що особи мають право вимагати видалення з результатів пошуку інформації, яка стала застарілою або нерелевантною, якщо це не суперечить іншим важливим інтересам, таким як, наприклад, публічний інтерес.

В цьому рішенні Європейський Суд справедливості заклав підґрунтя для права на забуття («right to be forgotten»). Відповідно до цього рішення будь-яка пошукова система повинна розглядати скарги громадян ЄС для видалення вебсторінок з будь-яких підстав, де

безпосередньо зазначені їхні імена та прізвища [16].

Хоча Зазначений прецедент спричинив запеклі громадські дебати з приводу доцільності встановлення права на забуття як міжнародно-правової норми, частково через відсутність чіткого законодавчого регулювання його застосування. Були висловлені побоювання, що право на забуття суперечить таким фундаментальним правам людини як свобода слова і свобода доступу до інформації, а також що воно негативно вплине на якість інтернет-ресурсів з позиції цензури та фальсифікації історії.

Європейські офіційні особи визнали, що право бути забутим не повинно застосовуватися у глобальному масштабі. Це означає, що посилання, які ви хочете видалити з пошуку Google, з нього зникнуть, але тільки в межах Європейського Союзу. Поза межами ЄС вони будуть доступні. Представник Google з питань конфіденційності Пітер Флейшер наголошує, що компанія інтенсивно працює з 2014 р., впроваджуючи в Європі право бути забутим, а також підтримуючи баланс між правом на інформацію та конфіденційністю [17].

Зазначимо, що Європейський Суд справедливості визнав право фізичної особи на забуття в Інтернеті. Проте сформулював певні умови, за яких можна звернутися по його захист, зокрема: а) інформація має бути неточною, недоречною або надмірною для цілей обробки даних; б) приватне життя особи повинне бути вразливим до таких відомостей, а право на нього переважати публічний інтерес у доступі до даних; в) має бути дотримано розумний баланс між правом на забуття та іншими фундаментальними правами.

Через 2 роки, а саме 27 квітня 2016 року, було прийнято General Data Protection Regulation (GDPR) – Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС)

2016/679 про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС, де право на забуття набуло остаточного правового статусу (так званий Загальний регламент про захист даних) [18].

Водночас слід наголосити на тому, що згідно з положеннями ст. 17 цього нормативно-правового акта поняття право на стирання («право бути забутим») було узагальнено порівняно з вищезгаданим рішенням Європейським Судом справедливості. Так, цим положенням встановлюється, що особа має право «на стирання своїх персональних даних», без уточнення, де саме. Здійснення стирання персональних даних покладено на контролерів. Водночас слід розуміти, що пошукові системи також є вебсайтами, а отже, їх власники також беруть участь в обробці персональних даних.

Право бути забутим міститься в статті 17 Загального регламенту про захист даних (GDPR) [18]. Там зазначено: «Суб'єкт даних повинен мати право на стирання своїх персональних даних, яке повинен здійснити контролер без будь-якої безпідставної затримки, також контролер повинен бути зобов'язаним стерти персональні дані без будь-якої необґрунтованої затримки», якщо одна з кількох умов застосовується. Контролер також повинен вжити розумних заходів, щоб переконатися, що особа, яка вимагає видалення, справді є суб'єктом даних.

Право бути забутим узгоджується з правом людей на доступ до своєї особистої інформації. В статті 15 Загального регламенту про захист даних (GDPR) [18] зазначається, що право контролю над персональною інформацією передбачає можливість індивіда вимагати видалення даних у випадках, коли вони обробляються незаконно, є застарілими

або більше не потрібні для цілей, для яких вони збиралися. Однак, це право не є абсолютним. Його реалізація потребує зваженого підходу, який враховує необхідність балансу між правом на приватність та іншими конституційними правами, зокрема, правом на свободу вираження поглядів та інформації. Таким чином, GDPR встановлює делікатний баланс між правом на «бути забутим» та необхідністю збереження історичних даних, відмежовуючись від крайніх позицій, які повністю заперечують або абсолютизують це право.

У травні 2018 року в ЄС набрали чинності нові положення про захист даних, в якому є так званий пункт про «право на забуття». Це означає, що Facebook, Google, Twitter та інші великі компанії зобов'язані видалити акаунт і особисті дані користувача за першим запитом. Крім того, компанії не мають права передавати персональні дані користувачів до країн, де рівень захисту нижчий, ніж в ЄС. Також підтверджувати дозвіл на обробку персональних даних тепер можна не з 13, а з 16 років. На компанії з європейськими представництвами накладається низка обмежень. Їм не можна обмінюватися даними з іншими підрозділами, якщо не дотримуються правила щодо захисту даних. Також не можна передавати інформацію владі США та інших країн. Будь-яке рішення, з яким представники пошукових систем не погодяться, маючи законні обґрунтовані наміри, має можливість бути підтриманим Європейським Судом [19].

У 2019 році в знаковій постанові Суд Справедливості ЄС у рамках справи «*Google проти CNIL*» вирішив, що територіальна сфера дії права бути забутим і зобов'язання вилучити зі списку відповідно до законодавства ЄС (GDPR) поширюється лише на територію ЄС [20].

Презентація даних Google демонструє масштаби реалізації права на «бути забутим» в Європейському Союзі після прецедентного рішення 2014 року. За період з 29 травня 2014 року компанія отримала понад 1,6 мільйона запитів на видалення персональних даних, що відповідає понад 6,5 мільйонам URL-адрес. Аналіз цих даних дозволяє зробити висновок про високий рівень зацікавленості користувачів у захисті своєї онлайн-репутації та ефективність механізмів реалізації права на «бути забутим», встановлених рішенням Суду ЄС [21].

Незважаючи на право користувачів вимагати видалення персональних даних з результатів пошуку, існують випадки, коли такі запити можуть бути відхилені. Зокрема, це стосується даних, які: а) слугують реалізації фундаментального права на свободу слова та інформації. В таких випадках пріоритет надається суспільному інтересу до доступу до інформації; б) використовуються для виконання важливих суспільних функцій. Це може стосуватися даних, необхідних для забезпечення правопорядку, охорони здоров'я тощо; в) є необхідними для захисту життєво важливих інтересів особи. Наприклад, якщо видалення даних може зашкодити здоров'ю або безпеці іншої особи.

Право на забуття набуло відображення і в практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) – ще однієї інституції ЄС, яка є «правовим сторожем» прав і свобод людини. Так, ухвалюючи у 2021 р. рішення в справі «*Hurbain v. Belgium*» (no. 57292/16), ЄСПЛ наголосив на тому, що «люди мають право «на забуття» як частину права на приватність. Дані про них не повинні, грубо кажучи, псувати життя, якщо вони не несуть суспільного інтересу, є неактуальними, викривленими тощо».

Обставини справи стосувалися повідомлення в газеті *Le Soir* про дорожньо-

транспортну пригоду, де загинуло двоє осіб. Після відбування покарання винуватець ДТП був реабілітований і звернувся до *Le Soir* з вимогою видалити з архіву газети у мережі Інтернет, або хоча б прибрати його ім'я та прізвище. Проте газета *Le Soir* відмовили йому, опісля чого справа пройшла всі національні інстанції в Бельгії, де були задоволені вимоги водія. ЄСПЛ у своєму рішенні дійшов висновку, що людина має право на забуття як частину права на приватність, тобто інформація повинна бути анонімізована, якщо вона більше не має суспільного інтересу. ЄСПЛ вважає, що у випадку з цією справою ім'я водія варто замінити на символ «X», однак змінювати друковані версії газети за 1994 рік не варто, адже вони не мають негативного впливу на особисте життя водія. ЄСПЛ зазначає, що засоби масової інформації не мають обов'язку видаляти чи вносити правки в архіви, такий обов'язок виникає лише у випадку вимоги особи вчинити такі дії [22].

Розглядаючи ситуацію в Україні, зазначимо, що Конституція гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя. Також є певні норми, які, наприклад вказують на необхідність видалення або знищення персональних даних.

Відповідно до статті 15 Закону України «Про захист персональних даних» [23] Видалення або знищення персональних даних:

1. Персональні дані видаляються або знищуються в порядку, встановленому відповідно до вимог закону.

2. Персональні дані підлягають видаленню або знищенню у разі:

1) закінчення строку зберігання даних, визначеного згодою суб'єкта персональних даних на обробку цих даних або законом;

2) припинення правовідносин між суб'єктом персональних даних та володільцем

чи розпорядником, якщо інше не передбачено законом;

3) видання відповідного припису Уповноваженого або визначених ним посадових осіб секретаріату Уповноваженого;

4) набрання законної сили рішенням суду щодо видалення або знищення персональних даних.

3. Персональні дані, зібрані з порушенням вимог цього Закону, підлягають видаленню або знищенню у встановленому законодавством порядку.

4. Персональні дані, зібрані під час виконання завдань оперативно-розшукової чи контррозвідувальної діяльності, боротьби з тероризмом, видаляються або знищуються відповідно до вимог закону.

Тобто, персональні дані можуть бути знищені або видалені через видання відповідного припису Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або визначених ним посадових осіб Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, та через набрання законної сили рішення суду щодо видалення або знищення персональних даних.

Аналіз судової практики в Україні демонструє наявність прецедентів, що стосуються права на забуття, незважаючи на відсутність чіткої правової норми, яка б регулювала це питання. Справа № 464/2809/19, розглянута Сихівським районним судом Львова, є яскравим прикладом такого роду судових спорів. У цьому випадку позивач звернувся до суду з вимогою про видалення недостовірної інформації про себе з результатів пошуку в Google. Проте Львівським апеляційним судом було задоволено апеляційну скаргу відповідача та ухвалено нове рішення на підставі того, що «встановлення особи реєстранта доменного імені як особи, яка створила технологічну можливість та умови

для поширення недостовірної інформації, є достатнім для визначення відповідача у справі» [24].

Таким чином, українські суди поступово формують судову практику в сфері захисту права на забуття, спираючись на загальні принципи цивільного права та положення Закону України «Про захист персональних даних». Однак, відсутність спеціальної правової норми, яка б прямо регулювала право на забуття, призводить до неоднозначної судової практики та ускладнює захист цього права, однак є підстави вважати, що ситуація зміниться в найближчому майбутньому.

На нашу думку, розробка відповідного національного законодавства та підвищення правової культури населення в цьому питанні стануть ключовими факторами для забезпечення ефективного захисту права на забуття в Україні. А зважаючи на обов'язковість застосування практики ЄСПЛ в Україні та адаптації *acquis communautaire* («надбання спільноти») в національне законодавство України, а також враховуючи перспективи вступу нашої держави до ЄС слід очікувати суттєвого зростання кількості запитів щодо дотримання права на забуття.

Висновки. Отже, підводячи підсумки, зазначимо, що поняття «права на забуття» охоплює комплекс взаємопов'язаних юридичних та етичних аспектів. З одного боку, воно тісно пов'язане з правом на приватність, гарантуючи кожному індивіду право на контроль над своїми персональними даними та обмеження доступу до них третіх осіб. З іншого боку, це право є вираженням людської гідності, оскільки воно визнає право індивіда на «нове життя», незалежне від минулих помилок або подій, які більше не визначають його особистість.

Важливим аспектом такого підходу є право індивіда на контроль над своїми персональними даними. У сучасному

цифровому світі, де дані є потужним інструментом, здатним впливати на різні сфери життя людини, право на контроль над ними набуває особливого значення. Індивід має право вимагати видалення або коректування неточної або застарілої інформації про себе, яка зберігається в цифрових архівах.

Разом з тим, право на забуття не є абсолютним (й навряд чи стане ним у майбутньому) і має бути зважено у взаємозв'язку з іншими важливими правами, зокрема правом на свободу слова. З одного боку, індивіди мають право на захист своєї репутації та приватного життя, з іншого боку, суспільство має право на доступ до інформації, яка є предметом суспільного інтересу. Тому реалізація права на забуття вимагає делікатного балансування між цими конкуруючими інтересами.

Таким чином, «право на забуття» є багатограним поняттям, яке відображає складні суспільні процеси, що відбуваються в умовах цифрової трансформації та євроінтеграційних процесів. Зміни у правопорядку, спровоковані цифровізацією, а також євроінтеграційний вектор розвитку української правової системи вимагають подальшого розвитку національного законодавства в цій сфері, яке має бути гармонізованим відповідно до *acquis communautaire* («надбання спільноти») та розробки ефективних механізмів його реалізації, з урахуванням як інтересів окремих індивідів, так і загальносуспільних цінностей.

Література:

1. Цифрова ідентичність людини. Як її захистити? Укрінформ від 16.09.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3316842-cifrova-identichnist-ludini-ak-ii-zahistiti.html> (дата звернення: 10.10.2024).
2. CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE EUROPEAN UNION (2000/C 364/01)

URL:

https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 10.10.2024).

3. Разметаєва Ю. С. Залиште мене у спокої або право бути забутим. Права людини: філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри : статті учасників I Міжнародного круглого столу (м. Львів, 28–29 жовтня 2016 року). Львів : видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2017. С. 221–234.

4. Kodde, C. (2016), 'Germany's 'right to be forgotten' – between the freedom of expression and the right to informational self-determination,' *International Review of Law, Computers & Technology*, vol. 30, nos. 1–2. URL: <https://doi.org/10.1080/13600869.2015.1125154> (дата звернення: 10.10.2024).

5. Werro, F. (2009), 'The right to inform v. the right to be forgotten: a Transatlantic clash,' in A. Colombi Ciacchi, C. Godt, P. Rott & L. J. Smith (eds.) *Liability in the Third Millennium*, Baden-Baden: Nomos, pp. 285–300. URL: <https://doi.org/10.5771/9783845213859-285> (дата звернення: 10.10.2024).

6. Holland, J. A. (2019), 'Contemporary practical alternatives to a "right to be forgotten" in the United States,' *Latin American Law Review*, no. 2, pp. 23–60. <https://doi.org/10.29263/lar02.2019.02> (дата звернення: 10.10.2024).

7. Ambrose, M. L. (2013), 'It's about time: privacy, information lifecycles, and the right to be forgotten,' *Stanford Technology Law Review*, vol. 16, no. 2, pp. 369–422.

8. Castellano, P. S. (2012), 'The right to be forgotten under European Law: a constitutional debate,' *Lex Electronica*, vol. 16, no. 1, pp. 1–30. URL: <https://ssrn.com/abstract=2176814> (дата звернення: 10.10.2024).

9. Rustad, M. L. & Kulevska, S. (2015), 'Reconceptualizing the right to be forgotten to enable transatlantic data flow,' *Harvard Journal of Law & Technology*, vol. 28, no. 2, pp. 351–417.

10. Werro F. *The Right to Be Forgotten: The General Report – Congress of the International Society of Comparative Law*, Fukuoka, July 2018. Franz Werro: *The right to be Forgotten: A comparative study of the Emergent right's evolution and application in Europe, the Americas and Asia*, vol 40. Springer, Cham, 2020. P. 1-35. URL:

https://doi.org/10.1007/978-3-030-33512-0_1_C_26-28. (дата звернення: 10.10.2024).

11. Бойко А.М. Право на забуття: деякі аспекти теорії і практики. Журнал східноєвропейського права. 2018. № 48. С. 128.

12. Разметаєва Ю.С. Формування новітніх прав людини під впливом ІТ. ІТ-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 7 грудня 2018 р.). URL: <http://aphd.ua/publication-567/> (дата звернення: 15.10.2024).

13. Charte du droit à l'oubli dans les sites collaboratifs et les moteurs de recherche URL: https://fr.wikisource.org/wiki/Charte_du_droit_%C3%A0_l%27oubli_dans_les_sites_collaboratifs_et_les_moteurs_de_recherche (дата звернення: 15.10.2024).

14. Ley Orgánica 15/1999 URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1999-23750> (дата звернення: 15.10.2024).

15. Codice della Privacy. URL: <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/02/10/codice-della-privacy> (дата звернення: 17.10.2024).

16. Document 62012CJ0131. Judgment of the Court (Grand Chamber), 13 May 2014. Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131> (дата звернення: 17.10.2024).

17. Андрощук Г., Суд ЄС: Google виграв спір щодо права на забуття. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/sud-es-google-vigrav-spir-shchodo-prava-na-zabuttya.html> (дата звернення: 17.10.2024).

18. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 17.10.2024).

19. Європейська правда. Франція оштрафувала Google на рекордну суму URL:

<https://www.euointegration.com.ua/news/2019/01/2/1/7091838/> (дата звернення: 17.10.2024).

20. [JUDGMENT OF THE COURT \(Grand Chamber\) 24 September 2019 Google LLC, successor in law to Google Inc. v Commission nationale de l'informatique et des libertés \(CNIL\)](https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=218105&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=932143). URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=218105&pageIndex=0&doclang=en&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=932143> (дата звернення: 18.10.2024).

21. [Google. Запити на видалення контенту відповідно до законодавства ЄС у сфері захисту персональних даних](https://transparencyreport.google.com/eu-privacy/overview?hl=uk). URL: <https://transparencyreport.google.com/eu-privacy/overview?hl=uk> (дата звернення: 18.10.2024).

22. [Judgment of the European Court of Human Rights of 04.07.2023 in case of Hurbain v. Belgium](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-225814%22%5D%7D). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-225814%22%5D%7D>

23. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI: станом на 27 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 18.10.2024).

24. Справа № 464/2809/19 за позовом до ТОВ «Гугл» щодо видалення/блокування інформації, поширеної на веб-сайті, як такої, що містить неправдиву інформацію про фізичну особу / URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93826723?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAAR1wWoAT542QpVjIqdePMYeiQ922ECASbyDNFf0BDTGM3IVVytWzlsKKPJg_aem_1RYB9jEtG6VAp2qavABsxQ (дата звернення: 25.10.2024).

References:

1. Tsyfrova identychnist liudyny. Yak yii zakhystyty? Ukrinform vid 16.09.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3316842-cifrova-identichnist-ludini-ak-ii-zahistiti.html> (дата звернення: 10.10.2024).

2. CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE EUROPEAN UNION (2000/C364/01) URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 10.10.2024).

3. Razmietaieva Yu. S. Zalyshche mene u spokoii abo pravo buty zabutym. Prava liudyny: filosofski, teoretyko-yurydychni ta politolohichni vymiry : statii

uchasnykiv I Mizhnarodnoho kruhloho stolu (m. Lviv, 28–29 zhovtnia 2016 roku). Lviv : vydavnytstvo LOBF «Medytsyna i pravo», 2017. pp. 221–234.

4. Kodde, C. (2016), ‘Germany’s ‘right to be forgotten’ – between the freedom of expression and the right to informational self-determination,’ International Review of Law, Computers & Technology, vol. 30, nos. 1–2. URL: <https://doi.org/10.1080/13600869.2015.1125154> (дата звернення: 10.10.2024).

5. Werro, F. (2009), ‘The right to inform v. the right to be forgotten: a Transatlantic clash,’ in A. Colombi Ciacchi, C. Godt, P. Rott & L. J. Smith (eds.) Liability in the Third Millennium, Baden-Baden: Nomos, pp. 285–300. URL: <https://doi.org/10.5771/9783845213859-285> (дата звернення: 10.10.2024).

6. Holland, J. A. (2019), ‘Contemporary practical alternatives to a “right to be forgotten” in the United States,’ Latin American Law Review, no. 2, pp. 23–60. <https://doi.org/10.29263/lar02.2019.02> (дата звернення: 10.10.2024).

7. Ambrose, M. L. (2013), ‘It’s about time: privacy, information lifecycles, and the right to be forgotten,’ Stanford Technology Law Review, vol. 16, no. 2, pp. 369–422.

8. Castellano, P. S. (2012), ‘The right to be forgotten under European Law: a constitutional debate,’ Lex Electronica, vol. 16, no. 1, pp. 1–30. URL: <https://ssrn.com/abstract=2176814> (дата звернення: 10.10.2024).

9. Rustad, M. L. & Kulevska, S. (2015), ‘Reconceptualizing the right to be forgotten to enable transatlantic data flow,’ Harvard Journal of Law & Technology, vol. 28, no. 2, pp. 351–417.

10. Werro F. The Right to Be Forgotten: The General Report – Congress of the International Society of Comparative Law, Fukuoka, July 2018. Franz Werro: The right to be Forgotten: A comparative study of the Emergent right’s evolution and application in Europe, the Americas and Asia, vol 40. Springer, Cham, 2020. P. 1–35. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-33512-0_1 – S. 26–28. (дата звернення: 10.10.2024).

11. Boiko A.M. Pravo na zabuttia: deiaki aspekty teorii i praktyky. Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava. 2018. № 48. p. 128.

12. Razmietaieva Yu.S. Formuvannya novitnikh prav liudyny pid vplyvom IT. IT-pravo: problemy i

perspektyvy rozvytku v Ukraini: materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Lviv, 7 hrudnia 2018 r.). URL: <http://aphd.ua/publication-567/> (data zvernennia: 15.10.2024).

13. Charte du droit à l'oubli dans les sites collaboratifs et les moteurs de recherche URL: https://fr.wikisource.org/wiki/Charte_du_droit_%C3%A0_l%2E%80%99oubli_dans_les_sites_collaboratifs_et_les_moteurs_de_recherche (data zvernennia: 15.10.2024).

14. Ley Orgánica 15/1999 URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1999-23750> (data zvernennia: 15.10.2024).

15. Codice della Privacy. URL: <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/02/10/codice-della-privacy> (data zvernennia: 17.10.2024).

16. Document 62012CJ0131. Judgment of the Court (Grand Chamber), 13 May 2014. Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131> (data zvernennia: 17.10.2024).

17. Androshchuk H., Sud YeS: Google vyhrav spir shchodo prava na zabuttia. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/sud-es-google-vigrav-spir-shchodo-prava-na-zabuttya.html> (data zvernennia: 17.10.2024).

18. Rehlament Yevropeiskoho Parlamentu i Rady (YeS) 2016/679 vid 27 kvitnia 2016 roku pro zakhyst fizychnykh osib u zviazku z opratsiuvanniam personalnykh danykh i pro vilnyi rukh takykh danykh, ta pro skasuvannia Dyrektyvy 95/46/YeS (Zahalnyi rehlament pro zakhyst danykh) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (data zvernennia: 17.10.2024).

19. Yevropeiska pravda. Frantsiia oshtrafuvala Google na rekordnu sumu URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/01/21/7091838/> (data zvernennia: 17.10.2024).

20. JUDGMENT OF THE COURT (Grand Chamber) 24 September 2019 Google LLC, successor in law to Google Inc. v Commission nationale de l'informatique et des libertés (CNIL). URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=218105&pageIndex=0&doclang=en&m>

ode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=932143 (data zvernennia: 18.10.2024).

21. Google. Zapyty na vydalennia kontentu vidpovidno do zakonodavstva YeS u sferi zakhystu personalnykh danykh URL: <https://transparencyreport.google.com/eu-privacy/overview?hl=uk> (data zvernennia: 18.10.2024).

22. Judgment of the European Court of Human Rights of 04.07.2023 in case of Hurbain v. Belgium. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-225814%22%7D>

23. Pro zakhyst personalnykh danykh: Zakon Ukrainy vid 01.06.2010 r. № 2297-VI: stanom na 27 kvit. 2024 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (data zvernennia: 18.10.2024).

24. Sprava № 464/2809/19 za pozovom do TOV «Google» shchodo vydalennia/blokuvannia informatsii, poshyrenoi na veb-saiti, yak takoi, shcho mistyt nepravdyvu informatsiiu pro fizychnu osobu / URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93826723?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAAR1wWoAT542QpVjIqdePMYeiQ922ECASbyDNFf0BDTGM3IVVytWzlsKkPJg_aem_1RYB9jEtG6VAp2qavABsxQ (data zvernennia: 25.10.2024).

Donchenko A. The Right to be Forgotten in Ukraine and European Countries: General Theoretical Approaches and Judicial Practice - Article.

This article analyzes the right to be forgotten in the context of its definition and legal recognition in Ukraine and European countries. The study covers the theoretical foundations of understanding the right to be forgotten, including its relationship with the right to privacy and freedom of speech. The author proposes to consider the "right to be forgotten" as a complex right that requires a balance between the interests of the individual and society. It is stated that this right is an important tool for protecting the dignity and reputation of an individual. Particular attention in the article is paid to the practical application of the right to be forgotten, including the mechanisms of its implementation and the balance between the interests of the individual and society. In this part of the work, the author examines how the right to be forgotten is

embodied in the national legislation of EU countries. An analysis of the case law of the European Court of Justice and the European Court of Human Rights (ECHR) allowed for an assessment of the effectiveness of legislative norms. The article points to the need for further development of national legislation, taking into account European experience and the challenges of the modern digital world.

Keywords: *right to be forgotten, right to privacy, right to human dignity, right to private life, right to resocialization, right to information, digital identity, personal data, European Court of Justice, European Court of Human Rights (ECHR).*

Авторська довідка:

Донченко Анастасія Ярославна – здобувачка вищої освіти 3 курсу ОС «бакалавр» Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. <https://orcid.org/0009-0003-7567-7884>

Науковий керівник:

Разметаєва Юлія Сергіївна – кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри прав людини та юридичної методології НЮУ імені Ярослава Мудрого

Стаття надішла до редакції 22 жовтня 2024 р.

УДК 342.7:612.6

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-85-98>

РЕПРОДУКТИВНІ ПРАВА ЛЮДИНИ: АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ ЧИ ПИТАННЯ МАЙБУТНЬОГО?

Желнін В.Є., Чиркін А.С.

REPRODUCTIVE HUMAN RIGHTS: AN URGENT PROBLEM OF THE PRESENT OR A MATTER OF THE FUTURE?

Zhelnin V.Y., Chyrkin A.S.

У статті розглядається актуальність дослідження та правового регулювання/закріплення репродуктивних прав людини у законодавстві держав. Зокрема у статті аналізується нормативне визначення поняття “репродуктивних прав людини” в українському законодавстві, міжнародних документах та у нормативних актах регіональних систем захисту прав людини (Африканська хартія прав людини і народів, Пакт Сан-Хосе тощо). У статті також акцентовано увагу на нормативному регулюванні й закріпленні права на штучне переривання вагітності (аборт) та права на постмортальну (посмертну) репродукцію, після чого було запропоновано конституціоналізацію даних прав в Україні, з огляду на іноземну конституційну доктрину та стан регулювання цих прав в Україні.

Ключові слова: репродуктивні права, права людини, конституціоналізація прав людини, IV покоління прав людини.

Вступ та постановка проблеми.

24 лютого 2022 року розпочалося повномасштабне вторгнення рф до України, що спровокувало собою не тільки економічні, екологічні, територіальні негативні наслідки та втрати, а також і демографічні, у зв'язку з загибеллю як військових у ході активних бойових дій, так і цивільних осіб через терористичні атаки рф ракетами і дронами, у зв'язку з замінованими територіями тощо.

У таких умовах особливої важливості набуває захист людських прав, що пов'язані з репродуктивним здоров'ям, оскільки це питання є актуальним через те, що репродуктивні права є новітніми особистими немайновими правами четвертого покоління, які тісно пов'язані з невід'ємним правом

людини на життя, повагу до її гідності, особисту недоторканність тощо (які, до речі, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю відповідно до статті 3 Конституції України), а водночас – впливають і на збереження генофонду країни. Останнє, що важливо, є обов'язком держави, відповідно до статті 16 Основного Закону України.

Об'єктом дослідження у статті є відносини у сфері репродуктивних прав людини в Україні, міжнародно-правового регулювання та особливості визначення.

Предметом дослідження є репродуктивні права людини, а саме: поняття “репродуктивних прав людини”, право на штучне переривання вагітності (аборт) та право на продовження роду, зокрема за

допомогою постмортальної (посмертної) репродукції.

Стан дослідження. Тема статті, хоч і є доволі новою, та не має широкого законодавчого регулювання, але досліджувалась вже багатьма українськими та іноземними вченими і дослідниками, зокрема К. Шуневич [1], О. Онишко, В. Парасюк [2], R. Smith [12], Х.В. Майкут [14], А.М. Мерник [16], З. Скалецька [22] та іншими.

Доцільно звернути увагу, що законодавством України регулюються лише окремі аспекти питання реалізації репродуктивних прав, а саме такими нормативними актами як: Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року, Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» № 787 від 09 вересня 2013 року, Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження статистичної документації з питань допоміжних репродуктивних технологій» № 489 від 10 грудня 2001 року та інші. Однак дані акти або регулюють питання репродуктивних прав занадто «загально», або регулюють лише певні аспекти реалізації тих чи інших репродуктивних прав.

Поняття та зміст репродуктивних прав людини.

Під поняттям репродуктивних прав розуміється доволі широкий перелік прав, який наразі національним законодавством України не врегульований. Примітним є те, що у лютому 2004 року шляхом реєстрації Проекту Закону про репродуктивні права та гарантії їх здійснення № 5105 була спроба на законодавчому рівні запропонувати визначення репродуктивних прав, однак у 2006 році законопроект був остаточно знятий з розгляду [1]. Однак О. Онишко та В. Парасюк пишуть, що наразі чинним є

Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої), третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги «Планування сім'ї», що затверджений Наказом МОЗ України від 21.01.2014 № 59, який визначає, що репродуктивні права – це фундаментальні права усіх пар та окремих осіб самостійно вирішувати питання щодо часу, кількості народження дітей, інтервалу між їх народженням, а також доступу вказаних осіб до інформації, що стосується репродуктивного здоров'я та сучасних репродуктивних технологій [2, с. 122].

Загалом до ідеї створення Закону України, який би закріплював визначення поняття «репродуктивні права», гарантії їх реалізації, основний перелік цих прав та статті, які б регулювали особливості реалізації окремих прав – можна поставитись по-різному. З одного боку, саме законодавче закріплення цих прав забезпечить кращий і ефективніший правовий захист, у разі звернення до суду, а також стане одним з передових законів у світі. Такий Закон міг би деталізувати певні особливості того чи іншого репродуктивного права, а після цього зазначити, в яких підзаконних нормативно-правових актах варто було б шукати деталізацію та порядок його реалізації. З іншого боку, як показує світова практика, деякі країни якщо і приймають окремі закони, то вони стосуються права на аборт, тоді як реалізація інших репродуктивних прав детально регулюється актами профільних міністерств, служб тощо.

Відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [3]. Саме тому увагу треба звернути увагу і на міжнародно-правові документи, які були ратифіковані українським парламентом, щодо наявності в

них положень, які б стосувались репродуктивних прав людини.

Міжнародний пакт ООН про економічні, соціальні і культурні права, ратифікований Україною у 1973 році, містить статтю 12, яка каже про те, що держави визнають право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я. У рамках розуміння змісту статті 12, відповідно до Загальних коментарів Комітету з економічних, соціальних і культурних прав ООН № 14 (2000) та № 22 (2016), право на сексуальне та репродуктивне здоров'я є невід'ємною частиною права на здоров'я, однак його не слід розуміти тільки як право бути здоровим. Право на здоров'я містить як свободи, так і обов'язки. Свободи включають право розпоряджатися своїм здоров'ям і тілом, у тому числі сексуальну і репродуктивну свободу [4, 5]. Також репродуктивні права в контексті права на здоров'я чи як окремі права згадуються і в інших міжнародно-правових актах, таких як Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (стаття 11), документ Міжнародної конференції з народонаселення та розвитку 1994 року (Програма дій МКНР, яку прийняли 179 урядів; має рекомендаційний характер) тощо.

У преамбулі Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок ми зустрічаємо фразу про те, що «роль жінки у продовженні роду не повинна бути причиною дискримінації», а стаття 11 закріплює за державами-сторонами обов'язок забезпечувати однакові права вільно вирішувати питання про кількість дітей і проміжки між їх народженням та доступу до інформації, освіти, а також засобів, які дозволяють їм здійснити це право [6].

Найбільш цитоване визначення наведено в документі Міжнародної конференції з

народонаселення та розвитку 1994 року (Програма дій МКНР, яку прийняли 179 урядів). У ньому йдеться про те, що репродуктивні права визнані частиною прав людини кількома національними юрисдикціями, а також на міжнародному рівні. До цих прав відноситься також право, яке дозволяє кожній парі контролювати свою вагітність, вирішувати, коли і скільки мати дітей тощо; це стосується і права на доступ до репродуктивних послуг, права на послуги з охорони сексуального та репродуктивного здоров'я тощо, які також є частиною репродуктивних прав [7, с. 19]. Однак, на жаль, даний документ носить лише рекомендаційний характер.

Цікавим є проведення аналізу закріплення та правового регулювання репродуктивних прав на різних регіональних рівнях.

Так, Африканська хартія прав людини і народів (Банжувльська хартія) від 27 червня 1981 року закріпила у статті 16, що кожна людина має право на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я. Дане положення детально розкривається у Мапутському протоколі до Хартії, а саме у статті XIV гарантується право жінок на здоров'я, включаючи сексуальне та репродуктивне здоров'я, яке включає в себе: а) право контролювати свою фертильність; б) право вирішувати, чи мати дітей, кількість дітей та інтервали між їх народженням; в) право обирати будь-який метод контрацепції; г) право на самозахист та захист від інфекцій, що передаються статевим шляхом, включаючи ВІЛ/СНІД; е) право бути поінформованою про стан свого здоров'я та стан здоров'я свого партнера, особливо якщо він інфікований інфекціями, що передаються статевим шляхом, включаючи ВІЛ/СНІД, відповідно до міжнародно визнаних стандартів та найкращих практик; ф) право на освіту з планування сім'ї [8, 9, с. 15].

Що стосується американської системи міжнародних актів, які стосуються прав людини, то у статті 17 Американської конвенції з прав людини (Пакту Сан-Хосе) гарантується право на створення сім'ї; у статті 15 Додаткового протоколу до Американської конвенції з прав людини в галузі економічних, соціальних і культурних прав (Сан-Сальвадорський протокол) міститься обов'язок держав-учасниць забезпечувати особливу турботу і допомогу матерям протягом розумного періоду до і після пологів, здійснювати спеціальні програми сімейного виховання тощо. У статті 7 Американської декларації прав та обов'язків людини 1948 року закріплене право усіх жінок (під час вагітності та періоду годування груддю) та усіх дітей на особливий захист, піклування та допомогу. Міжамериканська конвенція про запобігання, покарання та викорінення насильства щодо жінок 1994 року закріпила право жінок на повагу до їх фізичної, психічної та моральної недоторканності та право на особисту свободу та безпеку [10].

Окрім правової регламентації прав та гарантій, які так чи інакше пов'язані з репродуктивним здоров'ям жінки, американська система захисту прав людини також поповнюється різними прецедентами в контексті репродуктивних прав. Так, наприклад, згідно з рішенням Міжамериканського суду з прав людини (IACHR) «Manuela v. El Salvador», яке поширюється на країни Латинської Америки та Карибського басейну, що перебувають під юрисдикцією Суду, медичні працівники більше не можуть перенаправляти до правоохоронних органів жінок, які звертаються до лікарні за допомогою в аборті та іншими послугами з репродуктивного здоров'я; рішення IACHR «Beatriz v El Salvador» містить висновок, що криміналізація абортів порушила права

Беатріс на життя, особисту недоторканність, приватне життя і здоров'я, і все це у зв'язку із зобов'язаннями, встановленими в статтях 1.1 і 2 Американської конвенції з прав людини [11, 12].

Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод передбачає низку репродуктивних прав, таких як право на шлюб і створення сім'ї (ст. 12), право на приватне життя (ст. 8) і право на доступ до інформації та освіти (ст. 10), зокрема і до тієї, що стосуються планування сім'ї та репродуктивного здоров'я. Європейська система захисту прав людини, зокрема і репродуктивних прав також побудована на прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. Так, справи ЄСПЛ стосувалися різних аспектів репродуктивних прав, таких як: доступ до засобів штучного запліднення для ув'язнених, які відбувають довічне позбавлення волі (справа «Dickson v. the United Kingdom»); доступ до легального абортів, до інформації про нього (справи «A, B and C v. Ireland», «Open Door and Dublin Well Woman v. Ireland», «M.L. v. Poland») та багато інших [13].

У науково-правовій доктрині України містяться різні підходи до визначення поняття репродуктивні права, однак вважаємо за потрібне зазначити, що науковці у деяких випадках вважають репродуктивні права частиною права на здоров'я. Так, дослідник Х.В. Майкут зазначає, що репродуктивні права розглядають як комплекс загальнолюдських прав та свобод, що забезпечують реалізацію основоположного невідчужуваного права людини на продовження роду – незалежно від статі, національності, сімейного стану та стану здоров'я, у тому числі права на охорону репродуктивного здоров'я, використання допоміжних репродуктивних технологій [14, с. 99]. В. Чечерський, А. Бадида, В. Рошканюк та А. Герич пишуть, що до комплексу

репродуктивних прав включає право подружніх пар та окремих осіб на досягнення максимально можливого рівня репродуктивного здоров'я, право вільно і відповідально приймати рішення щодо відтворення потомства без будь-якої дискримінації, примусу і насильства, розміщувати для цього необхідну інформацію та мати доступ до найбільш ефективних і безпечних методів планування сім'ї та методів подолання безпліддя, однак вважаємо за потрібне зазначити, що науковці у деяких випадках вважають репродуктивні права частиною права на здоров'я [14, с. 99; 15, с. 2532].

З одного боку, такий підхід є логічним, оскільки дані права виражаються, зокрема, через зміст права на здоров'я в контексті статті 12 Міжнародного пакту економічні, соціальні й культурні права. Водночас, можна вважати репродуктивні права «похідними» від права на здоров'я, оскільки вони є «різносторонніми» в розумінні того, що ці права торкаються як права на здоров'я, так і права на життя, поваги до гідності особи, право вільно та особисто розпоряджатися своїм здоров'ям і тілом тощо.

Отже, репродуктивні права не слід вважати лише частиною реалізації права на здоров'я, натомість – вони є похідними від багатьох різних прав, які закріплені як в Конституції України (статті 21, 27, 28, 49 та інші), так і в міжнародно-правових актах з прав людини.

Пропонуємо сформулювати власне визначення поняттю «репродуктивні права», з огляду на вищезазначені документи та наукові праці, а також враховуючи запропоноване у Проекті Закону про репродуктивні права та гарантії їх здійснення № 5105 визначення.

Так, під репродуктивними правами людини варто розуміти похідні від загального права на здоров'я права та свободи, що

пов'язані зі здійсненням та охороною репродуктивного здоров'я та реалізацією основоположного невідчужуваного права людини на продовження роду, а також які пов'язані з правом особи на доступ до найбільш ефективних і безпечних методів планування сім'ї, методів подолання безпліддя, допоміжних репродуктивних технологій тощо.

Однак важливим буде звернути увагу не тільки на зміст та визначення поняття «репродуктивних прав», а й розглянути особливості їх законодавчого регулювання в Україні. Так, видаються цікавими для аналізу та актуальними два права (абсолютно полярних по відношенню одне до одного), а саме – право на аборт та право на постмортальну репродукцію. Хоч вони і протилежні за своїм змістом, але однаково стосуються репродуктивного здоров'я людини, права на власний розсуд розпоряджатися своїм тілом та впливають на стан генофонду країни.

Право на штучне переривання вагітності (право на аборт).

Цивільний кодекс України у статті 281 передбачає, що штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки. У випадках, встановлених законодавством, штучне переривання вагітності може бути проведене при вагітності від дванадцяти до двадцяти двох тижнів. Перелік обставин, що дозволяють переривання вагітності після дванадцяти тижнів вагітності, встановлюється законодавством. Окремі питання реалізації права на штучне переривання вагітності регулюється підзаконними нормативно-правовими актами, наприклад: Постанова КМУ від 15 лютого 2006 року №144 «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України», Накази МОЗ від 04.08.2023 №1401 «Стандарт медичної допомоги «Медичний

аборт (I триместр вагітності)» та від 01.02.2024 №170 «Стандарт медичної допомоги «Медичний аборт (у терміні від 12 до 22 тижнів)» тощо. Фактично правова регламентація права на штучне переривання вагітності в Україні є доволі детальною, а зважаючи на характер закріплення нормативних положень щодо цього права у Цивільному кодексі, то воно розглядається як частина права на життя.

Щодо права на аборт, то основна дискусія точиться навколо того, що заборона або обмеження абортів часто виправдовується захистом прав ненародженої дитини. Дослідниці Ю.С. Разметаєва та О.О. Сидоренко зазначають, що основна проблема не тільки в тому, з якого моменту плід починає вважатися людиною, а й у тому, що такі права неминуче вступають у протиріччя з правами вагітної жінки. Вони звертають увагу на практику ЄСПЛ у справі «Vo v. France» де було підтверджено, що ненароджена дитина не вважається особою, права якої безпосередньо захищаються статтею 2 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), тобто правом на життя. Суд встановив, що права та інтереси матері, включаючи її право на життя, здоров'я та особисте життя, матимуть пріоритет. Водночас, ЄСПЛ не спростував, що ненароджена дитина може мати «право на життя», залишивши це делікатне питання на розсуд держави [16, с. 134].

Важливим нюансом, про який хотілося б зазначити у роботі, буде стосуватися не вже широко досліджуваної тематики «дилем», які містять право на аборт. З одного боку, в країнах, у яких аборт заборонений за будь-яких обставин, навіть при загрозі життю чи здоров'ю жінки проживає лише 5% жінок. Такими країнами є Єгипет, Ірак, Андорра, Філіппіни, Мадагаскар, Конго та інші, а негативними наслідками заборони абортів є збільшення кількості проведення незаконних

абортів, які часто стають травматичними чи навіть смертельними для жінок, порушення психіки жінки та можливість самогубства тощо [17, с. 46-47; 18, с. 15]. З іншого боку, деякі науковці вважають, що питання штучного переривання вагітності носить не стільки правовий характер, скільки етичний. Оскільки всі люди є рівними у своїй гідності, то право на життя повинно забезпечувати та захищати життя усіх осіб, у тому числі ненародженої дитини, а не лише матері. Однак, дослідники кажуть, що в цьому випадку частіше звертаються до положень не теорії людських прав, а релігійних догматів, але вони повинні використовуватись в останню чергу [19, с. 22]. Розглянемо конституціоналізацію права на штучне переривання вагітності.

Звертаючи увагу на велику кількість негативних наслідків заборони штучного переривання вагітності, світову практику та судову практику, зокрема ЄСПЛ, варто погодитися з думкою не тільки щодо необхідності законодавчого врегулювання цієї процедури, а й навіть щодо того, що можливо починати дискусії щодо конституціоналізації цього права.

Так, Д.Л. Якубенко пише, що яскравим прикладом того, наскільки незахищеними є права, закріплені лише у поточному законодавстві, а не у тексті Конституції, є рішення Верховного Суду США від червня 2022 року, яке дозволило штатам приймати рішення щодо введення додаткових заборон на проведення абортів – таким чином, фактично Верховний Суд США скасував конституційне право на аборт, яке попередньо визнав у справі Ро проти Вейда 1973 року. Через це доцільно вести мову про превентивне гарантування права на аборт і посилення його дотримання, гарним прикладом чого є закріплення права на аборт на рівні тексту Конституції Франції [20, с. 111].

Відповідно до висновку Державної ради Франції та пояснювальної записки до проекту Конституційного закону № 2024-200 від 8 березня 2024 року про свободу вдаватися до добровільного переривання вагітності (Loi constitutionnelle n° 2024-200 du 8 mars 2024 relative à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse) основними аргументами для внесення цієї свободи до тексту Конституції є [21]:

- саме по собі включення свободи вдаватися до добровільного переривання вагітності до Конституції, згідно з умовами, запропонованими Урядом, не ставить під сумнів інші права та свободи;

- у Франції ця свобода сьогодні не знаходиться під прямою загрозою або під питанням, за винятком кількох, на щастя, які є меншістю, то це не так в інших державах – поклавши край своїй відомій судовій практиці «Roe v. Wade» 1973 року, Верховний суд США продемонстрував, що «...найцінніші для нас права та свободи можуть опинитися під загрозою, навіть якщо вони здавалися міцно встановленими...»;

- включення цієї свободи до французького Основного закону «...зробило б Францію однією з перших країн у світі та першою в Європі, яка визнала б у своїй Конституції свободу вдаватися до добровільного переривання вагітності та дозволила б закріпити це на найвищому рівні нашої ієрархії норм...».

Хоча саме право на добровільне (штучне) переривання вагітності залишається дискусійним, конституціоналізація цього права видається можливою з огляду на існуюче правове регулювання реалізації цього права в Україні, ступінь його визнання в Україні та практику конституціоналізму Франції.

Право на постмортальну (посмертну) репродукцію.

Право на постмортальну (посмертну) репродукцію прямо чи опосередковано зазначається у статті 11 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, статті 95 Закону України “Про Національну поліцію України”, статті 281 Цивільного кодексу України тощо. В рамках аналізу права на постмортальну (посмертну) репродукцію науковці зауважують, що хоча чинне українське законодавство прямо не забороняє використання гамет померлих осіб, механізмів для реалізації прав на репродуктивне відтворення після смерті, воно, на жаль, не містить; водночас, основним актом, що регулює це питання є Наказ МОЗ від 09.09.2013 № 787 “Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні”, положень якого недостатньо для повноцінного регулювання цього питання. Також О. Данченко, Ю. Левчук, З. Скалецька звертають увагу на те, що наразі репродуктивні клітини та матеріали фактично є такими собі “товарами” в контексті розуміння положень Цивільного кодексу України (Наказ № 787 визначає, що гамети пацієнтів, репродуктивні тканини та ембріони є «біологічним матеріалом пацієнта/пацієнтів»); тому логічно видається думка про те, що репродуктивні клітини та ембріони є об’єктами права, хоча вони не входять до переліку об’єктів цивільних прав, визначених ст. 177 ЦК) - в рамках цієї проблеми важливою видається необхідність розробити типову форму згоди, де буде чітко вказано, хто та у який спосіб отримує право розпоряджатися репродуктивним матеріалом після смерті особи та в яких формах [22, 23].

Важливою проблемою, яка донедавна була актуальною у сфері реалізації права на посмертну (постмортальну) репродукцію, було те, що Законом України від 22.11.2023 № 3496-IX було передбачено, що у разі загибелі

або визнання померлою в установленому порядку особи, репродуктивні клітини якої зберігаються, їх зберігання припиняється з подальшою утилізацією. Це викликало широке обурення як серед правників-науковців, так і суспільства загалом, особливо серед родичів військовослужбовців. Однак ця проблема була вирішена у лютому 2024 року шляхом прийняття Закону України від 07.02.2024 № 3573-IX, яким доля репродуктивних клітин загиблих військовослужбовців та інших співробітників “силових структур” визначалася наступним чином: “у разі смерті або оголошення судом померлою особи, репродуктивні клітини якої зберігаються відповідно до законодавства, їх безоплатне зберігання відповідно до цього Закону здійснюється протягом трьох років з моменту смерті такої особи або оголошення судом її померлою. Після закінчення цього строку подальше зберігання таких клітин може бути продовжене за рахунок іншої особи, визначеної у заповіті особи щодо власних репродуктивних клітин, які зберігаються відповідно до законодавства, на випадок її смерті або оголошення судом її померлою”. Наразі репродуктивні клітини не будуть даремно утилізовані у випадку загибелі військовослужбовця, оскільки до прийняття цих змін фактично втрачався зміст постмортальної репродукції як такої.

Підтримуємо думку А.В. Мусієнко, що доречним є включення у інформовану згоду інформації про медичну послугу, добровільність особи-донора та його/ її партнера, а також мету та порядок вилучення й зберігання статевих клітин, на прикладі положень *The Human Fertilisation and Embryology Act* (нормативно-правовий акт Великобританії), оскільки застосування репродукції є посмертним [24, с. 449]. Дане доповнення інформованої згоди буде додатково врегульовувати нюанси, що стосуються порядку зберігання

репродуктивних клітин як до смерті особи, так і після, але важливим є і внесення відповідних змін до тексту заяви на кріоконсервацію сперми, ооцитів, оваріальної тканини чи біологічного матеріалу, отриманого з яєчка або його придатка, який затверджений Порядком застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні.

Важливість як змісту подібних заяв та згоди, так і їх самих як документів загалом підтверджується практикою ЄСПЛ: у справі “*Peřilová v. the Czech Republic*”, відмова клініки надати дозвіл на використання кріоконсервованих статевих клітин померлого чоловіка не була визнана порушенням ст. 8 Конвенції, оскільки інформована згода, надана чоловіком, передбачала знищення гамет після смерті [25].

Цікавою та актуальною видається ідея конституціоналізації, зокрема, і права на посмертну (постмортальну) репродукцію. Варто погодитись, що прикладом своєчасного реагування на виклики сьогодення у репродуктивній сфері може слугувати Конституція Швейцарської Конфедерації у статті 119 якої закріплено основні приписи у сфері репродуктивної медицини та генної інженерії [26, с. 180]. Фактично українська Конституція також могла б містити певні основні приписи щодо гарантування основних аспектів репродуктивного здоров'я чоловіка та жінки, а також містити положення, зокрема, і щодо права на продовження роду шляхом постмортальної (посмертної) репродукції.

Наразі у Конституції України відсутнє пряме закріплення репродуктивно-генетичних прав, а зазначені права розглядаються через призму галузевого тлумачення як елементи права на життя та права на здоров'я [27, с. 199].

Хоча питання про закріплення права на продовження роду, у тому числі за допомогою постмортальної репродукції, у тексті Основного Закону України є складним і суперечливим, дану можливість варто розглядати з огляду на позитивні наслідки конституціоналізації цього права:

1. враховуючи приклад Франції у питанні закріплення права на аборт в тексті конституції, український законодавець міг би також закріпити, що “питання реалізації права на продовження роду, зокрема, шляхом постмортальної репродукції, вирішуються відповідним Законом”. Таким чином це право з’явилося би у тексті Конституції, отримавши “підвищений правовий захист” та пряме закріплення в тексті Основного Закону; забезпечивши, що у разі скасування нормативно-правових актів парламентом чи міністерством з цього питання, з огляду на ті чи інші політичні процеси (деякі партії можуть не підтримувати це право, а отримавши певні посади могли б “саботувати” його реалізацію) - норми Конституції щодо цього права будуть нормами прямої дії;

2. це забезпечило б рівність прав для всіх людей, незалежно від їхньої здатності до природного розмноження, оскільки може допомогти усунути дискримінацію, пов’язану з безпліддям, раптовою загибеллю одного з подружжя (особливо в умовах війни, як зараз) тощо;

3. Україна стала б передовою країною, яка б закріпила таке положення у тексті свого Основного Закону.

Водночас, важливо наголосити – закріплення цього права у тексті Конституції України потребуватиме розробки чіткого та широкого законодавства для регулювання прав на продовження роду, зокрема і шляхом постмортальної репродукції, щоб захистити права всіх зацікавлених сторін. Також треба зважати, що відповідно до статті 157

Конституції України внесення змін до Конституції наразі заблоковане дією воєнного стану на території України.

Висновок. Отже, репродуктивні права людини є не тільки важливою частиною поняття та сукупності четвертого покоління прав людини — вони ще й набувають статусу фундаментальних прав, з огляду на розвиток репродуктивних технологій, демографічні проблеми в багатьох країнах світу, а також зважаючи на той факт, що вони дозволяють людині володіти, користуватися та розпоряджатися особливими репродуктивними благами біосоціального характеру, у тому числі – репродуктивною самореалізацією. Важливості та актуальності набуває захист репродуктивних прав військовослужбовців в умовах війни, оскільки з огляду на можливу втрату рівня здоров’я чи навіть смерть, деякі військовослужбовці звертаються до послуг кріоконсервації статевих клітин, які в майбутньому можуть бути використані для постмортальної (посмертної) репродукції.

У статті пропонується визначити репродуктивні права як похідні від загального права на здоров’я права та свободи, що пов’язані зі здійсненням та охороною репродуктивного здоров’я та реалізацією основоположного невідчужуваного права людини на продовження роду, а також які пов’язані з правом особи на доступ до найбільш ефективних і безпечних методів планування сім’ї, методів подолання безпліддя, допоміжних репродуктивних технологій тощо.

Окремо звертається увага на особливості правового регулювання та гарантії права на штучне переривання вагітності та права на продовження роду, зокрема шляхом постмортальної репродукції, а також констатується факт можливості конституціоналізації таких прав у тексті Основного Закону України, що, по-перше,

зробить Україну однією з передових країн з конституціоналізації репродуктивних прав, а по-друге, надасть їм більшого “захисту і гарантування”, оскільки норми Конституції, які так чи інакше будуть регламентувати ці права — будуть використовуватись як норми прямої дії.

Література:

1. Шуневич К. Репродуктивні права жінок як можливість прийняття рішень без насильства, примусу та дискримінації. *Jurfem*. URL: <https://jurfem.com.ua/reproduktyvni-prava-yak-mozlyvist-pryinyattya-rishennya/> (дата звернення: 08.10.2024).

2. Онишко О., Парасюк В. Репродуктивні права та гарантії їх забезпечення в Україні та в країнах Європи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 120–128. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.20> (дата звернення: 08.10.2024).

3. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (дата звернення: 08.10.2024).

4. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 14 (2000) on the right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). 2000. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmIBEDzFEovLCuW1AVC1NkPsgUedPIF1vfPMJ2c7ey6PAz2qaojTzDJmC0y+9t+sAtGDNzdEqA6SuP2r0w/6sVBGTpvTSCbiOr4XVFTqhQY65auTFbQRPWNDxL> (дата звернення: 08.10.2024).

5. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 22 (2016) on the right to sexual and reproductive health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). 2016. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmIBEDzFEovLCuW1a0SzaB0oXTdImnsJZZVQqEjF41Tob4CvIjeTiAP6sGFQktiae1vlbbOAekmaOwDOWsUe7N8TLM+P3HJPzxi>

[HySkUoHMavD/ryfcp3YlZg](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text) (дата звернення: 08.10.2024).

6. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 18.12.1979 р.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 08.10.2024).

7. V. Pillai A., Kostruba A. Women's reproductive rights and their scope under international legal frameworks. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2021. № 8. С. 18–28.

URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.8.03> (дата звернення: 08.10.2024).

8. African [Banjul] Charter on Human and Peoples' Rights, adopted June 27, 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force Oct. 21, 1986: [excerpts]. *Human Rights Library- University of Minnesota*. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instree/z1afchar.htm> (дата звернення: 08.10.2024).

9. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa. *African Union*. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty-charter_on_rights_of_women_in_africa.pdf (дата звернення: 08.10.2024).

10. Human Rights Protection: The Inter-American System. *Tarlton Law Library*. URL: <https://tarlton.law.utexas.edu/c.php?g=457708&p=3128778> (дата звернення: 08.10.2024).

11. Manuela v. El Salvador (Inter-American Court of Human Rights) - Center for Reproductive Rights. *Center for Reproductive Rights*. URL: <https://reproductiverights.org/case/manuela-v-el-salvador-inter-american-court-of-human-rights/> (дата звернення: 08.10.2024).

12. Smyth R. Abortion in International Human Rights Law at a Crossroads. *Völkerrechtsblog*. URL: <https://voelkerrechtsblog.org/abortion-in-international-human-rights-law-at-a-crossroads/> (дата звернення: 08.10.2024).

13. Department for the Execution of Judgments of the European Court. Thematic factsheet "Reproductive rights". 2023. 12 p. URL: <https://rm.coe.int/thematic-factsheet->

[reproductive-rights-eng/1680adebc3](https://www.legifrance.gouv.fr/dossierlegislatif/JORFDOLE000048554458/) (дата звернення: 08.10.2024).

14. Майкут Х.В. Репродуктивні права в контексті нормативного забезпечення, правової доктрини та прецедентної практики Європейського суду з прав людини: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 97–103. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.16> (дата звернення: 08.10.2024).

15. Reproductive rights and implementation of the right to human life / V. I. Checherskiy and others. *Wiadomości Lekarskie*. 2022. Т. 75, № 10. С. 2531–2535. URL: <https://doi.org/10.36740/wlek202210140>.

16. Razmetaeva Y. S., Sydorenko O. O. Abortion, human rights and medical advances in digital age. *Wiadomości Lekarskie*. 2021. Т. 74, № 1. С. 132–136. URL: <https://doi.org/10.36740/wlek202101126> (дата звернення: 08.10.2024).

17. Мерник А.М., Лисікова В.О. Право на аборт як репродуктивне право жінки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 45–49. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/9> (дата звернення: 08.10.2024).

18. Bilich D. Current issues of legal regulation of abortions in Ukraine. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2022. № 71. С. 13–17. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.1> (дата звернення: 08.10.2024).

19. Кучук А. М., Мамалига В. В. Право людини на життя vs. право на розпорядження власним тілом в аспекті заборони абортів (європейський контекст). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. Т. 2, № 4. С. 20–24. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.4> (дата звернення: 08.10.2024).

20. Якубенко Д. Л. Конституціоналізація права на переривання вагітності: французький досвід. *Нове українське право*. 2023. № 4. С. 107–112. URL: <https://doi.org/10.51989/nul.2023.4.14> (дата звернення: 08.10.2024).

21. Loi constitutionnelle n° 2024-200 du 8 mars 2024 relative à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse - Dossiers législatifs - Légifrance. *Légifrance*.

URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/dossierlegislatif/JORFDOLE000048554458/> (дата звернення: 08.10.2024).

22. Данченко О., Левчук Ю. Правові та етичні проблеми постмортальної репродукції в умовах воєнного стану. *PRAVO.UA*. URL: <https://pravo.ua/pravovi-ta-etychni-problemy-postmortalnoi-reproduksii-v-umovakh-voiennoho-stanu/> (дата звернення: 08.10.2024).

23. Скалецька З. Збереження генофонду чи покоління напівсиріт: етична дилема, про яку мовчать. *Юридична газета – онлайн версія*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/zberezhennya-genofondu-chi-pokolinnya-napivsirit-etichna-dilema-pro-yaku-movchat.html> (дата звернення: 08.10.2024).

24. Мусієнко А.В., Мусієнко М.А. До проблеми нормативно-правового забезпечення постмортальної репродукції: Україна та зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №. 10. с. 448–450. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/110> (дата звернення: 08.10.2024).

25. Москаленко К. Фрагментарне урегулювання допоміжних репродуктивних технологій та пов'язані з цим спори. *Вища школа адвокатури НААУ*. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/katerina-moskalenko/articles/fragmentarne-uregulivannia-dopomiznix-reproduktivnix-texnologii-ta-poviazani-z-cim-spori-advokat-katerina-moskalenko> (дата звернення: 08.10.2024).

26. Чечерський В.І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2020, 509 с.

27. Небігер І-І. Поняття репродуктивно-генетичних прав людини та забезпечення їх конституційно-правового захисту. *Юридичний вісник*. 2022. № 3. С. 195–202. URL: <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2022.24> (дата звернення: 08.10.2024).

References:

1. Shunevych K. Reproduktyvni prava zhinok yak mozhlyvist pryiniattia rishen bez nasylstva, prymusu ta dyskryminatsii. *Jurfem.* URL: <https://jurfem.com.ua/reproduktyvni-prava-yak-mozhlyvist-pryinyattya-rishennya/> (data zvernennia: 08.10.2024).
2. Onyshko O., Parasiuk V. Reproduktyvni prava ta harantii yikh zabezpechennia v Ukraini ta v krainakh Yevropy. *Analychno-porivnialne pravoznavstvo.* 2023. № 2. S. 120–128. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.20> (data zvernennia: 08.10.2024).
3. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text> (data zvernennia: 08.10.2024).
4. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 14 (2000) on the right to the highest attainable standard of health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). 2000. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW1AVC1NkPsgUedPIF1vfPMJ2c7ey6PAz2qaojTzDJmC0y+9t+sAtGDNzdEqA6SuP2r0w/6sVBGTpvTSCbiOr4XVF TqhQY65auTFbQRPWNDxL> (data zvernennia: 08.10.2024).
5. Committee on Economic, Social and Cultural Rights. General comment No. 22 (2016) on the right to sexual and reproductive health (article 12 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). 2016. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=4slQ6QSmlBEDzFEovLCuW1a0Szab0oXTdImnsJZZVQfQejF41Tob4CvIjeTiAP6sGFQktiae1vlbbOAekmaOwDOWsUe7N8TLM+P3HJPzjHySkUoHMavD/pyfcp3YlZg> (data zvernennia: 08.10.2024).
6. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shchodo zhinok (ukr/ros) : Konventsiiia Orh. Obiedn. Natsii vid 18.12.1979 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (data zvernennia: 08.10.2024).
7. V. Pillai A., Kostruba A. Women's reproductive rights and their scope under international legal frameworks. *Entrepreneurship, Economy and Law.* 2021. № 8. S. 18–28. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.8.03> (data zvernennia: 08.10.2024).
8. African [Banjul] Charter on Human and Peoples' Rights, adopted June 27, 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force Oct. 21, 1986: [excerpts]. *Human Rights Library- University of Minnesota.* URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/z1afchar.htm> (data zvernennia: 08.10.2024).
9. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa. *African Union.* URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37077-treaty-charter_on_rights_of_women_in_africa.pdf (data zvernennia: 08.10.2024).
10. Human Rights Protection: The Inter-American System. *Tarlton Law Library.* URL: <https://tarlton.law.utexas.edu/c.php?g=457708&p=3128778> (data zvernennia: 08.10.2024).
11. Manuela v. El Salvador (Inter-American Court of Human Rights) - Center for Reproductive Rights. *Center for Reproductive Rights.* URL: <https://reproductiverights.org/case/manuela-v-el-salvador-inter-american-court-of-human-rights/> (data zvernennia: 08.10.2024).
12. Smyth R. Abortion in International Human Rights Law at a Crossroads. *Völkerrechtsblog.* URL: <https://voelkerrechtsblog.org/abortion-in-international-human-rights-law-at-a-crossroads/> (data zvernennia: 08.10.2024).
13. Department for the Execution of Judgments of the European Court. Thematic factsheet "Reproductive rights". 2023. 12 p. URL: <https://rm.coe.int/thematic-factsheet-reproductive-rights-eng/1680adebc3> (data zvernennia: 08.10.2024).
14. Maikut Kh.V. Reproduktyvni prava v konteksti normatyvnoho zabezpechennia, pravovoi doktryny ta pretsedentnoi praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: okremi aspekty. *Analychno-porivnialne pravoznavstvo.* 2023. № 2. S. 97–103. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.16> (data zvernennia: 08.10.2024).
15. Reproductive rights and implementation of the right to human life / V. I. Checherskiy and others. *Wiadomości Lekarskie.* 2022. T. 75, № 10. S. 2531–2535. URL: <https://doi.org/10.36740/wlek202210140>.

16. Razmetaeva Y. S., Sydorenko O. O. Abortion, human rights and medical advances in digital age. *Wiadomości Lekarskie*. 2021. T. 74, № 1. S. 132–136. URL: <https://doi.org/10.36740/wlek202101126> (data zvernennia: 08.10.2024).
17. Memyk A.M., Lysikova V.O. Pravo na abort yak reproduktywne pravo zhinky. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2022. № 4. S. 45–49. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/9> (data zvernennia: 08.10.2024).
18. Bilich D. Current issues of legal regulation of abortions in Ukraine. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*. 2022. № 71. S. 13–17. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.1> (data zvernennia: 08.10.2024).
19. Kuchuk A. M., Mamalyha V. V. Pravo liudyny na zhyttia vs. pravo na rozporiadzhennia vlasnym tilom v aspekti zaborony abortiv (yevropeyskyi kontekst). *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*. 2022. T. 2, № 4. S. 20–24. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.4> (data zvernennia: 08.10.2024).
20. Yakubenko D. L. Konstytutsionalizatsiia prava na pereryvannia vahitnosti: frantsuzkyi dosvid. *Nove ukrainske pravo*. 2023. № 4. S. 107–112. URL: <https://doi.org/10.51989/nul.2023.4.14> (data zvernennia: 08.10.2024).
21. Loi constitutionnelle n° 2024-200 du 8 mars 2024 relative à la liberté de recourir à l'interruption volontaire de grossesse - Dossiers législatifs - Légifrance. *Légifrance*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/dossierlegislatif/JORFDOLE000048554458/> (data zvernennia: 08.10.2024).
22. Danchenko O., Levchuk Yu. Pravovi ta etychni problemy postmortalnoi reproduktsii v umovakh voiennoho stanu. *PRAVO.UA*. URL: <https://pravo.ua/pravovi-ta-etychni-problemy-postmortalnoi-reproduktsii-v-umovakh-voiennoho-stanu/> (data zvernennia: 08.10.2024).
23. Skaletska Z. Zberezhennia henofondu chy pokolinnia napivsyrit: etychna dylema, pro yaku movchat. *Yurydychna hazeta – onlain versiiia*. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/zberezhennya-genofondu-chi-pokolinnya-napivsyrit-etichna-dilema-pro-yaku-movchat.html> (data zvernennia: 08.10.2024).
24. Musiienko A.V., Musiienko M.A. Do problemy normatyvno-pravovoho zabezpechennia postmortalnoi reproduktsii: Ukraina ta zarubizhnyi dosvid. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2022. No. 10. s. 448–450. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/110> (data zvernennia: 08.10.2024).
25. Moskalenko K. Fragmentarne urehulivannia dopomizhnykh reproduktyvnykh tekhnolohii ta poviazani z tsym spory. *Vyshcha shkola advokatury NAAU*. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/katerina-moskalenko/articles/fragmentarne-uregulivannia-dopomiznix-reproduktivnix-texnologii-ta-poviazani-z-cim-spori-advokat-katerina-moskalenko> (data zvernennia: 08.10.2024).
26. Checherskyi V.I. Pravo na reproduktsiiu (vidtvorennia) u systemi osnovopolozhnykh prav liudyny: konstytutsiino-pravove doslidzhennia. - *Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora yurydychnykh nauk za spetsialnistiu 12.00.02 – konstytutsiine pravo; munitsypalne pravo. – DVNZ «Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet»*, Uzhhorod, 2020, 509 s.
27. Nebiher I-I. Poniattia reproduktyvno-henetychnykh prav liudyny ta zabezpechennia yikh konstytutsiino-pravovoho zakhystu. *Yurydychnyi visnyk*. 2022. № 3. S. 195–202. URL: <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2022.24> (data zvernennia: 08.10.2024).

Zhelnin V., Chyrkin A. Reproductive human rights: an urgent problem of the present or a matter of the future?. - Article.

The article examines the relevance of research and legal regulation/enshrinement of reproductive human rights in the legislation of states. In particular, the article analyzes the normative definition of the concept of “reproductive human rights” in Ukrainian legislation, international documents and regulations of regional human rights protection systems (the African Charter on Human and Peoples' Rights, Pact of San José, etc.). The article also focuses on the legal regulation and enshrining of the right to artificial termination of pregnancy (abortion) and the right to postmortem reproduction, and then proposes the constitutionalization of these rights in Ukraine, taking

into account foreign constitutional doctrine and the state of regulation of these rights in Ukraine.

Keywords: *reproductive rights, human rights, constitutionalization of human rights, IV generation of human rights.*

Авторська довідка:

Желнін Валерій Єгорович – студент I курсу магістратури факультету міжнародного та європейського права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Чиркін Антон Сергійович – к. ю. н., доцент, доцент кафедри державного будівництва Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Науковий співробітник Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Експерт Центру політико-правових реформ.

Стаття надійшла до редакції 20 жовтня 2024р.

УДК 347.451.031

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-99-111>

ЗАХИСТ ПРАВ СПОЖИВАЧІВ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Загоруй Л.М., Загоруй І.С.

PROTECTION OF CONSUMER RIGHTS ON THE INTERNET: PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

Zagoruy L. M., Zagoruy I. S.

У статті досліджуються питання особливостей захисту прав споживачів в мережі Інтернет відповідно до чинного законодавства України та ЄС на сучасному етапі. Приділено увагу поняттю споживач, виокремлено різні його визначення в діючому Законі України та в оновленій його редакції, набрання чинності якої відтерміновано до дня припинення чи скасування воєнного стану в Україні. Обґрунтовано, що попри використання в українському законодавстві механізму альтернативного захисту прав споживачів в Інтернеті, він залишається далеким до вимог законодавства та усталеної практики ЄС. Висновано, що чітке нормативне визначення параметрів споживач в Україні, як воно означено в законодавстві ЄС про альтернативне вирішення споживчих спорів, розробка та впровадження в практичне життя онлайн-платформи альтернативного захисту споживчих прав в Інтернеті, могло б забезпечити утвердження засадничих основ щодо ефективності механізму захисту справ споживачів в Інтернеті, сприяти наближенню України до європейських стандартів у сфері захисту прав споживачів, що є важливим у контексті євроінтеграції України.

Ключові слова: споживачі, захист прав споживачів в Інтернеті, альтернативні способи захисту прав, онлайн-платформа для вирішення спорів, електронна комерція.

Постановка проблеми. Актуальність теми захисту прав споживачів в мережі Інтернет постійно зростає через ключові фактори, що охоплюють як глобальні тенденції в країнах ЄС, так і специфічні виклики, з якими стикається Україна, зокрема, безпекові, економічні, соціальні, правові та технологічні.

Споживачі в Інтернеті дедалі частіше стикаються з такими проблемами як шахрайство, недобросовісна реклама, маніпулятивний маркетинг, порушення конфіденційності персональних даних,

проблеми з поверненням товарів або компенсацією та інше. В умовах війни в Україні питання захисту прав споживачів в цілому та, зокрема в Інтернеті, стає ще більш нагальним. Економічні потрясіння, зміни в структурах ринків і масове перенесення різноманітних послуг в онлайн формат роблять споживачів вразливішими до недобросовісних практик.

Отже, з поширенням цифрових платформ та електронної комерції актуалізація питання захисту прав споживачів в Інтернеті стала критично важливою. Для

того, щоб споживачі довіряли (не втрачали довіри) до цифрового ринку як в середині країни, так і за її межами, потрібен швидкий, прозорий, ефективний і, водночас недорогий спосіб вирішення споживчих спорів, оскільки розгляд справи в суді, як правило, є тривалим у часі та за своєю природою характеризуються непропорційністю між економічною вартістю спору та вартістю її судового врегулювання. Враховуючи зазначене наявність ефективного альтернативного (досудового) способу вирішення споживчих спорів в мережі Інтернет може бути дієвим інструментом в цій сфері. Адаптація національного законодавства до сучасних реалій має стимулювати розвиток електронної комерції.

Захист прав споживачів в Інтернеті є складовою такої теми як споживча освіта та/або просвіта, потребує системного, комплексного підходу в пошуках альтернативного механізму захисту споживчих прав, у порівнянні з традиційними, обґрунтування його доцільності та впровадження в практику з урахуванням європейського досвіду. Споживча освіта та/або просвіта є важливим інструментом для формування свідомого, відповідального та етичного споживача, який здатний впливати на розвиток суспільства та економіки.

Отже, актуальність обраної теми постійно зростає завдяки цифровізації, глобальним викликам, підвищенням вимог до прозорості та відповідальності бізнесу, якості товарів, робіт, послуг та удосконаленню електронної комерції, що вимагає нових підходів і швидких правових рішень для захисту прав споживачів в Інтернеті.

Стан дослідження. Окремі питання захисту прав споживачів були предметом наукових розробок таких фахівців як: С.А. Косінов, Т.О. Кагал, Г.Б. Яновицька, М.М. Кузьміна, О.В. Зверєва, І.В. Апопій, О.В.

Дзера, В.М. Коссак, В.В. Луць, М.М. Медончак, Г.С. Пілігрим, О.В. Старцев, Д.М. Федан, Є.О. Харитонов, Я.І. Шестопалова, Парасюк М.В., Г. А. Осетинська, О.П. Письменна, Л.М. Сатир та інших. Вченими досліджені питання щодо цивільно-правових способів захисту прав споживачів в Україні, захисту прав споживачів за договором купівлі-продажу; питання, пов'язані із забезпеченням захисту прав споживачів в сфері якості товарів; проаналізовано правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг); досліджено питання захисту прав споживачів у сфері економіки та організації торгівлі та інші.

Отже, натепер є певні теоретичні, практичні напрацювання та законодавче врегулювання в цій сфері. В той же час, активне впровадження в наше життя електронної торгівлі, зокрема при покупці товарів, оплаті робіт і послуг в інтернет-магазинах, класифайдах, прайс-агрегаторах і маркетплейсах, актуалізує питання захисту прав споживачів в Інтернеті з метою подальшого дослідження в цій сфері. Підтвердження важливості цього висновку знайдемо в Концепції державної політики у сфері захисту прав споживачів на період до 2020 року (далі – Концепція), де, зокрема, забезпечення захисту прав споживачів у сфері електронної комерції, що здійснюється суб'єктами господарювання за допомогою інформаційно-телекомунікаційних мереж, у тому числі Інтернету, визнається одним із ключових завдань Концепції [1]. Незважаючи на те, що Концепцію було розроблено до 2020 року, актуальність окреслених нею завдань не втрачається й досі, оскільки для України забезпечення високого рівня захисту прав споживачів і досягнення сумісності у цій справі між системами захисту прав споживачів України та ЄС, є стратегічним

напрямом у формуванні власної економічної та соціальної політики.

Враховуючи зазначене метою дослідження є аналіз правового регулювання захисту прав споживачів в мережі Інтернет з позиції альтернативних (досудових) способів захисту та врахування міжнародного досвіду ЄС.

Виклад основного матеріалу. Попередньо зазначимо, що у травні 2015 року Європейською Комісією розроблено Стратегію «Єдиний цифровий ринок (Single Digital Market)» (далі - Стратегія) [2] для держав-членів ЄС. Документ фокусується, у тому числі, на питаннях розвитку цифрового маркетингу, електронної комерції та телекомунікацій. В цілому, Стратегія є компонентом стратегічного курсу політики ЄС, спрямованої на досягнення певних базових цілей, зокрема: доступ до онлайн-продуктів і послуг; створення умов для розвитку та процвітання цифрових мереж і послуг; зростання європейської цифрової економіки.

Цифрова трансформація ЄС передбачена й іншими стратегічними документами. До окремих із них, наприклад, програм «Єдиний ринок» [3] та «Цифрова Європа» (2021–2027) [4] у 2022-2023 роках приєдналась і Україна, отримавши доступ до фінансування проєктів за напрямками: розвиток підприємницького середовища, зокрема участь у Європейській мережі підприємств (EEN), програми «Еразмус» для молодих підприємців, спільних кластерних ініціативах; високопродуктивний комп'ютинг; штучний інтелект, дані та хмарні послуги; цифрові навички; використання цифрових технологій в економіці та суспільстві. Отже, вільний рух товарів, робіт та послуг посилюється цифровими технологіями, які безпосередньо пов'язані з комплексом різноманітних прав, а відповідно такі процеси породжують

законодавчі зміни у сфері захисту прав споживачів в мережі Інтернет.

Основним учасником споживчого ринку є споживач. Визначення поняття «споживач» привертає увагу науковців, оскільки розширюється сфера споживання, тож для захисту прав споживачів потрібне чітке визначення хто є споживачем. Так, вчені вважають, що споживачем має вважатися фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити товари (роботи, послуги) не лише для особистих потреб, як це передбачено Законом України «Про захист прав споживачів», але й тоді, коли це здійснюється для задоволення сімейних, домашніх, культурно-побутових, фінансових та інших особистих побутових потреб [5]. Втім, таке розуміння терміна споживач, обґрунтоване автором у наведеному дисертаційному дослідженні не вплинуло на зміну редакції поняття «споживач» в чинному законодавстві, хоча й заслуговує на увагу. В юридичній літературі також застосовуються терміни як «кінцевий споживач», «потенційний споживач», «покупець» та інші.

Поняття «споживач» закріплено у пункті 22 частини 1 статті 1 діючого Закону України «Про захист прав споживачів» № 1023-ХІІ – це «фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника». Проте в новій редакції Закону України від 10.06.2023 року № 3153-ІХ, який набере чинності не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану, визначення терміну дещо розширено, зокрема споживання має бути для особистих потреб не лише безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю, але й пов'язаних з незалежною професійною діяльністю чи виконанням обов'язків найманого працівника [6]. Вважаємо, що в

оновленій редакції згаданого Закону було б доцільно врахувати позицію Директиви Європейського Парламенту і Ради 2013/11/ЄС від 21 травня 2013 року, адресовану державам-членам для альтернативного вирішення спорів зі споживачами. Так, в пункті 18 Директиви записано, що «Означення терміну «споживач» повинне охоплювати фізичних осіб, які діють поза рамками своєї комерційної, господарської, ремісничої чи професійної діяльності. Проте якщо договір укладено для цілей, які знаходяться частково в рамках, а частково виходять за рамки комерційної діяльності особи (договори подвійного призначення), а самі цілі комерційної діяльності є обмеженими настільки, щоб не бути головними цілями укладення договору, таку особу також слід розглядати як споживача» [7].

Такий підхід був би обґрунтованим, оскільки рекомендації Директиви виходять із урахування процедур для вирішення внутрішніх і транскордонних спорів, пов'язаних з договірними зобов'язаннями за договорами купівлі-продажу, та сприяв би заповненню прогалини, яка виникла щодо поняття «споживач», оскільки адаптація законодавства України до європейських стандартів передбачає врахування міжнародного досвіду. Вважаємо за доцільне тримати в полі зору законодавчі зміни щодо поняття «споживач», оскільки його чітке визначення важливе з декількох причин. По-перше, законодавство про захист прав споживачів спрямоване саме на кінцевих споживачів товарів і послуг, які використовують їх для особистих потреб. Без чіткого терміно-поняття «споживач» складно захистити права тих, для кого закон і створений, адже він регулює відносини між покупцями та продавцями, виробниками, постачальниками тощо. По-друге, чітке розуміння того, хто підпадає під захист

закону, допомагає правильно застосовувати правові норми та уникати конфліктів при їх трактуванні. По-третє, знаючи, хто вважається споживачем, легше визначити обов'язки продавців і виробників перед покупцем. Наприклад, до кінцевих споживачів можуть застосовуватись особливі гарантійні умови, що не обов'язкові для бізнесу, який купує продукцію для перепродажу чи комерційного використання.

Також чітке визначення дозволяє державним органам більш ефективно контролювати виконання законодавства, оскільки конкретні норми спрямовані саме на захист прав споживачів, тобто ідеться мова про ефективність правозастосування.

Захист прав споживачів – це основа стабільності ринкової економіки. Ми погоджуємось з тими фахівцями, які вважають, що захист вказаних прав в Інтернеті не відрізняється від традиційних способів захисту прав споживачів, тобто це цивільно-правові та цивільно процесуальні способи, але з урахуванням особливостей захисту, передбачених Законом України «Про захист прав споживачів», як-то, судова, адміністративна форма захисту та самозахист. Але потрібно звернути увагу на те, що коло суб'єктів системи захисту прав споживачів є динамічним та має тенденцію до розширення. Так, в новій редакції Закону України «Про захист прав споживачів» у статті 30 в перелік суб'єктів, які мають право здійснювати захист прав споживачів, включено, у тому числі, компетентний орган, органи позасудового врегулювання, саморегулювнi організації.

Однак, на нашу думку, захист прав споживачів в мережі Інтернет може бути зорієнтований і на альтернативне вирішення споживчих спорів (далі – АВС). Щоб зрозуміти про що йдеться звернемо увагу на досвід країн ЄС. Альтернативні механізми позасудового врегулювання спорів про захист прав споживачів, зазначається в Рекомендації

Комісії 98/257/ЄС, приносять добрі результати і для споживачів, і для фірм, шляхом зменшення витрат на врегулювання спорів про захист прав споживачів та тривалості провадження за умови дотримання певних принципів [8]. Такими принципами є незалежність, прозорість, змагальність, ефективність, законність, свобода (прийняті рішення можуть бути зобов'язуючими для сторін лише якщо їх було заздалегідь повідомлено про його зобов'язуючий характер, і вони погодились на це) та принцип представництва.

Досвід ЄС у цій сфері спрямований на забезпечення високого рівня захисту прав споживачів шляхом застосування саме *альтернативних способів захисту* (тут і далі курсив наш – Л.З, І.З). Так, Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку» («Директива про електронну комерцію») від 8 червня 2000 року передбачає у статті 17 вирішення спорів поза межами суду, тобто використання позасудових механізмів, які доступні згідно національного законодавства, до вирішення спорів, включаючи відповідні електронні засоби. Якщо стороною спору є споживач, то діяти потрібно у такий спосіб, який передбачає адекватні процесуальні гарантії для зацікавлених сторін, хоча поряд з цим у статті 18 передбачено й судовий порядок [9]. Зазначене доводить, що у сфері електронної комерції акцент зміщено в сторону досудового врегулювання, хоча завжди залишається право вирішувати спір в межах традиційного способу –судового розгляду.

Звернемо увагу й на дію Регламенту (ЄС) 524/2013 Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2013 року про врегулювання споживчих суперечок в Інтернеті та внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 і

Директиви 2009/22/ ЄС (Положення про споживче ODR) [10]. Суть Регламенту у загальному форматі законодавства ЄС про альтернативне вирішення споживчих спорів, націлена на розбудову інфраструктури для вирішення споживчих спорів через відповідну онлайн-платформу. Зокрема, він регламентує питання про створення, функціонування та технічну підтримку європейської платформи ODR (далі – «платформа ODR»), що полегшує незалежне, неупереджене, прозоре, швидке та справедливе позасудове вирішення спорів між споживачами й торговцями в Інтернеті. Обов'язковою вимогою цієї процедури є гарантування конфіденційності її користувачам починаючи з етапу проектування та придатності для використання всіма, у тому числі й вразливими користувачами («дизайн для всіх») [10], наскільки це технічно можливо зробити.

Питання вирішуються через заповнення електронної форми скарги, яка розглядається визначеними компетентними органами або органом (далі – ADR). Платформа надає можливість вирішувати спори без потреби звертатися до суду, у зручний та доступний спосіб через Інтернет. Всі країни ЄС та країни ЄЄЗ зобов'язані мати доступ до ODR та ADR.

Отже, споживачі та продавці можуть подавати скарги щодо покупок, здійснених онлайн, незалежно від того, де знаходиться продавець або споживач у ЄС або у країнах ЄЄЗ. Платформа доступна всіма офіційними мовами ЄС, що робить її зручною для використання в будь-якій країні. Після подання скарги, вона передається до відповідного органу ADR у тій країні, де працює продавець або де був здійснений продаж. Запроваджений механізм є позасудовим способом вирішення споживчих спорів в Інтернеті.

В цілому, у країнах ЄС застосовуються різні інструменти альтернативного вирішення споживчих спорів, це залежить від законодавчих традицій і спеціалізованих структур у кожній країні. Так, у Німеччині діє інститут посередництва та омбудсман. Посередницькі послуги з метою застосування медіації щодо вирішення споживчих спорів надаються, наприклад, в таких секторах як фінансові послуги, транспорт, телекомунікації та страхування. Омбудсмани діють, зокрема, у галузі страхування та фінансів (фінансовий омбудсман допомагає вирішувати спори між споживачами та банками).

Франція широко використовує інститут медіаторів. Існує державний реєстр медіаторів, які можуть допомогти вирішувати споживчі спори у сфері фінансових послуг, банків та страхування. Також діють арбітражні ради, які вирішують спори на регіональному рівні.

Італія активно використовує медіацію як спосіб вирішення конфліктів, і є окремі органи для вирішення спорів у фінансовій та споживчій сферах. У Польщі функціонують арбітражні суди та спеціалізовані омбудсмани, які допомагають споживачам у фінансових спорах. Перелік країн можна продовжувати, але й наведених прикладів достатньо, аби пересвідчитися, що європейськими країнами активно застосовуються такі *альтернативні способи захисту прав споживачів* (курсив наш – Л.З, І.З) як: медіація – спроба знайти взаємоприйнятне рішення за допомогою медіатора; арбітраж; омбудсмен – незалежний посередник, який надає рекомендації або ухвалює рішення у справах щодо скарг споживачів.

В деяких країнах ЄС діє механізм колективних позовів, що дозволяє групі споживачів подати спільний позов проти компанії у випадку, коли порушено права

багатьох людей. Це допомагає зменшити витрати та підвищити ефективність захисту прав споживачів щодо товарів, послуг, охорони здоров'я, захисту персональних даних. У Франції цей механізм діє з 2014 року, у Німеччині з 2018 року. Він дозволяє споживчим асоціаціям подавати позови в інтересах групи споживачів. В Італії така можливість запроваджена у 2020 році. Колективні позови діють у більшості країн ЄС, включаючи Францію, Німеччину, Італію, Іспанію, Португалію, Чехію, Польщу та інші.

Узагальнюючи, зробимо висновок, що в країнах ЄС, враховуючи активність електронної комерції в Інтернеті, застосовуються як юрисдикційні так і неюрисдикційні способи захисту споживчих прав, а також запроваджено в дію електронну платформу як інструмент альтернативного захисту споживчих прав. Отже, склалась подвійна реальність – товарообіг, надання послуг, виконання робіт в реальному житті та цифрове середовище, яке пов'язане з цифровими правами, цифровими правовідношеннями та особливостями захисту в Інтернеті.

Вважаємо, що для нашої країни позитивний досвід ЄС є прийнятним. В Україні в питанні щодо альтернативного захисту прав споживачів пересікається декілька аспектів. Науковці досліджують альтернативні способи врегулювання спорів за участю споживачів [11], посилаються на переговори, примирення, медіацію, арбітрування в третейському суді тощо. Об'єктивно наведені способи врегулювання спорів в Україні застосовуються не дуже часто, на що звертають увагу фахівці, за виключенням медіації як позасудової, структурованої процедури, регламентованої Законом України «Про медіацію».

Водночас багато уваги приділяється дослідженню тих чинників, що впливають на захист прав споживачів, а саме, недостатній

рівень інформування споживачів [12, 13], недосконалість нормативно-правової бази чинного законодавства; наявність корупції серед ешелонів державної влади, що здійснюють контроль за виконанням і дотриманням законодавства про захист прав споживачів; відсутність прозорого й ефективного механізму захисту прав споживачів та інші [14].

Для забезпечення ефективного захисту (це як один із шляхів вирішення проблеми), як правило, радять змінювати нормативно-правові акти, які встановлюють стандарти для продукції, послуг, що пропонуються на споживчому ринку, та особливої актуальності набирає питання правової освіти населення [13, с. 103]. Погоджуємося щодо зазначеного, особливо в аспекті правової освіти. Але наразі ми пропонуємо змінити увагу в іншу площину – зосередити зусилля на пошуках підходів до оптимізації порядку вирішення споживчих спорів (розгляд скарг/звернень). Одним із таких підходів може бути побудова та запровадження онлайн-платформи вирішення споживчих спорів з урахуванням практичного досвіду ЄС.

На нашу думку, на часі є досвід ЄС щодо створення та налагодження належного функціонування єдиної онлайн-платформи для вирішення споживчих спорів. Нормативною основою цього питання в ЄС є Регламент (EU) № 524/2013 Європейського Парламенту і Ради «Про онлайн вирішення споживчих спорів і внесення змін і доповнень до Регламенту (EC) № 2006/2004 і Директиви 2009/22/ EC (Положення про споживче ODR)» [10]. Директива 2013/11/ЄС про альтернативне вирішення споживчих спорів (Alternative Dispute Resolution, ADR) доповнює Регламент про ODR, встановлюючи загальні принципи для альтернативного вирішення спорів між споживачами та підприємствами. Таким чином, побудова нової інфраструктури

вирішення споживчих спорів є нормативно обґрунтованою та впровадженою в практичне життя.

Доречно зазначити, що Регламент ЄС є обов'язковим до виконання документом, підлягає прямому застосуванню у всіх державах-членах та не вимагає впровадження в національне законодавство. Директива – нормативно-правовий акт, який стосується тих держав-членів, до яких вона адресована, має обов'язкову силу стосовно мети, що повинна бути досягнута. Положення Директиви переносяться на національне право з урахуванням специфічних національних особливостей. Оскільки Україна є кандидатом на членство в ЄС, а з часом набуде статусу повноправного члена, то доцільно системно здійснювати у заданому форматі роботу щодо адаптації до законодавства ЄС.

Вважаємо, що в Україні підхід до альтернативного вирішення споживчих спорів можна розділити на офіційний, тобто на рівні держави, нормативний та практичний. На державному рівні це питання в такому форматі не вирішено, оскільки в Україні на сьогодні немає онлайн-платформи для вирішення споживчих спорів за зразком європейської платформи ODR (Online Dispute Resolution). Хоча на практиці існують певні платформи, які працюють у цьому напрямку. Наприклад, діє Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів (Держпродспоживслужба). Цей орган забезпечує захист прав споживачів та надає можливість подати скарги онлайн через офіційний веб-сайт. Однак, це не платформа для безпосереднього вирішення спорів, це інструмент, з допомогою якого споживачі можуть звертатися для вирішення своїх проблем. Певні зрушення є на законодавчому рівні, де в новій редакції Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено

запровадження електронного Єдиного державного веб-порталу для споживачів у сфері електронної комерції (Портал е-покупець) [6]. Це електронна інформаційно-комунікаційна система в межах якої буде відбуватися збирання, обробка, захист та вирішення інших питань щодо інформування споживачів про суб'єктів електронної комерції. Водночас це буде площадка для комунікації між визначеними суб'єктами.

Деякі організації, як-от, Українська Асоціація захисту споживачів, також пропонують юридичну підтримку та консультації щодо вирішення споживчих спорів онлайн, але це, як правило, не автоматизовані платформи вирішення спорів, а скоріше сервіси підтримки. В Україні також створені та функціонують приватні медіаційні сервіси, які пропонують альтернативні шляхи вирішення спорів між покупцями та продавцями.

Враховуючи досвід, який вже склався в державі, розробка повноцінної онлайн-платформи вирішення споживчих спорів за аналогією з європейською платформою ODR може бути перспективним напрямом розвитку в рамках реформування захисту прав споживачів в Україні (це питання не втрачає актуальності), особливо з огляду на обраний євроінтеграційний шлях. Потужним підґрунтям на цьому шляху має бути нормативна база, зокрема прийняття спеціального закону, яким регламентується питання створення та функціонування онлайн-платформи, а також *закону про альтернативне вирішення споживчих спорів* (курсив наш – Л.З, І.З). З урахуванням такого підходу обґрунтованим буде внесення відповідних змін в Закон України «Про захист прав споживачів» та «Про електронну комерцію» шляхом доповнення статтями про альтернативне вирішення споживчих спорів в мережі Інтернет.

Доступ до такого способу має бути простим, ефективним і швидким для вирішення внутрішніх і транскордонних спорів та недорогим, а додаткові витрати повинні бути як пропорційними сумі спору, так і помірними [15]. Щодо певних витрат зі сторони споживача, це може викликати питання, оскільки нині в Україні розгляд споживчих спорів в суді є безкоштовним та передбачене спрощене провадження розгляду справи, наприклад, про захист прав споживачів, ціна позову в яких не перевищує шістдесяті розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб – пункт 5 частини 6 статті 19 ЦПК України. З урахуванням цього споживачі можуть критично (будуть не зацікавлені) ставитись до альтернативного способу вирішення спору, де є хоча б незначні грошові витрати. Враховуючи такі ризики потрібно передбачити нетривалий строк розгляду, механізм швидкого виконання рішення, а можливо й інші питання, які є чіткими та зрозумілими для споживачів.

Теоретичне обґрунтування доцільності – простота використання та доступність для широкого кола споживачів; незалежність посередників або органів, які мають право вирішувати спори (перелік має бути сформований); використання сучасних цифрових інструментів для розвантаження судової системи; орієнтація на швидке, економічно ефективне позасудове вирішення споживчих спорів онлайн. Така платформа має стати контактним центром для споживачів та продавців, які хотіли б застосувати позасудовий спосіб вирішення споживчого спору, що виник внаслідок онлайн транзакції на внутрішньому ринку, або за межами країни. В цілому, теоретичний аспект відкритий до наукового обговорення щодо актуальності, доцільності, ефективності та проведення правопросвітницьких заходів в межах теми.

На шляху реалізації зазначеного є негативні та позитивні ризики. Наприклад, об'єктивно існують ризики, обумовлені війною в Україні, зокрема, обмежений доступ до адміністративних механізмів в регіонах, де ведуться активні бойові дії або на тимчасово окупованих територіях; пошкодження інфраструктури, що суттєво унеможливає інтернет-послуги; відсутність або неналежний рівень цифрових навичок та інші. В той же час є потенційні переваги. Вважаємо, що створення та впровадження в практичну площину онлайн-платформи для розгляду скарг споживачів в Інтернеті потенційно спроможне забезпечити:

1) централізованість – споживачі змогли б подавати скарги в одному місці, що спростило б процес і для споживачів, і для державних органів;

2) прозорість та відстеження процесу – споживачі могли б бачити статус своїх скарг у реальному часі та мати змогу відстежувати прогрес їх розгляду;

3) аналітику та статистику – така платформа дала б можливість аналізувати дані про порушення прав споживачів у розрізі різних категорій (галузі, регіони тощо). Це може допомогти в ухваленні рішень щодо покращення політик і регулювання ринку;

4) спрощення доступу до інформації – споживачі могли б отримувати інформацію про свої права, а також отримувати консультації та поради щодо подачі скарг;

5) ефективність розгляду скарг – обробка скарг могла б стати швидшою та ефективнішою, оскільки була б чітка система взаємодії між споживачами, бізнесом та контролюючими органами.

На практиці великі українські торгові онлайн-платформи такі як Rozetka, Prom.ua, Allo та інші впроваджують механізми вирішення конфліктів, але їхні функції обмежуються лише медіацією та підтримкою покупців. Наприклад, Rozetka пропонує

можливість звернутися до служби підтримки з будь-яким питанням щодо покупки або наявних проблем із товаром. Через розділ «Мій кабінет» можна подати запит на повернення коштів, скаргу на товар або вирішення іншого спору. Prom.ua має спеціалізовану службу захисту покупців. Якщо покупець відчуває, що його права порушено, він може ініціювати звернення до служби підтримки – Prom Бот для покупців, яка діє як медіатор між продавцем і покупцем, допомагаючи знайти рішення без судових процедур. Ці механізми не є офіційними арбітражними процесами. Вони більше схожі на внутрішні медіаційні процедури для захисту покупців і підтримку репутації платформи.

Насамкінець звернемо увагу на Меморандум щодо альтернативного способу вирішення споживчих спорів, що виникають у сфері електронної комерції [16] розроблений в Україні на виконання Плану завдань і заходів з реалізації Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017 – 2021 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року № 1017-р., за фінансової допомоги уряду Німеччини через німецьку федеральну компанію Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH у співпраці з Громадською спілкою «Фонд підтримки реформ в Україні». Бенефіціаром цього проекту є Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Документ цікавий тим, що засвідчує наявність політичної волі влади у вирішенні зазначеного питання, але є комплекс проблем, які потребують поетапної реалізації, та передовсім має бути розроблена стратегія розвитку цього інструмента на декілька років.

Висновки. На сьогодні Україна не має централізованої, спеціалізованої онлайн-

платформи для альтернативного вирішення споживчих спорів в Інтернеті, хоча функціонує кілька альтернативних механізмів: внутрішні сервіси торгових платформ, державні органи та приватні медіаційні ініціативи. Розробка та впровадження в практичне життя онлайн-платформи альтернативного захисту споживчих прав в Інтернеті могло б забезпечити централізованість; прозорість та відстеження динаміки розгляду скарг; аналітику й статистику; спрощений доступ до інформації та ефективність розгляду справ щодо захисту справ споживачів.

Публічний процес подачі скарг та їх відстеження створює відчуття прозорості та справедливості для споживачів – це по-перше. По-друге, якщо скарги доступні для перегляду в загальній системі, це стимулює компанії бути відповідальнішими та дотримуватися високих стандартів обслуговування, щоб уникнути негативного публічного іміджу. Це також може сприяти наближенню України до європейських стандартів у сфері захисту прав споживачів в Інтернеті, що є важливим у контексті євроінтеграції України.

Перспективи впровадження зазначеної онлайн-платформи залежать від законодавчих реформ та конструктивного поєднання (співіснування) з існуючим судовим механізмом розгляду спорів і примусовим виконанням остаточних рішень.

Вважаємо за доцільне внести законодавчі зміни щодо поняття «споживач», враховуючи його трактування в законодавстві ЄС про альтернативне вирішення споживчих спорів, оскільки чітке розуміння того, хто підпадає під захист закону, допомагає правильно застосовувати правові норми та уникати конфліктів при їх трактуванні. Чітка визначеність термінології дозволяє державним органам ефективніше застосовувати і контролювати виконання

законодавства, оскільки конкретні норми спрямовані саме на захист прав споживачів, тобто йдеться про дієве правозастосування.

Література:

1. Концепція державної політики у сфері захисту прав споживачів на період до 2020 року, схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 березня 2017 р. № 217-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/217-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 26.10.2024).
2. Communication from the commission «EUROPE 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth». Brussels, 3.3.2010 COM (2010) 2020 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:en:PDF> (дата звернення: 26.10.2024).
3. Україна підписала угоду з ЄС щодо участі в програмі «Єдиний ринок». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3664320-ukraina-pidpisala-ugodu-z-es-pro-ucast-u-programi-edinij-rinok.html> (дата звернення: 26.20.2024).
4. Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу «Цифрова Європа» (2021–2027): Закон України від 23 лютого 2023 року № 2926-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2926-20#n2> (дата звернення: 26.10.2024).
5. Осетинська Г.А. Цивільно-правовий захист прав споживачів за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.
6. Про захист прав споживачів : Закон України від 10 червня 2023 року № 3153-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text> (дата звернення: 22.10.2024).
7. Про альтернативне вирішення споживчих спорів і про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 та Директиви 2009/22/ЄС : Директива Європейського Парламенту і Ради 2013/11/ЄС від 21 травня 2013 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_041-13#n318 (дата звернення: 22.10.2024).
8. Про принципи, які застосовуються до органів, відповідальних за позасудове

врегулювання спорів про захист прав споживачів : Рекомендація Комісії 98/257/ЄС від 30 березня 1998 року. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_981#Text

(дата звернення: 22.10.2024).

9. Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку («Директива про електронну комерцію») : Директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту та Ради від 8 червня 2000 року. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_24#Text (дата звернення: 26.10.2024).

10. Про онлайн-розв'язання споживчих спорів і внесення змін до Регламенту (ЄС) № 2006/2004 і Директиви 2009/22/ ЄС (Положення про споживче ODR) : Регламент (ЄС) № 524/2013 Європейського Парламенту і Ради від 21 травня 2013 р. URL:

<http://data.europa.eu/eli/reg/2013/524/oj>

(дата звернення: 29.10.2024).

11. Яновицька Г.Б. Альтернативні способи врегулювання спорів за участю споживачів. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 30 (69), №3, 2019. С. 58-62.* URL:

https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/3_2019/12.pdf.

12. Траченко Л.А. Проблеми захисту прав споживачів в Україні в умовах євроінтеграційних процесів. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Економічні науки. № 65. 2021. С. 48-52.* URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-econom/article/view/1032>.

13. Парасюк М.В. Проблемні аспекти захисту прав споживачів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2017. С. 101-104.* URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib>.

14. Медончак М.М. Сучасний стан споживача України в умовах кризи. URL: <http://intkonf.org/medonchak-mm-suchasniy-stan-spozhyvacha-ukrayini-v-umovah-krizi>.

15. Про принципи діяльності позасудових органів, які беруть участь у консенсусному вирішенні споживчих спорів (текст стосується ЄС) (нотифікований під номером документа С (2001

1016) : Рекомендація Комісії від 4 квітня 2001 року. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2001/310/oj> (дата звернення: 31.10.2024).

16. Меморандум щодо альтернативного способу вирішення споживчих спорів, що виникають у сфері електронної комерції. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.me.gov.ua/Documents/Download%3Fid%3D12cb3442-ddc0-410d-b1b3-68f6bf64437e&ved=2ahUKEwi7y7bQsruJAXXLIBAIHRL4JjoQFnoECBYQAO&usq=AOvVaw3lXdimjWq2b1gPIZpRvfw9> (дата звернення: 31.10.2024).

References:

1. Kontseptsiiia derzhavnoi polityky u sferi zakhystu prav spozhyvachiv na period do 2020 roku, skhvaleno rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 bereznia 2017 r. № 217-r. (2017) [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/217-2017-%D1%80#Text>. [in Ukrainian].

2. Communication from the commission «EUROPE 2020. A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth». Brussels, 3.3.2010 COM(2010) 2020 final. (2020) [Electronic resource] N. p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:en:PDF>. [in Brussels].

3. Ukraina pidpysala uhodu z EU shchodo uchasti v prohrami «Edynyi rynok». (2023) [Electronic resource] N. p. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3664320-ukraina-pidpisala-ugodu-z-es-pro-ucast-u-programi-edinij-rinok.html>. [in Ukrainian].

4. Pro ratyfikatsiiu Uhody mizh Ukrainoiu ta Europeiskym Soiuzom pro uchast Ukrainy u prohramy Europeiskoho Soiuzu «Tsyfrova Europa» (2021–2027): Zakon Ukrainy vid 23 liutoho 2023 roku № 2926-IX. (2023) [Electronic resource] N. p. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2926-20#n2>. [in Ukrainian].

5. Osetynska, H.A. (2006) Tsyvilno-pravovyi zakhyst prav spozhyvachiv za zakonodavstvom Ukrainy. *Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv. [in Ukrainian].

6. Pro zakhyst prav spozhyvachiv : Zakon Ukrainy vid 10 chervnia 2023 roku № 3153-IX. (2023) [Electronic resource] N. p. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text>. [in Ukrainian].

7. Pro alternatyvne vyrishennia spozhyvchykh sporiv i pro vnesennia zmin do Rehlamentu (EU) № 2006/2004 ta Dyrektyvy 2009/22/EU : Dyrektyva Europeiskoho Parlamentu i Rady 2013/11/EU vid 21 travnia 2013 roku. (2013) [Electronic resource] N. p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_041-13#n318. [in Ukrainian].

8. Pro pryntsypy, yaki zastosovuiutsia do orhaniv, vidpovidalnykh za pozasadove vrehuliuvannia sporiv pro zakhyst prav spozhyvachiv : Rekomendatsiia Komisii 98/257/EU vid 30 bereznia 1998 roku. (1998) [Electronic resource] N. p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_981#Text. [in Ukrainian].

9. Pro deiaiki pravovi aspekty informatsiinykh posluh, zokrema, elektronnoi komertsii, na vnutrishnomu rynku («Dyrektyva pro elektronnu komertsiiu») : Dyrektyva 2000/31/EU Europeiskoho parlamentu ta Rady vid 8 chervnia 2000 roku. (2000) [Electronic resource] N. p. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_24#Text. [in Ukrainian].

10. Pro onlain-roz'v'zannia spozhyvchykh sporiv i vnesennia zmin do Rehlamentu (EU) № 2006/2004 i Dyrektyvy 2009/22/ EU (Polozhennia pro spozhyvche ODR) : Rehlament (EU) № 524/2013 Europeiskoho Parlamentu i Rady vid 21 travnia 2013 r. (2023) [Electronic resource] N. p. URL: <http://data.europa.eu/eli/reg/2013/524/oj>. [in Ukrainian].

11. Yanovytska, H.B. (2019) Alternatyvni sposoby vrehuliuvannia sporiv za uchastiu spozhyvachiv. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: yurydychni nauky. Tom 30 (69), 3, 58-62.* URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/3_2019/12.pdf. [in Ukrainian].

12. Trachenko, L.A. (2021) Problemy zakhystu prav spozhyvachiv v Ukraini v umovakh yevrointehratsiinykh protsesiv. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Ekonomichni nauky. 65, 48-52.* URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-econom/article/view/1032>. [in Ukrainian].

13. Parasiuk, M.V. (2017) Problemni aspekty zakhystu prav spozhyvachiv v Ukraini. *Naukovyi*

visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, 101-104. URL:

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib>. [in Ukrainian].

14. Medonchak, M.M. Suchasnyi stan spozhyvacha Ukrainy v umovakh kryzy. (N.d.) [Electronic resource] N. p. URL: <http://intkonf.org/medonchak-mm-suchasniy-stan-spozhyvacha-ukrayini-v-umovah-krizi>. [in Ukrainian].

15. Pro pryntsypy diialnosti pozasadovykh orhaniv, yaki berut uchast u konsensusnomu vyrishenni spozhyvchykh sporiv (tekst stosuietsia EU) (notyfikovanyi pid nomerom dokumenta C (2001) 1016) : Rekomendatsiia Komisii vid 4 kvitnia 2001 roku. (2001) [Electronic resource] N. p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2001/310/oj>. [in Ukrainian].

16. Memorandum shchodo alternatyvnoho sposobu vyrishennia spozhyvchykh sporiv, shcho vynykaiut u sferi elektronnoi komertsii. (N. d.) [Electronic resource] N. p. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&ret=j&opi=89978449&url=https://www.me.gov.ua/Documents/Download%3Fid%3D12cb3442-ddc0-410d-b1b3-68f6bf64437e&ved=2ahUKEwi7y7bQsruJAXXLIBAIHRL4JjoQFnoECBYQAQ&usq=AOvVaw3lXdimjWq2b1gPIZpRvfw9>. [in Ukrainian].

Zagoruy L. M., Zagoruy I. S. Protection of consumer rights on the internet: prospects for development. – Article.

The article examines the specifics of the protection of consumer rights on the Internet by the current legislation of Ukraine and the EU at the current stage. Attention is paid to the concept of the consumer; its various definitions are highlighted in the current Law of Ukraine and its updated edition, the entry into force of which has been postponed until the day of termination or cancellation of martial law in Ukraine. It is substantiated that despite using the mechanism of alternative protection of consumer rights on the Internet in Ukrainian legislation, it remains far from the requirements of EU legislation and established practice. It is concluded that a clear normative definition of consumer parameters in Ukraine, as defined in the EU legislation on alternative resolution of consumer disputes, the

development and implementation into practical life of an online platform for the alternative protection of consumer rights on the Internet, could ensure the approval of the fundamental principles regarding the effectiveness of the mechanism for the protection of consumer affairs on the Internet, contribute to the approximation of Ukraine to European standards in the field of consumer rights protection, which is essential in the context of the European integration of Ukraine.

Keywords: *consumers, protection of consumer rights on the Internet, alternative ways of protecting rights, an online dispute resolution platform, electronic commerce.*

Авторська довідка:

Загоруй Людмила Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Orcid iD: <https://orcid.org/0000-0002-7374-4137>

Загоруй Іван Семенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри господарсько-правових та суспільно-політичних дисциплін Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Orcid iD: <https://orcid.org/0000-0002-7043-1645>

Стаття надійшла до редакції 14 жовтня 2024 року

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-112-122>

ДИСТАНЦІЙНА ЗАЙНЯТІСТЬ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Івчук Ю.Ю.

REMOTE EMPLOYMENT: FOREIGN EXPERIENCE AND PROSPECTS OF LEGAL REGULATION IN UKRAINE

Ivchuk Yu. Yu.

У науковій статті автором досліджено досвід правового регулювання дистанційної праці у Великій Британії, Франції та інших зарубіжних країнах. Висвітлено окремі проблемні питання правового регулювання дистанційної зайнятості в Україні та запропоновано шляхи їх вирішення.

З урахування сучасних наукових підходів до визначення дистанційної праці автором охарактеризовано основні особливості дистанційної праці, які відрізняють її від традиційної форми організації праці, зокрема: місцезнаходження робочого місця дистанційного працівника за межами приміщення роботодавця; використання інформаційно-комунікаційних технологій, наприклад, за допомогою мережі Інтернет; розподіл робочого часу дистанційного працівника на власний розсуд з можливістю врахування особистих потреб; використання роботодавцем спеціальних засобів моніторингу продуктивності праці та обліку робочого часу; забезпечення гнучкості виробничого процесу та ін.

На підставі аналізу законодавства зарубіжних країн виокремлено актуальні питання виконання дистанційної роботи, нормативне врегулювання яких є перспективним у тому числі і для України, серед яких: організація безпечних умов праці на робочому місці дистанційного працівника; врахування думки роботодавця або працівника щодо переходу на дистанційну форму роботи; забезпечення балансу між роботою та приватним життям дистанційного працівника; залучення іноземних працівників до дистанційної роботи та ін.

Автором виокремлено проблемні аспекти реалізації трудових прав та обов'язків учасників дистанційних трудових відносин, які потребують правового регулювання у вітчизняному трудовому законодавстві, зокрема, процедура переведення працівників з дистанційної роботи на традиційну; межі застосування роботодавцем електронних технологій для обліку робочого часу дистанційного працівника з метою недопущення втручання у приватне життя; безпека праці на робочому місці; залучення до дистанційної роботи іноземних працівників; механізм застосування до роботодавців санкцій у разі втручання у особистий неробочий час працівника.

З урахуванням зарубіжного досвіду та на підставі аналізу чинного Кодексу законів про працю України запропоновано закріпити у ст. 60² КЗпП України: 1) обов'язкову оцінку роботодавцем та майбутнім працівником безпечності робочого місця та технічного обладнання перед укладенням трудового договору; 2) механізм документального оформлення переходу до традиційної форми організації праці з визначенням спеціального строку повідомлення працівника про зміни в організації праці; 3) етичні

засади здійснення контролю за працівниками, а також обов'язок дотримання цих засад з боку роботодавця.

Ключові слова: дистанційна зайнятість, нестандартні форми зайнятості, організація праці, зарубіжний досвід, інформаційно-комунікаційні технології.

Постановка проблеми. Світова тенденція впровадження інформаційних технологій у процес трудової діяльності обумовлює виникнення нових нестандартних форм організації праці. Сучасним фактором, який прискорює процес трансформації традиційної форми зайнятості в Україні, є необхідність подолання національною економікою руйнівних наслідків повномасштабного вторгнення РФ, які полягають у знищенні виробничих потужностей підприємств, переміщенні трудових ресурсів в межах України, зниженні трудового потенціалу за рахунок виїзду працездатного населення закордон тощо. Запровадження дистанційної зайнятості дозволяє знизити негативний вплив вищезазначених факторів, забезпечуючи безперервність процесу праці на підприємствах, установах, організаціях в Україні.

Законодавчий фундамент регулювання дистанційної праці був закладений ще у 2021 році шляхом доповнення Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) статтею 60² «Дистанційна робота», положення якої на той час вважались прогресивними та відповідали запитам ринку праці у період дії карантинних обмежень у всьому світі. Варто зазначити, що положення ст. 60² КЗпП України у достатньо загальному порядку висвітлюють процес організації дистанційної праці, не враховуючи низки важливих питань, серед яких процедура повернення до традиційної форми організації праці, облік робочого часу, оцінка безпеки робочого місця дистанційного працівника та ін. Дослідження зарубіжного досвіду впровадження дистанційної праці є важливим, оскільки дозволяє виокремити ефективні моделі

правового регулювання та інтегрувати їх у національне законодавство у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науці трудового права питання нестандартних форм зайнятості досліджувалось у працях О. Середи, О. Костюченко, О.С. Прилипко, А. Колота, О.М. Ярошенка та ін. Проблематиці правового регулювання дистанційної праці в Україні присвячені праці М. Іншина, Н. Вапнярчук, С. Сільченка, О. Демченка, В. Носенка, Д. Плехова, О. Назарчук та ін. Водночас, зарубіжний досвід правового регулювання дистанційної зайнятості та можливість його імплементації у національне законодавство не були об'єктом окремого дослідження.

З огляду на вищевикладене, **метою наукової статті** є дослідження особливостей запровадження дистанційної зайнятості в зарубіжних країнах з метою оцінки стану та розробки пропозицій щодо удосконалення правового регулювання дистанційної праці в Україні.

Виклад основного матеріалу. Дистанційну роботу можна визначити як роботу, яка виконується за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ, таких як смартфони, планшети, ноутбуки та стаціонарні комп'ютери) за межами приміщення роботодавця. Н.М. Вапнярчук визначає дистанційну зайнятість як нестандартну форму зайнятості, засновану на гнучких соціально-трудовах відносинах між працівником та роботодавцем і яка відбувається у віртуальному середовищі з використанням інформаційних та комунікаційних технологій [1, с.101]. На думку С. Сільченка дистанційна робота - це форма організації трудових відносин між працівником і роботодавцем і/або виконання

роботи, коли робота виконується працівником поза приміщеннями роботодавця в будь-якому місці за його вибором і з використанням інформаційно-комунікаційних технологій [2].

На підставі наведених доктринальних визначень можна виокремити наступні особливості дистанційної праці:

1) є модернізованою формою організації праці (нестандартною, атиповою), яка відрізняється від традиційної особливостями організації виробничого середовища, а саме місцезнаходженням робочого місця дистанційного працівника за межами приміщенням роботодавця;

2) виконується за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, наприклад, у так званому «віртуальному середовищі», тобто онлайн за допомогою мережі Інтернет;

3) її запровадження на підприємстві, установі, організації дозволяє дистанційному працівнику розподіляти робочий час на власний розсуд з можливістю врахування особистих потреб;

4) віддаленість робочого місця дистанційного працівника обумовлює використання роботодавцем спеціальних засобів моніторингу продуктивності праці та обліку робочого часу;

5) інклюзивність дистанційної зайнятості, яка полягає у можливості залучення до праці категорій осіб, які мають вразливе становище (наприклад, осіб з інвалідністю);

6) запровадження дистанційної роботи дозволяє забезпечити гнучкість виробничого процесу, а також збереження показників його продуктивності за наявності несприятливих факторів (карантинні обмеження, надзвичайні ситуації, воєнний стан тощо).

Дистанційна робота передбачає модернізацію організації праці, спрямовану на підвищення продуктивності та конкурентоспроможності підприємств, одночасно досягаючи необхідного балансу між вимогами гнучкості бізнесу та

прагненнями безпеки працівників, покращуючи якість роботи та сприяючи доступу до офіційного ринку праці для особливо вразливих груп працівників (наприклад, працівники, які мають сім'ї, працівники з обмеженими можливостями тощо) [3]. Дослідження 2022 року, організоване платформою управління соціальними мережами Buffer, проведеним серед понад 2 000 дистанційних працівників по всьому світу, показало, що їхній досвід був позитивним, зокрема, 97 % опитаних заявили, що рекомендували б дистанційну роботу, а не офісну. Майже дві третини опитаних заявили, що їхній досвід віддаленої роботи був «дуже позитивним», порівняно з 9%, які були нейтральними, і лише 1%, які мали негативний досвід. Майже три чверті заявили, що їх роботодавець планує запровадити більше дистанційної роботи. Водночас, трохи більше половини заявили, що відчують себе менш комунікаційно пов'язаними зі своїми колегами, а 45% вважають, що дистанційним працівникам важче просуватися по кар'єрних сходах. Хоча більшість заявила, що у них немає проблем з дистанційною роботою, дві головні проблеми полягають у неможливості відключитися від роботи та відчутті самотності [4].

Запровадження дистанційної роботи породжує низку викликів для працівників і роботодавців не тільки в Україні, а й закордоном. Роботодавці розмірковують над тим, як налаштувати робочий простір для підвищення безпеки та продуктивності дистанційних працівників, в той час як співробітники намагаються знайти найкращий баланс між приватним життям і роботою. В умовах глобалізації особливої актуальності набуває питання поширення транскордонної дистанційної зайнятості. Національне законодавство низки зарубіжних країн (серед яких Великобританія, Франція, Іспанія, Норвегія та ін.) частково

врегулюючи вищезгадані питання, надає учасникам трудових відносин можливість самостійно визначати умови виконання дистанційної роботи. У цьому полягає гнучкість дистанційних трудових відносин, яка передбачає можливість сторін врегулювати більшість питань, пов'язаних з виконанням дистанційної роботи в індивідуальному порядку у трудовому договорі в межах, передбачених законодавством цих країн. В Україні законодавець, закріпивши гарантії прав учасників дистанційних трудових відносин, також надає сторонам право самостійно визначати умови трудового договору з урахуванням рекомендацій, викладених у Типовій формі договору про дистанційну роботу.

На підставі аналізу законодавства зарубіжних країн можна виокремити наступні актуальні питання виконання дистанційної роботи, нормативне врегулювання яких є перспективним у тому числі і для України:

1) *організація безпечних умов праці на робочому місці дистанційного працівника.* Законодавство про працю у Великій Британії передбачає загальні вимоги до безпеки праці, які поширюються у тому числі на дистанційну роботу. Відповідно до Закону про охорону здоров'я та безпеку на роботі 1974 року роботодавці зобов'язані робити все можливе, щоб захистити здоров'я, безпеку та добробут своєї робочої сили [5]. Існує також низка нормативних актів, яких роботодавці повинні дотримуватися, включаючи Положення про управління охороною здоров'я та безпекою на роботі 1999 року [6] (які вимагають від роботодавців проводити оцінку ризиків) і Положення про охорону здоров'я та безпеку 1992 року [7] (які вимагають від роботодавців проводити оцінку безпеки робочих місць). Відповідно до рекомендацій Управління з охорони здоров'я та безпеки Великої Британії роботодавці повинні проводити оцінку ризиків безпеки, які охоплюють стрес і психічне здоров'я, використання комп'ютерів і

ноутбуків, а також робоче середовище вдома. Роботодавці повинні намагатися задовольнити потреби спеціалістів у обладнанні для дисплейних екранів [8].

Законодавство Франції також передбачає обов'язок роботодавця переконатися, що робоче місце та технічне обладнання працівника підходять для безпечного виконання трудових обов'язків. Відповідно до статті L. 1222-9 Трудового Кодексу Франції на працівника поширюється спеціальне положення про нещасні випадки та захворювання, пов'язані з роботою, якщо нещасний випадок стався під час роботи віддалено [9]. Іспанія та Норвегія також є одними з тих країн, які вимагають на законодавчому рівні від роботодавців проводити оцінку стану здоров'я та безпеки на робочих місцях дистанційних працівників.

В Україні питання організації безпечних умов праці в умовах дистанційної зайнятості врегульовано неоднозначно. З одного боку, законодавець знімає з роботодавця обов'язок забезпечувати безпечні та нешкідливі умови дистанційної праці. Зокрема, відповідно до ч.2 ст. 153 КЗпП України забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на роботодавця, крім випадків укладення між працівником та роботодавцем трудового договору про дистанційну роботу [10]. З іншої сторони, відповідно до ч.3 ст.60² КЗпП України забороняється укладення трудового договору про дистанційну роботу за наявності небезпечних і шкідливих виробничих (технологічних) факторів [10]. На нашу думку, з урахуванням існуючої зарубіжної практики, видається доцільним закріпити у ст. 60² КЗпП України обов'язок роботодавця оцінити безпечність робочого місця та технічного обладнання перед укладенням трудового договору та кореспондуючий обов'язок працівника повідомляти роботодавця про наявність небезпечних або шкідливих факторів під час виконання дистанційної роботи;

2) *врахування думки роботодавця або працівника щодо переходу на дистанційну форму роботи.* Відповідно до законодавства Франції роботодавець за загальним правилом не може розірвати трудовий договір, якщо працівник відмовляється працювати віддалено. Водночас, у разі наявності виняткових обставин, наприклад таких як пандемія, віддалена робота може бути застосована як необхідний захід для безперервності робочого процесу та захисту здоров'я працівників (стаття L. 1222-11 Трудового Кодексу)[9]. У випадку коли працівник просить працювати віддалено, відмова роботодавця має бути обґрунтована об'єктивними причинами (ст. L. 1222-9 Трудового Кодексу) [9], наприклад, технічною неможливістю.

У Великій Британії працівник може подати запит роботодавцю про гнучкий графік роботи як законну вимогу (відповідно до статті 80F Закону про трудові права 1996 року)[11]. При цьому, існують конкретні кроки, які повинні бути виконані в рамках передбаченого законом процесу запиту. Роботодавець може відмовити працівнику у задоволенні його запиту, якщо для цього є поважна причина, та бути при цьому обізнаним з будь-якими ризиками непрямої або прямої дискримінації за ознакою статі або інвалідності. Наприклад, якщо працююча мати просить про дистанційну роботу з міркувань догляду за дитиною, то роботодавець повинен бути готовий об'єктивно обґрунтувати, чому це було неможливо, щоб уникнути непрямої дискримінації за ознакою статі.

Відповідно до положень вітчизняного трудового законодавства виконання дистанційної роботи здійснюється на добровільних договірних засадах. Водночас, відповідно до положень ч. 11 ст. 60² КЗпП України на час загрози поширення епідемії, пандемії, необхідності самоізоляції працівника у випадках, встановлених

законодавством, та/або у разі виникнення загрози збройної агресії, надзвичайної ситуації техногенного, природного чи іншого характеру дистанційна робота може запроваджуватися наказом (розпорядженням) роботодавця без обов'язкового укладення трудового договору про дистанційну роботу в письмовій формі [10]. У даному випадку, з огляду на винятковість обставин та потребу у швидкому реагуванні, попереднє узгодження рішення про перехід на дистанційну роботу з працівником не вимагається, водночас роботодавець зобов'язаний ознайомити працівника зі своїм наказом протягом двох днів з дня його прийняття.

Відповідно до ч. 10 ст. 60² КЗпП України працівник може вимагати від роботодавця тимчасове, строком до двох місяців, переведення на дистанційну роботу, якщо на робочому місці стосовно нього були вчинені дії, що містять ознаки дискримінації [10]. При цьому, відмова роботодавця має бути належним чином обґрунтована з урахуванням доказів відсутності факту вчинення щодо працівника дискримінації, сексуального домагання чи інших форм насильства. В цілому, положення чинного КЗпП України в контексті врахування думки працівника щодо переходу на дистанційну роботу є прогресивними, оскільки дозволяють роботодавцю попередньо не узгоджувати рішення про перехід на дистанційну форму роботи лише у виняткових випадках, визначених законодавством;

3) *забезпечення балансу між роботою та приватним життям дистанційного працівника.*

Трудове законодавство Франції зобов'язує роботодавця запобігати ізоляції працівників, контролювати робоче навантаження та забезпечувати баланс між приватним і професійним життям працівника. Трудовий кодекс Франції, зокрема, передбачає зобов'язання роботодавця зустрічатися з працівником принаймні раз на рік для

обговорення навантаження та умов праці та встановлювати час доби, коли з дистанційним працівником можна зв'язатися (стаття L. 1222-10) [9].

У контексті гарантування часу відпочинку дистанційного працівника особливо актуальним є закріплення на рівні законодавства «права на відключення». У Франції право на відключення було закріплено у 2017 році у Трудовому кодексі. Також закон зобов'язує компанії з більш ніж 50 працівниками домовитися про конкретні протоколи для спілкування в неробочий час [9]. У законодавстві Португалії, ухваленому наприкінці 2021 року, передбачається, що будь-яка компанія зі штатом понад 10 осіб може бути оштрафована за контакт із співробітниками в неробочий час, за винятком справжньої серйозної ситуації. У Великій Британії Положення про робочий час 1998 року встановлює гарантії, які регулюють робочий час, перерви на відпочинок і право на відпустку. Наприклад, якщо працівники добровільно не відмовляються, вони, як правило, не повинні працювати в середньому більше 48 годин на тиждень [12]. Однак, незважаючи на положення законодавства, які підтримують баланс між роботою та особистим життям, у Великій Британії наразі не існує юридично закріпленого «права на відключення», внаслідок чого роботодавцям дозволено контактувати зі своїми працівниками навіть поза їх робочим часом, обумовленим у трудовому договорі.

Чинне законодавство про працю України у свою чергу гарантує працівнику, який виконує дистанційну роботу, період вільного часу для відпочинку (період відключення), під час якого працівник може переривати будь-який інформаційно-телекомунікаційний зв'язок з роботодавцем, і це не вважається порушенням умов трудового договору або трудової дисципліни (ч. 9 ст. 60² КЗпП України) [10]. Водночас, національне

законодавство не містить закріпленого порядку дій дистанційного працівника у випадку порушення роботодавцем гарантованого права на відключення, а також механізму застосування до роботодавців санкцій у разі втручання у особистий неробочий час працівника;

4) *залучення іноземних працівників до дистанційної роботи.* Для іноземних працівників, які працюють у Великій Британії, залежно від тривалості їхнього перебування у країні, вони можуть користуватися певними законними трудовими правами громадян. Наприклад, існують спеціальні правила щодо робочого часу, викладені в Положенні про робочий час, і ставки оплати праці, що містяться в Національному положенні про мінімальну заробітну плату [13]. Водночас, зазначені гарантії стосуються іноземців, які перебувають на території країни, в той час як можливість залучення до дистанційної праці іноземців, які перебувають поза територією Великої Британії, не передбачена.

В Україні правове регулювання особливостей працевлаштування іноземців здійснюється на підставі Кодексу законів про працю України, Закону України «Про міжнародне приватне право» та Закону України «Про зайнятість населення». Відповідно до ст. 8 КЗпП України трудові відносини громадян України, які працюють за її межами, а також трудові відносини іноземних громадян, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях України, регулюються відповідно до Закону України «Про міжнародне приватне право» [10]. Згідно з колізійними нормами ст. 52 Закону України «Про міжнародне приватне право» до трудових відносин застосовується право держави, у якій виконується робота, якщо інше не передбачено законом або міжнародним договором України [14]. Відповідно, до трудових відносин з іноземними громадянами, які виконують

роботу в Україні, за загальним правилом, застосовується законодавство про працю України. Положення статті 60² КЗпП України у свою чергу не містять спеціальних норм щодо залучення до дистанційної праці іноземців. На підставі аналізу положень національного законодавства про працю можна зробити висновок, що у разі виконання іноземцем дистанційної роботи в Україні, за загальним правилом, до таких трудових відносин може застосовуватись право України. Водночас, з урахуванням особливостей виконання дистанційної роботи виникають труднощі з розумінням категорії «місце виконання роботи». Як було згадано вище, дистанційні трудові відносини передбачають широке використання інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема, так зване «віртуальне середовище», тобто мережу Інтернет, що дозволяє виконувати дистанційну роботу з будь-якої точки світу, у тому числі перебуваючи за межами території України. Національне законодавство не містить норм, які б передбачали процедуру залучення до дистанційної праці іноземців, які перебувають за межами України, що дозволяє зробити висновок про схожий з Великою Британією досвід регламентації даного питання.

Окрім вищезазначених прогалін у вітчизняному законодавстві, залишаються неврегульованими також наступні питання реалізації трудових прав та обов'язків учасників дистанційних трудових відносин, серед яких:

1) процедура переведення працівників з дистанційної роботи на традиційну у разі виробничої необхідності, а також закінчення обставин, передбачених ч.11 ст. 60² КЗпП України. Укладення письмового трудового договору про дистанційну роботу з окремим працівником є обов'язковою умовою переходу з традиційної форми організації праці на дистанційну. Водночас, у разі виникнення

надзвичайних ситуацій (наприклад, пандемії або стихійного явища), а також загрози збройної агресії дистанційна робота може запроваджуватися наказом (розпорядженням) роботодавця без обов'язкового укладення трудового договору про дистанційну роботу в письмовій формі. З таким наказом (розпорядженням) працівник ознайомлюється протягом двох днів з дня його прийняття, але до запровадження дистанційної роботи [10]. Отже, механізм переведення працівника на дистанційну форму роботи передбачає два варіанти процедури: 1) укладення письмового трудового договору з подальшим затвердженням наказом (розпорядженням) роботодавця; або 2) видання наказу (розпорядження) роботодавця про запровадження дистанційної роботи на підприємстві, установі, організації (за наявності обставин, передбачених ч.11 ст. 60² КЗпП України) без укладення письмового трудового договору. Водночас, чинне законодавство не передбачає механізму переведення працівника назад на традиційну форму організації праці у разі, коли відпали обставини, що стали причиною переходу на дистанційну роботу. Безумовно, повернення до традиційної форми організації праці на підприємстві має бути оформлено локальним актом роботодавця (наказом, розпорядженням). Виникає питання з приводу чинності договору про дистанційну роботу та необхідності укладення нового. На нашу думку, повернення до традиційної форми організації праці на підприємстві можна вважати зміною істотних умов праці, про яку працівник повинен бути повідомлений локальним актом роботодавця дистанційно не пізніше ніж за два місяці в порядку ст. 32 КЗпП України. Водночас, на період дії воєнного стану норми частини третьої статті 32 щодо повідомлення працівника про зміну істотних умов праці не застосовуються [10]. Окрім того, ч.11 ст. 60² КЗпП України передбачено спеціальний дводенний строк ознайомлення працівника з наказом про запровадження дистанційної роботи, який

теоретично також може бути застосовний у випадку повідомлення про повернення до традиційної форми організації праці. З огляду на наявність законодавчої прогалини, вважаємо за доцільне внести зміни до ст. 60² КЗпП України, шляхом закріплення механізму документального оформлення переходу до традиційної форми організації праці з визначенням спеціального строку повідомлення працівника про зміни в організації праці;

2) межі застосування роботодавцем електронних технологій для обліку робочого часу дистанційного працівника з метою недопущення втручання у приватне життя. Облік робочого часу працівника є необхідною умовою коректного розрахунку заробітної плати. В умовах дистанційної роботи можливі такі варіанти розподілу робочого часу: 1) встановлення працівником режиму роботи на власний розсуд; 2) спеціальний режим роботи, обумовлений сторонами у трудовому договорі. У випадку узгодження сторонами конкретного режиму роботи у трудовому договорі виникає необхідність обліку робочого часу дистанційного працівника з метою контролю дотримання ним графіку роботи.

Сучасний ринок інформаційних технологій пропонує низку ресурсів для дистанційного відстеження перебування працівника за комп'ютером у робочий час, у тому числі програм, здатних відображати та записувати робочий екран пристрою працівника. Зазвичай, процедура відстеження часу перебування працівника узгоджується на колективно-договірному рівні між роботодавцем та працівниками або у правилах внутрішнього розпорядку. При цьому, чинне законодавство не містить загальних гарантій дотримання прав дистанційних працівників під час здійснення такого контролю. З метою недопущення порушень прав працівників, пропонуємо закріпити у ст. 60² КЗпП України етичні засади здійснення контролю за працівниками, серед яких принцип

конфіденційності даних, мінімального втручання та поваги особистого життя, а також обов'язок дотримання цих засад з боку роботодавця.

Висновки. Дистанційна робота є модернізованою формою організації праці (нестандартною, атиповою), яка виконується за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ, таких як смартфони, планшети, ноутбуки та стаціонарні комп'ютери) та відрізняється від традиційної особливостями організації виробничого середовища, а саме місцезнаходженням робочого місця дистанційного працівника за межами приміщення роботодавця. Запровадження дистанційної роботи на підприємстві, установі, організації дозволяє дистанційному працівнику розподіляти робочий час на власний розсуд, тим самим забезпечуючи гнучкість виробничого процесу, а також збереження показників його продуктивності за наявності несприятливих факторів (карантинні обмеження, надзвичайні ситуації, воєнний стан тощо).

Законодавство зарубіжних країн (Франції, Великої Британії, Бельгії та ін.) спрямоване на вирішення низки актуальних питань реалізації трудових прав та обов'язків учасників дистанційних трудових відносин, серед яких: проблема організації безпечних умов праці на робочому місці дистанційного працівника; врахування думки сторін щодо переходу на дистанційну форму роботи; залучення іноземних працівників до дистанційної роботи; забезпечення балансу між роботою та приватним життям дистанційного працівника.

Нормативне врегулювання дистанційної роботи у вітчизняному законодавстві стало важливим кроком на шляху відновлення національної економіки під час пандемії COVID-19, та є особливо актуальним у період дії воєнного стану в Україні. Водночас, залишаються неврегульованими деякі аспекти

дистанційної праці, які потребують подальшого нормативного закріплення.

На підставі проведеного порівняльного аналізу зарубіжного законодавства та чинного Кодексу законів про працю України вважаємо за доцільне закріпити у ст. 60² КЗпП України: 1) обов'язкову оцінку роботодавцем та майбутнім працівником безпечності робочого місця та технічного обладнання перед укладенням трудового договору; 2) механізм документального оформлення переходу до традиційної форми організації праці з визначенням спеціального строку повідомлення працівника про зміни в організації праці; 3) етичні засади здійснення контролю за працівниками, а також обов'язок дотримання цих засад з боку роботодавця.

Література:

1. Вапнярчук Н. Дистанційна зайнятість: проблеми правового регулювання. *Право та інновації*. 2016. № 1 (13). С. 101–106.
2. Сільченко С., Сербіна Д. Дистанційна праця: сучасний стан і перспективи розвитку правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 93-99.
3. Дистанційна праця: матеріал до серії онлайн-тренінгів з міжнародних і європейських стандартів з питань праці. Проект ЄС-МОП. Міжнар. орг. пр., 2020. 40 с. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@europe/@ro-geneva/@sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_753335.pdf. (date of access: 16.10.2024).
4. 2022 State Of Remote Work. *Buffer*. URL: <https://buffer.com/state-of-remote-work/2022> (date of access: 16.10.2024).
5. Health and Safety at Work etc. Act 1974. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1974/37/contents> (date of access: 16.10.2024).
6. The Management of Health and Safety at Work Regulations 1999 : no. 3242. URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/1999/3242/pdfs/uksi_19993242_en.pdf (date of access: 16.10.2024).
7. The Workplace (Health, Safety and Welfare) Regulations 1992 : no. 3004.

URL: <https://www.legislation.gov.uk/uksi/1992/3004/contents> (date of access: 16.10.2024).

8. Home working. *Health and Safety Executive*. URL: <https://www.hse.gov.uk/home-working/> (date of access: 16.10.2024).

9. Code du travail, version en vigueur au 01 janvier 2022. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050/2022-01-01 https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050/2022-01-01 (date of access: 16.10.2024).

10. Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII : станом на 27 верес. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 16.10.2024).

11. Employment Rights Act 1996 : no. c.18. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/18/contents> (date of access: 16.10.2024).

12. The Working Time Regulations 1998 : no. 1833. URL: <https://www.legislation.gov.uk/uksi/1998/1833/contents> (date of access: 16.10.2024).

13. The National Minimum Wage Regulations 2015 : no. ISBN 978-0-11-112796-4. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukdsi/2015/9780111127964> (date of access: 16.10.2024).

14. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV : станом на 23 груд. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 16.10.2024).

References:

1. Vapniarchuk N. Dystantsiina zainiatist: problemy pravovoho rehuliuвання. *Pravo ta innovatsii*. 2016. № 1 (13). S. 101–106.
2. Silchenko S., Sierbina D. Dystantsiina pratsia: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku pravovoho rehuliuвання. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo*. 2021. № 1. S. 93-99.
3. Dystantsiina pratsi: material do serii onlain-treninhiv z mizhnarodnykh i yevropeiskykh standartiv z pytan pratsi. Proiekt YeS-MOP. Mizhnar. orh. pr., 2020. 40 s. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@europe/@ro-geneva/@sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_753335.pdf. (date of access: 16.10.2024).

4. 2022 State Of Remote Work. Buffer. URL: <https://buffer.com/state-of-remote-work/2022> (date of access: 16.10.2024).

5. Health and Safety at Work etc. Act 1974. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1974/37/contents> (date of access: 16.10.2024).

6. The Management of Health and Safety at Work Regulations 1999 : no. 3242. URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/1999/3242/pdfs/uksi_19993242_en.pdf (date of access: 16.10.2024).

7. The Workplace (Health, Safety and Welfare) Regulations 1992 : no. 3004. URL: <https://www.legislation.gov.uk/uksi/1992/3004/contents> (date of access: 16.10.2024).

8. Home working. Health and Safety Executive. URL: <https://www.hse.gov.uk/home-working/> (date of access: 16.10.2024).

9. Code du travail, version en vigueur au 01 janvier 2022. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050/2022-01-01 https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050/2022-01-01 (date of access: 16.10.2024).

10. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy : Kodeks Ukrainy vid 10.12.1971 № 322-VIII : stanom na 27 veres. 2024 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (data zvernennia: 16.10.2024).

11. Employment Rights Act 1996 : no. s.18. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/18/contents> (date of access: 16.10.2024).

12. The Working Time Regulations 1998 : no. 1833. URL: <https://www.legislation.gov.uk/uksi/1998/1833/contents> (date of access: 16.10.2024).

13. The National Minimum Wage Regulations 2015 : no. ISBN 978-0-11-112796-4. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukdsi/2015/978011127964> (date of access: 16.10.2024).

14. Pro mizhnarodne pryvatne pravo : Zakon Ukrainy vid 23.06.2005 № 2709-IV : stanom na 23 hrud. 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (data zvernennia: 16.10.2024).

Ivchuk Yu. Remote employment: foreign experience and prospects of legal regulation in Ukraine. – Article.

In the scientific article, the author investigated the experience of legal regulation of remote work in Great Britain, France and other foreign countries. Certain problematic issues of the legal regulation of remote employment in Ukraine are highlighted and ways of solving them are proposed.

Taking into account modern scientific approaches to the definition of remote work, the author characterized the main features of remote work that distinguish it from the traditional form of work organization, in particular: the location of the remote worker's workplace outside the employer's premises; use of information and communication technologies, for example, using the Internet; the distribution of working time of a remote worker at his own discretion, with the possibility of taking into account personal needs; the employer's use of special tools for monitoring labor productivity and recording working hours; ensuring the flexibility of the production process, etc.

On the basis of the analysis of the legislation of foreign countries, the relevant issues of teleworking are highlighted, the normative regulation of which is promising, including for Ukraine, including: the organization of safe working conditions at the workplace of a teleworker; taking into account the opinion of the employer or employee regarding the transition to a remote form of work; ensuring a balance between the work and private life of a teleworker; attraction of foreign workers to remote work, etc.

The author singles out problematic aspects of the implementation of labor rights and obligations of participants in remote labor relations, which require legal regulation in domestic labor legislation, in particular, the procedure for transferring employees from remote work to traditional work; the limits of the employer's use of electronic technologies for recording the working hours of a remote worker in order to prevent interference with private life; occupational safety at the workplace; involvement of foreign workers in remote work; the mechanism of applying sanctions to employers in case of interference in the employee's personal non-working time.

Taking into account foreign experience and based on the analysis of the current Code of Labor Laws of Ukraine, it is proposed to enshrine in Art. 60² of the Labor Code of Ukraine: 1) mandatory assessment by the employer and the future employee of the safety of the workplace and technical equipment before concluding an employment contract; 2) the mechanism of documenting the transition to the traditional form of work organization with the definition of a special deadline for notifying the employee about changes in the work organization; 3) ethical principles of monitoring employees, as well as the employer's obligation to observe these principles.

Keywords: *remote employment, non-standard forms of employment, work organization, foreign experience, information and communication technologies.*

Авторська довідка:

Івчук Юлія Юрївна – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, +380506569824, ivchuk@snu.edu.ua.

Стаття надійшла до редакції 21 жовтня 2024 року

УДК 341.1

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-123-133>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Карпенко М.В.

PROBLEMATIC ASPECTS OF LEGAL LIABILITY FOR ENVIRONMENTAL OFFENCES UNDER MARTIAL LAW

Karpenko M.V.

У статті підкреслено вагомість й актуальність проблемних питань юридичної відповідальності за шкоду, нанесену довкіллю в умовах воєнного стану. Звернено увагу на масштаби екологічної шкоди, що зростають в геометричній прогресії пропорційно до розгортання бойових дій. Визначено основні ознаки юридичної відповідальності за такі правопорушення. Проаналізовано можливі варіанти відшкодування заподіяної шкоди.

В публікації розглянуто особливості правової регламентації юридичної відповідальності за екологічні правопорушення в умовах воєнного стану. З цією метою автором проаналізовано низку міжнародних нормативних актів, що заклали підґрунтя для регулювання відповідного питання, та зроблено порівняння із заходами, які вживає Україна. За результатами здійсненого аналізу встановлено, що на національному та міжнародному рівнях потребується більш чітке регулювання та усунення прогалів у законодавстві щодо юридичної відповідальності за шкоду навколишньому природному середовищу, яка виникла внаслідок порушення його хімічного, фізичного та біологічного стану під час бойових дій. Підкреслено, що існує нагальна потреба в оновленні законодавства з питань щодо порядку компенсації такої шкоди.

Ключові слова: *воєнний стан, екологічне правопорушення, екологічна шкода, охорона навколишнього природного середовища, юридична відповідальність.*

Постановка проблеми. Проблемні питання, пов'язані з правовими гарантіями юридичної відповідальності за екологічні правопорушення на міжнародному й національному рівнях, не нові для сучасного суспільства. Цим аспектам приділяється значна увага в міжнародних нормативних актах, національному законодавстві та наукових дослідженнях.

Питання забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану набувають

неабиякого значення з огляду на масштаби шкоди, заподіяної довкіллю бойовими діями. Воєнний стан вимагає ретельного дослідження екологічного законодавства, його оновлення відповідно до викликів сучасності та формування стратегії подолання негативних наслідків. Необхідно враховувати й нові правові пропозиції міжнародної спільноти щодо розвитку законодавства та права з питань юридичної відповідальності за відповідні екологічні правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження, присвячені юридичній відповідальності за такі правопорушення, дуже різноманітні та охоплюють різні аспекти проблематики. Значна увага до цієї теми зумовлена тим, що стан навколишнього природного середовища та його природні компоненти впливають як на кожну людину, так і на людство загалом. Це стало підґрунтям для робіт широкого кола науковців, зокрема: В. І. Андрейцева, А. П. Гетьмана, Т. О. Бушуєвої, В. В. Костицького, Є. П. Желвакова, М. О. Духна, М. В. Красної, В. К. Матвійчука, В. М. Яковлева та інших.

Згідно із загальною думкою дослідників, найбільшу небезпеку для навколишнього середовища внаслідок бойових дій становить хімічне забруднення. Науковці неодноразово наголошують, що цей вплив може бути викликаний потраплянням в довкілля великої кількості уламків боєприпасів, наслідками пошкодження цивільної та військової інфраструктури, а також іншими наслідками активних бойових дій. Проте наразі існує нагальна потреба в подальших наукових дослідженнях питання юридичної відповідальності за екологічні правопорушення в умовах воєнного стану та заходів, які наша країна має вживати для повного відшкодування збитків.

Викладення основного матеріалу. Юридична відповідальність за порушення у сфері використання, відтворення й охорони навколишнього природного середовища забезпечує зазнавання правопорушником несприятливих наслідків майнового характеру, що закріплюються у санкції статті національного закону чи у міжнародному договорі.

Шкода є одною з невід'ємних умов еколого-правової відповідальності у формі відшкодування збитків. Під шкодою потрібно розглядати зменшення чи втрату (загибель)

певного особистого або майнового блага. Екологічною шкодою є негативні зміни в стані навколишнього природного середовища, що викликано діями чи бездіяльністю людей, полягають у забрудненні довкілля, виснаженні природних ресурсів, порушенні екологічної системи, що заподіяло шкоду здоров'ю чи життю, рослинному й тваринному світу тощо. В Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» відсутня дефініція «шкода навколишньому природного середовищу», тому, на нашу думку, доцільно усунути цю прогалину. Відшкодування шкоди за екологічні правопорушення має свою специфіку, тому законодавство містить низку спеціальних норм про відшкодування збитків, які зазнає навколишнє середовище, а саме: ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», ст.ст. 156, 157 глава 24 ЗК України, ст. 107 ЛК України, ст. 67 КУпН, ст. 111 ВК України, ст. 63 Закону України «Про тваринний світ» тощо.

Під час регулювання відносин, пов'язаних з відшкодуванням екологічної шкоди, необхідно звернути увагу на публічно-правові основи, які визначають особливості виникнення та змісту збитків, що зазнало довкілля. У випадку порушення законодавства про охорону довкілля шкода заподіюється природним ресурсам (компонентам), що є об'єктами права власності Українського народу. Кожен громадянин має законне право використовувати природні ресурси, що є власністю народу. Таким чином, мета відповідальності за відшкодування збитків полягає не тільки в захисті інтересів окремих користувачів природи, але й у забезпеченні інтересів суспільства в цілому.

Водночас, проблема юридичної відповідальності за екологічні правопорушення поширюється на різні сфери

супільного розвитку, що є небезпечними для навколишнього середовища, а саме: промисловість, транспорт, сільське господарство тощо. Також відповідно до ст. 58 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» низка відповідних сфер діяльності охоплює й військову діяльність [1].

Також необхідно звернути увагу, що положення згаданої статті переважно стосуються діяльності стаціонарних військових й оборонних об'єктів, дислокації військових частин, військових навчань, маневрів, переміщення військ і військової техніки, що охоплює питання юридичного забезпечення екологічної відповідальності у мирний час, упускаючи проблемні аспекти воєнного стану.

Задля вирішення вищезгаданого проблемного питання необхідно проаналізувати ефективність правових заходів, що вживаються в нашій державі, і підходів, які використовуються законодавцем.

Необхідно зазначити, що під час визначення юридичної відповідальності за екологічні правопорушення у статті 58 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» йдеться про обмеження впливу негативних чинників на довкілля, а саме: хімічного, фізичного, біологічного. Задля прийняття цієї норми було звернено увагу на активний розвиток міжнародних нормативно-правових актів щодо цих важливих питань [1].

Як-от, ще на початку ХХ століття в міжнародному праві неодноразово підіймалися проблемні питання, пов'язані із заборонаю застосування у військових конфліктах бактеріологічної зброї. Свідченням цього є затвердження 1925 року Женевського протоколу про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів і бактеріологічних

засобів. Проте відповідний документ встановлює виключно заборону застосування цієї зброї, на відміну від її розробки, виробництва й накопичення. Як наслідок, багато держав ратифікували зазначених Протокол із застереженнями, що дозволяють застосовувати хімічну й бактеріологічну зброю у відповідь. Ці дії в подальшому негативно вплинули на військовий конфлікт, який відбувся на територіях В'єтнаму, Лаосу й Камбоджі в 60-70-х роках ХХ століття [2, с. 198].

Тільки за висновками щодо використання згаданої зброї, 16 грудня 1969 р. Генеральною Асамблеєю ООН було схвалило Резолюцію № 2603 (XXIV) «Питання про хімічну і бактеріологічну (біологічну) зброю». Резолюція більш детально конкретизувала, що Протокол 1925 р. передбачає заборону застосовувати у збройному конфлікті будь-яких хімічних реагентів, що можуть спричинити токсичний вплив на людей, тварин або рослини (хімічні речовини в газоподібному, рідкому чи твердому стані), а також будь-яких біологічних реагентів (живих організмів, здатних спричинити хворобу чи смерть людей, тварин або рослин) [3].

Світова спільнота досягла початкового етапу у розвитку екологічної складової юридичної відповідальності в міжнародному військовому законодавстві. Результатом цих заходів стала Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення від 10 квітня 1972 року [4].

Вагоме значення для регламентації юридичної відповідальності за екологічні правопорушення під час збройних конфліктів має Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 травня 1977 р. Потреба в її прийнятті

пов'язана з можливістю активного впливу на навколишнє природне середовище під час досягнення військових цілей. Згідно зі ст. 1 Конвенції держава бере на себе зобов'язання не вдаватися до військового чи будь-якого іншого використання засобів впливу на навколишнє середовище, що можуть спричинити серйозні руйнування, шкоду чи збитки іншим державам. Зміст Конвенції безпосередньо стосується різних способів зміни динаміки, складу чи структури біоти Землі, а також літосфери, гідросфери, атмосфери, навколомного космічного простору. Держави-учасниці Конвенції беруть на себе зобов'язання вжити всіх необхідних заходів для заборони або відвернення під своєю юрисдикцією чи контролем дій або бездіяльності, що суперечать вимогам Конвенції. Згаданий документ не поширюється на діяльність, що впливає на довкілля з мирними цілями [5].

Отже, підсумовано, розглянута Конвенція накладає заборону геофізичної війни, що передбачає навмисне управління природними процесами, які можуть викликати стихійні лиха, як-от: ураган, цунамі, землетрус, осадки у вигляді дощу або снігу.

Нормативне закріплення екологічної відповідальності в умовах збройного конфлікту не міжнародного характеру також передбачене в додатковому Протоколі I від 8 червня 1977 року до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру. Так, ст. 14 Протоколу накладає заборону здійснювати напади, винищувати, вивозити або зводити в непридатність об'єкти, що є необхідними для виживання цивільного населення, як-от: запаси продуктів харчування; сільськогосподарські райони, які здійснюють виробництво продовольства; посіви; худоба; споруди, що забезпечують питною водою; іригаційні споруди тощо. Відповідно до ст. 15

Протоколу забороняються напади на споруди, які містять небезпечні сили, а саме: греблі, дамби, атомні електростанції, – якщо відповідні напади можуть викликати вивільнення небезпечних сил і мати наслідком тяжкі втрати серед цивільного населення. Також ст. 55 Протоколу закріплює, що під час веденні активних бойових дій має гарантуватись безпека від серйозної та довготривалої шкоди, встановлюючи заборону використовувати методи чи засоби ведення війни, які мають на меті або можуть спричинити шкоду навколишньому середовищу, а також здоров'ю чи життю людей [6].

Усвідомлення міжнародною спільнотою того, що використання заборонених методів чи засобів ведення війни може спричинити великі, довготривалі й серйозні збитки довкіллю, відображено в преамбулі Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні ушкодження або мають невідворотну дію від 10 жовтня 1980 року [7].

Надзвичайну цікавість держав щодо цього проблемного питання відображають протоколи до Конвенції: «Про заборону або обмеження застосування мін, мінпасток та інших пристроїв» (Протокол II) та «Про заборону або обмеження застосування запальної зброї» (Протокол III). Використання зазначених знарядь безпосередньо спричиняє загибель людей, викликає значну шкоду довкіллю, адже не дозволяє сільськогосподарським угіддям відновлюватись після їхнього застосування.

Велике значення для розгляду досліджуваної проблеми має Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення і застосування хімічної зброї та її знищення від 13 січня 1993 року, що закріплює заборону розробки, придбання, зберігання чи передачі хімічної зброї;

використання, проведення військової підготовки до застосування хімічної зброї; сприяння, заохочення чи спонукання до дій, що є забороненими [8].

Проаналізувавши низку міжнародних нормативних актів, необхідно зазначити, що у разі порушення відповідних норм юридична відповідальність за екологічні правопорушення буде застосовуватись в рамках міжнародного законодавства.

На нашу думку, в розрізі того, що збройний конфлікт має переважно міждержавний характер, пріоритетне значення має міжнародне врегулювання проблемних аспектів юридичної відповідальності, проте у вітчизняному законодавстві необхідно також закріплювати згадані правові норми, як-от притягнення до юридичної відповідальності колаборантів, що вчиняли або сприяли вчиненню екологічних правопорушень.

З 24 лютого 2022 року на території України, в першу чергу на території, де ведуться бойові дії постала нова надзвичайно важлива проблема, а саме руйнування і знищення довкілля. Тож на наше глибоке переконання, для вирішення проблемних питань недостатнім є лише прийняття державними органами методик розрахунку шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу внаслідок військової агресії РФ. Наприклад, наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України закріплює Методику визначення розміру шкоди завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану від 04 квітня 2022 року № 167. Зазначений нормативний акт регламентує порядок розрахунку розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам державами, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання та фізичними особами через забруднення

ґрунтів, засмічення земель, допущених унаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану внаслідок їх дій або бездіяльності на усіх землях України незалежно від їх категорій та форм власності.

Важливим є положення про розрахунок заподіяної довкіллю шкоди. Навколишнє природне середовище вважається пошкодженим, якщо в його стані виявлені негативні якісні зміни. Водночас, зміни можуть зумовлюватись не лише появою в зоні бойових дій нових забруднювальних речовин, яких раніше не було, а й вмістом небезпечних речовин, що перевищує їхню гранично допустиму концентрацію. Основою для розрахунку розміру збитків від забруднення довкілля є нормативна грошова оцінка пошкодженої території, природне середовище якого зазнало забруднення. Для їхнього визначення є величини гранично допустимих концентрацій (ГДК) та орієнтовно допустимих концентрацій (ОДК) хімічних речовин.

Необхідним є усунення прогалин в законодавстві щодо компенсації екологічної шкоди за порушення норм хімічного, фізичного та біологічного впливу бойових дій, що об'єднуватиме можливі різновиди екологічної шкоди та визначатиме юридичні механізми її відшкодування.

Відповідно до темпоральної оцінки, завдані навколишньому природному середовищу збитки, не мають миттєвого зовнішнього прояву для екобезпеки на відміну від продовольчої безпеки. Винятком є ядерне ураження, після якого сумніву піддається життя людей на окремих територіях і в цілому на планеті, що автоматично усуває потребу в забезпеченні екологічної рівноваги. А втім, безпека довкілля з урахуванням впливу на життя та здоров'я людей посідає один щабель з продовольчою безпекою. Констатує вагомість

цих проблемних питань поняття «екоцид», яке характеризує руйнацію навколишнього природного середовища з воєнними цілями, глобальне знищення військовими методами та засобами природних ресурсів [9, с. 257], що, на нашу думку, можна вважати одним із найтяжчих міжнародних воєнних злочинів.

Як правило, юридична відповідальність виконує каральну функцію, проте для екологічних правопорушень пріоритет надається відновлювальній функції, яка робить інші аспекти другорядними. Водночас, згадана функція в умовах збройного конфлікту й повоєнного відновлення має реалізуватись винятково шляхом відшкодування екологічної шкоди, адже дуже складно змусити винну державу відтворити порушене довкілля. А втім, очевидно, якщо б російська федерація (далі – рф) збиралась вживати цих заходів, то не простежувались неадекватні агресивні дії в ставленні не тільки до соціальної інфраструктури, а й до навколишнього природного середовища. Можна помітити наявність переконання держави-агресора у повній безкарності за протиправні дії, за що не доведеться ніколи жодним чином розплачуватись.

Принципи відшкодування екологічної шкоди ґрунтуються на міждисциплінарній основі, яка складається з точних, природничих та гуманітарних наук. До складу входять математичні науки, що застосовуються для необхідної інформаційної матриці; біологічні, на яких базується екологія, економічні (наприклад, фінансовий облік), що спрямовані на розрахунок загальної суми збитків. На додаток, поєднання публічних і приватних юридичних наук з метою спільного застосування національного і міжнародного права, яке формує юридичну відповідальність за екологічні правопорушення – міжгалузевий інститут.

Проте якщо вказана національна модель розроблена та діє, хоч можуть виникати питання про її ефективність, то наразі проблемним аспектом є відсутність актуального міжнародно-правового механізму, як-от примусове стягнення екологічних збитків, завданих бойовими діями. Науковцями та практиками неодноразово наголошується, що наразі відсутнім є орган, який мав би здійснювати конфіскацію заарештованих на Заході активів рф. Щодо цього важливого питання необхідно звернути увагу на публікацію В. Буняка, де влучно підкреслено, що конфіскація суверенних активів фактично полягає в оголошенні війни, що наразі навіть не розглядається державами Західної демократії. Також дослідник здійснює аналіз можливих наразі шляхів вилучення цих активів, як-от:

- 1) визнання Сполученими Штатами Америки росії країною-спонсоркою тероризму;
- 2) залучення міжнародного інвестиційного арбітражу;
- 3) подання заяви проти росії до ЄСПЛ;
- 4) направлення позовів до національних судів України;
- 5) створення спеціальної міжнародної комісії задля розгляду справ про відшкодування шкоди від збройного вторгнення на територію України й передачу їй в розпорядження активів росії, що були арештовані.

Важливими також є міжнародні прецеденти, як-от формування комісії з відшкодування шкоди, яка виникла внаслідок збройної революції в Ірані 1971 року [10, с. 16-17].

Погоджуємось з висновками В. Буняка, хоч і досі ця найбільш раціональна пропозиція має очевидні змістовні прогалини. Зокрема, не зрозуміло, який саме міжнародний орган має займатись формуванням відповідної комісії. Очевидно,

що розглянутим питанням має займатись ООН, проте спостерігаючи за останніми подіями, на нашу думку, має місце мінімальне вжиття міжнародною організацією необхідних та нагальних заходів проти держави-агресорки, що своєю чергою нівелює авторитет ООН та правомочність долати загрозу, реалізуючи покладені на неї повноваження. Водночас, за проблему притягнення РФ до юридичної відповідальності навряд візьмуться США або інші представники міжнародного співтовариства. Отже, підсумуємо, що найголовнішим заходом має бути реформування ООН, що є надзвичайно складним і тривалим процесом.

Проте маємо сподівання, що держави світу, відповідно до наявної політичної волі, зможуть знайти правильне вирішення проблемних аспектів юридичної відповідальності за такі екологічні правопорушення. Національне законодавство також має регламентувати ефективну модель для вирішення проблемного питання, як-от обов'язкове залучення фахівців екологічно-правового профілю, які розроблятимуть різні варіанти заходів, що покращуватимуть стан навколишнього природного середовища. Надалі доречною буде передача плану дій державним органам, наприклад, Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України, з майбутньою трансмісією до вищих органів державної влади.

Проте наразі в найближчий час та в умовах воєнного стану єдиною можливістю відновити порушене довкілля є власний бюджет країни й міжнародні позики, зарубіжна благодійна допомога з фіксацією відповідних витрат за участю міжнародних органів з майбутньою підготовкою рахунків на відшкодування екологічної шкоди державою-агресором.

До факторів, які впливають на реалізацію еколого-правової відповідальності за

пошкодження природного середовища в Україні, можна віднести такі:

– Реалізація принципу повного відшкодування шкоди, заподіяної довкіллю в результаті руйнації, є суттєво ускладненою. Проблемні питання полягають в тому, що не завжди можна визначити характер й об'єм усіх наслідків заподіяної шкоди, де слід врахувати взаємозв'язок природних компонентів, як-от: землі, води, повітря тощо. Такси й методики можуть не завжди допомагати, адже вартість відновлювальних робіт, як правило, перевищує розмір стянень. Погоджуємось із дослідниками, що пропонують враховувати при розрахунку розміру еколого-правової відповідальності такі обставини: економічну ефективність відновлювальних заходів; побічну екологічну шкоду; накопичену (минулу) екологічну шкоду тощо.

– Багато науковців виокремлюють актуальне та суттєве проблемне питання, як-от необхідність створення чіткого механізму розрахунку шкоди здоров'ю людини внаслідок забруднення природного середовища. Обов'язок відшкодувати збитки в повному обсязі, як і екологічну шкоду, є однією із перешкод та факторів, що попереджують осіб, чия діяльність негативно впливає на довкілля. Зокрема, не слід забувати про норми Конституції України, що проголошують право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

– Інтереси осіб цілковито визначаються волевиявленням державного органу, що ухвалює рішення про пред'явлення позову з метою притягнення до юридичної відповідальності за екологічні правопорушення. Судова практика ґрунтується на кваліфікації екологічних правопорушень тільки з позиції публічного права. Застосування норми про право

громадян та некомерційних організацій висувати вимоги про відшкодування зазначеної шкоди не можуть в розрізі суперечностей трактування дефініції «шкода довкіллю».

– Досить часто розрахунки збитків визнають необґрунтованими, адже використані при цьому показники, як-от: площа, глибина забруднення, – не підтверджуються, чи використані методики розрахунку, що застаріли, або вони взагалі відсутні. Використана доказова база в деяких ситуаціях визнаються міжнародними та національними судовими установами неналежними, якщо, наприклад, хімічні й лабораторні аналізи відібрані без відповідності до стандартів і методик, чи не спеціалізованими для цього органами.

– Суттєвим недоліком вітчизняного законодавства є відсутність єдиних підходів до трактування загальних і спеціальних характерних ознак еколого-правової відповідальності за порушення законодавства, а також потреба визначення меж спеціального регулювання юридичної відповідальності. Узгодження норм національного і міжнародного законодавства можна досягнути лише на основі чіткого закріплення в екологічному законодавстві меж спеціального регулювання еколого-правової відповідальності. Відповідні питання мають регламентуватися саме в екологічному законодавстві. Необхідно зберегти провідну роль вітчизняного законодавства в забезпеченні стабільності екологічної відповідальності, структури регулювання природоохоронних відносин шляхом прийняття та реалізації законів про природні ресурси. Підсумовуючи, на сучасному етапі першочерговими заходами має бути затвердження нормативних актів, що визначатимуть потребу враховувати екологічний стан відповідних об'єктів у

рамках державного кадастру нерухомості [11, с. 375].

Проблемне питання юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони довкілля під час збройного конфлікту неодноразово піддавалось дослідженню у вітчизняній правовій літературі. На нашу думку, точний розрахунок усієї заподіяної шкоди є складним процесом, що виходить за межі застосування еколого-правових норм України. Під час висування вимог в міжнародних судових органах не завжди можна порахувати об'єм та характер наслідків заподіяної екологічної шкоди. Збитки, що зазнало довкілля, цілком проявляються не одразу, адже часина шкідливих та небезпечних результатів бойових дій проявляється через певний час. З урахуванням наявних характерних ознак природних ресурсів розроблено спеціальні методики розрахунку шкоди, що заподіяна порушенням міжнародного законодавства про охорону довкілля, метою яких є полегшення розрахунку розміру стягнень на практиці.

Висновки. Збройна агресія РФ призвела до найбільшого негативного впливу на природне середовище за всю історію незалежності України, що продовжує зростати. Наслідки бойових дій ще тривалий час будуть позначатись на житті, здоров'ї громадян та загальному стані країни. Держава-агресор має нести відповідальність за всі вчинені воєнні злочини, включно із відшкодуванням шкоди, завданої землі, надрам, атмосферному повітрю, водним та іншим природним ресурсам України.

Таким чином, збройний конфлікт в Україні – це надзвичайна ситуація з транскордонними наслідками, що викликала потребу притягнення винних до екологічної відповідальності, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Комплекс наслідків екологічних правопорушень, як-от:

деградація навколишнього середовища, руйнація господарських комплексів, системи забезпечення життєдіяльності населення, а також міграція і загибель людей, – свідчить про техногенну, гуманітарну й, безумовно, екологічну катастрофу.

Водночас, перераховані екологічні правопорушення та їхні небезпечні наслідки є невичерпними. Через те, що агресія РФ триває, негативний вплив на навколишнє природне середовище продовжує збільшуватися, що призводить до постійного зростання шкоди, завданої Україні та її громадянам. У зв'язку з цим вкрай важливо правильно провести процедуру розрахунку екологічних збитків і зібрати докази, оскільки це вплине на результати розгляду справ судами та подальшого стягнення компенсації з РФ.

Бойові дії на території України призвели до нанесення непоправної шкоди природному середовищу. Саме тому наразі надзвичайно важливо дбати про точні та ефективні системи моніторингу стану екології для фіксування всього обсягу наявної шкоди, що надаватиме в майбутньому змогу вживати оперативних заходів з метою уникнення подальшого погіршення стану довкілля й швидкого відновлення екосистеми до прийняттого рівня.

Література:

1. Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>. (Дата звернення: 22.09.2024 р.).
2. Краснова Ю. А. Міжнародно-правові засади розвитку права екологічної безпеки: Право екологічної безпеки України: теоретичні аспекти. Монографія / Ю. А. Краснова. К.: НУБіП України, 2017. С. 196-202.
3. Question of chemical and bacteriological (biological) weapons 16.12.1969 № A/RES/2603 (XXIV): UN. General Assembly (24th sess. : 1969). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/645944?ln=en&v=pdf> (Дата звернення: 22.09.2024 р.).
4. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення від 10 квітня 1972 року: Міжнародний документ ООН. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU71K09U> (Дата звернення: 22.09.2024 р.).
5. Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 травня 1977 року: Міжнародний документ ООН. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77K02U> (Дата звернення: 22.09.2024 р.).
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: Міжнародний документ ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (Дата звернення: 22.09.2024 р.).
7. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні ушкодження або мають невідворотчу дію від 10 жовтня 1980 року: Міжнародний документ ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266 (Дата звернення: 22.09.2024 р.).
8. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення і застосування хімічної зброї та її знищення від 13 січня 1993 року: Міжнародний документ ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182 (Дата звернення: 22.09.2024 р.).
9. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 8-14 вересня 2022 року. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України: веб-сайт. URL: <https://mepr.gov.ua/dajdzhest-klyuchovyh-naslidkiv-rosijskoyi-agresiyi-dlya-ukrayinskogo-dovkilliya-za-8-14-veresnya-2022-roku/> (Дата звернення: 23.09.2024 р.).
10. Буняк В. Як отримати суверенні активи росії, арештовані в державах Західної демократії?

Юридичний вісник України. 2022. № 42–43. С. 16–17.

11. Гавриш Н. С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти. Одеса, 2016. 396с.

References:

1. The Law of Ukraine ‘On Environmental Protection’: Law of Ukraine of 25.06.1991, №. 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>. (Accessed 22.09.2024).

2. International legal principles of development of environmental safety law: The Law of Environmental Security of Ukraine: Theoretical Aspects. Monograph / Y. A. Krasnova. K.: NULES of Ukraine, 2017. S. 196-202.

3. Question of chemical and bacteriological (biological) weapons 16.12.1969 № A/RES/2603 (XXIV): UN. General Assembly (24th sess.: 1969). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/645944?ln=en&v=pdf> (Accessed 22.09.2024).

4. Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction of 10 April 1972: UN International Instrument. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU71K09U> (Accessed 22.09.2024).

5. Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques of 18 May 1977: A United Nations International Instrument. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77K02U> (Accessed 22.09.2024).

6. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), of 8 June 1977: UN International Instrument. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (Accessed 22.09.2024).

7. Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons Which May Be Deemed to Be Excessively Injurious or to Have Indiscriminate Effects of 10 October 1980: UN International Instrument. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266 (Accessed 22.09.2024).

8. Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction of 13 January 1993: A United Nations International Instrument. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182 (Accessed 22.09.2024).

9. Digest of the key consequences of Russian aggression for the Ukrainian environment for 8-14 September 2022. Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine: website. URL: <https://mepr.gov.ua/dajdzhest-klyuchovyh-naslidkiv-rosijskoyi-agresiyi-dlya-ukrayinskogo-dovkillya-za-8-14-veresnya-2022-roku/> (Accessed 23.09.2024).

10. Buniak V. How to obtain sovereign assets of Russia arrested in Western democracies? The Legal Bulletin of Ukraine. 2022. № 42-43. S. 16-17.

11. Gavrysh N. S. Use, reproduction and protection of soils in Ukraine: theoretical and legal aspects / Odesa, 2016. S. 396.

Karpenko M.V. Problematic aspects of legal liability for environmental offences under martial law. – Article.

The article emphasises the importance and relevance of the problematic issues of legal liability for environmental damage under martial law. Attention is drawn to the scale of environmental damage which grows exponentially in proportion to the deployment of hostilities. The author identifies the main features of legal liability for such offences. Possible options for compensation for the damage caused are analysed.

The publication examines the peculiarities of legal regulation of legal liability for environmental offences under martial law. To this end, the author analyses a number of international regulations that laid the groundwork for the regulation of the relevant issue and compares them with the measures taken by Ukraine. Based on the results of the analysis, the author establishes that at the national and international levels, there is a need for clearer regulation and elimination of gaps in the legislation on legal liability for damage to the environment caused by violation of its chemical, physical and biological state during hostilities. It is emphasised that there is an urgent need to update the legislation on the procedure for compensation for such damage.

Keywords: *environmental damage, environmental offence, environmental protection, legal liability, martial law.*

Авторська довідка:

Карпенко Мілена Вадимівна – здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня факультету слідчої та детективної діяльності

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, m.vad.karpenko@nlu.edu.ua.

ORCID <https://orcid.org/0009-0002-7034-1049>

Науковий керівник:

Лозо О.В. – к.ю.н., доцент, доцент кафедри екологічного права НЮУ ім. Ярослава Мудрого

Стаття надійшла до редакції 15 жовтня 2024 р.

УДК 340.1

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-134-143>

НЕОБХІДНІСТЬ І ДОЦІЛЬНІСТЬ ЯК ПРАВОТВОРЧІ ПРИНЦИПИ СИСТЕМИ ПРАВА

Карніцький М. М.

NECESSITY AND EXPEDIENCY AS LAWMAKING PRINCIPLES OF THE LEGAL SYSTEM

Karpitsky M.

Стаття присвячена дослідженню правотворчих принципів системи права та їхнього практичного значення для обґрунтування норм права. Показано, що при ухваленні нових правових норм законодавці повинні обґрунтовувати свої рішення на об'єктивних передумовах права. Ухвалення нових норм права може обґрунтовуватися не тільки на принципі доцільності до зовнішніх соціальних обставин, а й на принципі смислової необхідності, зумовленої апіорними підставами. Принцип смислової необхідності дає змогу оцінити відповідність правової норми системоутворюючим принципам права, які не залежать від тимчасової соціальної ситуації. У кризових умовах, зокрема під час війни, в діяльності законодавців переважає принцип доцільності. Тією мірою, якою правова норма визначається цим принципом, вона набуває тимчасового характеру. Щоб визначити, чи потребує правова норма обмеження строком чинності, слід з'ясувати, який саме правотворчий принцип переважає в її обґрунтуванні – принцип необхідності або принцип доцільності.

***Ключові слова:** принцип права, норма права, необхідність, доцільність, система права, законотворчість, об'єктивність, апіорність, криза, воєнний стан.*

Постановка проблеми. Система права має ґрунтуватися на правових принципах, які не залежать від обставин. Однак нині пріоритет надається таким правовим нормам, які доцільні з погляду виживання та мобілізації для боротьби з військовою агресією. Доцільність у воєнних умовах може вступати в суперечність з правовими принципами. Ця суперечність розв'язується запровадженням особливого правового режиму – воєнного стану, за яким права людей можуть бути обмежені. Однак не завжди очевидно, в якій формі доцільно запроваджувати те чи інше обмеження і як

узгодити такі обмеження з принципами права. В українському публічному просторі точаться дискусії щодо обґрунтованості тих чи інших норм і обмежень в умовах війни. Пошук відповіді в цих дискусіях можливий на підставі розмежування апіорних засад правових принципів і доцільності, що зумовлена конкретною соціальною ситуацією.

Стан дослідження. Сучасні українські правознавці виокремлюють чотири способи осмислення правової реальності: 1) правовий позитивізм, коли право розуміють як сукупність норм, забезпечених примусовою

силою держави; 2) об'єктивізм, коли акцент ставлять на соціальній зумовленості права; 3) суб'єктивізм, коли акцент ставлять на ідеально-моральному боці права у свідомості індивіда; 4) інтерсуб'єктивність, коли зміст права виокремлюють у контексті взаємодії суб'єктів [1, с. 31-32], але ми зазвичай не зустрічаємо в цьому списку способів осмислення на апіорних засадах. Однак у філософських дослідженнях досить обгрунтоване розуміння апіорних цінностей. Апіорний характер правових норм обгрунтовується на апіорному розумінні правових принципів, які своєю чергою обгрутовуються на апіорних правових цінностях. Однак у правознавчій літературі питання про апіорну засаду не розкрито, хоча українські правознавці зробили крок у цьому напрямку, досліджуючи об'єктивний аспект системи права. Цей об'єктивний аспект можна обгрунтувати або на підставі апіорних смислів, або на підставі об'єктивних закономірностей у зовнішній соціальній дійсності. Перший спосіб обгрунтування превалує у філософській літературі, другий спосіб – у правознавчій літературі. В останньому випадку можна розмежувати суб'єктивний рівень нормотворчості, пов'язаний із роботою над законами конкретних людей, та об'єктивний рівень нормотворчості, пов'язаний з ідеєю, що правові норми з необхідністю визначаються соціальними, економічними, політичними або культурними чинниками [1, с. 34]. Однак у цій інтерпретації об'єктивного принципу бракує розуміння апіорної передумови. Наприклад, І. П. Бахновська стверджує, що принципи права відрізняються від норм такими характеристиками як «вихідний, первісний, установчий характер, вища ієрархічність» [2, с. 19], однак у цьому вона вбачає не апіорну об'єктивність, а таку об'єктивність, яка впливає із соціальних відносин і процесів у суспільстві [2, с. 19]. Ту саму думку

висловлює О. О. Уварова: «принципи права в узагальненому вигляді відображають закономірності суспільного розвитку, вони об'єктивно обумовлені характером суспільних відносин» [3, с. 39]. Тобто ця позиція характерна для більшості українських правознавців. У закордонних дослідженнях джерело об'єктивного характеру права вбачається не просто в соціальній реальності, а в еволюції правових систем усередині соціальної реальності. Цю позицію демонструють у своїх дослідженнях Е. Еліот [4], А. Вотсон [5], Дж. Рабанос [6, с. 130-148].

У філософській літературі, навпаки, апіорні підстави права вивчені дуже ретельно. Основи такого підходу у філософії права заклав І. Кант, який вважав, що природне право виходить з апіорних ідей розуму, а позитивне право формується відповідно до історичних обставин і залежить від позиції конкретних законодавців, які у законотворчості повинні прагнути до відповідності вимогам природного права, тобто вимогам апіорних принципів розуму. Правопорядок суспільства також має обгрутовуватися на апіорних засадах. Тобто, природне право — це система апіорних вимог стосовно позитивного права, яке створюється людьми.

У філософській традиції неокантіанства закономірності соціального життя набувають форми правових відносин, тобто соціальне життя структурують апіорні ідеї права, що є незалежними від нього. Представник феноменологічного напрямку в філософії права А. Райнах стверджував, що позитивне право не створює поняття, а виявляє їх: «Позитивне право віднаходить ті правові поняття, які є його частиною; воно у жодному разі їх не створює» [7, с. 4]. Цим він виключав будь-який суб'єктивізм. Однак для правознавця завдання полягає не в тому, щоб обгрутовувати апіорний зміст права, а в тому, щоб показати, як апелювати до апіорних

підстав може допомогти у законотворчості й розв'язанні інших правових ситуацій. Цей практичний аспект філософії права не є очевидним для більшості сучасних правознавців, які воліють обмежуватися обґрунтуванням принципу об'єктивності в праві.

Отже, у сучасній правознавчій літературі достатньо опрацьовано питання про об'єктивні передумови права для того, щоб виокремити їхні апіорні засади. Однак самі ці апіорні засади не пояснені, оскільки об'єктивний характер правових норм зазвичай пов'язують тільки з об'єктивними соціальними закономірностями.

Мета дослідження в тому, щоб обґрунтувати практичне значення для розв'язання сучасних правових проблем розмежування принципу необхідності на основі апіорної передумови права і принципу доцільності відповідно до зовнішньої соціальної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Право розуміють або як міру можливої поведінки – суб'єктивне право, або як систему норм, виражених у нормативно-правових актах – об'єктивне право. Суб'єктивне право окреслює сферу правових домагань суб'єкта. Об'єктивне право не залежить від волі суб'єкта і визначає відносини між людьми незалежно від характеру їхніх домагань. Проте в такому розумінні право має об'єктивний характер лише стосовно його суб'єктів, але не стосовно законодавців, які з суб'єктивних мотивів можуть довільно змінювати ті чи інші норми права. Отже, слід говорити про об'єктивність іншого роду, засновану на такому принципі, який не залежить від волі законодавця. Розв'язання цієї проблеми вимагає співвіднести правову систему з дійсністю, незалежною від суб'єктивних настроїв і свавілля конкретних законодавців, стосовно якої має обґрунтуватися необхідність тих чи інших

норм права. Це ставить нас перед питанням про апіорні підстави права.

Система права включає норми, галузі та інститути права, які мають бути обґрунтованими відповідно до принципів права і відповідати правосвідомості, основу якої складають правові цінності. Законодавці, які встановлюють правові норми, повинні виходити не із суб'єктивних уявлень, а з об'єктивних підстав. З одного боку, правові норми необхідні для розв'язання конкретних правових проблем у соціальному житті, з іншого боку, вони повинні з необхідністю виводитися з принципів правової системи. Тобто тут ідеться про два види необхідності: як зумовленість соціальною ситуацією і як апіорна передумова правосвідомості й правової системи, що втілюється в «загальних принципах права», які мають бути очевидними для законодавців. Загальні принципи права – це такі, які універсальні для всіх галузей права. У статті 38 статуту Міжнародного суду загальні принципи права розуміються як такі, що «визнані цивілізованими націями».

Необхідність правової норми визначається на основі загальних принципів права, які мають системоутворюючий характер. Йдеться про смислову необхідність, яка не залежить від соціальних умов, тобто є безвідносною до емпіричної реальності й тому має апіорний характер. Апіорним називатимемо все, що не залежить від емпіричної реальності, зокрема, від соціальних і психологічних чинників. Як стверджує А. Райнах: «Апіорні твердження є дійсними для юридичних осіб та структур. Ця апіорність не повинна означати чогось неясного або містичного, а орієнтується на ті прості факти, про які ми згадували вище: будь-який стан справ, що є загальним у зазначеному сенсі й існує необхідним чином, називається нами апіорним. Ми побачимо, що таких апіорних положень є чимало; вони

строго формулюються і з очевидністю сприймаються, незалежні від будь-якої свідомості, яка їх осягає, а також від будь-яких елементів позитивного права, так само, як і правові утворення, до яких вони відносяться» [7, с. 5].

Загальні системи права також можна називати системоутворюючими, оскільки вони забезпечують цілісність правової системи. Вони визначають правила, за якими законодавці формулюють інші норми права. До таких системоутворюючих принципів права належать верховенство закону, рівність перед законом, гуманізм, гарантія прав і свобод, презумпція невинуватості, правова справедливість, відповідальність за провину. Зокрема, принцип верховенства закону в системі загальних принципів має інтегральне значення для розбудови правої держави [8, с. 123]. «Принцип верховенства права є ключовим елементом системи загальних принципів права, необхідним для будівництва правової держави та громадянського суспільства» [9, с. 13].

Системотворюючі принципи права є аксіомами для законотворчості й критеріями оцінки діяльності законодавців. Це означає, що вони первинні щодо законодавства, тобто виокремлюються не на підставі чинного законодавства, а на підставі правосвідомості, в основі якої лежать правові цінності. У філософській традиції є обґрунтування апріорного характеру цінностей (І. Кант, М. Шелер, Е. Гуссерль), що дає нам змогу говорити про апріорний характер правових цінностей. У цьому разі основна функція правосвідомості в тому, щоб прояснювати правові сенси на основі співвіднесеності правових цінностей і конкретної правової ситуації в нашому емпіричному житті.

Наприклад, будь-якій людині видається очевидним, якщо вона позичила гроші на певний термін, то повинна їх своєчасно повернути навіть у тому випадку, якщо

позиція не оформлена юридично і тому регулювання цієї ситуації не забезпечене конкретними правовими нормами. Тому ця ситуація регулюється не нормами позитивного права, а правосвідомістю, в основі якої лежать апріорні правові цінності й принципи права, які не залежить від того, що включено у законодавство. Ба більше, ці апріорні принципи дають змогу визначити, чи має правова норма необхідний або довільний характер, або обґрунтувати необхідність її запровадження у разі відсутності такої норми у законодавстві.

Відповідно до теорії позитивного права лише затверджені державою правові норми детермінують правові відносини. Насправді, якщо правові норми суперечитимуть правовій свідомості, то державний примус до їхнього виконання сприйматиметься людьми як свавілля. Отже, правосвідомість первинна щодо позитивного права. Тобто сама правосвідомість формується на основі апріорних правових принципів і цінностей.

Правосвідомість включає як сам процес осмислення людьми відносин між собою та з суспільством, так і ідеальну сферу правових цінностей і принципів, відповідно до яких відбувається осмислення конкретних життєвих ситуацій. Правосвідомість є первинною щодо чинної юридичної системи, оскільки правосвідомість мають люди, навіть ті, що не володіють конкретними юридичними знаннями. Правосвідомість має два виміри – історичний та апріорний. Історична правосвідомість формується з урахуванням традицій, які включають етику, культуру, релігію народу. Історична правосвідомість динамічна й може щоразу повному розкриватися в новій соціокультурній ситуації. Відповідно, у ній може змінюватися оцінка належного й неприпустимого у відносинах між людьми.

Проте правосвідомість має спиратися на основу, яка не залежить від мінливої

історичної ситуації, а саме — на апіорні правові цінності та правові принципи. Апіорні основи правосвідомості дані інтуїтивно на дорефлексивному рівні, тому потрібен теоретичний метод їхнього виявлення та обґрунтування. Виводити їх з емпіричного досвіду не можна, адже на його основі можна з рівним ступенем переконливості обґрунтувати будь-які, навіть несумісні принципи. Завдання полягає в тому, щоб виявити не просто об'єктивну основу права, а таку, яка має апіорний характер і не залежить ні від волі та настроїв законодавців, ні від будь-яких інших емпіричних чинників.

З позиції позитивного права будь-яка чинна правова норма, незалежно від того, обґрунтована вона на системоутворюючих принципах права чи просто запроваджена законодавцями «для цього випадку», тобто довільно, має такий самий обов'язковий характер, як і будь-яка інша. Отже, виявлення смислової необхідності правової норми має значення не для правозастосовної практики, а для законотворчої практики. Законодавці зобов'язані обґрунтувати ухвалення нової правової норми, і для цього вони мають показати її смислову необхідність. Отже, смислову необхідність правової норми теж можна витлумачити як принцип права, але не як системоутворюючий, а як такий, що організовує правотворчість, тобто як правотворчий принцип системи права. Він забезпечує не систематизуючу і не регулюючу функцію права, а саме правотворчу функцію. Іншими словами, така смислова необхідність стає регулюючою ідеєю і правотворчим принципом для законодавця, бо дає змогу визначити, які правові норми необхідно ухвалити, як удосконалити чинні правові норми та як виявити антиправовий характер хибних норм, що суперечать правовим принципам. Прикладом таких хибних правових норм, які суперечили правовим принципам і

правосвідомості, є законодавство нацистської Німеччини, яке забезпечувало геноцид і воєнні злочини, що підтверджено на Нюрнберзькому процесі.

Поряд із цим можна виокремити другий правотворчий принцип, який вказує на необхідність іншого роду, яка зумовлена зовнішніми обставинами. Йдеться не про смислову необхідність відповідно до загальних принципів права, а про доцільність відповідно до конкретних правових ситуацій, які виникають у соціальному житті. Якщо правотворчий принцип необхідності вказує на абсолютний характер правової норми, то правотворчий принцип доцільності — на відносний характер, зумовлений зовнішніми соціальними умовами. Між двома цими принципами можуть виникати суперечності.

Принцип необхідності вказує на апіорний характер правової норми, а принцип доцільності — на характер, який зумовлений емпіричними умовами. Питання, який із цих принципів є первинним, має практичне значення для правотворчості, проте воно не розв'язане у правознавчій літературі. Наприклад, у своїй монографії О. О. Уварова стверджує, що принципи права формуються поступово і є результатом узагальнення накопиченого досвіду правового регулювання [3, с. 21]. Однак якщо принципи права формуються на емпіричному досвіді, то, отже, залежать від емпіричного досвіду, тобто вони відносні. Однак далі О. О. Уварова пише, що зміст принципів права обумовлений об'єктивними соціальними закономірностями. [3, с. 21]. З цього твердження випливає, що принципи права не відносні, а абсолютні. З іншого боку, якщо вони обумовлені соціальними закономірностями, то чим вони тоді зумовлені? Логічно припустити, що апіорними принципами, але в цьому напрямку свою думку авторка не розвиває.

Тут потрібно уточнити, що обґрунтування правових принципів на апіорній основі зовсім не заперечує, що вони можуть бути обумовлені або навіть зумовлені соціальними закономірностями, як це стверджує О. О. Уварова і більшість українських правознавців. Річ у тім, що апіорне ми не знаємо з моменту народження, а пізнаємо в процесі нашого емпіричного життя. Йдеться про те, що всередині самого процесу пізнання, який відбувається на емпіричному рівні, ми можемо виявити те, що не залежить від емпіричного. Наприклад, процес навчання дітей математики відбувається в емпіричному житті, в конкретних соціальних ситуаціях, проте математичне знання, яке вони здобувають, не залежить від емпіричного життя. Воно апіорне. Також у процесі особистісного розвитку ми приходимо до розуміння апіорних цінностей, які на певному етапі розвитку суспільної свідомості стають суспільно визнаними цінностями. Отже, правові принципи виокремлюються і визнаються в певних соціальних умовах, але самі вони ґрунтуються на апіорних правових цінностях, які не залежать від соціальних умов.

Так, А. Райнах стверджує, що апіорні принципи права не впливають із позитивного права, запроваджененого волею законодавців, а об'єктивно існують так само реально, як речі чи математичні ідеї, тобто незалежно від суб'єктивної свідомості конкретної людини: «Ми покажемо, що утворення, які загально заведено називати специфічно правовими, володіють буттям, так само як числа, дерева або будинки; що це буття є незалежним від того, чи досягається воно людьми, і зокрема, від будь-якого позитивного права. Не лише помилково, але й у своїй основі безглуздо вважати правові утворення творіннями позитивного права — так само безглуздо, як називати заснування

німецької держави або іншу історичну подію творінням історичної науки» [7, с. 4].

Тією мірою, якою правові норми відповідають правовим принципам, вони втілюють апіорний зміст, який є первинним щодо будь-якої соціальної ситуації. Наприклад, принцип рівності перед законом або презумпція невинуватості не залежить від емпіричних умов, так само як не залежить від емпіричних умов таблиця множення. Як і апіорні математичні істини, ми також можемо застосовувати правові принципи для розв'язання проблем у конкретних емпіричних ситуаціях.

Отже, виокремлення апіорного змісту принципів права зовсім не означає, що вводиться якийсь новий сенс, якого раніше не помічали правознавці, навпаки, цей сенс імпліцитно містився в тій характеристиці об'єктивного джерела права, який вони вже виявили. Тут ідеться тільки про те, щоб цей сенс виділити окремо від об'єктивного підґрунтя в закономірностях соціальної реальності й показати його практичну значущість для правотворчості.

В одних випадках принцип права може розглядатися безвідносно до конкретних емпіричних ситуацій, і тоді він виконує систематизуючу функцію щодо інших норм права, в інших випадках цей самий принцип можна застосовувати для розв'язання конкретної правової проблеми, і тоді він виконує регулюючу функцію норми права. Хоча принцип права може безпосередньо виявлятися як імперативна норма права, ми називаємо його принципом, бо він задає правила формування і критерії оцінювання інших норм права, які, своєю чергою, за певними умовами також можуть виявлятися принципами права. На підставі цього сучасні правознавці говорять про ієрархію принципів права, зокрема, поряд із загальними принципами права виокремлюють міжгалузеві й галузеві принципи, що

визначаються з урахуванням соціальної ситуації. «Кожна з вимог, що становить зміст певного принципу права, також може набувати характер принципу, але нижчого рівня. Таким чином, уся система принципів права представляє собою певне розгортання принципу справедливості через виведення з його змісту системи вимог, яким має відповідати практика суспільних відносин, і вимог, що висувуються до самого механізму правового регулювання» [3, с. 56]. Місце конкретного принципу права в цій ієрархії визначається тим, якою мірою зміст цього принципу відповідає вимогам смислової необхідності, а якою – соціальної доцільності. Тобто тією мірою, якою норма відображає смислову необхідність, що визначає її імперативний характер незалежно від ситуації, вона проявляється як принцип, і тією мірою, якою принцип дає змогу розв'язувати конкретні правові ситуації, він проявляється як правова норма.

Поділ принципу необхідності й доцільності має практичний сенс. Смислова необхідність обумовлює такий зміст правової норми, який не залежить від ситуації. Отже, якщо норма обґрунтована на правотворчому принципі необхідності, вона може запроваджуватися без обмежень часу як постійно чинна. Однак якщо зміст правової норми обґрунтований на принципі доцільності, то така норма визначається щодо певних соціальних умов і має сенс доти, доки ці умови зберігаються. Отже, така норма, що матиме тимчасовий характер, обов'язково повинна містити вказівку на певний строк її чинності. У правознавчій літературі проблему обмеження строку чинності розглядають насамперед щодо повноважень посадових осіб чи органів влади [10], однак у сучасних умовах має сенс розглянути проблему обмеження строку чинності певних правових норм.

Отже, співвідношення принципів смислової необхідності й доцільності у правовій нормі дає змогу визначити її постійний чи тимчасовий характер, що є принципово важливим у таких кризових ситуаціях як пандемія або війна, коли питання виживання змушує принцип доцільності ставити вище за принцип смислової необхідності.

Зокрема, у період пандемії COVID-19 було запроваджено певні норми: штрафи за перебування без захисної маски в публічних місцях, обмеження на перетин державного кордону, заборона обслуговування клієнтів у кафе, ресторанах, фітнес-центрах, заборона нараховувати пеню і штрафи за прострочені кредити тощо [11, с. 253]. Одні норми були спрямовані на підтримку людей, інші обмежували їхні права, але всі вони обґрунтовувалися з позиції доцільності в ситуації пандемії й тому мали тимчасовий характер, обмежений тривалістю самої пандемії.

Перехід країни на воєнний стан у зв'язку з широкомасштабним вторгненням зажадав запровадження нового правового регулювання й обмеження прав, щоб мобілізувати суспільство і державу на протистояння військовій агресії. Правові норми, які обґрунтовані відповідно до принципу доцільності в умовах війни, здебільшого обмежені за часом періодом воєнного стану. Зокрема, в умовах воєнного стану держава обмежує свободу бізнесу, виробництво цивільних товарів з метою військово-економічної мобілізації та підтримки критично важливої інфраструктури країни [11, с. 256]. У цих умовах С. В. Серебряк вбачає проблему в тому, що «нові виклики пов'язані із відсутністю в правовому полі ефективних механізмів правового регулювання функціонування економічної системи держави під час війни» [12, с. 306].

Є норми, доцільність яких очевидна в умовах війни, наприклад, запровадження комендантської години. Дискусії виникають тоді, коли доцільність норми неоднозначна або суперечність із принципом права залишає мало місця для компромісу, і тоді законодавцям доводиться покладатися на свою інтуїцію. У цьому разі й в колах правознавців, і в суспільстві загалом виникають палкі дискусії, які часом переходять у конфлікти.

Можна навести багато прикладів таких дискусійних правових питань. Наприклад, як має ставитися держава до Української Православної Церкви Московського Патріархату, яка хоч і вийшла з адміністративного управління Московської Патріархії, проте зберігає з нею канонічний зв'язок і не може його довільно розірвати через особливість віровчення? Правові принципи вимагають невтручання у внутрішні справи церкви, а доцільність в умовах війни вимагає протилежного. Якщо ж розглядати цю проблему з позиції доцільності, виникають нові питання, в яких межах і протягом якого часу має відбуватися втручання держави у справи церкви? Друге питання. Чи має людина бути покарана за публічне висловлення своєї думки? Наприклад, якщо пенсіонерка вподобала в соцмережах допис, який глорифікує терориста, а після цього допис висвітився у стрічці її друзів. Правові засади можуть підштовхувати до одного висновку, зокрема, що поки людина не вчинила дію, вона не може бути покарана за переконання, а доцільність боротьби з російськими наративами, до протилежного, зокрема, якщо така інформація використовується як засіб агресії проти України, необхідні санкції щодо тих, хто її відтворює. Але в яких межах і протягом якого часу виправдані такі санкції – це дискусійне питання. Третє питання. Чи є доцільними обмеження в наукових виданнях на

використання наукових публікацій країни-окупанта, і якщо доцільні, то в яких межах і протягом якого часу? Як співвіднести шкоду науці від такого обмеження і шкоду від інформаційної агресії, якщо такого обмеження не буде? Ці питання широко відомі в суспільстві й викликають активне обговорення в соцмережах, але є ще багато подібних не менш важливих питань, що опинилися поза полем суспільної уваги, наприклад, питання правового регулювання технологій штучного інтелекту в умовах бою, оскільки «створення таких систем, які часто науковці називають автономними системами озброєнь, спричиняє нові виклики перед міжнародним гуманітарним правом» [13, с. 135]. І таких питань із кожним днем все більше.

Практика розв'язання цих питань демонструє, що під час війни принцип доцільності переважає принцип апріорної смислової необхідності. Це проявляється в тому, що при визначенні правової норми принцип необхідності може бути обмежений часом і сферою застосування. Однак він не повинен і не може бути скасованим. Ба більше, сучасні дослідники відзначають, що в сучасній кризовій ситуації він вимагає нового осмислення з ціннісної позиції, з якої з необхідністю виходять принципи права. Зокрема, С. В. Серебряк пише: «Основною метою Української держави особливо у період війни є захист європейських цінностей» [12, с. 316], а О. А. Арсентьева наголошує, що прийняття нормативно-правових актів як відповідь на виклик сучасної кризової ситуації ставить нас перед необхідністю системного наукового походу, щоб визначити основні непорушні засади на основі принципу верховенства права [9, с. 18].

Висновки. Принцип апріорної смислової необхідності й принцип доцільності відповідно до соціальної ситуації мають принципове значення у правотворчості

при обговоренні й прийнятті нових правових норм та вдосконаленні законодавства. Априорний принцип смислової необхідності дає змогу оцінити, наскільки правова норма відповідає системоутворюючим принципам права, які не залежать від тимчасової соціальної ситуації. Тому принцип необхідності має превалювати щодо правової норми, й тією мірою, якою ця норма втілює його, вона набуває незалежного від часу характеру. Однак у кризовій ситуації, зокрема, у ситуації війни, починає переважати принцип доцільності, і тією мірою, якою правова норма визначається цим принципом, вона набуває тимчасового характеру. Зазвичай час чинності таких правових норм обмежений часом тривалості воєнного стану. Поряд із цим є ще багато правових норм воєнного часу, доцільність яких викликає дискусії. Щоб визначити, якою мірою вони потребують обмеження строком чинності й умовами правозастосування, необхідно розмежувати априорні засади правових норм та їх підстави, що лежать у зовнішній соціальній ситуації.

Література:

1. Нормотворча діяльність: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. В. В. Шишка. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2024. 400 с.
2. Бахновська І. П. Риси принципів права: теоретичні аспекти // Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2013. Серія ПРАВО. Випуск 23. Частина I. Том 1. С. 18–22.
3. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. Харків: «Друкарня МАДРИД», 2012. 196 с.
4. Elliott E. The Evolutionary Tradition in Jurisprudence // Columbia Law Review. 1985. No. 85(1). P. 38–94
5. Watson A. The Evolution of Law: Continued // Law and History Review, 1987. No. 5(2). P. 537–570.

6. Załuski Wojciech, Sacha Bourgeois-Gironde, Adam Dyrda. Research Handbook on Legal Evolution. Cheltenham. UK: Edward Elgar Publishing, 2024. 502 p.

7. Reinach A. The Apriori Foundations of the Civil Law // Reinach A, Crosby J (ed.) The Apriori Foundations of the Civil Law: Along with the lecture "Concerning Phenomenology". Berlin, Boston: De Gruyter, 2012. P. 1–142.

8. Донченко А. Я., Петришин О. О. Верховенство права як основа демократії: перспективи реалізації в Україні в епоху цифрової трансформації // Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2023. №1 (45). С. 120–125.

9. Арсентьева О. С. Реалізація прав громадян у соціальній сфері крізь призму верховенства права // Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2023. №2 (46). С. 11–20.

10. Татаренко І. В., Татаренко Г. В., Попова Ю. О. Доктрина обмеженого правління вітчизняних політико-правових реаліях // Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2022. №2 (44). С. 154–161.

11. Серебряк С. В. Особливості запровадження спеціальних режимів господарювання в умовах пандемії та воєнного стану // Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2023. №2 (46). С. 248–259

12. Серебряк С. В. Реформування господарського законодавства в умовах воєнного стану // Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2024. №1 (47). С. 305–321.

13. Татаренко Г. В., Карпенко М. В. Міжнародно-правове регулювання технологій штучного інтелекту в бойових діях // Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2023. №2 (46). С. 135–145.

References:

1. Normotvorchadiialnist: navchalnyiposibnyk / kol. avtoriv; zared. V. V. Shyshka. Lviv: Lvivskyiderzhavnyiuniversytetvnutrishnikhsprav, 2024. 400 s.
2. BakhnovskaI. P. Rysypryntsyvpravava: teoretychniaspekty // Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. 2013. SeriiPRAVO. Vypusk 23. ChastynaI. Tom 1. S. 18–22.
3. UvarovaO. O. Pryntsy py prava upravozastosuvanni: zahalnoteoretychna

kharakterystyka: monohrafiia. Kharkiv: «Drukarnia MADRYD», 2012. 196 s.

4. Elliott E. The Evolutionary Tradition in Jurisprudence // Columbia Law Review. 1985. No. 85(1). P. 38–94

5. Watson A. The Evolution of Law: Continued // Law and History Review, 1987. No. 5(2). P. 537–570.

6. Załuski Wojciech, Sacha Bourgeois-Gironde, Adam Dyrda. Research Handbook on Legal Evolution. Cheltenham. UK: Edward Elgar Publishing, 2024. 502 p.

7. Reinach A. The Apriori Foundations of the Civil Law // Reinach A, Crosby J (ed.) The Apriori Foundations of the Civil Law: Along with the lecture "Concerning Phenomenology". Berlin, Boston: De Gruyter, 2012. P. 1–142.

8. Donchenko A. Ya., Petryshyn O. O. Verkhovenstvo prava yak osnova demokratii: perspektyvy realizatsii v Ukraini v epokhutsyfrovoittransformatsii // Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka. 2023. No. 1 (45). S. 120–125.

9. Arsentieva O. S. Realizatsiia prav hromadian u sotsialnii sferi kriz pryzmu verkhovenstva prava // Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka. 2023. No. 2 (46). S. 11–20.

10. Tatarenko I. V., Tatarenko H. V., Popova Yu. O. Doktryna obmezhenoho pravlinnia u vitchyznianskykh polityko-pravovykh realiiakh // Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka. 2022. No. 2 (44). S. 154–161.

11. Sieriebriak S. V. Osoblyvosti zaprovadzhennia spetsialnykh rezhymiv hospodariuvannia v umovakh pandemii ta voiennoho stanu // Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka. 2023. No. 2 (46). S. 248–259

12. Sieriebriak S. V. Reformuvannia hospodarskoho zakonodavstva v umovakh voiennoho stanu // Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka. 2024. No. (47). S. 305–321.

13. Tatarenko H. V., Karpenko M. V. Mizhnarodno-pravove rehuliuвання tekhnolohii shtuchnoho intelektu v boiovykh diiakh // Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka. 2023. No. 2 (46). S. 135–145.

Karpitsky M. Necessity and expediency as lawmaking principles of the legal system – Article.

The article is devoted to the study of lawmaking principles of the legal system and their practical

significance for the justification of legal norms. It is shown that when adopting new legal norms, legislators should base their decisions on the objective prerequisites of the law. The adoption of new legal norms can be based not only on the principle of expediency to external social circumstances, but also on the principle of semantic necessity determined by a priori grounds. A priori foundations of law must be intuitively obvious and primary in relation to the socio-cultural situation and the positive system of law. In other words, they are not determined by external factors, but they serve as principles of legal assessment of a specific situation. The principle of semantic necessity makes it possible to assess the compliance of the legal norm with the system-forming principles of law, which do not depend on the temporary social situation. In crisis conditions, in particular during war, the principle of expediency prevails in the activities of legislators. To the extent that a legal norm is determined by this principle, it acquires a temporary character. In order to determine whether a legal norm requires a limitation of the period of validity, it is necessary to find out which law-making principle prevails in its justification – the principle of necessity or the principle of expediency. During war, the principle of expediency prevails over the principle of a priori semantic necessity. This is manifested in the fact that when defining a legal norm, the principle of necessity can be limited by time and scope. However, it should not and cannot be canceled. Moreover, modern researchers note that in the current crisis situation it requires a new understanding from a value position.

Keywords: principle of law, rule of law, necessity, expediency, legal system, law-making, objectivity, a priori, crisis, martial law.

Авторська довідка:

Карпіцький Миколай Миколайович – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри господарсько-правових та суспільно-політичних дисциплін Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, +380982533580, karpitskyi@snu.edu.ua
ORCID 0000-0002-0069-0860

Стаття надішла до редакції 28 жовтня 2024 р.

УДК 343.163:349.22

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-144-151>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОБОЧОГО ЧАСУ ТА ЧАСУ ВІДПОЧИНКУ ПРАЦІВНИКІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

Лащутін С.О.

FEATURES OF THE LEGAL REGULATION OF WORKING TIME AND REST TIME OF EMPLOYEES OF THE PROSECUTION OFFICE OF UKRAINE

Lashutin S.O.

Робочий час та час відпочинку є категоріями трудового права, ефективно правове регулювання яких спрямоване на забезпечення організованості робочого процесу, дотримання внутрішнього трудового розпорядку, забезпечення безперервності роботи відповідного державного органу, організації, підприємства незалежно від форми власності. Саме тому висвітлення особливостей правового регулювання робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури України є важливим етапом у комплексному дослідженні єдності та диференціації трудових відносин працівників прокуратури України загалом.

Метою статті є висвітлення єдності та диференціації правового регулювання робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури.

У статті надано авторське розуміння змісту понять робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури. Проаналізовано чинне нормативно-правове регулювання проблематики робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури. Зроблено висновок про те, що проявом єдності у правовому регулюванні зазначеного питання є те, що при встановленні режимів робочого часу та надання часу відпочинку законодавець не допускає зниження закріплених у загальному законодавстві трудо-правових гарантій стосовно досліджуваного інституту, та відповідне правове регулювання відбувається в його межах. Поряд з тим, найбільш диференційованим є правове регулювання зазначеної проблематики для прокурорів та державних службовців. Законодавство визначає більш жорсткі вимоги до перебування на робочих місцях зазначених категорій осіб, поряд з тим, надає також і більш розширені гарантії у сфері часу відпочинку. Відзначено прогресивність положень щодо встановлення гнучкого графіку та дистанційної роботи для прокурорських працівників.

Як підсумок автором зазначено, що проявом єдності у правовому регулюванні робочого часу та часу відпочинку є те, що при встановленні режимів робочого часу та надання часу відпочинку законодавець не допускає зниження закріплених у загальному законодавстві трудо-правових гарантій стосовно досліджуваного інституту, та відповідне правове регулювання відбувається в його межах. Поряд з тим, найбільш диференційованим є правове регулювання зазначеної проблематики для прокурорів та державних службовців. Законодавство визначає більш жорсткі вимоги до перебування на робочих місцях зазначених категорій осіб, поряд з тим, надає також і більш розширені гарантії у сфері часу відпочинку.

Ключові слова: трудові відносини, працівники прокуратури, робочий час, час відпочинку, дистанційна робота, гнучкий графік, режим робочого часу.

Постановка проблеми. Робочий час та час відпочинку є важливими категоріями трудового права, правове регулювання яких сьогодні бурхливо розвивається та трансформується, пристосовуючись до реалій сьогодення з його викликами та загрозами. Пандемія COVID-19 та спричинений нею багатомісячні карантинні обмеження, а надалі повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України обумовили глобальний та докорінний перегляд підходів у правовому регулюванні багатьох інститутів, а також суттєвою мірою торкнувся підходів до правового регулювання робочого часу та часу відпочинку різних категорій працівників. Суспільно-політичні, соціальні, демографічні реалії неминуче призвели до необхідності пошуку та ефективного запровадження більш сучасних та адаптованих під наведені вище критичні обставини режимів робочого часу, гнучких графіків роботи, пошуку засобів та способів дистанційної роботи, в тому числі, і у державних органах і установах.

Робочий час та час відпочинку є категоріями трудового права, ефективне правове регулювання яких спрямоване на забезпечення організованості робочого процесу, дотримання внутрішнього трудового розпорядку, забезпечення безперервності роботи відповідного державного органу, організації, підприємства незалежно від форми власності. У той же час, зазначені категорії також виступають і своєрідними гарантіями дотримання трудових та інших конституційних прав працівників: на відпочинок, дозвілля, на приватність, на реалізацію своїх інших соціальних, культурних, політичних та інших прав.

Саме тому висвітлення особливостей правового регулювання робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури України є важливим етапом у комплексному дослідженні єдності та диференціації

трудових відносин працівників прокуратури України загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання правового регулювання робочого часу та часу відпочинку склали предмет наукових досліджень багатьох науковців. А зокрема, Г. О. Барабаша, Н. Б. Болотіної, В. В. Жернакова, М. І. Іншина, П. Д. Пилипенка, С. М. Прилипка, О. І. Процевського, Ю. О. Саєнко, С. М. Черноуса, Т. В. Штиха, В. І. Щербини, О. М. Ярошенка та ін.

Невирішені раніше проблеми. Проте на сьогодні бракує спеціальних досліджень особливостей правового регулювання робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури.

Метою даної статті є висвітлення особливостей правового регулювання робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури.

Виклад основного матеріалу. Для цілей нашого дослідження доцільно робочий час працівників прокуратури розглядати у двох його аспектах: як інститут трудового права та у його конкретному функціональному аспекті. Насамперед визначимо робочий час працівників прокуратури у його конкретному функціональному аспекті – це одна із істотних умов трудового договору, визначений Кодексом законів України про працю, спеціальним законодавством та внутрішньо відомчими та іншими підзаконними актами час, протягом якого працівник прокуратури зобов'язаний реалізовувати свої повноваження, виконувати завдання та функції, які визначені законодавством та посадовими інструкціями або трудовим договором.

В той же час, інститут робочого часу працівників прокуратури України – це система правових норм, які визначені у КЗпП України, спеціальних законах, підзаконних правових актах, відповідно до яких

регламентується: час, протягом якого працівники прокуратури зобов'язані реалізовувати свої завдання та повноваження, внутрішній трудовий розпорядок загалом, розподіл норм робочого часу протягом певного календарного періоду (час початку і закінчення роботи, час і тривалість перерв, тривалість і правила чергування змін), можливості запровадження гнучкого режиму робочого часу, надомної, дистанційної роботи, інших видів нетипового режиму робочого часу, а також правові гарантії щодо дотримання визначених норм тривалості робочого часу та чергування робочого часу та часу відпочинку, недопустимості залучення до надурочних робіт, відшкодування залучення до надурочних робіт, окремі умови та гарантії для певних категорій працівників прокуратури щодо скорочення тривалості робочого часу, встановлення неповного робочого часу тощо.

Категорія часу відпочинку працівників прокуратури України розглядається у невіддільному зв'язку з їх робочим часом. На думку В.О.Кучера, «час відпочинку – це час, протягом якого працівник відповідно до законодавства та правил внутрішнього трудового розпорядку звільняється від виконання своїх трудових обов'язків» [1, с.265].

Час відпочинку працівників прокуратури – це визначений нормами чинного законодавства час, протягом якого працівники прокуратури України є вільним від виконання своїх повноважень та функцій, що визначені посадовими інструкціями, трудовим договором, правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Переходячи до безпосереднього розкриття правового регулювання особливостей робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури, зауважимо, що у чинному законодавстві з цього приводу наявна суттєва неточність.

Зокрема, як уже зазначалося вище, у загальному кодифікованому акті – Кодексі законів про працю України – відсутнє чітке нормативне визначення понять робочого часу та часу відпочинку. Не вирішується таке питання і у спеціальних нормативно-правових актах – Законах України «Про прокуратуру» та «Про державну службу».

На думку Т.В.Шлапко, О.І.Кисельової та М.Г.Хлуса, «окремим проблемним питанням у сфері трудових правовідносин працівників органів прокуратури є їх робочий час і час відпочинку. Закон України «Про прокуратуру» не містить чіткого нормативного регулювання робочого часу працівників прокуратури, що є правовою колізією. Логічним, на думку вчених, було б закріплення норми, що визначила б поняття робочого часу працівників прокуратури, а також загальні положення з цього питання [2, с. 216]» [3, с. 169].

А отже, категорії робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури сьогодні є виключно науково-теоретичними конструкціями, які потребують належного науково-теоретичного осмислення, розробки та подальшого запровадження таких конструкцій у нормативному матеріалі.

Поряд з тим, робочий час та час відпочинку працівників прокуратури сьогодні врегульовані цілою низкою нормативно-правових актів. При цьому, важливу роль у правовому регулюванні зазначеної проблематики відіграють саме підзаконні нормативно-правові акти – відомчі положення та інструкції. Саме вони найбільш поширено визначають режими робочого часу, внутрішній трудовий розпорядок, проблематику застосування гнучкого режиму робочого часу тощо.

У даному випадку Кодексом законів про працю України закріплено основні гарантії у сфері визначення робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури.

Зокрема, визначено, що «нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Для працівників установлюється п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати 7 годин при тижневій нормі 40 годин, 6 годин при тижневій нормі 36 годин і 4 годин при тижневій нормі 24 години» [4].

Крім того, КЗпП України закріплено такі гарантії у сфері правового регулювання робочого часу працівників прокуратури, як заборона залучення до роботи у нічний час, обмеження надурочних робіт, а також заборона залучення до надурочних робіт окремих категорій осіб. Також КЗпП України закріплює окремі гарантії для жінок у сфері робочого часу – це правова можливість оформити режим неповного робочого часу.

У Законі України «Про прокуратуру» проблематика правового регулювання робочого часу прокурорів не врегульована. В той же час, Закон України «Про державну службу» містить окремі спеціальні положення щодо визначення особливостей робочого часу державних службовців. Більшість із них викладені у рамках та стандартах КЗпП України. Зокрема, визначено, що «тривалість робочого часу державного службовця становить 40 годин на тиждень. Для державних службовців установлюється п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями.

За згодою керівника державної служби для державного службовця може встановлюватися неповний робочий день або неповний робочий тиждень. На прохання вагітної жінки, одинокого державного службовця, який має дитину віком до 14 років або дитину з інвалідністю, у тому числі яка перебуває під його опікою, або який доглядає за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, керівник державної

служби зобов'язаний установити для них неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Оплата праці в такому разі здійснюється пропорційно відпрацьованому часу.

Для виконання невідкладних або непередбачуваних завдань державні службовці, для яких законом не передбачено обмежень щодо роботи, на підставі наказу (розпорядження) керівника державної служби, про який повідомляється виборний орган первинної профспілкової організації (за наявності), зобов'язані з'явитися на службу і працювати понад установлену тривалість робочого дня, а також у вихідні, святкові та неробочі дні, у нічний час. За роботу в зазначені дні (час) державним службовцям надається грошова компенсація у розмірі та порядку, визначених законодавством про працю, або протягом місяця надаються відповідні дні відпочинку за заявами державних службовців» [5].

Аналізуючи зазначені норми у їх порівнянні з нормами КЗпП України прослідковуємо дещо дискримінаційні положення щодо права жінок-державних службовців на встановлення для них неповного робочого дня або неповного робочого тижня. Зокрема, КЗпП України передбачено зобов'язання роботодавця встановити такий неповний робочий день чи тиждень на прохання усіх жінок, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю. В той же час, Закон України «Про державну службу» закріплює таке право виключно для одиноких державних службовців, які мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю. Щоправда, Закон України «Про державну службу» розширює категорію осіб, які можуть претендувати на встановлення неповного робочого дня/тижня – визначаючи, що таке право має не лише жінка, а загалом «одинокий державний службовець».

Продовжуючи аналізувати особливості правового регулювання робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури, бачимо, що досить багато чітких та вичерпних норм щодо зазначеного питання містяться саме в підзаконних нормативно-правових актах. Відтак, показовими для аналізу наведеної проблематики є Правила внутрішнього службового розпорядку прокурорів Офісу Генерального прокурора, що затверджені Наказом Генерального прокурора №375 від 12.08.2020 [6], Правила внутрішнього службового розпорядку державних службовців Офісу Генерального прокурора, що затверджені загальними зборами державних службовців Офісу Генерального прокурора (протокол від 29.09.2021 №1) [7], Правила внутрішнього трудового розпорядку працівників патронатної служби Офісу Генерального прокурора, затверджені Загальними зборами працівників патронатної служби Офісу Генерального прокурора від 23.11.2020 [8], Правила внутрішнього трудового розпорядку працівників, які виконують функції з обслуговування, та робітників Офісу Генерального прокурора, затверджені Загальними зборами працівників, які виконують функції з обслуговування, та робітників Офісу Генерального прокурора 10.12.2021 [9].

Аналізуючи їх норми, зауважимо, що особливості робочого часу таких категорій працівників прокуратури, як власне працівники та державні службовці прокуратури, є доволі жорстко регламентований. Особлива увага акцентована на детальному врегулюванні усіх дій зазначених категорій працівників, які ними вчиняються з метою реалізації своїх повноважень, а також того, в якому приміщенні вони повинні вчинятися, за яким регламентом часу.

Варто зауважити прогресивність положень щодо встановлення гнучкого

графіку та дистанційної роботи для прокурорських працівників. В тому числі, встановлення гнучкого графіку чи дистанційної роботи, в тому числі, і у державних органах, є одним із важливих засобів забезпечення безперебійної роботи державного органу (прокуратури), раціонального застосування робочої сили та матеріально-технічних засобів.

Поряд з тим, розглянемо також і Правила внутрішнього трудового розпорядку працівників патронатної служби Офісу Генерального прокурора, затверджені Загальними зборами працівників патронатної служби Офісу Генерального прокурора від 23.11.2020. Ними визначено аналогічний режим робочого часу, що і для визначених вище категорій працівників прокуратури. В той же час, зауважено, що «для виконання невідкладних завдань працівники патронатної служби можуть залучатися до роботи понад установлену тривалість робочого дня, а також для роботи у вихідні, святкові, неробочі дні за наказом Генерального прокурора, погодженим із профспілковим комітетом. За потреби працівники патронатної служби можуть залучатися до чергування у вихідні, святкові та неробочі дні та після закінчення робочого дня» [8].

Аналогічні норми щодо тривалості робочого дня та тижня визначені також і у Правилах внутрішнього трудового розпорядку працівників, які виконують функції з обслуговування, та робітників Офісу Генерального прокурора, затверджені Загальними зборами працівників, які виконують функції з обслуговування, та робітників Офісу Генерального прокурора від 10.12.2021.

Щодо часу відпочинку працівників прокуратури України, зазначене питання також дещо по-різному врегульовано стосовно різних категорій працівників прокуратури. Прокурори прокуратури та

державні службовці користуються найбільш диференційованими нормами щодо правового регулювання часу їх відпочинку. З огляду на особливі підвищені кваліфікаційні вимоги до кандидатів на посаду прокурора або державного службовця, обмеження особистого, матеріального, етичного та іншого характеру, які вони зобов'язані зазнавати при здійсненні ними своєї службової діяльності, законодавство закріплює для зазначених категорій працівників прокуратури дещо підвищені стандарти у сфері їхнього відпочинку у порівнянні з загальними стандартами, що викладені у КЗпП України. Більше того, на противагу робочого часу прокурора (особливості якого у Законі України «Про прокуратуру» не висвітлено), особливості часу відпочинку прокурора законодавчо визначені у спеціальному законі.

Зокрема, Закон України «Про прокуратуру» передбачає, що «прокурору надається щорічна оплачувана відпустка тривалістю 30 календарних днів з виплатою допомоги для оздоровлення в розмірі, що не перевищує середньомісячної заробітної плати прокурора. Прокурору, який має стаж роботи в органах прокуратури понад 10 років, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 15 календарних днів. Прокурору надаються додаткові та інші відпустки, передбачені законом» [10].

Схожі гарантії у сфері надання відпусток закріплені також і для державних службовців прокуратури України.

Висновки. Підсумовуючи наведене, зауважимо, що правове регулювання робочого часу та часу відпочинку працівників прокуратури є досить об'ємним та багатоелементним питанням. Воно характеризується браком структурованого та системного підходу до визначення зазначених ключових трудо-правових категорій саме для працівників прокуратури. Водночас,

складність дослідження зазначеної проблематики полягає також у тому, що категорія «працівники прокуратури» є доволі місткою, включаючи в себе осіб, правовий статус та підходи до визначення режимів робочого часу та часу відпочинку яких суттєво різняться. Проявом єдності у правовому регулюванні зазначеного питання є те, що при встановленні режимів робочого часу та надання часу відпочинку законодавець не допускає зниження закріплених у загальному законодавстві трудо-правових гарантій стосовно досліджуваного інституту, та відповідне правове регулювання відбувається в його межах. Поряд з тим, найбільш диференційованим є правове регулювання зазначеної проблематики для прокурорів та державних службовців. Законодавство визначає більш жорсткі вимоги до перебування на робочих місцях зазначених категорій осіб, поряд з тим, надає також і більш розширені гарантії у сфері часу відпочинку.

Література:

1. Трудове право України : навчальний посібник. Кол. авторів; за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 564 с.
2. Авраменко О. І. Проблеми правового регулювання робочого часу працівників прокуратури. *Актуальні проблеми юридичних наук. Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 4. Том 2. 2018. С. 215–219.
3. Шлапко Т. В., Кисельова О. І., Хлус М. Г. Гарантії реалізації трудових та соціально-забезпечувальних працівників органів прокуратури як складова частина їх правового статусу. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Розділ V. Трудове право; право соціального забезпечення*. С. 168-173.
4. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971. №322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до №50

5. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 №889-VIII. *Голос України*. 2015. №250

6. Про затвердження Правил внутрішнього службового розпорядку прокурорів Офісу Генерального прокурора: Наказ Генерального прокурора від 12.08.2020 №375. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b209>

7. Правила внутрішнього службового розпорядку державних службовців Офісу Генерального прокурора. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b209>

8. Правила внутрішнього трудового розпорядку працівників патронатної служби Офісу Генерального прокурора. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b209>

9. Правила внутрішнього трудового розпорядку працівників, які виконують функції з обслуговування, та робітників Офісу Генерального прокурора. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b209>

10. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 №1697-VII. *Голос України*. 2014. №206

References:

1. *Trudove pravo Ukrainy* : navchalnyi posibnyk. Kol. avtoriv; za red. V. O. Kuchera. Lviv: LvDUVS, 2017. 564 s.

2. Avramenko O. I. Problemy pravovoho rehulivannia robochoho chasu pratsivnykiv prokuratury. Aktualni problemy yurydychnykh nauk. Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava. Vypusk 4. Tom 2. 2018. S. 215–219.

3. Shlapko T. V., Kyselova O. I., Khlus M. H. Harantii realizatsii trudovykh ta sotsialno-zabezpechuvalnykh pratsivnykiv orhaniv prokuratury yak skladova chastyna yikh pravovoho statusu. Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo». Rozdil V. Trudove pravo; pravo sotsialnoho zabezpechennia. S. 168-173.

4. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.12.1971. №322-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR. 1971. Dodatok do №50

5. Pro derzhavnu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 №889-VIII. *Holos Ukrainy*. 2015. №250

6. Pro zatverdzhennia Pravyl vnutrishnoho sluzhbovoho rozporiadku prokuroriv Ofisu Heneralnoho prokurora: Nakaz Heneralnoho

prokurora vid 12.08.2020 №375. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b209>

7. Pravyla vnutrishnoho sluzhbovoho rozporiadku derzhavnykh sluzhbovtsiv Ofisu Heneralnoho prokurora. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b209>

8. Pravyla vnutrishnoho trudovoho rozporiadku pratsivnykiv patronatnoi sluzhby Ofisu Heneralnoho prokurora. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b209>

9. Pravyla vnutrishnoho trudovoho rozporiadku pratsivnykiv, yaki vykonuiut funksii z obsluhovuvannia, ta robitnykiv Ofisu Heneralnoho prokurora. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/b209>

10. Pro prokuraturu: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 №1697-VII. *Holos Ukrainy*. 2014. №206

Lashutin S.O. Features of the legal regulation of working time and rest time of employees of the Prosecution Office of Ukraine. – Article.

Working time and rest time are categories of labor law, the effective legal regulation of which is aimed at ensuring the organization of the work process, compliance with internal labor regulations, ensuring uninterrupted work of the relevant state body, organization, enterprise, regardless of the form of ownership. That is why highlighting the peculiarities of the legal regulation of working time and rest time of employees of the Prosecutor's Office of Ukraine is an important stage in the comprehensive study of the unity and differentiation of labor relations of employees of the Prosecutor's Office of Ukraine in general.

The purpose of the article is to highlight the unity and differentiation of the legal regulation of working time and rest time of employees of the prosecutor's office.

The article provides the author's understanding of the meaning of the concepts of working time and rest time of employees of the prosecutor's office. The current regulatory and legal regulation of the issues of working time and rest time of prosecutor's office employees was analyzed. It was concluded that the manifestation of unity in the legal regulation of the mentioned issue is that when establishing working time regimes and providing rest time, the legislator does not allow a reduction of the labor-law guarantees established in the general legislation in

relation to the institute under study, and the corresponding legal regulation takes place within its limits. At the same time, the most differentiated is the legal regulation of the mentioned issues for prosecutors and civil servants. The legislation defines stricter requirements for the stay at workplaces of the specified categories of persons, along with that, also provides more extended guarantees in the field of rest time. The progressiveness of the provisions regarding the establishment of a flexible schedule and remote work for prosecutor employees was noted.

As a conclusion, the author states that a manifestation of unity in the legal regulation of working time and rest time is that when establishing working time regimes and providing rest time, the legislator does not allow a reduction in the labor law guarantees established in general legislation in relation to the institute under study, and the corresponding legal regulation takes place within its limits. At the same time, the most differentiated is the

legal regulation of the mentioned issues for prosecutors and civil servants. The legislation defines stricter requirements for the stay at workplaces of the specified categories of persons, along with that, also provides more extended guarantees in the field of rest time.

Keywords: labor relations, employees of the prosecutor's office, working hours, rest time, remote work, flexible schedule, working hours.

Авторська довідка:

Лаушутін Сергій Олександрович – аспірант кафедри правознавства юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0324-8703>, email: asp-081-21-983@snu.edu.ua

Стаття надішла до редакції 23 жовтня 2024 року

УДК 340.13:327.39](4-6ЄС:477)

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-152-163>

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРАВОВИХ НОРМ У ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Лісна І.С.

IMPLEMENTATION OF EUROPEAN LEGAL STANDARDS IN THE LEGISLATION OF UKRAINE

Lisna I.

У статті досліджується процес адаптації національного законодавства до норм Європейського Союзу як ключової складової євроінтеграції.

Робота аналізує складний та багаторівневий процес адаптації, який охоплює не лише технічне наближення законодавчих актів, але й системні реформи правової системи та державних інститутів. Підкреслюється важливість створення ефективної правової бази для підтримки соціально-економічних реформ, забезпечення функціонування державних інститутів відповідно до європейських стандартів та розвитку торговельно-економічних відносин між Україною та ЄС.

Розглядаються передумови та історичні етапи формування відносин між Україною та ЄС, починаючи з 1989 року. Проаналізовано Угоду про партнерство і співробітництво, а також період формування двосторонніх стосунків у 1991-1994 роках, підкреслюючи значення правових документів, які закріплюють курс України на євроінтеграцію. Авторка також вказує на поступову активізацію відносин з ЄС та формування правової основи для подальшого співробітництва.

Стаття детально висвітлює ключові завдання та проблеми адаптації законодавства України до норм ЄС. Серед основних викликів визначаються: нестабільність законодавчої бази, неузгодженість норм, відсутність комплексного інституційного механізму координації та контролю цього процесу. Вказано на необхідність системного підходу до впровадження європейських стандартів, який включає модернізацію національного законодавства, розвиток нових правових механізмів та забезпечення високого рівня правозастосування.

*Особливу увагу приділено створенню інституційного механізму для адаптації, який включає координацію діяльності міністерств та інших органів виконавчої влади. Аналізується роль Міністерства юстиції України та створення Міжвідомчої координаційної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Зазначено, що важливою функцією є також переклад актів *acquis communautaire* українською мовою та підготовка спеціального глосарія термінів.*

Окремо розглядаються питання адаптації податкового та трудового законодавства України до норм ЄС. Наводяться приклади законодавчих змін, які спрямовані на наближення національного законодавства до європейських стандартів, включаючи впровадження спеціальних режимів оподаткування, реформування системи оподаткування тютюнових виробів, алкоголю та палива, а також інтеграцію українського ринку праці у європейський правовий простір. Підкреслюється, що хоча механічне впровадження директив ЄС не є універсальним рішенням для всіх законодавчих проблем

України, їх адаптація може сприяти підвищенню ефективності регулювання національного ринку праці та економічному зростанню.

Стаття завершується висновком про важливість гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, що сприятиме підвищенню рівня правової культури та верховенства права в Україні. Зазначено, що успішна імплементація європейських норм створить нові можливості для економічного та соціального розвитку країни, посилить правову основу для реформ та забезпечить стабільну інтеграцію України у європейський правовий простір.

***Ключові слова:** адаптація законодавства, імплементація, Європейський Союз, правові реформи, правова гармонізація, Угода про асоціацію.*

Постановка проблеми. Адаптація законодавства України до норм Європейського Союзу є важливою складовою процесу євроінтеграції, метою якої є забезпечення відповідності національного правового поля сучасним вимогам європейської системи права. Водночас цей процес стикається з рядом проблем, зокрема з необхідністю глибоких правових і інституційних реформ, удосконаленням законодавчих актів та їх гармонізацією з європейськими директивами. На цьому етапі важливо виявити основні виклики, пов'язані з адаптацією, і визначити ефективні шляхи їх подолання для досягнення стабільної правової інтеграції України в ЄС.

Ступінь дослідження. Тема імплементації європейських правових норм у законодавство України є актуальною і досліджується в контексті правових реформ, що розпочалися після підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Значну увагу цьому процесу приділяють як українські, так і міжнародні науковці. Проте вивчення окремих аспектів правозастосування та гармонізації залишається недостатнім, що потребує подальших досліджень. Дослідженням даної теми займалися такі вчені як Ковалів М. В., Тимчишин Т. М., Ніканорова О. В., Чорномаз О. Б. тощо.

Метою є аналіз процесу адаптації законодавства України до норм Європейського Союзу, виявлення основних проблем, пов'язаних з імплементацією *acquis communautaire*, та визначення шляхів

вдосконалення законодавчого процесу в контексті євроінтеграції України.

Виклад основного матеріалу. Адаптація законодавства України до норм Європейського Союзу є ключовим етапом на шляху до євроінтеграції. Цей процес вимагає глибокої модернізації національного законодавства, спрямованої на його гармонізацію з європейськими правовими стандартами. Угода про асоціацію між Україною та ЄС, підписана у 2014 році, визначила чіткі напрямки співробітництва, зокрема у сфері правового регулювання, що є передумовою для інтеграції України у внутрішній ринок Європейського Союзу. Водночас адаптація законодавства – це складний і багаторівневий процес, який вимагає не лише технічного наближення законодавчих актів до *acquis communautaire*, але й комплексного реформування правової системи України.

Важливість цього питання зумовлена необхідністю створення ефективної правової бази для підтримки соціально-економічних реформ і забезпечення належного функціонування державних інститутів у відповідності до європейських стандартів. З огляду на це, виникають численні проблеми, серед яких – забезпечення відповідності національного законодавства зобов'язанням, які випливають з міжнародних договорів, розвиток нових правових механізмів та забезпечення правозастосування на рівні, що відповідає європейським стандартам.

Однією з об'єктивних передумов розвитку відносин між Україною та Європейським Союзом стала Угода між Європейським економічним співтовариством і Європейським Співтовариством з атомної енергії та Радянським Союзом щодо торгівлі та економічного співробітництва, підписана 18 грудня 1989 року (далі – Угода 1989 року). Саме на її основі в майбутньому була створена Угода про партнерство та співробітництво.

Хоча Угода 1989 року не сильно відрізнялась від інших двосторонніх торговельних договорів між ЄС та СРСР, більшість її положень залишалися подібними. Саме з цієї угоди почалося інституціоналізоване економічне співробітництво між Україною та ЄС. Угода, укладена на десять років, стала першим кроком у встановленні торговельно-економічних відносин між сторонами.

Документ поширювався на торгівлю всіма товарами, окрім текстильної продукції, сталі та морепродуктів, але не передбачав надання торговельних преференцій. Основні принципи співробітництва включали режим найбільшого сприяння, поступову ліквідацію кількісних обмежень та диверсифікацію торгівлі. Ця угода заклала правові основи для розвитку економічних відносин між Україною та ЄС до набуття чинності у 1996 році Тимчасовою угодою між ЄС і Україною. [1, с. 185]

У відносинах між Україною та Європейським Союзом у період з 1991 по 1994 роки відбувався процес пошуку оптимальної моделі співпраці, зокрема шляхом визначення пріоритетних напрямів розвитку двосторонніх взаємин. Офіційне визнання основ зовнішньої політики України було зафіксоване в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року, яка стала першою законодавчою основою для формування відносин між Україною та ЄС.

Наступним важливим кроком на цьому шляху стало ухвалення Верховною Радою УРСР постанови "Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин" 25 грудня 1990 року. Відповідно до цієї постанови, Рада міністрів УРСР мала вживати заходів щодо забезпечення участі України в загальноєвропейських процесах та інтеграції до європейських структур. Проте, з точки зору змісту, постанова не вийшла за межі положень Декларації, оскільки не містила чіткого визначення форм і методів участі України в цих процесах та структурах. [1, с. 186]

Подальший розвиток діалогу між Україною та Європейським Союзом у форматі двостороннього співробітництва базувався на досягнутих конкретних домовленостях між сторонами. Від 1992 року спостерігається поступове поживлення відносин, що стало можливим завдяки першій зустрічі на найвищому рівні між представниками України та ЄС, за участі Леоніда Кравчука та Жака Делора, голови Європейської комісії. Найважливішим результатом цієї зустрічі, відображеним у спільній заяві від 14 вересня 1992 року, було взаємне погодження щодо заміни Угоди 1989 року на Угоду про партнерство та співробітництво. Це фактично стало реалізацією ініціативи Європейської комісії, сформульованої ще в січні 1992 року, яка передбачала розробку нової угоди з урахуванням змінених політичних та економічних умов.

Вперше після проголошення незалежності України на порядку денному відносин із ЄС постала можливість реформування правової основи двосторонніх відносин через розробку нової угоди, яка згодом отримала назву Угода про партнерство та співробітництво. У жовтні 1992 року Комісія ЄС отримала від Ради мандат на

початок переговорів з Україною та іншими країнами (Росія, Білорусь, Казахстан) щодо угод про партнерство та співробітництво з детальним визначенням галузей співпраці. [1, с. 189]

До початку офіційних переговорів між Україною та ЄС щодо Угоди про партнерство та співробітництво, які стартували 23-24 березня 1993 року, в Україні не було належно оформленого законодавства, що регламентувало зовнішньополітичний курс, особливо в контексті відносин із ЄС. Незважаючи на те, що контакти між Україною та ЄС вже існували і мали різну інтенсивність, правова база для цих відносин була відсутня (окрім загальних положень декларації про державний суверенітет та акту проголошення незалежності України). У зв'язку з цим прийняття Верховною Радою постанови «Про основні напрямки зовнішньої політики України» 2 липня 1993 року відбулося з певною затримкою, що знизило її вплив. По суті, ця постанова лише адаптувала положення до вже існуючих реалій відносин між Україною та ЄС, оскільки розробка Угоди про партнерство і співробітництво передувала її ухваленню.

Стратегія інтеграції України до ЄС визначила важливими завданнями розвиток європейської культурної ідентичності в Україні та інтеграцію до загальноєвропейського освітнього, наукового та технічного простору. Для реалізації цієї мети необхідно було усунути обмеження на контакти, обміни та поширення інформації, а також залучити українських науковців і фахівців до загальноєвропейських програм наукових досліджень. [1, с. 190]

Стратегія інтеграції України до ЄС визначила ключовими напрямками європейської інтеграції розвиток європейської культурної ідентичності в Україні, а також інтеграцію в загальноєвропейський освітній, науковий та

технічний простір. Для досягнення цієї мети необхідно було усунути ключові обмеження на контакти, обміни та поширення інформації, зокрема шляхом залучення українських науковців і фахівців до європейських наукових програм. [2, с. 648]

Таким чином, у 1990–1994 роках спостерігався початковий етап розвитку відносин між Україною та ЄС, який передував формуванню інтеграційних зв'язків, започаткованих підписанням Угоди про партнерство і співробітництво в 1994 році. Діалог між сторонами, закріплений у рамках цієї угоди, став для України наслідком уповільнення інтеграційного процесу до ЄС. Угода про партнерство та співробітництво проклала шлях до нового етапу у взаєминах між Україною та ЄС, що відклало питання членства на невизначений термін. [1, с. 191]

Адаптація законодавства України до норм Європейського Союзу – це процес гармонізації українських законів та інших нормативно-правових актів з *acquis communautaire*, правовою системою ЄС. Однак цей процес включає не лише покращення чинного законодавства, але й розробку нових проектів нормативних актів з урахуванням вимог ЄС. *Acquis communautaire* охоплює не лише закони, ухвалені в рамках трьох основних напрямків діяльності ЄС – Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики і політики безпеки, а також Співробітництва в сфері юстиції та внутрішніх справ, але й ширший спектр норм і стандартів. Європейське співтовариство, зі свого боку, утворилося на базі Європейського Економічного Співтовариства, Європейського об'єднання вугілля та сталі та Європейського співтовариства з атомної енергії.

Для ефективної реалізації процесу адаптації було необхідно створити інституційний механізм, що забезпечує координацію і контроль цього процесу.

Впровадження такого механізму фактично почалося з набуттям чинності Угодою про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС, стаття 51 якої накладає на Україну зобов'язання щодо поетапного приведення національного законодавства у відповідність до норм ЄС у визначених сферах.

Відомо, що *acquis communautaire*, окрім джерел права ЄС, включає також низку правових актів, які не мають обов'язкової сили, доктринальні концепції, рішення Суду Європейського Союзу, рекомендації та угоди, зокрема в межах Європейської політики сусідства. Ці елементи виникли в процесі розвитку європейських інтеграційних об'єднань і повинні безумовно прийматися як державами-членами, так і країнами, які прагнуть вступити до ЄС. [3, с.7]

Перші кроки у створенні інституційного механізму для адаптації законодавства України до норм ЄС були зроблені шляхом прийняття постанови Кабінету Міністрів України "Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС". Згідно з цією постановою, Міністерству юстиції було доручено координувати діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, відповідальних за адаптацію національного законодавства до норм ЄС. Для сприяння взаємодії між цими органами при Мін'юсті було створено Міжвідомчу координаційну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Крім того, для підвищення якості підготовки проєктів нормативно-правових актів з урахуванням світового досвіду, при Мін'юсті було засновано Центр порівняльного права.

Модель адаптації законодавства, створена в Україні, значною мірою нагадувала польську. По-перше, обидві країни поклали відповідальність за адаптацію на галузеві міністерства та інші органи

виконавчої влади. По-друге, в обох державах була запроваджена система планування, координації та контролю за процесом нормотворчості й адаптації. Проте між українською та польською моделями є вагомі відмінності. Найважливішою з них є різниця у статусі та змісті угод, укладених між Польщею та ЄС, та між Україною і ЄС.

Згідно з Програмою, головним органом, відповідальним за реалізацію політики адаптації законодавства, визначено Міністерство юстиції України, що було закріплено Указом Президента. Мін'юст, у межах своїх повноважень, зобов'язаний проводити експертизу проєктів законів та нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis communautaire* у тих сферах, які регулюються правом Європейського Союзу. Крім того, міністерство організовує підготовку щорічних планів заходів, здійснює моніторинг виконання Програми, а також забезпечує науково-експертну, аналітичну, інформаційну та методологічну підтримку процесу адаптації. Важливою функцією Мін'юсту є переклад актів *acquis communautaire* українською мовою та підготовка спеціального глосарія термінів.

Ключовим аспектом правової реформи та інтеграції України до ЄС є розробка і реалізація Загальнодержавної програми з адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу (надалі - Загальнодержавна програма), а також створення дієвого механізму для її втілення.

Загальнодержавна програма являє собою сукупність взаємопов'язаних заходів, спрямованих на гармонізацію українського законодавства із законодавством ЄС. Вона орієнтована на впровадження державної політики, розробку сучасної правової системи в Україні через вдосконалення правотворчої діяльності органів влади, а також запровадження системи планування,

координації та контролю процесу адаптації законодавства.

Основною метою цієї програми є створення умов для законодавчого забезпечення майбутнього вступу України до Європейського Союзу.

До головних завдань програми належать: приведення законодавства України у відповідність до міжнародних зобов'язань, зокрема до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС від 1994 року та інших угод, що регламентують співпрацю з Європейським Союзом; поступова гармонізація українського законодавства із законодавством ЄС; забезпечення якісної підготовки нормативно-правових актів, які відповідають європейським стандартам; створення законодавчого механізму адаптації, що охоплює етапи, цілі та ресурси для процесу гармонізації, включно з фінансовим, інформаційним, науковим і кадровим забезпеченням.

Інші завдання передбачають координацію дій органів державної влади в процесі адаптації, вдосконалення планування нормотворчої роботи, розробку єдиних стандартів для підготовки нормативно-правових актів, покращення інформаційного і кадрового забезпечення, а також підвищення кваліфікації працівників державних органів, зокрема щодо знання офіційних мов країн-членів ЄС. [4]

Адаптація законодавства України здійснюється з метою забезпечення його відповідності міжнародним зобов'язанням, зокрема Угоді про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами від 14 червня 1994 року, а також іншим угодам, що регулюють співпрацю з Європейським Союзом (ЄС). Це також включає розвиток національного законодавства шляхом його

гармонізації із законодавством ЄС і створення правової основи для інтеграції України до ЄС.

В процесі адаптації законодавства передбачено такі ключові завдання: правове забезпечення інтеграції України до ЄС, аналіз чинних законів України щодо відповідності нормам ЄС, підготовка пропозицій щодо внесення змін або розробки нових актів, обґрунтування найкращих шляхів гармонізації, а також консультації з міжнародними експертами для впровадження юридичної термінології ЄС в українське законодавство. Одним із важливих аспектів є проведення наукових досліджень щодо процесів уніфікації європейського права.

Адаптація має два основних аспекти:

1. формальний – приведення українського законодавства у відповідність до права ЄС;
2. правозастосовний – розробка механізмів для ефективного впровадження адаптованих норм.

Зокрема, адаптація податкового законодавства України до стандартів ЄС відбувалась у кілька етапів, зокрема через ухвалення ряду законів у 2003-2004 роках, які сприяли зближенню систем оподаткування. Зміни стосувались впровадження змішаної системи оподаткування тютюнових виробів, введення акцизних складів та спеціальних режимів оподаткування, що відповідають нормам ЄС та СОТ. Протягом 2008-2013 років відбулося прийняття низки нормативних актів, які наблизили акцизні ставки на алкоголь, тютюн та дизельне паливо до європейських стандартів. Також впроваджено норми для контролю за трансфертним ціноутворенням та інших елементів міжнародної податкової політики.

Значним кроком у процесі адаптації податкового законодавства України до норм Європейського Союзу стало ухвалення Закону України від 25 березня 2005 року №2505, яким були внесені зміни до Закону

"Про Державний бюджет України на 2005 рік" та інших законодавчих актів. Ці зміни створили передумови для економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності державної економіки, а також наблизили Україну до виконання заходів, пов'язаних зі вступом до Світової організації торгівлі, зокрема щодо вирішення питань переговорного процесу. Одним із результатів стало скасування пільгових ставок на етиловий спирт, який використовувався в лікувальних процесах, у виробництві спиртового оцту, лікарських засобів та неденатурованого технічного спирту.

Було також усунуто дискримінацію щодо підприємств з іноземними інвестиціями шляхом скасування заборони використання ними податкових векселів для операцій з ввезення товарів. У рамках приведення національного законодавства у відповідність із вимогами угод СОТ та подальшої інтеграції до ЄС, 17 листопада 2006 року було ухвалено Закон №374 "Про внесення змін до деяких законів України" стосовно плати за ліцензії та акцизного збору на виробництво спиртів, алкогольних напоїв і тютюнових виробів.

Крім того, 19 лютого 2007 року Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію реформування податкової системи, визначивши ключові завдання, напрями та етапи її модернізації. У 2008 році було ухвалено кілька законів, які наблизили ставки акцизного збору до рівнів, передбачених директивами ЄС. Закони від 31 березня 2009 року №1201 та №1202 внесли зміни до законодавства, що дозволило гармонізувати ставки оподаткування тютюнових виробів, алкогольних напоїв і дизельного палива з європейськими нормами.

Податковий кодекс України було прийнято 2 грудня 2010 року (Закон України №2755). У 2012 році були внесені подальші зміни до цього кодексу згідно із Законом

України №4834, який вдосконалив процедури реєстрації платників ПДВ та анулювання такої реєстрації. У липні 2013 року було ухвалено Закон України №408, який імплементував рекомендації ОЕСР щодо контролю за ціноутворенням у трансфертних операціях між пов'язаними особами, а також запровадив механізми міжнародного контролю, зокрема щодо операцій із контрагентами, зареєстрованими в офшорних зонах.

Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року не містить окремого розділу, присвяченого адаптації законодавства про державну службу. Вказано лише, що на першому етапі виконання Програми потрібно створити систему навчання та підвищення кваліфікації державних службовців у галузі європейського права, зокрема розробити та затвердити відповідні навчальні програми. Таким чином, Програма охоплює процеси адаптації лише в межах пріоритетних сфер, визначених у ст. 51 УПС. Крім того, Програма не містить конкретного переліку заходів з адаптації, що робить її нетиповою для подібних документів. [5]

Варто зазначити, що Угода про партнерство і співробітництво (УПС) не обмежує гармонізацію законодавства лише окремими галузями права. Це вказує на те, що в багатьох країнах, які раніше були кандидатами на вступ до ЄС, національні програми прийняття *acquis* включають, крім пріоритетних сфер, зазначених у ст. 51 УПС, також заходи з реформування державної служби в контексті європейського вибору.

Перше серйозне прагнення створити державну службу за європейськими стандартами було зафіксовано в Концепції адміністративної реформи в Україні ще у 1998 році. У подальші роки було ухвалено низку

законодавчих актів, які окреслювали кроки для розвитку державної служби, включно з адаптацією її законодавства до європейських стандартів. Серед найважливіших нормативних документів можна виділити: Програму інтеграції України до ЄС, затверджену Указом Президента №1072/2000 від 14 вересня 2000 року; Указ Президента «Про Стратегію реформування системи державної служби» від 14 квітня 2000 року; Указ Президента «Про концепцію адаптації інституту державної служби до стандартів ЄС» від 5 березня 2004 року; Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку державної служби на 2005–2010 роки» від 8 червня 2004 року №746; Указ Президента «Про Концепцію розвитку законодавства про державну службу» від 20 лютого 2006 року.

За висновками Комісії «Блакитна стрічка», що працює в Україні за підтримки ПРООН, у 2004 році були зроблені важливі заяви та ухвалені стратегічно значущі документи в сфері державної служби. Однак, ні Стратегія реформування державної служби, ні Концепція її адаптації до стандартів ЄС не призвели до суттєвих змін. Ці документи не вплинули на ефективність роботи уряду, оскільки не було здійснено чіткого розмежування між політиками та державними службовцями.

Адаптація трудового законодавства України до законодавства ЄС є необхідністю, зумовленою не лише прагненням держави до членства в Європейському Союзі, а й недосконалістю чинного трудового законодавства України. Воно не завжди відповідає сучасним вимогам та не забезпечує повний захист інтересів суб'єктів трудових правовідносин. Хоча Директиви ЄС не є універсальним інструментом для розв'язання всіх законодавчих проблем України, їх механічне впровадження не гарантує якісного регулювання національного ринку праці.

Проте адаптація до європейських стандартів може сприяти реформуванню ринку праці України та розкриттю його потенціалу. Відповідно, український законодавець має докласти значних зусиль, щоб трудова політика країни відповідала найкращим європейським зразкам.

На сьогодні Україна ратифікувала менше половини обов'язкових для країн-членів ЄС європейських конвенцій у сфері праці. Також бракує перекладів багатьох міжнародно-правових актів українською мовою. Від початку курсу на євроінтеграцію інституційно-правове забезпечення адаптації трудового законодавства зазнало значних змін. Важливим кроком у цьому процесі стало ратифікування європейських стандартів, зокрема Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та Європейської соціальної хартії. Це дозволило наблизити національне трудове законодавство до норм ЄС.

У травні 2022 року Україна отримала статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. Для відповідності стандартам ЄС необхідно провести низку реформ у ключових сферах. У жовтні Європейська комісія планує провести аналіз цих реформ, і за умови позитивної оцінки буде дано дозвіл на початок переговорів про вступ. Україна висловлює сподівання, що це відбудеться до кінця 2023 року.

Зовнішня інтеграція України у світову економіку є ключовою для розвитку національної економіки. Держава прагне створити умови для полегшення доступу до міжнародних ринків та забезпечення стабільних торговельних потоків, підвищуючи конкурентоспроможність своєї продукції. Угода про асоціацію з ЄС відкриває нові можливості для співпраці, маючи на меті створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ЗВТ) та поступову інтеграцію України в єдиний

європейський ринок. Згідно зі стратегією євроінтеграції України, процес адаптації національного законодавства до норм ЄС передбачає його зближення з сучасною європейською правовою системою. Це сприятиме розвитку політичної, підприємницької, соціальної та культурної активності громадян, стимулюватиме економічне зростання держави в контексті ЄС і покращить рівень життя населення. Імплементация норм європейського законодавства, передбачена економічною частиною Угоди про асоціацію (УА), є ключовою для проведення реформ, адже вона може стати основою для нової моделі соціально-економічного розвитку України. Тому під час розробки концепцій і програм секторальних реформ необхідно одразу враховувати вимоги основних директив ЄС, гармонізація з якими передбачена угодою. [7, с 189]

Поглиблена та всеосяжна зона вільної торгівлі (ПВЗВТ) має бути створена протягом десяти років з моменту набуття чинності УА. Для її функціонування Україна повинна впровадити близько 200 нормативно-правових актів, міжнародних угод і стандартів ЄС. У 2015 році передбачалося використати час для підготовки та обговорення законопроектів, що гармонізують національне законодавство з основними директивами ЄС у ключових сферах торгівлі. [7, с. 189].

Процес гармонізації охоплює всі правові сфери, визначені Угодою про партнерство і співробітництво, з акцентом на ті, які сприяють посиленню економічних зв'язків між Україною та країнами ЄС. Протягом тривалого часу в Україні здійснюються заходи з інтеграції у європейський правовий простір та виконання взятих зобов'язань за цією угодою. Президент України видав низку указів, зокрема: «Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та

співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством» від 24 лютого 1998 року № 148; «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 року № 615; та «Про заходи щодо вдосконалення нормотворчої діяльності органів виконавчої влади» від 9 лютого 1999 року № 145. Ці правові акти заклали основу для всебічної підтримки процесу адаптації.

Аналіз процесу наближення українського законодавства до норм ЄС дає змогу виявити актуальні проблеми та визначити шляхи підвищення його ефективності. Адаптація законодавства відбувається паралельно з правовою реформою в Україні. Держава повинна оновлювати свої правові норми відповідно до міжнародних стандартів, оскільки вони поки що не повною мірою присутні в правовій системі. Чинна законодавча база України часто суперечлива та нестабільна, що робить її недосконалою. При цьому ЄС приділяє особливу увагу якості правових актів. Рада ЄС прийняла рішення щодо правил їх підготовки, які вимагають чіткості, однозначності, уникнення надмірних скорочень, жаргону та складних посилань на інші тексти.

Україні також необхідно враховувати економічні, політичні та соціальні наслідки ухвалення законодавчих актів, гармонізованих із правовими вимогами ЄС. Проблема недосконалості та суперечливості нормативно-правових актів негативно впливає на реалізацію прав та обов'язків громадян, а також уповільнює правовий розвиток держави. Один із шляхів вирішення цієї проблеми полягає у законодавчому врегулюванні процесу нормотворчості та забезпеченні дотримання принципу законності як основного в нормотворчому процесі. [7, с 191].

Отже, процес адаптації законодавства України до норм Європейського Союзу є надзвичайно важливим для інтеграції країни у європейський правовий та економічний простір. Як показало дослідження, цей процес не обмежується лише приведенням національних законодавчих актів у відповідність до *acquis communautaire*, але й охоплює глибокі структурні реформи, які сприяють модернізації української правової системи та державних інститутів. Важливу роль у цьому відіграє забезпечення ефективної взаємодії між державними органами, міжнародними експертами та громадянським суспільством для досягнення поставлених цілей.

Адаптація законодавства України стикається з низкою викликів, серед яких нестабільність законодавчої бази, неузгодженість норм, а також недостатній рівень підготовки кадрів, які б могли забезпечити ефективне впровадження європейських стандартів. Попри це, державі вдалося закласти важливі основи для впровадження реформ, що стало можливим завдяки прийняттю ключових нормативно-правових актів, створенню спеціальних органів, які координують процес адаптації, та виконанню міжнародних зобов'язань.

Для подальшого успішного впровадження європейських норм необхідно зосередитися на підвищенні якості законодавства, його стабільності та послідовності, вдосконаленні механізмів правозастосування, а також на підготовці кадрів, які зможуть реалізувати ці реформи на практиці. Гармонізація законодавства України з європейськими стандартами не тільки відкриє нові можливості для економічного та соціального розвитку, але й сприятиме підвищенню рівня правової культури та верховенства права в державі.

Література:

1. Ковалів М. В., Тимчишин Т. М., Ніканорова О. В. Основи права Європейського Союзу: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 212 с.
2. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз історія і засади функціонування. К. Знання, 2012. 759 с.
3. Смирнова К. В. Джерела права Європейського Союзу : дис. канд. юрид. Наук. 12.00.11 Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2005.
4. Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 21.11.2002 р. № 228-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-15#Text> (дата звернення: 11.09.2024).
5. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 16.09.2024).
6. І. С. Жданова, Державне управління: удосконалення та розвиток № 4, 2011 Смирнова К. В. Джерела права Європейського Союзу : дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2005.
7. Чорномаз О. Б. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. О. Б. Чорномаз. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки. 2016. № 845. С. 188-192.

References:

1. Kovaliv M. V., Tymchyshyn T. M., Nikanorova O. V. *Osnovy prava Yevropeiskoho Soiuzu: navchalnyi posibnyk*. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2020. 212 s.
2. Kopiika V. V., Shynkarenko T. I. *Yevropeyskyi Soiuz istoriia i zasady funktsionuvannia*. K. Znannia, 2012. 759 s.
3. Smyrnova K. V. *Dzherela prava Yevropeiskoho Soiuzu* : dys. kand. yuryd. Nauk.

12.00.11 Kyivskiy natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. K., 2005.

4. Pro Kontseptsiuu Zahalnoderzhavnoi prohramy adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu : Zakon Ukrainy vid 21.11.2002 r. № 228-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-15#Text> (data zvernennia: 11.09.2024).

5. Pro Zahalnoderzhavnu prohramu adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu : Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 № 1629-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (data zvernennia: 16.09.2024).

6. I. S. Zhdanova, Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok № 4, 2011 Smyrnova K. V. Dzherela prava Yevropeiskoho Soiuzu : dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.11. Kyivskiy natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. K., 2005.

7. Chornomaz O. B. Problemy adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu. O. B. Chornomaz. Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnik". Seriia : Yurydychni nauky. 2016. № 845. S. 188-192.

Lisna I. Implementation of european legal standards in the legislation of ukraine. - Article

The article examines the process of adaptation of national legislation to the norms of the European Union as a key component of European integration.

The work analyzes the complex and multi-level process of adaptation, which covers not only the technical approximation of legislative acts, but also systemic reforms of the legal system and state institutions. The importance of creating an effective legal framework for supporting socio-economic reforms is emphasized, ensuring the functioning of state institutions in accordance with European standards and developing trade and economic relations between Ukraine and the EU.

We considered the prerequisites and historical stages of the formation of relations between Ukraine and the EU beginning from 1989. The Partnership and Cooperation Agreement are analyzed, as well as the period of formation of bilateral relations in 1991-1994, emphasizing the importance of legal documents that fix Ukraine's course on European integration. The author also points to the gradual intensification

of relations with the EU and the formation of a legal basis for further cooperation.

The article details the key tasks and problems of adapting Ukrainian legislation to EU norms. Among the main challenges are: instability of the legislative framework, inconsistency of norms, lack of a comprehensive institutional mechanism for coordination and control of this process. The need for a systematic approach to the implementation of European standards is indicated, which includes the modernization of national legislation, the development of new legal mechanisms and ensuring a high level of law enforcement.

*Special attention was paid to the creation of an institutional mechanism for adaptation, which includes the coordination of the activities of ministries and other executive authorities. The role of the Ministry of Justice of Ukraine and the creation of the Interdepartmental Coordination Council on Adaptation of Ukrainian Legislation to EU Legislation are analyzed. It is noted that an important function is also the translation of *acquis communautaire* acts into Ukrainian and the preparation of a special glossary of terms.*

The issues of adaptation of tax and labor legislation of Ukraine to EU norms are considered separately. Examples of legislative changes aimed at bringing national legislation closer to European standards are given, including the introduction of special taxation regimes, reforming the system of taxation of tobacco products, alcohol and fuel, as well as the integration of the Ukrainian labor market into the European legal space. It is emphasized that although the mechanical implementation of EU directives is not a universal solution for all legislative problems of Ukraine, their adaptation can contribute to increasing the efficiency of regulation of the national labor market and economic growth.

The article concludes the importance of harmonizing Ukrainian legislation with European standards, which will contribute to raising the level of legal culture and the rule of law in Ukraine. It was noted that the successful implementation of European norms will create new opportunities for the economic and social development of the country, strengthen the legal basis for reforms and ensure the stable integration of Ukraine into the European legal space.

Keywords: *adaptation of legislation, implementation, European Union, legal reforms, legal harmonization, Association Agreement.*

Авторська довідка:

Лісна Іванна Стефанівна – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та теорії держави і права

Чорноморського національного університету імені Петра Могили, м. Миколаїв, вул. І -Воєнна, 2, +380 67 979 54 43, ivanna.lisna@chmnu.edu.ua, Імплементация європейських правових норм у законодавство України.

Стаття надішла до редакції 26 вересня 2024 року

УДК 340.13:327.39](4-6ЄС:477)

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-164-176>

**ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ У СВІТЛІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ:
ДОСВІД ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПИ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Нестерович В.Ф., Антоненко М.І.

**DECENTRALIZATION IN THE LIGHT OF EUROPEAN INTEGRATION:
EXPERIENCE OF SELECTED EUROPEAN COUNTRIES FOR UKRAINE**

Nesterovych V.F., Antonenko M.I.

Статтю присвячено висвітленню досвіду деяких країн-членів Європейського союзу у сфері проведення реформ децентралізації. У світлі інтеграції України до Європейського Союзу, тема децентралізації набуває особливої актуальності, адже успішне впровадження цієї реформи є однією з ключових умов для гармонізації українського законодавства та управлінської системи з європейськими стандартами.

У дослідженні аналізується досвід децентралізації в чотирьох країнах Європи: Італії, Іспанії, Польщі та Франції. Італія представлена як приклад країни, де регіональна автономія є важливим елементом державного устрою. Здійснення реформ децентралізації у цій країні було спрямоване на посилення ролі регіонів у прийнятті рішень, що, однак, призвело до певної нерівномірності в розвитку різних регіонів. Іспанія, зі своєю унікальною системою автономних спільнот, ілюструє, як децентралізація може бути інструментом для збереження національної єдності, незважаючи на наявність значних регіональних відмінностей та сепаратистських тенденцій.

Польща, яка пройшла через масштабні реформи після 1989 року, є зразком країни, яка успішно інтегрувала децентралізацію у свою політичну систему. Польський досвід показує, як радикальні зміни у державному управлінні можуть сприяти економічному зростанню та зміцненню демократичних інститутів. Франція, на відміну від Польщі, демонструє поступовий підхід до децентралізації, орієнтований на збереження централізованого управління з одночасним збільшенням повноважень місцевих органів влади. Це дозволяє Франції підтримувати баланс між централізацією та децентралізацією, забезпечуючи стабільність і ефективність державного управління.

Аналізуючи ці приклади, автори статті роблять висновок про те, що досвід європейських країн може бути корисним для України в контексті її євроінтеграційних прагнень. Зокрема, підкреслюється необхідність врахування українських національних особливостей при адаптації європейських моделей децентралізації. Автори вважають, що Україні необхідно врахувати досвід країн Європи та створити підстави для вдосконалення процесу децентралізації в Україні, зокрема щодо зміцнення фінансової спроможності місцевих громад, розширення їхніх повноважень та покращення механізмів контролю і підзвітності. Стаття також акцентує увагу на важливості забезпечення збалансованого підходу до децентралізації, що дозволить уникнути загроз територіальній цілісності та національній єдності України.

Ключові слова: децентралізація, євроінтеграція, органи місцевого самоврядування, міжнародний досвід.

Постановка проблеми. 21 червня 2024 р. Рада Євросоюзу схвалила переговорну рамку для України і 25 червня 2024 р. у Люксембурзі розпочалася перша міжурядова конференція між ЄС та Україною на якій офіційно було оголошено про початок переговорів про вступ до Євросоюзу. У подальшому Україна сподівається отримати схвальний висновок Єврокомісії щодо успішного завершення переговорів та відповідності критеріям вступу до ЄС. Висновок Єврокомісії стане підставою до прийняття рішення про підписання Угоди про вступ України до ЄС та ратифікації парламентами держав-членів ЄС угоди щодо набуття Україною повноправного членства в Євросоюзі. На конференції Люксембурзі Голова Ради ЄС Ада Лябіб підкреслила, що «...активна участь громадянського суспільства в процесі реформ залишається важливою для досягнення успіху. Ми вітаємо чітку рішучість України просуватись у програмі реформ ЄС, особливо в нинішньому складному контексті, створеному загарбницькою війною Росії, і очікуємо на подальшу політичну рішучість щодо ретельного та енергійного проведення необхідних реформ» [1].

Серед необхідних для вступу до ЄС реформ, які потрібно провести в Україні – реформа децентралізації, основні етапи якої були реалізовані в Україні перед початком збройної агресії з боку РФ у 2022р. Аналізуючи реформу децентралізації в Україні Єврокомісія відмітила значні успіхи нашої країни в реалізації реформи та ефективність функціонування органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. В результаті реформи завершилася територіальна децентралізація - утворено 1469 територіальних громад та 136 районів. Наразі реформа децентралізації потребує удосконалення з урахуванням викликів, спричинених збройною агресією та

окупацією окремих територій держави і удосконалення законодавчих засад у відповідності до рекомендації, наданих Європейською комісією. 8 листопада 2023 опубліковано перший Звіт про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС, який містив ряд рекомендацій щодо проведення реформ, у тому числі реформи децентралізації [2]. У першому Звіті Єврокомісія зазначила як позитивні так і негативні аспекти реформи децентралізації в Україні. Зокрема була відмічена відсутність чіткого визначення критеріїв для створення військових адміністрацій – Єврокомісія ставить під сумнів доцільність створення військових адміністрацій на територіях далеких від ведення бойових дій - та розмежування повноважень центральної та місцевої влади. Необхідним є прийняття закону щодо встановлення підстав та критеріїв здійснення нагляду за законністю рішень органів місцевого самоврядування з боку центральних органів влади. До проблемних питань віднесені низка бюджетна прозорість і відкритість формування бюджету в Україні; низька практична обмеженість запровадження базових механізмів управлінської відповідальності центральних органів влади; недостатньо ефективною є спроможність Уряду України у розробці політик з децентралізації на основі фактів, а пояснювальні записки, які супроводжують законодавчі пропозиції, часто не відповідають необхідним стандартам [3].

З метою виконання рекомендації наданих у першому Звіті, 9 лютого 2024 р. Кабінет Міністрів України затвердив План заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року [4]. 24 квітня 2024 р. Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції Секретаріату Кабінету Міністрів

України надав Європейській Комісії перший Звіт України щодо виконання рекомендацій у сфері реформ, визначених для України у Звіті про прогрес України в межах Пакета розширення ЄС 2023 року. Наразі восени 2024 р. Україна очікує на другий Звіт про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС, у якому буде надана оцінка проведеним заходам та нові рекомендації.

Про побудову ідеальної моделі децентралізації не заявляла жодна країна, не дивлячись на значний історичний досвід розбудови демократичних моделей управління. Але досвід держав, що провели такі реформи безумовно заслуговує на увагу і особливо корисним для України є досвід держав-учасниць ЄС.

Зміна підходу до формування побудови взаємодії між органами публічної влади, зокрема між органами місцевого самоврядування й органами виконавчої влади в останні десятиліття визначили тенденцію адміністративно-правових реформ у державах Центральної й Східної Європи, які на сьогодні є членами ЄС. Від початку 90-тих років ХХ ст. шлях до децентралізованої моделі управління розпочали такі країни, як: Польща, Чехія, Угорщина, країни Балтії, які знаходилися в подібних з Україною історичних, політичних, економічних умовах. Водночас, згадані держави при проведенні реформ орієнтувалися на сталий досвід подібного реформування, які мали держави Центральної Європи - Франція, Іспанія, Італія, Німеччина. Запозичення найкращих практик з децентралізації та пристосування їх до національних систем державного управління допомагає уникнути недоліків, прогалин та колізій, які обов'язково виникають в процесі здійснення реформи децентралізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз процесів та особливостей розбудови моделей децентралізованого управління, форм територіальної

децентралізації, розподілу повноважень та створення механізмів взаємодії і контролю між органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування в країнах Європи присвяти свої наукові праці такі вітчизняні дослідники, як: С. В. Глизнер, В. П. Грובה, М. В. Зайцева, А. О. Касич, Ю. Ю. Курілов, О. Д. Лазор, Я. В. Мельник, А. С. Петрушко, Г.В. Татаренко, А.С. Чиркін тощо. Проте, різноманіття відносин у сфері децентралізації влади, потребує комплексного аналізу вищезгаданої проблематики та особливостей застосування актів ЄС, котрі закріплюють концептуальні засади процесів децентралізації в державах-членах ЄС.

Мета наукової статті – теоретичне дослідження досвіду держав-членів ЄС щодо здійснення реформи децентралізації, задля розробки практичних рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання питань організації та здійснення місцевого самоуправління в Україні.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні», децентралізація є процесом розподілу функцій і повноважень від центрального управління й складається з двох елементів: адміністративного та політичного, а також двох рівнів: територіального – перенесення частини владних повноважень від центрального міста до інших територій, й функціонального – передачі відповідного обсягу повноважень й вирішення питань зі сторони головного органу будь-якого міністерства, служби чи департаменту Кабінету Міністрів України до посадових осіб нижчих рівнів органів публічної влади [5, с. 37]. Основним завданням децентралізації є перехід від централізованої моделі управління в державі, розвиток спроможностей місцевого самоврядування й побудова ефективних

елементі в системі територіальної організації влади в Україні, цілковите виконання норм «Європейської хартії місцевого самоврядування», важливих принципів, як-от: субсидіарності, фінансової самодостатності місцевого самоврядування, повсюдності тощо [6, с. 72]. Реформа децентралізації формує автономію областей відповідно до ухвалених законів, проте верховна влада контролює терміни передання та обсяг повноважень, переданий регіонам [7, с. 120]. Втім, незважаючи на надання місцевій публічній владі значного переліку повноважень, центральне із них – вирішення, які саме повноваження може виконувати місцева влада, і, водночас, в якому обсязі, має право лише загальнодержавна публічна влада.

Аналізуючи підходи впровадження децентралізації, можемо виокремити досвід Італії, Іспанії, Франції та Польщі щодо реформування системи влади, які стали взірцем для здійснення реформ децентралізації та впровадження відповідних змін в інших державах.

Італійська республіка є одним із флагманів щодо успішного впровадження децентралізації на місцевому та регіональному рівні. Правова основа децентралізації в Італії закладена в Конституції 1947 року, стаття 15 якої встановлювала особливий правовий статус областей (регіонів), які є автономними органами з власними повноваженнями і функціями відповідно до конституційних принципів. У сучасній Конституції республіки Італії статтею ст. 114 закріплено, що комуни, провінції, міста і регіони визнаються автономними утвореннями, які мають власні статuti, повноваження та функції згідно з принципами, що викладені в Конституції. Водночас, ст. 123 передбачає, що окремі області мають статuti, які відповідно до положень Конституції й законів Республіки встановлюють норми, які

регулюють внутрішню організацію області та закріплюють право ініціатив й референдумів щодо законів та іншої адміністративної діяльності області, публікація законів й обласних постанов тощо. Згадані норми Конституції Італії реалізовані в Законі «Про місцеві автономії» від 8 червня 1990 р. № 142, що регламентує статутну автономію комун і провінцій, «Закон Басаніні» № 59 від 15 березня 1997 р., що окреслює загальну децентралізацію і Закон № 112 від 31 березня 1998 р., що проводить розподіл між адміністративними функціями [8, с. 4].

Італійське реформа децентралізації передбачає три рівні місцевої ланки публічного управління – регіон (область), провінція та комуна. Першій ланці в результаті здійснення децентралізації надано достатньо широкий обсяг повноважень, а саме: право прийняття регіонального законодавства й здійснення адміністративного регулювання; право законодавчої ініціативи на національному рівні; право проведення референдумів; висування трьох делегатів для участі у президентських виборах.

Зазначений обсяг повноважень був переданий регіональним радам і комітетам, як виконавчим органам, що складаються із членів регіональної ради. Компетенція регіонів поширюється на освіту, охорону здоров'я, транспортні мережі, територіальне планування та розвиток, адміністративні послуги для промисловості та бізнесу, видатки задля їхнього надання здійснюються з регіональних бюджетів тощо. Зокрема, відповідно до власних інтересів і повноважень регіони мають можливість брати участь у програмах і проектах Європейського Союзу. Задля їхнього ефективного здійснення регіони мають забезпечуватись відповідним ресурсом: власним (зокрема, податки та інші надходження, розмір та обсяг яких має

визначатись регіональною радою), і ресурсами від рівного розподілу державного фонду на підтримку економічного прогресу й зменшення соціального й економічного дисбалансу [9, с. 156]. Важливим елементом процесу децентралізації в Італії є передача органам місцевого самоврядування окремих областей певного обсягу повноважень, що в унітарних державах надані центральним органам законодавчої або виконавчої влади (зокрема, прийняття законів), до того ж відбувались зазначені зміни на рівні конституції, деталізувались у статутах, а також затверджувалось парламентом країни; законодавчими актами ці повноваження могли тільки розширюватись (наприклад, області Сицилія, Сардинія, Трентіно-Альто Адідже, Фріулі-Венеція Джулія й Валле д'Аоста).

Провінції й комуни також мають свої ради, а виконавчими функціями в провінції наділені президент та «уряд», у комунах – мер, що обирається населенням певної адміністративно-територіальної одиниці. Основними функціями в провінціях для органів місцевого самоврядування є: територіальне планування, регулювання діяльності місцевих поліцейських органів та пожежної служби, транспортне забезпечення та реєстрація, охорона довкілля, забезпечення культурної спадщини, питання медицини й утилізація твердих побутових відходів, контроль за середньою освітою [10, с. 5]; подібний обсяг повноважень належить також муніципальним радам, які здійснюють: утвердження завдань та норм діяльності децентралізованих органів; забезпечення публічної служби щодо надання послуг населенню; запровадження та порядок стягнення податків; нагляд за здійсненням діяльності публічних комунальних закладів тощо [11, с. 17]. У провінціях та комунах, як і в областях, відсутні органи виконавчої влади, адже «уряди» (джунти) й мери здійснюють

великий обсяг делегованих функцій, як агенти центрального уряду. Водночас, мери реєструють народження, смерть, одруження й міграційні зміни, відповідають за громадський порядок, у разі надзвичайних ситуацій можуть видавати спеціальні накази у сфері охорони здоров'я, міського планування та місцевої поліції [12, с. 156].

Моделі децентралізації в Республіці Італія та в Україні мають істотні відмінності. Гаврік Р. О. серед таких відмінностей визначає наступні: в Італії децентралізація розпочалася із передачі повноважень на регіональний рівень, а місцеві громади отримали більше повноважень згодом, в Україні децентралізація розпочалася із надання значних повноважень територіальним громадам, а органи місцевого самоврядування районного та обласного рівня отримали більші повноваження згодом; в Італії на місцевий рівень були передані усі повноваження публічної влади, крім прямо зазначених в Конституції, зарезервованих за державою; частина переданих повноважень визнана як конкуруюча компетенція; в Україні було визначено перелік повноважень органів місцевого самоврядування, інші повноваження залишені за державою [13].

Досвід Італії для України є вельми корисним та має практичне значення. В березні 2021 р. Програма "U-LEAD з Європою" ("U-LEAD with Europe") розпочала реалізацію Проекту "Мости довіри", який спрямований на створення та зміцнення зв'язки між українськими громадами з муніципалітетами в ЄС. Муніципалітети Італії є активними учасниками цього проекту та надають активну підтримку українським громадам що потребують допомоги з огляду викликів збройного конфлікту в Україні. Станом на січень 2024 існує 44 міжнародних партнерства між українськими та італійськими муніципалітетами, які допомагають у пошуку фінансування та

надання інформації, правового консультування тощо. У межах проєкту, з метою взаємного навчання та отримання практичних знань, були організовані візити команд з українських міст до італійських муніципалітетів [14].

Наступною країною, що має цікавий досвід реформи децентралізації є Іспанія. Реформування влади в королівстві Іспанії розпочалася після переходу від авторитаризму до демократії та затвердження Конституції 1978 року. Основний закон передбачив утворення автономних спільнот, провінцій, а також муніципалітетів, що мали високий рівень автономії, у порівнянні із тим, що був у часи Франкістської диктатури.

Муніципальний рівень влади в Іспанії характеризується тим, що урядування забезпечується муніципальними радами, члени якої обираються безпосередньо загальним голосуванням й пропорційним представництвом, а також мерами, що обираються членами ради. Мер стає головою ради, зокрема, повністю бере участь в керівництві муніципальною владою, є очільником муніципальної поліції й має досить великий обсяг повноважень, пов'язаних із кадровими питаннями. Водночас, мер (голова) здійснює важливу функцію зв'язку із громадськістю. Окрім голів, виконавчими органами місцевого самоврядування стали муніципальні комісії, що утворюються в муніципалітетах більше 5 тис. мешканців, та можуть виникати в окремих департаментах й округах. Водночас, у деяких менших за кількістю населення сільських муніципалітетах Північної Іспанії є особлива форма прямої демократії: відкрита рада, яка є загальними зборами мешканців певного населеного пункту [9, с. 121-122].

У провінціях функціонують ради, які створюються радами муніципалітетів провінцій, зокрема, в окремих автономних

спільнотах провінційні ради обираються на основі прямих виборів, проте наділені лише представницькими повноваженнями, бо виконавчу функцію виконують губернатори, що є найвищими виконавчими посадовими особами в державній адміністрації провінцій, призначаються прем'єр-міністром за поданням міністра внутрішніх справ; також діяльність губернаторів в провінціях є безпековою, адже вони керують місцевими безпековими й поліцейськими органами та забезпечують взаємодію місцевих та центральних органів влади.

В автономних спільнотах законодавчі й виконавчі функції надаються органам місцевого самоврядування, а саме місцевим парламентам, що отримують повноваження за результатами прямих виборів; регіональним урядам, що призначаються відповідними місцевими парламентами й здійснюють виконавчу функцію з метою реалізації державної політики у сферах освіти, охорони здоров'я, інфраструктури, охорони довкілля, культури, спорту, економічного розвитку та туризму, житлового будівництва та благоустрою. Зазначений обсяг повноважень визначений у Конституції та регіональному Статуті про автономію. Водночас, у випадку, коли автономна громада не виконує свої конституційні зобов'язання або вчиняє дії проти загального інтересу нації, ці повноваження можуть тимчасово передаватись представникам місцевого уряду, якого призначає Рада міністрів за поданням прем'єр-міністра. Водночас, прем'єр-міністра проводить моніторинг дій регіонального уряду, проте у надзвичайних ситуаціях має право виконувати повноваження регіональної влади [9, с. 123-124].

Досвід реформи децентралізації в Іспанії має цікаву складову для України – наявність сепаративних тенденції та створення механізмів їх подолання. В Іспанії є регіони з сильним почуттям ідентичності та автономії,

наприклад Країна Басків і Наварра, що мають повну автономію. Саме завдяки децентралізації влади Іспанії вдалося нейтралізувати гострі прояви сепаративних рухів, зокрема так званого Каталонського сепаратизму. Наразі Баскський регіон має більшу автономію, ніж будь-який інший з 16 регіонів Іспанії, в регіоні є власна поліція, система освіти, мова, особливі фінансові відносини з центральним урядом Іспанії. Країна Басків і Наварра не отримують трансферів від центрального уряду, а навпаки – передають уряду кошти для участі у загальних витратах. Як зазначає закріплена у Конституції Іспанії регіоналізація є результатом компромісу. Результатом консенсусу стала унікальна мережа регіональних автономій, відома як «держава автономії». Регіональна автономія є прикладом ефективного вирішення етнополітичних (територіальних) конфліктів. Конституція Іспанії визнає право регіонів і національностей на автономію але проголошує «нерозривну єдність іспанської нації» (ст.2 Конституції Іспанії) [9].

Досвід Іспанії щодо прийняття рішень з питань розвитку місцевого самоврядування безумовно є корисним для України. За проектом «Мости довіри» налагоджені зв'язки між містами Новомосковськ, Кременчук та Нікополь Баскською асоціацією муніципалітетів. Баскські міста Більбао та Віторія організували збір для допомоги постраждалим під час збройної агресії РФ громадам України, в громадах Іспанії створені притулки для українських громадян. Визначаються практичні партнерства для відновлення інфраструктури України, зокрема муніципалітети Більбао, Віторія-Гастейс і Доностія-Сан-Себастьян, запропонували свій досвід в управлінні водними ресурсами, визнаючи складну ситуацію, що склалась наприклад у Нікополі [15]

Перша хвиля реформи адміністративна децентралізації у Франції відбулась у 1982 році, основою реформи є передання повноважень від префектур – органів державної виконавчої влади в системі регіонального управління - муніципалітетам, які, в свою чергу, делегували право забезпечувати послугами населення представникам бізнесу через систему контрактів, зокрема, у сфері надання комунальних послуг. Територіальним громадам - регіон, департамент, комуна, – було делеговано окремий обсяг повноважень від держави, було скасовано наглядову функцію префекта, що передавалась адміністративним судам і регіональним рахунковим палатам; було передано виконавчі функції від префектів до голів представницької асамблеї; регіони та департаменти натомість виконавчу владу передавали від представників держави (префектів) до відповідних рад територіальних громад.

Наслідком нової адміністративної реформи у Франції, яка розпочалась у 2011 році, стало об'єднання комун та передача їм більшого обсягу повноважень, а саме: з'єднання комун, територіальної юрисдикції, представницького й виконавчого органів та власного бюджету. Відповідне міжмуніципальне об'єднання сформувало міжмуніципальний представницький орган – муніципальну раду, представники якої обирали комунальну раду, а згодом їх буде безпосередньо обирати населення комуни. Міжмуніципальні ради мають велику кількість повноважень, як-от: відповідальність за планування, громадський транспорт, збір і переробку сміття, каналізацію й воду, міські дороги (окрім вулиць у містечках), будівництво шкіл, розвиток, створення промислових зон, виділення для них землі. Префект, що є представником держави, може ініціювати

додаткове об'єднання комун і створювати приводи для дискусій, хоч від префектів частково відходить компетенція щодо об'єднання комун, зокрема в питанні забезпечення правопорядку [12, с. 160]. Відповідно до закону префекти призначаються та звільняються Президентом Республіки за поданням Кабінету Міністрів. Особливість інституту префектів Франції є те, що префект є професійним державним службовцем. Він не є політичним призначенцем, винятком є польська модель представництва уряду на місцях в особі воєводи, який є політичною фігурою. Ознака професійності означає, що кандидат на посаду префекта має пройти спеціальну підготовку, мати відповідну освіту та управлінський досвід. У Франції щоб стати префектом префектом, необхідно пропрацювати щонайменше 15 років супрефектом і мати досвід роботи в міністерствах. Префект має функцію контролю за законністю рішень місцевого самоврядування - органи місцевого самоврядування надсилають прийняті рішення до префектури, префект, якщо вбачає порушення закону у них чи потенційну небезпеку для життя і здоров'я громадян, може зупинити ці рішення через адміністративний суд, але попереднього контактує щодо вирішення ситуації з органом прийняття рішення та надає можливість змінити рішення.

В Україні майбутній інститут префектів в своїй основі має саме французьку конструкцію, проект змін до Конституції України щодо децентралізації фіксує формулу призначення та звільнення префекта з посади таким чином: «Префект призначається та звільняється з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України». Інститут перфектів може з'явитися після набрання чинності змінами до

Конституції щодо децентралізації та, після ліквідації місцевих держадміністрацій.

А.С. Чиркін, аналізуючи особливості місцевого самоврядування Франції, приходять до висновку, що: «...досвід Франції у сфері місцевого управління корисним для України, адже влада Франції не пішла шляхом примусового скорочення кількості комун, а створила всі необхідні умови для добровільності таких процесів і всебічно сприяла їх об'єднанню задля організації ефективного управління. Позитивним також є те, що реформування місцевої влади у Франції відбувалось поступово й комплексно під контролем держави. Зменшення повноважень місцевої державної адміністрації супроводжувалось ростом компетенції місцевого самоврядування й збільшенням обсягу фінансових ресурсів, якими володіють комуни» [16, С.179].

Для України, у питаннях децентралізації, надзвичайно цікавим є досвід Польщі, яка історично має багато спільного з нашою державою. Як зазначає А.С. Чиркін: Польща виступає прикладом обережного, виваженого, поступового формування системи місцевого самоврядування. Геополітична близькість, співмірність територіальних і демографічних показників, а також відчутні досягнення у сфері розвитку системи місцевого самоврядування роблять її досвід найцікавішим і найціннішим для України» [17].

Адміністративно-територіальні устрої України та Польщі дуже схожі між собою, та складаються з трьох рівнів: перший рівень представлений базовою одиницею до якої входить декілька територіальних одиниць (населених пунктів) є громада (Україна) або гміна (Польща); другий рівень складає район (Україна) та повіт (Польща); третій рівень представлений областю (Україна) та воєводством (Польща). Можна зазначити, що

децентралізація в Польщі передбачала, з однієї сторони, збільшення чинних адміністративно-територіальних одиниць (наприклад, воєводства, повіти), а, з іншої сторони, створення нових (гміни) і збільшення обсягу повноважень нових (громад населених пунктів).

Процеси децентралізації в Польщі пройшли декілька етапів:

1. створення територіальних громад, тобто гмін, як правило, міст, сіл, кількох сіл чи районів міста;

2. формування повітів і воєводств, що викликало перерозподіл повноважень між центральними і місцевими органами влади, зміну процесів податкових надходжень між державним та місцевими бюджетами. Водночас, частково було збережено централізаторський погляд на призначення органів виконавчої влади на місцях, наприклад, воєвода має призначатись прем'єр-міністром Польщі за поданням Міністра публічної адміністрації, а саме органом виконавчої влади. А втім, для управління воєводством проводять вибори в сеймі; на рівні повіту діє староста та органи управління, що обираються населенням; виконавча влада у гміні реалізується виконавчою радою, на чолі якої в селі є вуйт, в селищі бурмістр селище, а в місти - мер. Характерною ознакою моделі децентралізації в Польщі є співпраця регіонів у формі утворення вільної економічної зони та забезпечення взаємною допомогою між регіонами; чітко розмежовані функції й повноваження державної та місцевої влади, зі згуртуванням головних повноважень (наприклад, щодо економічного розвитку регіонів, розпорядження бюджетними коштами та майном територіальних громад, ведення самостійного фінансового господарства, зокрема, розвиток системи забезпечення населення послугами) й

фінансового ресурсу на рівні гміни [12, с. 159].

Наразі Польща продовжує удосконалювати та підсилювати окремі сфери децентралізації влади, особливо звертаючи увагу на подолання тих складнощів та недоліків, що проявилися на першому етапі реформи. Наприклад - проблеми у фінансовій сфері щодо створення чіткої системи місцевих податків на усіх рівнях. До проблемних аспектів належать також питання якості послуг, які надаються публічною адміністрацією. Слід зазначити, що Україна має подібні проблеми. Зокрема слушною є думка, що децентралізація в Україні є насправді «віртуальним обманом, під яким влада створює ілюзію активної реформаторської діяльності. Насправді ж на місцях відбулася лише зміна адміністративно-територіального устрою, а централізація фінансів навіть посилилася» [18, с. 170].

Висновки. У результаті здійсненого аналізу міжнародного досвіду децентралізації й змін підходів до реформування місцевих органів публічної влади можемо дійти до наступних висновків.

Італія а Іспанія запровадили моделі децентралізації, що передбачають створення трьох рівнів у системі місцевої публічної влади, наділяючи органи першого рівня обсягом законодавчих повноважень, виборність публічної виконавчої влади на місцях і її незалежний характер від органів влади загальнодержавного рівня. Іспанська модель діє на рівні муніципалітету й автономної спільноти, проте рівні провінції виконавчу функцію здійснюють лише місцеві органи виконавчої влади, а не органи місцевого самоврядування, зокрема, здійснення державної політики правоохоронної і безпекової сфери на рівні автономної спільноти надано не органам спільноти, а представникам центрального уряду.

Французька модель децентралізації публічної влади включає передачу повноважень державної влади органам місцевого самоврядування із наділенням контрольною функцією не виконавчу, а судову гілку влади; формування виконавчих органів представницькими органами місцевого самоврядування; об'єднання декількох комун – громад на найнижчому рівні, в об'єднання, що мають більший обсяг повноважень, на відміну від того, що надавалось комунам до об'єднання.

У Польщі запровадження децентралізації публічної влади охоплювало: укрупнення адміністративно-територіальної одиниці вищого рівня, як-от воєводства й повіти, створення гмін, що є новими територіальними одиницями, із наданням їм найбільшої кількості повноважень місцевої публічної влади; поєднання виборного характеру з можливістю призначати на посади у виконавчій місцевій публічній владі.

Дослідження специфіки впровадження реформ децентралізації в різних країнах Європи свідчить про унікальність їх досвіду та підкреслює силу впливу на вибір тієї чи іншої моделі децентралізації влади історичних, політичних, культурних та економічних факторів.

Головними принципами децентралізації в міжнародному співтоваристві є муніципальна самостійність, зокрема, фінансова; незалежність самоврядних одиниць адміністративно-територіального поділу; змоги змінити територіальний поділ і повноваження посадових осіб місцевого самоврядування тільки згідно з конституцією та законодавством; наявність повноважень місцевих органів влади щодо можливості звернення до органів конституційного контролю за захистом [19, с. 63-64].

Серед важливих для успіху реформи децентралізації положень реформи можна

виділити ефективну регіональну політику, спрямовану на забезпечення рівномірного місцевого і регіонального розвитку; дотримання принципу субсидіарності, що допомагає долати протиріччя між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; проведення реформи за умови збереження цілісності держави та її унітарного устрою.

Література:

1. У Люксембурзі розпочалися переговори про вступ України до ЄС. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3878781-u-luksemburzi-rozpocalisa-peregovori-pro-vstup-ukraini-do-es.html> (дата звернення: 07.09.2024)
2. Звіт про прогрес України в рамках Пакета розширення ЄС. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en (дата звернення: 05.09.2024)
3. Євроінтеграція децентралізації: що Україна має виконати для вступу до ЄС. URL: <https://www.chesno.org/post/5820/> (дата звернення: 05.09.2024)
4. План заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року: Розпорядження КМУ від 09 лютого 2024 р. № 133-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-vykonannia-rekomendatsii-ievropeiskoi-komisii-predstavlenykh-u-t90224> (дата звернення: 07.09.2024)
5. Глизнер С. В. Поняття, типи та причини запровадження децентралізації в Україні. *Політикус*. 2019. Випуск 1. С. 36–40.
6. Касич А. О., Петрушко А. С. Управління процесами децентралізації: зарубіжний досвід та стратегічні завдання для України. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск 13. С. 71–77.
7. Косач І. А., Кулик О. С. Децентралізація в Україні: тенденції та проблемні аспекти. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія Право, публічне управління та адміністрування*. 2021. № 2. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/issue_2_2021_13/issue_2_2021_13. (дата звернення: 07.09.2024)

8. Зайцева М. Децентралізація публічної влади України в контексті євроінтеграційних процесів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини*. 2022. № 2 (56). С. 37–40.

9. Курілов Ю. Ю. Децентралізація влади в Іспанії: самоврядування, регіоналізація та податки. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. Том 29 (68). № 5. С. 120–129.

10. Зайцева М. Децентралізація публічної влади України в контексті євроінтеграційних процесів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини*. 2022. № 2 (56). С. 37–40.

11. Лазор О. Д., Шелепницька І. П. Інститут комунального самоврядування в Італії: організаційно правовий аспект. *Держава та регіони*. 2007. № 1. С. 82–88.

12. Мельник Я. В. Іноземні моделі та досвід децентралізації публічного управління. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 155–163.

13. Гаврік, Р. О. (2024). Італійський досвід впровадження децентралізації публічної влади: особливості нормативно-правового регулювання та співвідношення із досвідом України. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*, (11). <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-01-09>

14. Італійські муніципалітети підтримають своїх колег з України через ініціативу «Мости довіри». URL: <https://decentralization.ua/news/17654?page=5> (дата звернення: 01.09.2024)

15. Як французькі та іспанські міста зміцнюють зв'язки з Україною через «Мости довіри». URL: <https://u-lead.org.ua/news/370>. (дата звернення: 07.09.2024)

16. Чиркін А., Кушнір В. Особливості місцевого самоврядування Франції. *Підприємництво, господарство і право*. 2020, № 5. 176-180

17. Чиркін А. С. Окремі питання реформування територіальної організації публічної влади в Республіці Польща. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. №27. 2013. С.564-572

18. Узун Ю. Чинник концепції «Європа регіонів» в процесах децентралізації в Україні. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*. 2018. Т. 23. Вип. 2 (31) С. 162-179.

19. Грובהва В. П. Правовий статус та повноваження органів місцевого самоврядування Італії: перспективи для України. *Право і суспільство*. 2015. Вип. 3, № 4. С. 3–8.

References:

1. U Liuksemburzi rozpochalysia perehovory pro vstup Ukrainy do YeS. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3878781-u-luksemburzi-rozpocalisa-peregovori-pro-vstup-ukraini-do-es.html> (data zvernennia: 07.09.2024)

2. Zvit pro prohres Ukrainy v ramkakh Paketa rozshyrennia YeS. URL:https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en (data zvernennia: 05.09.2024)

3. Ievrointehratsiia detsentralizatsii: shcho Ukraina maie vykonaty dlia vstupu do YeS. URL: <https://www.chesno.org/post/5820/> (data zvernennia: 05.09.2024)

4. Plan zakhodiv z vykonannia rekomendatsii Yevropeiskoi Komisii, predstavlenykh u Zviti pro prohres Ukrainy v ramkakh Paketa rozshyrennia Yevropeiskoho Soiuzu 2023 roku: Rozporiadzhennia KMUvid 09 liutoho 2024 r. № 133-r. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-vykonannia-rekomendatsii-ievropeiskoi-komisii-predstavlenykh-u-t90224> (data zvernennia: 07.09.2024)

5. Hlyzner S. V. Poniattia, typy ta prychyny zaprovadzhennia detsentralizatsii v Ukraini. *Politykus*. 2019. Vypusk 1. S. 36–40.

6. Kasych A. O., Petrushko A. S. Upravlinnia protsesamy detsentralizatsii: zarubizhnyi dosvid ta stratehichni zavdannia dlia Ukrainy. *Ekonomika i suspilstvo*. 2017. Vypusk 13. S. 71–77.

7. Kosach I. A., Kulyk O. S. Detsentralizatsiia v Ukraini: tendentsii ta problemni aspekty. *Problemy suchasnykh transformatsii. Serii Pravo, publichne upravlinnia ta administruvannia*. 2021. № 2. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/issue_2_2021_13/issue_2_2021_13. (data zvernennia: 07.09.2024)

8. Zaitseva M. Detsentralizatsiia publichnoi vlady Ukrainy v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho*

universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya Mizhnarodni vidnosyny. 2022. № 2 (56). S. 37–40.

9. Kurilov Yu. Yu. Detsentralizatsiia vlady v Ispanii: samovriaduvannia, rehionalizatsiia ta podatky. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Derzhavne upravlinnia. 2018. Tom 29 (68). № 5. S. 120–129.

10. Zaitseva M. Detsentralizatsiia publichnoi vlady Ukrainy v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv. Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya Mizhnarodni vidnosyny. 2022. № 2 (56). S. 37–40.

11. Lazor O. D., Shelepnytska I. P. Instytut komunalnogo samovriaduvannia v Italii: orhanizatsiino pravovy aspekt. Derzhava ta rehiony. 2007. № 1. S. 82–88.

12. Melnyk Ya. V. Inozemni modeli ta dosvid detsentralizatsii publichnoho upravlinnia. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Derzhavne upravlinnia. 2020. Tom 31 (70). № 3. S. 155–163.

13. Havrik, R. O. (2024). Italiiskyi dosvid vprovadzhenia detsentralizatsii publichnoi vlady: osoblyvosti normatyvno-pravovoho rehuliuвання ta spivvidnoshennia iz dosvidom Ukrainy. Problemy suchasnykh transformatsii. Seriya: pravo, publichne upravlinnia ta administruvannia, (11). <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-11-01-09>

14. Italiiski munitsypaliteti pidtrymaiut svoikh koleh z Ukrainy cherez initsiatyvu «Mosty doviry». URL: <https://decentralization.ua/news/17654?page=5> (data zvernennia: 01.09.2024)

15. Yak frantsuzki ta ispanski mista zmitsniuiut zviazky z Ukrainoiu cherez «Mosty doviry». URL: <https://u-lead.org.ua/news/370>. (data zvernennia: 07.09.2024)

16. Chyrkin A., Kushnir V. Osoblyvosti mistsevoho samovriaduvannia Frantsii. Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo. 2020, № 5. 176-180

17. Chyrkin A. S. Okremi pytannia reformuvannia terytorialnoi orhanizatsii publichnoi vlady v Respublitsi Polshcha. Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka. №27. 2013. S.564-572

18. Uzun Yu. Chynnyk kontseptsii «Ievropa rehioniv» v protsesakh detsentralizatsii v Ukraini. Visnyk ONU im. I. I. Mechnykova. Sotsiolohiia i politychni nauky. 2018. T. 23. Vyp. 2 (31) S. 162-179.

19. Hrobova V. P. Pravovy status ta povnovazhennia orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Italii: perspektyvy dlia Ukrainy. Pravo i suspilstvo. 2015. Vyp. 3, № 4. S. 3–8.

Nesterovych V.F., Antonenko M.I. Decentralization in the light of european integration: experience of selected european countries for ukraine. - Article

The article is devoted to highlighting the experience of some European Union member states in implementing decentralization reforms. In the light of Ukraine's integration into the European Union, the topic of decentralization is of particular relevance, as the successful implementation of this reform is one of the key conditions for harmonizing Ukrainian legislation and governance with European standards.

The study analyzes the experience of decentralization in four European countries: Italy, Spain, Poland and France. Italy is presented as an example of a country where regional autonomy is an important element of the state system. The implementation of decentralization reforms in this country was aimed at strengthening the role of regions in decision-making, which, however, led to a certain unevenness in the development of different regions. Spain, with its unique system of autonomous communities, illustrates how decentralization can be a tool for preserving national unity despite the existence of significant regional differences and separatist tendencies.

Poland, which went through extensive reforms after 1989, is a model country that has successfully integrated decentralization into its political system. Poland's experience shows how radical changes in public administration can promote economic growth and strengthen democratic institutions. France, unlike Poland, demonstrates a gradual approach to decentralization, focused on maintaining centralized governance while increasing the powers of local authorities. This allows France to maintain a balance between centralization and decentralization, ensuring stability and efficiency of public administration.

Analyzing these examples, the authors of the article conclude that the experience of European countries can be useful for Ukraine in the context of its European integration aspirations. In particular, the authors emphasize the need to take into account Ukrainian national peculiarities when adapting

European decentralization models. The authors believe that Ukraine needs to take into account the experience of European countries and create the basis for improving the decentralization process in Ukraine, in particular, to strengthen the financial capacity of local communities, expand their powers and improve control and accountability mechanisms. The article also emphasizes the importance of ensuring a balanced approach to decentralization, which will help to avoid threats to the territorial integrity and national unity of Ukraine.

Keywords: *decentralization, European integration, local governments, international experience.*

Авторська довідка:

Нестерович В.Ф. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри державно-правових дисциплін та публічного управління Донецького державного університету внутрішніх справ.

ORCID: 0000-0003-2614-0426

Антоненко М. І. – кандидат історичних наук, доцент кафедри публічного та приватного права СХУ ім. В. Даля.

Стаття надійшла до редакції 24 жовтня 2024р.

УДК 349.3

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-177-185>

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА В УМОВАХ ВІЙНИ: ПОНЯТТЯ ТА СУДОВИЙ МЕХАНІЗМ ЇХ ЗАХИСТУ

Петросян К.Є.

SOCIAL RIGHTS IN THE CONDITIONS OF WAR: THE CONCEPT AND THE JUDICIAL MECHANISM OF THEIR PROTECTION

Petrosyan K.E.

У статті здійснено аналіз сутності соціальних прав людини, відзначено про їх фундаментальність та одночасно проблематичність в сучасних умовах серед інших конституційних прав. Наголошено, що важливість соціальних прав і свобод в системі основних прав і свобод людини викликана тим, що усі інші права та свободи мають ціннісне значення для особи виключно за умови, коли вона має достатні засоби для існування. Також наведено специфічні ознаки, що притаманні виключно соціальним правам, зокрема пов'язаність із рівнем економічного розвитку держави; наявність комплексного і розгалуженого законодавства, яке чітко регламентує всі процедури, що пов'язані із наданням соціальної допомоги, здійсненню соціального захисту і соціального забезпечення; менша визначеність і чіткість формулювання у порівнянні із громадянськими і політичними правами. Крім того, в статті обґрунтовано обов'язок держави щодо створення належних умов для соціального розвитку людини, її соціального захисту і соціальної безпеки в аспекті дотримання її соціальних прав попри ускладнення можливостей держави в умовах воєнного стану. Зауважено на пріоритетності соціальних прав з поміж усіх прав людини з огляду на інтерес громадян до захисту цієї категорії прав в судовому порядку. Досліджено показники надходження та розгляду справ і матеріалів місцевими адміністративними судами у 2022–2023 роках, внаслідок чого зроблено висновок про необхідність зміни підходів у соціальному забезпеченні громадян в сучасних умовах.

Ключові слова: соціальна держава, соціальні права, судовий захист, соціальні спори, правова держава, права людини, соціальний захист, соціальне забезпечення.

Постановка проблеми. Триваюча з лютого 2022 року збройна агресія рф проти України призвела до численних жертв, в тому числі серед мирного населення. Мільйони людей залишились без своїх домівок, роботи і стали вимушеними переселенцями як в середині країни, так і поза її межами. Продовження війни нажаль веде до зростання соціальних потреб населення країни, що є

викликом для країни в умовах необхідності розподілу коштів в першу чергу на збереження цілісності держави. Тому захист соціальних прав людини і громадянина на сьогодні – це необхідна міра для її виживання, особливо коли мова йде про вразливі категорії населення, зокрема осіб пенсійного віку, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб тощо.

Правове регулювання соціальних питань в країні практично залишилось незмінним, водночас їх захист в умовах війни свідчить про інші реалії у порівнянні із мирним часом, оскільки наявні ресурси держава вимушена витратити на оборону країни, а економічна ситуація нажалі не викликає оптимізму. Військовий стан та пов'язані із цим наслідки значно загострили проблеми забезпечення права на соціальний захист багатьох категорій громадян України, особливо в результаті втрати годувальника, дітей-сиріт, інвалідів. Підвищеної актуальності в умовах війни набули також соціальні права військовослужбовців. Наведені обставини зумовлюють актуальність дослідження соціальних прав в правовій науці, а також механізмів їх захисту в сучасних умовах.

Метою статті є аналіз поняття соціальних прав людини, а також особливостей їх судового захисту в умовах воєнного стану як ефективного механізму відновлення порушених прав людини і громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі дослідженню соціальних прав людини присвячено низку праць науковців, таких як Н.Б. Болотіна, О.В. Зайчук, Н.І. Карпачова, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков, А.Ю. Олійник, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та ін. Водночас необхідність дослідження соціальних прав людини в аспекті їх захисту в умовах війни потребує подальшого вивчення.

Вклад основного матеріалу. Відповідно до Основного Закону Україна проголосила себе демократичною і соціальною державою. За приписами статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а утвердження і

забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1, ст.3]. Отже, держава за Основним Законом зобов'язалася забезпечувати мінімальний добробут своїх громадян. В сучасних умовах фундаментальними визнаються соціальні права, які водночас є найбільш проблематичними серед інших конституційних прав [2, с. 9]. До соціальних прав належать: право на працю, на страйк, на відпочинок, соціальний захист, на житло, достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування та інші.

Важливість соціальних прав і свобод в системі основних прав і свобод людини викликана тим, що усі інші права та свободи мають ціннісне значення для особи виключно за умови, коли вона має достатні засоби для існування. Як слушно зауважив американський філософ І. Берлін «без наявності базисних соціально-економічних прав усі інші права людини не можуть «працювати», оскільки запропонувати політичні права людям, які є голодними, хворими, неписьменними, не отримують необхідної медичної допомоги, означає насмішку над ними [3]. Тобто, відсутність у особи можливостей для забезпечення елементарних умов свого існування, нівелює усі інші права, які просто втрачають своє значення.

У Великому енциклопедичному юридичному словнику соціальні права визначені як громадянські права у соціальній сфері, що полягають у можливості набуття соціальних благ, володінні, користуванні й розпорядженні ними та їх захисту або вчиненні певних дій у цій сфері [4, с. 829]. Вітчизняні науковці розглядають соціальні права як погоджені і визнані міжнародною спільнотою в цілому, закріплені в законодавстві більшості сучасних держав мінімальні правові норми – стандарти прав

людини у соціальній сфері, що передбачають такі умови життя, які дозволяють кожному вільно підтримувати і розвивати людську сутність [5].

На думку П. Рабіновича соціальні права - це можливості людини реалізувати свої здібності, здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ [6, с. 12].

О. Скрипнюк вважає, що соціальні права і свободи – це встановлені Конституцією та законами України правила цілеспрямованої поведінки або діяльності людей, спрямовані на задоволенні власних соціальних потреб [7, с. 9]. С. Верланів під соціальними правами розуміє можливості здобувати засоби для існування, отримуючи такі засоби із соціальних джерел через соціальне утримування (аліментування) [8, с. 39].

Соціальні права характеризуються своїми специфічними ознаками, до яких можна віднести:

- виникнення в результаті взаємодії людини і держави, коли вони спільно діють з метою досягнення певних соціальних стандартів;

- пов'язаність із рівнем економічного розвитку держави, тобто її можливість забезпечити соціальну допомогу людині у випадку настання передумов для цього;

- наявність комплексного і розгалуженого законодавства, яке чітко регламентує всі процедури, що пов'язані із наданням соціальної допомоги, здійсненням соціального захисту і соціального забезпечення;

- менша визначеність і чіткість формулювання у порівнянні із громадянськими і політичними правами. Фундаментом багатьох соціально-економічних нормативів служать достатньо загальні й широкі поняття, такі як «справедливий», «гідний», «задовільний», «розумний» тощо [9].

Зарубіжні вчені виділяють три основні функції соціального права. По-перше, воно покликане слугувати забезпеченню людської гідності кожного не тільки перед небезпекою інституційно-бюрократичного вторгнення, але й у повсякденній боротьбі за гідні умови життя. По-друге, соціальне право повинно бути гарантом рівності громадян у державі, а забезпечити таку рівність неможливо, не реалізуючи ідею благоденства. По-третє, у правовому сенсі воно означає задоволення потреб і розвиток здібностей кожної людини за умови, що цей вільний розвиток індивіда гармонійно поєднується із свободою усіх інших [10, с. 102–103].

При цьому, реалізація соціальних прав людини і громадянина відповідно до принципів рівноправності і справедливості виступає як одна з найважливіших функцій сучасної соціальної держави, адже така держава має на меті захист основних прав найбільш уразливих груп населення. Сам термін «security» у перекладі з англійської застосовується у кількох значеннях: 1) безпека, надійність; 2) впевненість; 3) охорона, захист; 4) забезпечення, гарантія; застава та ін. Полісемічність терміну «security» дозволяє різним авторам називати це право правом на соціальне забезпечення, правом на соціальний захист, правом на соціальну безпеку [11].

Відповідно, одним із соціальних прав, які гарантує і має забезпечувати держава, є право на соціальний захист. Наразі можна говорити про існування такого елементу соціальної держави, як «соціальна безпека» людини, яка поєднує в собі об'єктивні та суб'єктивні аспекти, серед яких: власний добробут, відсутність загроз життю та здоров'ю людини, які певним чином впливають на її соціальні інтереси; а також особисте сприйняття та усвідомлення індивідом власної безпеки в соціальному контексті. Саме загрози, що характеризують суспільство та державу в

певний період існування (наприклад, війни, екологічні, техногенні катастрофи, пандемії), впливають на людину та можуть мати далекосяжні наслідки для окремої особи.

Тому можемо стверджувати, що соціальні права передбачають не стільки обов'язок держави утримуватись від тих чи інших дій, а навпаки – її обов'язок створювати належні умови для соціального розвитку людини, її соціального захисту і соціальної безпеки. В свою чергу, поліпшення соціально-економічного стану в країні та мінімізація загроз соціальній безпеці суспільства й держави сприяють підвищенню рівня захищеності як окремого індивідуума, так і суспільства в цілому.

Конституція України передбачає широке коло соціальних прав, зокрема право на соціальних захист, яке включає право на забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від особи обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом [1, ст. 46].

Тобто, надання матеріального забезпечення передбачено у випадку настання «соціальних ризиків», а саме подій, за виникнення яких, через незалежні обставини людина втрачає засоби для існування. Разом з тим, забезпечення соціальних прав потребує в першу чергу позитивних зусиль від держави:

її активного втручання в соціальну сферу, належного державного фінансування, рівень якого визначається фінансовими можливостями держави. У зв'язку із цим деякі науковці відзначають соціальні права як «позитивні», на відміну від класичних громадянських і політичних прав, які називають «негативними». Однак такий поділ є умовним і не досить майстерним. Зокрема, на думку польських науковців, негативні права – це право на свободу (*prawa wolnościowy*), тоді як позитивні права – усі інші права, тобто не тільки соціальні, економічній культурні, а й більшість громадянських (особистісних) і політичних прав [12, с. 11].

Зрозуміло, що військова агресія РФ призвела до зростання соціальних ризиків в суспільстві, адже життя людей перебуває під загрозою навіть у відносно віддалених від бойових дій місцевостях. В таких умовах значно ускладнюються можливості держави в дотриманні свого обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Водночас, про пріоритетність соціальних прав з поміж усіх прав людини, свідчить інтерес громадян до захисту цієї категорії прав в судовому порядку. Як слушно зауважує М. Козюбра, соціальні права мають підпорядковуватись дії основного критерію результативності конституційних і законодавчих положень, що закріплюють будь-яке право, – наявності розвинених і ефективних юридичних процедур їхньої реалізації, включаючи можливість судового захисту права та виконання судових рішень. Без цього право залишається фікцією [13, с. 47]. Підтвердженням цього є численна практика судового захисту соціальних прав в Європейському суді з прав людини, незважаючи на те, що Європейська конвенція прав людини за своїм змістом спрямована на захист класичних прав.

Слід зазначити, що фундамент у сфері захисту соціальних прав закладено статтею 125 Основного Закон шляхом закріплення можливості захищати зазначені права в адміністративному і судовому порядку. Крім того, гарантування кожному у відповідності до положень статті 55 Конституції України права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб свого часу слугувало поштовхом для формування системи адміністративних судів, що розглядають соціальні спори.

На наш погляд, судовий захист соціальних прав, попри існуючі недоліки, залишається ефективним інструментом поновлення порушених прав людини в соціальній сфері, з огляду на збільшення зазначеної категорії справ на розгляді в судах щороку.

Наочним прикладом підтвердження вказаного можуть слугувати, зокрема,

статистичні дані щодо показників надходження та розгляду таких справ місцевими адміністративними судами упродовж 2022-2023 років, наведені Верховним Судом в аналізі стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2023 році [14].

Показники надходження та розгляду справ і матеріалів місцевими адміністративними судами у 2022–2023 роках виглядають таким чином: (для наочності данні представлені на Діаграмі 1).

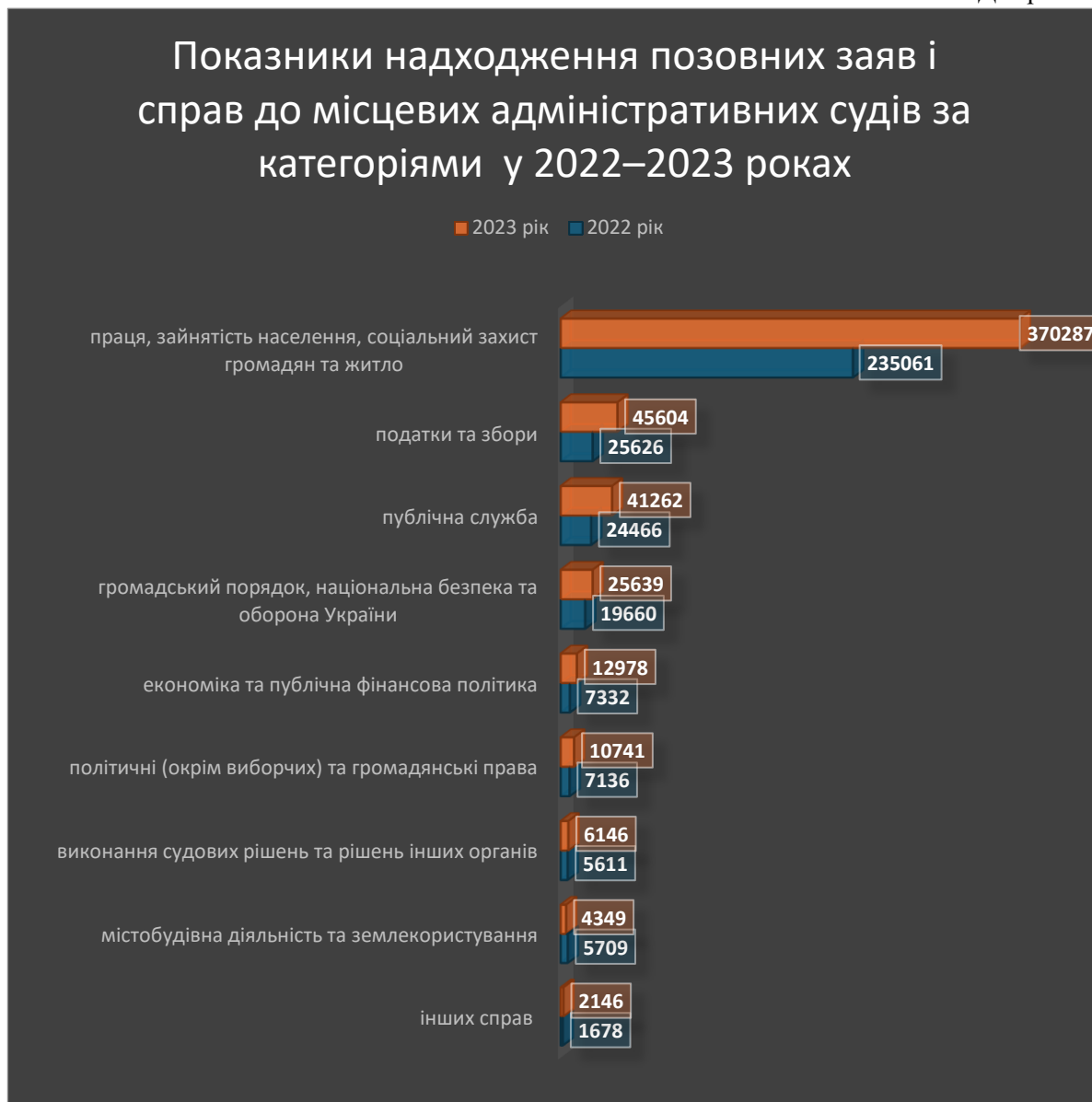
Згідно наведеного аналізу, показник надходження справ і матеріалів до окружних адміністративних судів збільшився з 361 239 до 580 386 одиниць (+1,6 разів).

Слід зауважити, що основні тенденції надходження позовних заяв і справ у розрізі категорій, свідчать про те, що як і у 2022 році, 71 % справ, які надійшли до місцевих адміністративних судів, становили справи зі спорів, що виникають у соціальній сфері (див. Діаграму 2).

Діаграма 1

Діаграма 2

Таким чином можемо дійти висновку, що воєнний стан жодним чином не вплинув на зменшення показників надходження соціальних спорів до адміністративних судів, що свідчить про необхідність зміни підходів у соціальному забезпеченні громадян в сучасних умовах.

Зауважимо, що положення Конституції України передбачають встановлення окремих обмежень прав і свобод із зазначенням строку

дії цих обмежень. Гарантоване конституційне право на соціальний захист, на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї не віднесено до переліку прав і свобод, які не можуть бути обмежені [1, ст.46, 48]. Проте, Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово зауважував, що держава у разі, зокрема, виникнення умов воєнного стану може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків для збереження

справедливого балансу між інтересами особи та суспільства, проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю (абзац п'ятий підп. 2.3 п. 2 мотивувальної частини Рішення від 22.05.2018 № 5-р/2018) [15].

Висновки. Умови воєнного стану та вплив військових дій виявили необхідність актуалізації та пристосування до нових реалій національного законодавства у сфері захисту соціальних прав людини. Нові часи вимагають сучасного підходу до проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина, у тому числі соціальних прав. Ця потреба зумовлена стратегічним курсом України на інтеграцію до європейської спільноти, а тому вдосконалення законодавства України сприятиме успішному вирішенню проблеми реалізації соціальних прав і свобод громадянина.

Сам по собі встановлений в Україні воєнний стан не може виправдовувати надмірні чи дискримінаційні обмеження конституційних соціальних прав людини і громадянина, або скасувати їх сутність. Судова практика свідчить, що соціальні права людини поступово стають універсальною конституційною цінністю, а подальше впровадження статусу соціальної держави має продовжуватися, незважаючи на всі складнощі на її шляху.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.11.2024).
2. Прилипко С.М. Предмет права соціального забезпечення [Автореферат]: Предмет права соціального забезпечення: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.05 / Прилипко Сергій Миколайович; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2007. 47 с.
3. Berlin I. «Two Concepts of Liberty,» in Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press, 1990 [1958], P. 369-386.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К. : Юридична думка, 2007. 992 с.
5. Андріїв В. М. Місце соціальних прав у системі соціальних прав людини/ В. М. Андріїв // *Захист соціально-економічних та соціальних прав людини: міжнародне законодавство та досвід України : Матеріали науково-практ. конф. (Київ 12 березня 2004 р.)*. К., 2004. Ч. 2. С. 7–10.
6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабінович. Х. : Консум, 2002. 160 с.
7. Скрипнюк О. Права та свободи людини в конституційній системі України / О. Скрипнюк // *Публічне право*. № 1. 2012. С. 6–13.
8. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) / С. О. Верланов. Львів : Край, 2009. 196 с.
9. Андрій Рибачук. Конституційні гарантії соціальних прав особи та їх захист адміністративним судом. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Konst_garant_soc_prav.pdf (дата звернення: 08.11.2024).
10. Панкевич О.З. Соціальна держава та права людини «другого покоління» (загальнотеоретичне дослідження). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: ГІ. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія 1. Дослідження та реферати. Випуск 11. Львів: «Астрон», 2006. 176 с.
11. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні: моногр. URL:

<http://readbookz.com/book/173/5548.html> (дата звернення: 08.11.2024).

12. Holda S., Holda Z., Ostrowska D., Rybczynska A. Prawa czlowieka. Zarys wykladu. 2 wydanie. Warszawa, 2008. 148 s.

13. М. Козюбра Соціальна держава і соціальні права як цінності конституціоналізму: основні виклики та напрями трансформації в умовах війни. Збірник тез доповідей шостої міжнародної науково-практичної конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/kas_rish/Zbirnik_tez_6_konferen_6_07_2023.pdf (дата звернення: 08.11.2024).

14. Верховний Суд. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2023 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KAS_2023.pdf (дата звернення: 08.11.2024).

15. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII» від 22.05.2018. № 5-p/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (дата звернення: 08.11.2024).

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). 1996. № 30. st. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.11.2024).

2. Prylypko S.M. Predmet prava sotsialnoho zabezpechennia [Avtoreferat]: Predmet prava sotsialnoho zabezpechennia: avtoref. dys... d-ra yuryd. nauk: 12.00.05 / Prylypko Serhii Mykolaiovych; Nats. yuryd. akad. Ukrainy im. Ya. Mudroho. Kh., 2007. 47 s.

3. Berlin I. «Two Concepts of Liberty,» in Isaiah Berlin, Four Essays on Liberty. Oxford: Oxford University Press, 1990 [1958], P. 369-386.

4. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / za red. akad. NAN Ukrainy Yu. S. Shemshuchenka. – K. : Yurydychna dumka, 2007. 992 s.

5. Andriiv V. M. Mistse sotsialnykh prav u systemi sotsialnykh prav liudyny/ V. M. Andriiv // Zakhyst sotsialno-ekonomichnykh ta sotsialnykh prav liudyny: mizhnarodne zakonodavstvo ta dosvid Ukrainy : Materialy naukovo-prakt. konf. (Kyiv 12 bereznia 2004 r.). K., 2004. Ch. 2. S. 7–10.

6. Rabinovych P. M. Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy : navch. posibnyk / P. M. Rabinovych. Kh. : Konsum, 2002. 160 s.

7. Skrypniuk O. Prava ta svobody liudyny v konstytutsiinii systemi Ukrainy / O. Skrypniuk // Publichne pravo. № 1. 2012. S. 6–13.

8. Verlanov S. O. Ekonomichni i sotsialni prava liudyny: yevropeiski standarty ta yikh vprovadzhennia v yurydychnu praktyku Ukrainy (zahalnoteoretychne doslidzhennia) / S. O. Verlanov. Lviv : Krai, 2009. 196 s.

9. Andrii Rybachuk. Konstytutsiini harantii sotsialnykh prav osoby ta yikh zakhyst administratyvnym sudom. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_Konst_garant_soc_prav.pdf (дата звернення: 08.11.2024).

10. Pankevych O.Z. Sotsialna derzhava ta prava liudyny «druoho pokolinnia» (zahalnoteoretychne doslidzhennia). Pratsi Lvivskoi laboratorii prav liudyny i hromadianyna Naukovo-doslidnoho instytutu derzhavnogo budivnytstva ta mistsevoho samovriaduvannia Akademii pravovykh nauk Ukrainy / Redkol.: Hl. M. Rabinovych (holov. red.) ta in. Seria 1. Doslidzhennia ta referaty. Vypusk 11. Lviv: «Astron», 2006. 176 s.

11. Bolotina N. B. Pravo sotsialnoho zakhystu: stanovlennia i rozvytok v Ukraini: monohr. URL: <http://readbookz.com/book/173/5548.html> (дата звернення: 08.11.2024).

12. Holda S., Holda Z., Ostrowska D., Rybczynska A. Prawa czlowieka. Zarys wykladu. 2 wydanie. Warszawa, 2008. 148 s.

13. M. Koziubra Sotsialna derzhava i sotsialni prava yak tsinnosti konstytutsionalizmu: osnovni

vyklyky ta napriamy transformatsii v umovakh viiny. Zbirnyk tez dopovidei shostoï mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Administratyvna yustytisia v Ukrainy: problemy teorii ta praktyky». URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/kas_rish/Zbirnik_tez_6_konferen_6_07_2023.pdf (data zvernennia: 08.11.2024).

14. Verkhovnyi Sud. Analiz stanu zdiisnennia pravosuddia administratyvnymy sudamy u 2023 rotsi. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_KAS_2023.pdf (data zvernennia: 08.11.2024).

15. Rishennia Velykoi palaty Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 49 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) punktu 12 rozdilï I Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin ta vyznannia takymy, shcho vtratyly chynnist, deiakyykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy» vid 28 hrudnia 2014 roku № 76-VIII» vid 22.05.2018. № 5 r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (data zvernennia: 08.11.2024).

Petrosyan K.E. Social rights in the conditions of war: the concept and the judicial mechanism of their protection. - Article

The article analyzes the essence of human social rights, notes their fundamentality and, at the same time, their problematic nature in modern conditions among other constitutional rights. It is emphasized that the importance of social rights and freedoms in the system of basic human rights and freedoms is caused by the fact that all other rights and freedoms are valuable for a person only if he has sufficient

means of subsistence. There are also specific features inherent exclusively to social rights, in particular, the connection with the level of economic development of the state; the presence of complex and extensive legislation, which clearly regulates all procedures related to the provision of social assistance, implementation of social protection and social security; less definiteness and clarity of wording compared to civil and political rights. In addition, the article substantiates the state's duty to create appropriate conditions for the social development of a person, his social protection and social security in the aspect of observing his social rights despite the complication of the state's capabilities in the conditions of martial law. The priority of social rights among all human rights is noted, given the interest of citizens in the protection of this category of rights in court. The indicators of receipt and consideration of cases and materials by local administrative courts in 2022-2023 were studied, as a result of which a conclusion was drawn about the need to change approaches in the social security of citizens in modern conditions.

Key words: social state, social rights, judicial protection, social disputes, rule of law, human rights, social protection, social security.

Авторська довідка:

Петросян Крістіна Єрвандівна – доктор філософії (PhD) в галузі знань 08 «Право», доцент кафедри публічного та приватного права юридичного факультету СНУ ім. В. Даля, ORCID: 0000-0003-4624-1750.

Стаття надішла до редакції 25 жовтня 2024 року

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-186-199>

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ МІСТ

Правдюк В.М.

HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE MAIN REASONS FOR EMERGENCE OF CITIES

Pravdyuk V.M.

Виникнення міст, їх розвиток є нерозривно пов'язаними з самим розвитком людства, з історією людської цивілізації. Згідно традиційного погляду дослідників історії держави та права перехід до землеробства створив один з найбільш важливих чинників для створення цивілізації – збільшення кормової бази, що в свою чергу створило об'єктивні потреби у зберіганні вироцених злаків, окрім того виникла потреба в розподілі праці і об'єднанні людей для більш ефективного процесу землеробства. На думку автора вказані чинники лише частково відображають причини та механізми що призвели до виникнення міст. У поточній публікації досліджуються географічні та топографічні чинники виникнення міст, безпекові чинники та статус міст як релігійних центрів.

***Ключові слова:** історія, забудова, адміністративне право, містобудівне право, історія Європи, історія регулювання забудови, планування, міста, історія міст, урбаністика.*

Як відомо містобудування є комплексним правовим утворенням, що виявляє свою комплексність шляхом використання насамперед норм земельного та адміністративного права.

Наразі під час війни, з огляду на надзвичайні руйнування, що завдані українським населеним пунктам, надзвичайно важливим є цілісний аналіз розвитку регулювання містобудування в історичній перспективі.

Роль міст для забезпечення цивілізаційного розвитку людства постійно і неухильно зростає, постійно змінюється на користь міст співвідношення кількості міського та сільського населення.

Саме процес організованої забудови міста і дав поштовх розвитку особливої діяльності – містобудування, головними рисами якого стали: плановість процесу та врахування інтересів всіх мешканців і суб'єктів під час здійснення містобудівної діяльності.

В даний час в Україні відсутні комплексні теоретичні роботи, які б узагальнювали накопичений досвід дослідження міста як особливого феномена, що в нових умовах виступає одним із засобів забезпечення національної безпеки держави.

При тому що накопичений певний досвід досліджень в галузі урбаністики у працях Мамфорда Льюїса [1], Пітера Холла [2], Джона Рідера [3] та ін., відсутній цілісний

аналіз адміністративно-правового регулювання міста як особливого державного інституту, його функціонування як засобу забезпечення національної безпеки держави.

Виникнення міст, їх розвиток є нерозривно пов'язаними з самим розвитком людства, з історією людської цивілізації.

Кембриджський словник надає значення слова цивілізація як «людське суспільство з його добре розвиненими соціальними організаціями або культура та спосіб життя суспільства чи країни в певний період часу» (human society with its well developed social organizations, or the culture and way of life of a society or country at a particular period in time) [4].

У свою чергу відповідь на питання, для чого людині потрібно створення цивілізації, чому після зникнення одних цивілізацій людство чи певна спільнота людей неодмінно рано чи пізно починають створювати нові, може бути предметом окремого дослідження. На думку автора потяг до культурного та цивілізаційного розвитку є певною вродженою властивістю або навіть вродженою сутністю кожної людини.

Як сказано в Книзі Буття Біблії «І сотворив Бог людину на свій образ; на Божий образ сотворив її; чоловіком і жінкою сотворив їх». (Буття 1:27). Як Бог, будучи Творцем створив Всесвіт, Землю і Людину, так і Людина, будучи створена за Бога «образом і подобою» перебуває весь час свого існування в процесі самотворення.

Якщо питання «чи є життя після смерті» навряд чи може бути вирішене в науковому дискурсі, то постійний генетичний розвиток окремих представників людства в ланцюгах поколінь «від батька до сина» та зароджене бажання передати кращі навички та вміння дітям не потребує доведення.

В такому розвитку створення цивілізацій стає одним з властивих його

етапів, ба навіть неодмінною умовою розвитку.

Як зазначено відомими істориками Дж. М. Робертсом та О.А. Уестадом створення цивілізації було «побудовою нового способу життя, заснованого на використанні природи у власних інтересах» [5, 41]. Іншими словами кожна людська особа, будучи істотою соціальною природним шляхом шукає разом оточуючими іншими особами зручні способи для самовдосконалення і розвитку, при цьому люди намагаються підлаштувати оточуючий світ для створення зручних і комфортних передумов розвитку.

Автор не ставить собі за мету перелічити всі чинники що при здійсненому переході до землеробства спонукали людство до об'єднань та осілости, але зв'язок переходу до землеробства та створення перших поселень виглядає зрозумілим та наочним. Більш цікавим для автора виглядає перехід від поселень до міст.

Вважається що перші міста виникли шляхом перетворення з землеробських поселень, де інтенсивна обробка землі призвела до виникнення надлишків продукції, достатніх розмірів щоб спонукати розподіл праці та виникнення спеціалістів, що були звільнені від обов'язків з землеробства. У поселенні із збільшеною кількістю мешканців громаді було легше годувати ремісників, що в свою чергу створювали необхідні засоби для ефективного землеробства та комфортного проживання інших [5, 35-36].

Можна припустити що перші поселення були здебільшого місцем проживання сільськогосподарських працівників та їх сімей, в яких частина жителів не займалась безпосередньо сільським господарством, а обслуговували потреби таких працівників/сімей. Назви таких професій відображені у прізвищах найбільш поширених українських прізвищ – Шевчук, Бондар, Коваль, Гончар тощо. Поступово кількість таких

«звільнених» від аграрного виробництва збільшувалась, виникали певні залишки продукції, що не були затребувані місцевими селянами, отже виникали потреби в збуті залишків і т.д. Так поступово почали з'являтися поселення, в яких вже були працівники, що обслуговували не лише селян, а і сільських ремісників – міста.

В цілому як істориками XIX-XX століття, так і сучасними визнається в цілому, що однією з загально визнаних факторів, що спричинили появу міст було «збільшення кормової бази» [5, 25]. Це величезне розширення сільськогосподарської продукції уможливило збільшення населення. Як писав Льюїс Мамфорд, посилаючись в свою чергу на Гюстава Буассонада регіон між річками Рейн і Мозель збільшив своє населення в десять разів в проміжок між X та XIII століттями [1, 23]. Можливо, народжуваність була ще вищою.

Саме по собі збільшення населення не призводило суто кількісно до необхідності переїзду певної кількості сільськогосподарських працівників у місто. Як видається, вивільнення від добування їжі населення здійснювалось не стільки у кількісному але у якісному вимірі.

Безумовно економічні фактори були надзвичайно важливими в механізмі створення міст. Більше того, подібна оцінка причин виникнення міст домінувала в період пост марксистських досліджень початку – середини XX століття, натомість останні наукові праці в галузі історії урбаністики вважають процес створення міст більш складним явищем, що не може бути розглянутий виключно в межах виробничого процесу.

Як можна презюмувати з розвитком засобів виробництва у сільському господарстві поступово виникала ситуація коли внаслідок праці ста робітників фактично була вирощена їжа, що могло прогнати

наприклад сто двадцять робітників (звичайно цифри є абсолютно умовними). Паралельно відбувалось певне усвідомлення в середовищі лідерів або старійшин таких ста робітників що збільшення ефективності відбулось завдяки застосування нових методів, чи нових інструментів. Отже для того щоб як мінімум зберегти на тому ж рівні ефективність минулого сезону (сто робітників виростили їжі на сто двадцять робітників) потрібно частину робітників зайняти не безпосередньо у вирощуванні сільськогосподарських культур а спрямувати на діяльність пов'язану із створенням засобів виробництва (плугів, сапок, лопат тощо), їх ремонті, створенням одягу та іншим обслуговуванням сільськогосподарських робітників.

Зрозуміло, що відбувалась певна якісна спеціалізація, певний природній відбір. Одні працівники мали менше здібностей для роботи в полі, але при цьому у них краще аніж у польових робітників виходила праця з ремонтом чи створенням засобів виробництва.

Із розвитком відносин, сфер діяльності, відповідний процес ще більше ускладнювався. Відбувався природній відбір людей, яким ставало певним чином тісно в архаїчному сільському середовищі. Найбільш допитливі, кмітливі та ініціативні стикаючись з природною заздрістю співмешканців мали шукати місце для безпечної діяльності, до якої вони мали хист.

Отже місто стало осередком збору найбільш талановитих та ініціативних. Зібрані в містах ремісники виготовляли таку кількість засобів виробництва та інших необхідних в обуті селян речей, що застосування простої міни ставало неможливим, тому можна сказати, що постійна необхідність міни різноманітних комерційних товарів на засоби харчування створила гроші як символ обміну [6, 853].

Виникнення, розвиток та занепад окремого міста як і виникнення, розвиток та занепад окремої людини є індивідуальним і неповторюваним. З огляду на це об'єктивно неможливим є створення єдиної концепції того як саме виникали та розвивались усі міста. При цьому для цілей що поставлені в цій роботі ми вважаємо за важливе та доцільне виокремити кілька найбільш істотних причин виникнення міст.

Географічні та топографічні чинники виникнення міст

Відомий австрійський географ Ганс Бобек позначив місто як «*живий господарський організм у складі господарської системи ландшафту*» (lebendigen Wirtschaftskörpers innerhalb des Wirtschaftstetriebes der Landschaft) [7].

З одного боку виникнення та розвиток розподілу праці призводять до виходу дрібних сімейних чи племінних господарств за межі самодостатності та появи товарів та транспортних потоків, що неодмінно призводить до пошуку зручної географічно локації для появи поселення, де діяльність таких розвинутих господарств стає зручною та ефективною. З іншого боку ландшафтно та географічно зручні локації не мов би «притягують» відповідні господарства.

Розвиток чи розширення міста необхідно розглядати з огляду на обставини, за яких відбувався міський розвиток на певний період часу: умови ґрунту для будівництва, водні ресурси, транспорт, брак місця для житла, портова діяльність, торгівля та промисловість, спонтанна урбанізація, приватне землеволодіння, і вся мережа інфраструктури, в яку було заплутане місто. План міста був результатом не лише фізичних факторів, соціальна реальність також була помітним фактором. Сфера урбанізму була грою інтересів, взаємодій, а іноді й протистоянь між силами урбанізації та дизайну міста [8].

Загальновідомою є та обставина, що здатність людини прожити без води і їжі істотно різниться. Якщо без їжі або із значними обмеженнями у твердій їжі людина залежно від початкового віку та стану здоров'я людина може прожити до 40 днів, а без води вмирає на 6-7 день. Вода постійно використовується людиною не лише як пиття, а і для цілої низки інших побутових та господарських потреб. Тому очевидно що наявність та розташування води було постійним географічним чинником що впливав на виникнення та розташування міста.

В Голландії в XII-XVIII століттях рукотворні водні канали виконували потрібну функцію, змінюючи важливість функції. Будучи спочатку засобом створення придатної для проживання території шляхом осушування, канали ставали джерелом водопостачання і засобом зв'язку і транспорту [9].

У голландському місті Гауда великі сектори кільця центру міста були розділені навпіл центральним каналом з набережною з кожного боку та вулицями та ділянками під забудову вздовж них. Цей принцип водного шляху посередині міста з вулицею та будинками вздовж обох берегів був звичайним для багатьох міст Нідерландів. Ймовірно, цей принцип місто утворення виник у вологих, низинних частинах Голландії – торф'яних землях – де були потрібні дренажні канали. Утворення міст на торфовищах разом із використанням водних шляхів як гаваней, мабуть, призвело до появи цієї типово голландської форми забудови міста. Коли міста на торф'яних землях розширилися, старі захисні рови навколо міста мало сенс перетворити на канали такого типу [9].

Найбільші портові міста Франції на атлантичному узбережжі - Бордо, Нант, Руан та Гавр безумовно завдячували своєму росту

фактом влаштування портів у гирлах великих річок на відстані 50-120 кілометрів від відкритого моря [10, 63]. З точки зору топографії поєднання наявності виходу до відкритого моря з можливістю внутрішньої торгівлі по найменш витратним річковим шляхам безумовно сприяло росту міста. Віддаленість від моря захищало місто від погодних океанських катаклізмів та недружніх нападів з ворожих кораблів, а наявність широкої су доходної річки дозволяло перенаправляти товари що надійшли за рахунок морських перевезень всередину країни найбільш зручним шляхом.

У феноменах таких річково-морських портів ми можемо побачити поєднання відразу кількох чинників – географічного, логістичного, (адже при перевалці з судна на судно фактично не використовується така цінна обмежена стінами територія міста), безпекового (адже подібні «естуарні» гавані захищені самою природою від нападів з моря) та суто економічного, що виявились на прикладі згаданих французьких портів у чинниках, пов'язаних із збільшенням обсягів колоніальної торгівлі, особливо з Вест-Індією у XVIII столітті.

Міське поселення завжди мало складний просторовий вимір. По суті одним із головних відмінних критеріїв між містом і селом є, те що місто завжди має більш складну топографію. Кожне місто розвиває свою унікальну структуру та форму забудови, яка зазнає змін з часом з огляду на необхідність розвитку тих чи інших функцій [11].

Наявність річки як певної дороги для одного з найбільш дешевих видів транспорту, перетинання кількох сформованих маршрутів пересування людей, наявність зручних місць для видобування природних копалин, природні умови, що забезпечують безпечно проживання людей в певному місці та інші природні та ландшафтні

особливості безумовно завжди були важливими для виникнення та розвитку міст.

Міста як засоби безпеки

Після занепаду Західної Римської імперії (476 р н.е.) на відповідній території де була розташована Західна Римська імперія, виник певний проміжний період, протягом декількох століть, що характеризується безладом, втратою контролю та управління, хаосом. Такий період отримав в історіографії назву «Темні Століття» (Dark Ages).

Сам термін «Темні Століття» був запроваджений італійським вченим Петраркою для того щоб відмежувати період після падіння Римської імперії, що на думку Петрарки призвело до сумних «темних» часів на відміну від «світлих часів класичної античності» [12, 106–129].

Сучасні історики не оцінюють відповідний період як явно негативний як і як явно позитивний, але загально визнаною є наявність певної демографічної та економічної стагнації у Західній Європі, особливо при порівнянні до розвитку Візантії у той самий часовий проміжок.

Особливо цікавим для вивчення доби «Темних Століть» є феномен зникнення державного управління на територіях, що до цього входили до розвинутих і значним чином урбанізованих, адже південна Галлія (Франція) та прирейнська Німеччина були густо населені та культурно, політично, демографічно і економічно розвинені в Римській Імперії.

В цей проміжок часу виросло певне особливе ставлення до життя, яке істотно вплинуло на розвиток усіх домінуючих соціальних інститутів Заходу, зокрема і розвиток міст. «П'ять століть насильства, паралічу, а невизначеність породила в європейському серці глибоке бажання безпеки. Коли кожен шанс може виявитися нещасним випадком, коли кожна мить може бути останньою миттю, потреба в захисті

піднімалася вище всіх інших турбот, і знайти безпечний притулок було найбільшим, про що питають у житті» [1, 14].

Досить очевидним є те, що в умовах IX-XI століття навіть жителі низин в не залісненій місцевості будуть почуватись значно безпечніше якщо вони побудували дерев'яний частокіл або ще краще захистились кам'яною стіною навколо свого села.

Спорудивши стіни для забезпечення від зовнішніх набігів і нав'язувань, місцеві ремісники, селяни та рибалки, пізніше отримали привілеї як єдина громада-місто від місцевого лорда, так поступово було створене місце, яке поєднує в собі стільки переваг життя.

Стіни міста – це не лише стіни захисту ремісників. Починаючи з VII-VIII століть значна кількість селищ почали утворюватись у вигляді “*suburbium*”, тобто «передмість», - сільськогосподарських поселень, що притулилися під мурами замків і міст. До юридичного оформлення муніципалітетів та громад відповідні «передмістя» були центрами економічного життя [13], оскільки вони надавали містам те, чого було важко знайти в тісній міських стін – територію під регулярні але не постійні ярмарки, під виробництво, що вимагало багато місця, під вирощування продукції для споживання міщанами.

Відповідний стимул в об'єднанні ініціативних та вмілих людей в особливу спільноту, щоб мати можливість безпечно розвиватись в тому що такі люди вважають важливим для себе це було завжди істотним чинником в створенні міст, тим що маніло до відповідного міста нових і нових мешканців.

Міста як релігійні центри

Льюїс Мамфорд, відомий британський історик зазначав що «не кількісні показники а

мистецтво, культура та політичні чинники створюють визначають місто» [1, 125].

Місто виникає як сукупний засіб для обслуговування певної цивілізації, що виникає тоді коли для цього виникла певна сукупність культурних, політичних та релігійних умов, а не лише з кількісних чи економічних причин.

Під час розкопок у Чатал-Хююк було виявлено що з 139 залишків міста до чверті була облаштована для ритуальних та релігійних потреб [14, 215].

Певні міста уособлюються в розумінні кожного не просто як місце проживання та здійснення активної діяльності мільйонів людей а і як центри виникнення окремих культів і релігій що виникали в окремому місті але потім розповсюджувались на всю населену частину світу.

Такі міста як Рим, Єрусалим, Мекка є більше духовними та релігійними центрами ніж торговими чи промисловими.

Швидка експансія ісламу по Азії та Північній Африці та проникнення християнства у римську імперію значною мірою має завдячувати ролі Єрусалиму та Мекки для ісламу та Риму та Константинополю для християнства.

Відповідні священні міста переплавили чисельні місцеві культу і формували ідеї. Ці міста збирали до купи чисельні маси чоловіків та жінок як потенційних споживачів нових культів та релігій.

З часів античності саме існування у поселення статусу міста, отримання таким містом певної назви було пов'язане з сакральною символікою. Міста почасти були засновані з метою бути осередком культових центрів. Тіт Лівій казав про Рим, що «у цьому місті ви не знайдете місця яке б не було просякнуте релігією або не було зайняте чимось священним, боги проживають у ньому» [15, 186].

Якщо ми почнемо читати історію будь-якого більш-менш давнього міста то з подивом побачимо що майже завжди місто час виникнення якого уходить в античну або до античну давнину, має свого відомого легендарного конкретного засновника. Тут можна згадати і Енея засновника Рима, і міф про Кекропса як засновника Афін, Бізаанта (грец. Βύζας), засновника міста Візантій, трьох братів Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь, що приймали участь в заснуванні Києва.

Як видається, створення певної заснованої на релігії легенді заснування міста, певним чином освячує сам статус міста та надає певної релігійної та духовної законності статусу такого поселення. Більше того. Історично відомі випадки, коли колоністи або засновники приходили на територію де вже існувало місто пристойний період часу до того, натомість нові колоністи часто проводили церемонію заснування нового міста на відповідній території і «народжували місто вдруге». Так, згідно з Геродотом дорійці подібним чином заснували вдруге Спарту (Лакедемон), а іонійці Мілет, хоч відповідні міські поселення вже існували на відповідних територіях [15, 186-187].

Аналогічним чином у IX-X століттях н.е. Київ не міг визначатись столицею чи певним адміністративним центром Русі або Київської Русі, адже погляди щодо столиць держав як і погляди щодо їх столиць чи центрів на той час навряд чи можна вважати сформованими, а відповідного статусу столиці на той час не існувало.

Київ як місто окрім виконання функції забезпечення безпеки оточуючого населення стало поступово центром культурного та духовного розвитку народу. Київ починаючи з XI століття н.е. виступає не тільки як ведучий політичний, економічний, церковний центр, а і як втілення вищої розумної ойкумени, як втілення софійності в

матеріально-просторовому середовищі міста [16, 295-297].

Саме особливий сакральний статус міста Києва, що протягом кількох століть був духовним центром південно-східних слов'ян, вплинув на формування самої української нації.

Наявність визнаного духовного центру в певному місті (храм, місце поховання святого, святих тощо) немов би прив'язувало мешканців до міста, вони не могли покинути місце де були поставлені їх боги, або пов'язані з такими богами священні місця.

Прив'язка до певного визначного міста як духовного, релігійного центру тривалий час визначала виокремлення певного міста як центрального поміж аналогічних міст задовго до призначення певних міст актами правителя, прив'язку міст до перебування трону, «столу» його правителя, а тим більше до появи статусу столиці держави.

Протягом тривалого часу юридично та політично термін «столиця» в розумінні головного політичного та адміністративного центру держави був відсутній як в політичній так і юридичній науці. Латинський вислів "*Roma Caput Mundi*", що означає «Рим, столиця («голова») світу» використаний римським поетом Овідієм більше як поетичний образ, аніж як термін [17, 18].

Поступово красивий поетичний вираз стає позначником особливого статусу міста, але не будь-якого міста, а виключно міста Рим, що був не просто містом а містом що створило навколо себе державу і визнано всіма цивілізацією.

Після падіння Західної Римської Імперії саме Рим протягом тривалого часу вважався негласним центром християнської віри. Саме тому визначний правитель франків Карл Великий зміг набути визнання як верховного правителя християнського світу лише після своєї коронації саме в Римі в 800р [18, 14-15]

Саме визнаний в українському народі статус Києва як духовного, релігійного центру призвів до можливості перетворення повстання у визвольну війну українського народу. Після прибуття до Києва Богдана Хмельницького корінним чином змінився характер визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої 1648-1657 років.

Не зважаючи на надзвичайно успішний перебіг військової кампанії 1648 року та визначні перемоги у битвах при Жовтих Водах, під Корсунем та під Пилявцями, Богдан Хмельницький не сприймав воєнний конфлікт як привід для створення окремої держави, але після тріумфального в'їзду Б. Хмельницького до Києва у січні 1649 року відбулася його зустріч і бесіди з духовенством та єрусалимським патріархом Паїсієм. Останній благословив гетьмана на війну проти Речі Посполитої, фактично підтримавши тезу повстанців про необхідність захисту православної церкви в Україні [19].

Фактично таким благословенням Патріарх прив'язав до цього внутрішньодержавний конфлікт до глобальних європейських процесів Реформації XVII століття, приєднавши українських повстанців до коаліції антикатолицьких сил, тобто фактично визначивши до очолюваних Б. Хмельницьким повстанців як учасників Тридцятилітньої Війни. Під час згаданих бесід в січні 1649 року патріарх Паїсій титулував гетьмана «князем Русі», надавши таким чином йому владу «над усією територією, що контролювалася козацтвом» [20, 293].

Від «сакральності» певного місця, міста, наявності загально визнаного статусу у міста як духовного чи релігійного центру слід відмежовувати використання міста як центру єпархії – місця, де перебуває певний єпископ регіону.

Ще римський імператор Костянтин Великий, спочатку припинив звичайні для його попередника Діоклетіана жорсткі санкції проти християн, а потім поступово зробив спроби на Нікейському соборі 325 році та більш пізніх актах перетворити єпископів, що вже існували у християн більше у статусі певних колегіально обраних «наглядачів» (грецьк - *ἐπίσκοπος*) на представників імператора в духовній сфері у певному регіоні [21].

У IV – V століттях ми споглядаємо зміну статусу єпископату, вірніше різний його розвиток у Східній та Західній Імперіях, - якщо в Західній імперії керівниками єпископів стали папи, то у Візантії – імператор. В будь-якому випадку спільним є те, що поступово єпископи отримують другий статус певного «намісника» центральної влади, що допомагає об'єднувати регіони країни, а місто, де постійно перебуває такий єпископ, стає таким чином певним адміністративним центром регіону чи провінції.

Так, на прикладі Таррако в Іспанії (сучасна назва Таррагона) можна побачити особливий статус цього міста, що окрім вигідного географічного розташування біля активного морського порту та на перехресті прибережної дороги – *Via Augusta*, яка з'єднувала Іспанію, Галлію та Італію і внутрішньої дороги *Via De Italia* що заходила в глибину Іспанії, також мав «офіс» місцевого єпископа. Вестготи що захопили Іспанію в середині V століття як видно із джерел використовували його традиційний статус центру римської провінції і місце митрополічного єпископського престолу, що як і раніше представляв вже не існуючу фактично Римську імперію на півострові, що призвело до усвідомлення безперервної влади імперії на цих територіях, а також безперервності відчуття приналежності до римської ідентичності [22, 135-137].

Старі римські міста як згадане Таррако зберігали структуру управління містом та функції що були в період римського панування, а деякі як Толедо чи Тулуза набували навіть більшого ніж за римських часів значення [22, 132]. При цьому треба тверезо дивитись на роль подібних єпископальних чи провінційних центрів, які по суті утилітарно використовувались переможцями (вестготами, остготами тощо) для того щоб отримати дійсний вплив над традиційним римським населенням.

Інша річ, коли місто виростає навколо вже існуючого духовного сакрального центру, як Мекка навколо Кааби, а Єрусалим навколо Старого Храму, або коли в місті є певний сакральний центр, що допомагає росту такого центру, як місце хрещення східних слов'ян у Києві чи Базиліка Святого Миколи у Барі.

Не випадково будівництво храмів, церков та соборів у подібних «сакральних центрах» відбувалось не випадково, а часто централізовано, було організовано владою міста чи монархом, чи правителем що мав близький до монарха фактичний статус

Месіаністичний характер формування сакральної структури столиці християнської Русі визначає будівництво князем Володимиром Великим першого кам'яного храму у Києві — церкви Успіння Богородиці (Десятинної) [23, 163].

В Західній Європі в XIII-XIV ст. значна кількість міст організували величезні проекти будівництва, найважливіші з яких завжди були міські церкви. Ці церкви можна розглядати як міські проекти – на відміну від більшості інших релігійних будівель – тому що вони служили їхнім містам парафіяльними та окружними церквами. Роботи з будівництва таких міських соборів носили напівгромадський характер, тому що майже завжди були тісні зв'язки між замовниками, церковними наглядачами та міською владою.

Міська влада була особливо зацікавлена в такому будівництві а особливо в спорудженні церковних веж, які могли служити спостережними пунктами для цілей оборони або використовуватись для виявлення пожеж на ранній стадії.

Як ми бачимо історично в ретроспективі, і як можна дослідити емпірично при аналізі сучасних міст, вони були складним функціональним явищем з самого початку виникнення та розвитку. Що більший розмір та значення має місто, що тривалий час воно має особливе значення для певної території, то більшу кількість чинників політичного, економічного, культурного, духовного, сакрального, географічного, демографічного, без пекового та іншого значення впливають на розвиток та підтримання значимості такого міста.

Міста будують визначні собори і храми щоб підтвердити значення такого собору, храму, але поступово сама будівля храму і оточуючі обслуговуючі будівлі починають грати не лише духовну і певну суто утилітарну роль для життєдіяльності такого міста, а самі місця де збудовані такі «головні собори» стають загально визнаним міським центром.

До таких міських центрів наприклад можна віднести відразу кілька площ з однаковою назвою «Площа біля Головного Собору», як *Piazza del Duomo* в Мілані, Флоренції або як як *Domplatz* в Кельні, Ерфурті, Регенсбурзі.

Міста як стримуючі засоби деспотизму

Міста виконали надзвичайно важливу функцію звільнення людей від деспотичної влади певних страт, що в силу тимчасових умов чи в силу об'єктивних чинників концентрували владу на іншими в своїх руках.

Середньовічне міське суспільство було, на відміну від тогочасної сільської місцевості, вільне. «*Stadtluft macht frei*», — згідно

діючого старого звичаю, що ґрунтувався на римській максимі *sine alicuius impetitione* визначало що особа яка пробула у вільному місті безперервно протягом одного року та одного дня, і за цей час ніхто не заявив претензій щодо такої особи – надалі вважалась вільною і не могла бути видана нікому [6, 167]. Навіть злочинець, який втік до міста і вдихнув його «вільне повітря» протягом року і дня ставав вільним чоловіком або жінкою, і його не можна було тягнути повернутися до свого рідного села, поселення до будь-якого синьйора чи територіального володаря.

По суті саме в містах були започатковані перші особисті права та свободи людини, що пізніше отримали свій розвиток та поглиблення в епоху Просвітництва в XVIII столітті, були включені а акти Великої Французької Революції та пізніші конституційні акти європейських держав.

В Конституції України цей принцип «своїх не віддаємо» міститься в одній з найбільш жорстких та безкомпромісних редакцій. Так, згідно статті 25 Конституції України закріплено що Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

У значній кількості європейських країн принцип «невидачі своїх» застосовується не в абсолютно всіх а лише у визначених випадках. Так, в статті 33 Конституції Португальської Республіки передбачено, що видача португальських громадян із національної території допускається лише за умов взаємності з боку відповідної держави, закріплених міжнародним договором, у випадках тероризму та злочинів, організованих на міжнародному рівні, якщо держава, яка потребує видачі, гарантує проведення належного та справедливого процесу. Не допускається видача, яку

вимагають здійснити з політичних мотивів, а також видача осіб, які вчинили злочини, за які закон країни, яка потребує видачі, передбачає смертну кару чи інше покарання, результатом якого є невідновні збитки фізичної цілісності організму людини [24].

Правовий звичай «*Stadtluft macht frei*» з іншого боку також виступив прабатьком для іншого поширеного у сучасному праві особистого права людини як права на притулок (*Asylrecht*), що вперше виник у певних містах Іспанії в X-XI столітті, які були покинуті арабським населенням внаслідок Реконкісти, і таке право надання притулку надавалось певним містам для більш швидкого їх заселення [6, 129].

Процеси урбанізації в Європі Середньовіччя окрім зрозумілих чинників загальної безпеки «за стінами» та економічних чинників були тісно пов'язані з природнім намаганням ініціативних та готових до розвитку людей до пошуку місця де вони могли б отримати певну нехай і обмежену умовами свободу для такого розвитку і ініціативи.

Сама етимологія словосполучення «громадянські права», що в німецькій мові є одним словом *Bürgerrechte* та дослівно перекладається як «права міщан», вказує на те, що історично відповідні такі права належали лише особам, що проживали в містах.

Звичайно перехід від рабоволодіння та особистої залежності селян у середньовічній Європі у вигляді серважу чи споріднених форм до визнання особистих прав людини відбувався не відразу. Першим проміжним виглядом звільнення людини від іншої людини стало звільнення міст від влади сеньйорів, що знайшло свій об'єктивний письмовий юридичний прояв в актах Магдебурзького права. По суті люди почали своє звільнення спочатку у вигляді

колективного об'єднання яким виступало місто.

Першим письмовим джерелом існування магдебурзького права міста є привілей архієпископа Віхмана, який надав відповідний привілей місту Магдебург у 1188 році, що мав на меті спростити судочинство міста [25, 168]. Відповідна тенденція стала зручною як для сеньйорів так і міщан, тому традиція надання подібних привілеїв швидко стала поширеною по всій Північній Європі, а за першим привілеєм отримало назву міста Магдебурга.

Для сеньйора надання подібних привілеїв не було жодною благо чинністю чи проявами людяності а лише засобом отримати гроші з нічого.

Надання привілею було певним чином угодою між господарем (власником) та містом. Факт оформлення такої угоди урочисто записувався зазвичай на пергаменті, що з моменту підписання зберігалась на почесному місці у ратуші міста [25, 101-102].

Поступово у містах Магдебурзького права громадяни викупали в феодалів посади бургомістра та бургграфа, щоб самі їх займати [26]. Феодал (барон, граф, архієпископ) залишався господарем міста лише формально, але посади наприклад суддів він міг заповнити посади лише людьми, призначеними містом, тож де-факто влада перебувала в руках міста. По суті, міста що отримали Магдебурзьке право отримали незалежне самоврядування.

Поява міст з магдебурзьким правом або іншими аналогічним привілеями таким чином стала важливим етапом на шляху появи особистих прав і свобод людини, зокрема це визначило появу певних територіальних анклавів де не діяли жодні прояви кріпацтва, у всякому разі особи що використали принцип *Stadtluft macht frei* по суті були вивільнені з кріпацької залежності [27, 403].

У війні, торгом, прямою купівлею чи якимсь поєднанням цих засобів, міста отримали право проводити регулярні торги на своєму ринку, право підлягати спеціальному ринковому закону, право карбувати гроші і встановлювати міри і ваги. Паралельно з тим, міщани як певні попередники майбутніх громадян отримували свої права, пов'язані з приналежністю до такого міста - бути судимими у своїх місцевих судах, носити зброю у свій власний захист. Не скрізь набуття таких прав громадами і тамтешніми міщанами не могли можуть призвести до повного місцевого самоврядування, як у великих містах Ганзи; але в усякому разі це наділило місцеву громаду багатьма ознаками того, що зараз можна назвати суверенна держава. Загалом належність до міщанства навіть у такому незначному містечку як Лоррі (фр. Lorris) у Франції, що не мало таких глобальних прав порівняно з містами на Магдебурзькому праві, означало свободу від примусових платежів і від військової служби, а також свободу продати своє майно та піти в інше місце. Належність до міщанства давала відповідній людині право вільного пересування, необхідне для піднесення торгового класу [1, 25-26].

По суті міста стали тими безпечними схованками, де найбільш ініціативні та розумні представники людської спільноти спочатку отримали можливість перебувати в безпеці від беззаконного насилля та примусу з боку можновладців чи просто озброєних злочинців, а з часом такі ініціативні та розумні люди поступово створили свою власну концепцію особливих прав міста та його мешканців, що надалі з розвитком часу стала передвісником ідей громадянства, суспільного договору, природних прав людини, що знайшли своє поширення з розвитком цивілізації на всі класи та осередки людської спільноти

Звичайно економічні чинники, що утворені виходячи з логіки здорового глузду, економічної доцільності мали надзвичайний вплив на причини перетворення хаотичних поселень у міста як більші за розміром та кількість населення поселення, натомість для перетворення таких хаотичних поселень у більш стабільні в часі і просторі конструкції на думку автора одних лише економічних чинників буде замало щоб пояснити чому одні поселення перетворюються у багатомільйонні міста, що живуть і розвиваються протягом століть а інші швидко зникають з історичного обрію. Духовна та/або релігійна значимість певного міста, здатність міста забезпечити довгу і зрозумілу безпеку для міщан, а з часом перетворення такого міста у організований простір з гарантованим обсягом прав та привілеїв, - всі ці чинники мали і мають надзвичайний вплив на розвиток міст.

Література:

1. Mumford Lewis: The Culture of Cities. - New York, Harcourt, Brace, 1938. 586 pages
2. John Reader: Cities. New York, Grove Press, 2006. 384 pages.
3. Peter Hall. Urban and Regional Planning. - Sixth edition. – London, Routledge, 2020. 378 Pages
4. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Режим доступу <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/civilization>
5. John Morris Roberts, Odd Arne Westad; The History of the World. Oxford University Press, 2013. 1260 pages.
6. Eberhard Isenmann. Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550. Köln, 2012: Böhlau Verlag. 1129 pages.
7. Bobek H., Grundfragen der Stadtgeographie, Geographischer Anzeiger, 28 (7), 1927, pp. 213-224;
8. Menne Kosian. Urban Economics. Urban Development, Land Use and the Real Estate Market in Early Modern Amsterdam // 2010, W. Börner, S. Uhlirz & L. Dollhofer (eds.), Proceedings of the 15th Vienna Conference on Heritage and New Technology, 163-186 Pages.
9. Jaap Evert Abrahamse. Building regulations and urban development in Late Medieval Elburg and Early Modern Amsterdam // Terry. R. Slater & Sandra M.G. Pinto (eds), Building Regulations and Urban Form 1200-1900, London/ New York (Routledge), 2015. Pp. 5-15.
10. Jean-Pierre Poussou. Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe Siècle. – Paris, École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1983. 651 p.
11. Katalin Szende. Review of Cities and their Spaces. Concepts and their Use in Europe. Edited by Michel Pauly and Martin Scheutz. Cologne–Weimar–Vienna: Böhlau, 2014. 1003-1008 pages.
12. Theodor Ernst Mommsen (1959). "Petrarch's Conception of the 'Dark Ages'". Medieval And Renaissance Studies. Cornell University Press. Pp. 106–129
13. Henryk Samsonowicz: "Suburbium" in the Late Middle Ages: The Economic and Social Importance of Suburbs in East-Central Europe // Review (Fernand Braudel Center) Vol. 5, No. 2 (Fall, 1981), Pp. 311-324.
14. H. J. Mellaart: Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia. London: Thames and Hudson, 1967. 232 pp.
15. Fustel de Coulanges. The Ancient City: A Study On The Religion, Laws, And Institutions Of Greece And Rome. – Boston; Lee and Shepard, 1882. 542 pages Режим доступу https://en.wikisource.org/wiki/Index:The_Ancient_City-A_Study_on_the_Religion,_Laws,_and_Institutions_of_Greece_and_Rome.djvu
16. Ковальчук Н. Д. Київ – другий Єрусалим / Н. Д. Ковальчук // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 113. С. 295-297
17. Monica R. Gale, Anna Chahoud; The Augustan Space. The Poetics of Geography, Topography and Monumentality. - Cambridge University Press, 2024. - 278 pages
18. Carolyn DeCarlo. The Holy Roman Empire – New York, The Rosen Publishing Group, 2017. 48 pages.
19. Щербак В.О. Еволюція державної ідеї на першому етапі Визвольної війни середини XVII ст. // Наукові записки. Том 104, Історичні науки /

Національний університет "Києво-Могилянська академія". 2010. – Режим доступу <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cdab57bd-3e90-4765-93d7-0e132216e56e/content>

20. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. К. : Критика, 2005. 494 с.

21. Ray J. David. Nicea and its Aftermath: A Historical Survey of the First Ecumenical Council and the Ensuing Conflicts// Ashland Theological Journal 2007. 19-32 pages – Режим доступу https://biblicalstudies.org.uk/pdf/ashland_theological_journal/39-1_019.pdf

22. Martinez M.P. Being Roman under Visigothic Rule: Space and Identity in the Northeastern Territories of the Iberian Peninsula (Hispania Tarraconensis) // Visigothic Symposium 2, 2017-2018. 131-154 pages.

23. Ричка В. М. "Київ – Другий Єрусалим": з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі / НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2005. 243 с.

24. Конституція Португальської Республіки. – Режим доступу <https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf>

25. Gabriele Köster, Andreas Ranft, Heiner Lück. Grundlagen für ein neues Europa Das Magdeburger und Lübecker Recht in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln, 2009: Böhlau Verlag. 322 pages.

26. Heiner Lück: Die Verbreitung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts in Osteuropa. In: Mamoun Fansa (Hrsg.): Der sassen speyghel. Sachsenspiegel – Recht – Alltag. Band 2. Isensee, Oldenburg 1995. Pages 37–49.

27. Sonja Steiner-Welz. Die deutsche Stadt. Bd 3. Rathäuser, Bürgerhäuser, Schlösser. – Mannheim: Reinhardt Welz Verlag, 2006. 471 Pages.

References:

1. Mumford Lewis: The Culture of Cities. - New York, Harcourt, Brace, 1938 - 586 pages
2. John Reader: Cities. – New York, Grove Press, 2006. 384 pages.
3. Peter Hall. Urban and Regional Planning. - Sixth edition. London, Routledge, 2020. 378 Pages

4. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Режим доступу <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/civilization>

5. John Morris Roberts, Odd Arne Westad; The History of the World. Oxford University Press, 2013. 1260 pages.

6. Eberhard Isenmann. Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550. Köln, 2012: Böhlau Verlag. 1129 pages.

7. Bobek H., Grundfragen der Stadtgeographie, Geographischer Anzeiger, 28 (7), 1927, Pp. 213-224;

8. Menne Kosian. Urban Economics. Urban Development, Land Use and the Real Estate Market in Early Modern Amsterdam // 2010, W. Börner, S. Uhlirz & L. Dollhofer (eds.), Proceedings of the 15th Vienna Conference on Heritage and New Technology, 163-186 Pages.

9. Jaap Evert Abrahamse. Building regulations and urban development in Late Medieval Elburg and Early Modern Amsterdam // Terry. R. Slater & Sandra M.G. Pinto (eds), Building Regulations and Urban Form 1200-1900, London/ New York (Routledge), 2015. Pp. 5-15.

10. Jean-Pierre Poussou. Bordeaux et le Sud-Ouest au XVIIIe Siècle. – Paris, École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1983. 651 p.

11. Katalin Szende. Review of Cities and their Spaces. Concepts and their Use in Europe. Edited by Michel Pauly and Martin Scheutz. Cologne–Weimar–Vienna: Böhlau, 2014. 1003-1008 pages.

12. Theodor Ernst Mommsen (1959). "Petra's Conception of the 'Dark Ages'". Medieval And Renaissance Studies. Cornell University Press. Pp. 106–129

13. Henryk Samsonowicz: "Suburbium" in the Late Middle Ages: The Economic and Social Importance of Suburbs in East-Central Europe // Review (Fernand Braudel Center) Vol. 5, No. 2 (Fall, 1981), Pp. 311-324.

14. H. J. Mellaart: Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia. London: Thames and Hudson, 1967. 232 pp.

15. Fustel de Coulanges. The Ancient City: A Study On The Religion, Laws, And Institutions Of Greece And Rome. – Boston; Lee and Shepard, 1882. 542 pages. Retrieved from: https://en.wikisource.org/wiki/Index:The_Ancient_Ci

ty-

[A Study on the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome.djvu](#)

16. Kovalchuk N.D. Kyiv – drugyi Yerusalym / 18. Kovalchuk N.D. // Gileya: Naukovyi Visnyk. - 2016. Vyp. 113. Pages 295-297 [In Ukrainian].

17. Monica R. Gale, Anna Chahoud; The Augustan Space. The Poetics of Geography, Topography and Monumentality. - Cambridge University Press, 2024. 278 pages

18. Carolyn DeCarlo. The Holy Roman Empire – New York, The Rosen Publishing Group, 2017. 48 pages.

19. Shcherbak V.O. Evoluciya derzhavnoyi ideyi na pershomu etapi vyzvolnoyi viyny serednyy XVII st. // Naukovi Zapysky. Tom 104, Istorychni nauky / Natsionalnyi Universytet "Kyevo-Mogylyanska Academia". 2010. – Retrieved from: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cdab57bd-3e90-4765-93d7-0e132216e56e/content> [In Ukrainian].

20. Plohiy S. Nalyvaykova vira: Kosactvo ta religiya v rannyomoderniy Ukraini / 20. Plohiy S. K. : Kritika, 2005. 494 pages. [In Ukrainian].

21. Ray J. David. Nicea and its Aftermath: A Historical Survey of the First Ecumenical Council and the Ensuing Conflicts// Ashland Theological Journal 2007. 19-32 pages - Режим доступу https://biblicalstudies.org.uk/pdf/ashland_theological_journal/39-1_019.pdf

22. Martinez M.P. Being Roman under Visigothic Rule: Space and Identity in the Northeastern Territories of the Iberian Peninsula (Hispania Tarraconensis) // Visigothic Symposium 2, 2017-2018. 131-154 pages.

23. Rychka. V.M. "Kyiv – Drugyi Yerusalym": z istorii politychnoyi dumky ta ideologiyi serednyovichnoyi Rusi / NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy. K.: Instytut istoriyi Ukrainy, 2005. – 243 pages. [In Ukrainian].

24. Constitution of Portugal Republic. – Retrieved from: <https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf>

25. Gabriele Köster, Andreas Ranft, Heiner Lück. Grundlagen für ein neues Europa Das

Magdeburger und Lübecker Recht in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Köln, 2009: Böhlau Verlag. 322 pages.

26. Heiner Lück: Die Verbreitung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts in Osteuropa. In: Mamoun Fansa (Hrsg.): Der sassen speyghel. Sachsenspiegel – Recht – Alltag. Band 2. Isensee, Oldenburg 1995. Pages 37–49.

27. Sonja Steiner-Welz. Die deutsche Stadt. Bd 3. Rathäuser, Bürgerhäuser, Schlösser. Mannheim: Reinhardt Welz Verlag, 2006. 471 Pages.

V.M. Pravdyuk. Historical and legal analysis of the main reasons for emergence of cities. - Article

The emergence of cities and their development are inextricably linked with the development of humanity itself, with the history of human civilization. According to the traditional view of researchers of the history of the state and law, the transition to agriculture created one of the most important factors for the creation of civilization - an increase in the fodder base, which in turn created objective needs for the storage of grown cereals, in addition, there was a need for the division of labor and unification people for a more efficient farming process. In the opinion of the author, the indicated factors only partially reflect the reasons and mechanisms that led to the emergence of cities. The current publication examines the geographical and topographical factors behind the emergence of cities, security factors, and the status of cities as religious centers.

Keywords: history, building, administrative law, urban planning law, history of Europe, history of regulation of building, planning, cities, history of cities, urban planning

Авторська довідка:

Правдюк Віталій Михайлович – кандидат юридичних наук, докторант Сумський державний університет вул. Харківська, 116, м. Суми, Україна, 40007 тел./факс: +38(0542) 33-40-58 e-mail: info@sumdu.edu.ua ORCID ID - 0009-0000-0530-7712

Стаття надішла до редакції: 28 жовтня 2024 року

УДК 331.5.024.5+364.23

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-200-211>

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Руденко М.В.

ANALYSIS OF THE CURRENT STAGE OF DECENTRALIZATION REFORM UNDER MARTIAL LAW: PROBLEMS AND CHALLENGES FOR UKRAINE

Rudenko M.V.

У статті проаналізовано та надано характеристику проблемним питанням здійснення реформи децентралізації в Україні під час воєнного стану. Наведена класифікація та здійснене узагальнення проблем які виникли на сучасному етапі децентралізації. Зазначено, що важливою політико-правовою проблемою є відсутність відповідності проміжних результатів децентралізації запланованим. Доведено, що під час здійснення децентралізації територіальні громади зіткнулись із проблемою забезпечення населення якісними соціальними послугами, а також зі зниженням доступності для певних регіонів медичних й освітніх послуг, зокрема, тих, які здійснюються через центри надання адміністративних послуг. Підкреслено, що фінансово-бюджетна сфера також має проблеми, що пов'язані з відсутністю відповідальності органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб за некомпетентне розпорядження коштами місцевого бюджету. Звернено увагу на існування нерівномірного розподілу фінансових можливостей об'єднаних територіальних громад в розрізі того, що під час збільшення повноважень органів місцевого самоврядування зростає рівень можливих порушень принципу законності прийнятими рішеннями.

У статті зазначено, що наразі особливої актуальності набувають проблеми, які впливають у результаті запровадження правового режиму воєнного стану та нових завдань, які з'явилися у територіальних громад. Зроблено висновок, що під час дії воєнного стану органи місцевого самоврядування мають значну нестачу власних бюджетних надходжень задля виконання покладених на них повноважень і функцій в соціальній сфері, а також сфері забезпечення потреб оборони країни, відновлення та відбудови територій, надання допомоги внутрішньо переміщеним особам тощо.

Ключові слова: *воєнний стан, децентралізація, органи місцевого самоврядування, нагляд, соціальні послуги, територіальна громада.*

Постановка проблеми. Сучасний етап реформи децентралізації в Україні характеризується як величезними досягненнями, так і серйозними проблемами. Реалізація реформи в умовах збройного конфлікту створює додаткові виклики, які потребують нових неординарних рішень,

оперативних змін законодавства та перерозподілу ресурсів. Децентралізація в Україні розпочалася в 2014 році, і її основною метою стало посилення місцевого самоврядування, покращення управлінських процесів і підвищення якості надання публічних послуг. Зараз Україні доводиться

стикатись з низкою проблемних питань, що зумовлені складною політико-економічною ситуацією та певними недоліками нормативно-правової регламентації окремих складових елементів реформи децентралізації. Чітке розуміння та окреслення найбільш типових проблем та прогалин окремих аспектів децентралізації дає можливість визначити шляхи їхнього вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження, присвячені реформі децентралізації, вельми різноманітні та охоплюють багато аспектів реформи. Зокрема, дослідження поняття, форм та видів децентралізації здійснювали Ю.Ю. Бальцій, А. Т. Гладковська, А. О. Маслов, Н.В. Мацедонська, А.І. Педосенко, О.В.Скрипнюк, А.С. Чиркін, тощо. Особливості повноважень органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації повноважень в окремих сферах стали предметом досліджень А.П. Гишко, Л.М. Калініної, Л.В. Котової, Г.В. Татаренко, І.В. Яковенко та ін.

Роботи органів місцевого самоврядування під час воєнного стану присвятили дослідження О. В. Батанов, В. Беруга, М. Бризницький, С. З. Весперіс, М. Горбатюк, Р. О. Кірюхін, А. В. Миколюк, І. Ф. Корж, А. Круглашов, Ю. В. Орловська, Я. В. Решетняк тощо.

Відповідно до загальної думки дослідників, проблеми й недоліки запровадження децентралізації необхідно поділяти на політичні, правові, організаційні, фінансово-бюджетні, адміністративно-контрольні тощо. Проте на нинішньому етапі реформування потрібно виокремити й проблеми, які виникли через зміни, пов'язані із введенням режиму воєнного стану й новими цілями, що постали перед органами місцевого самоврядування в результаті його запровадження, саме цей аспект, на нашу

думку, недостатньо досліджено в наукових працях.

Метою дослідження є окреслення окремих проблемних питань здійснення реформи децентралізації в Україні на сучасному етапі, з акцентом на особливості здійснення реформи у соціальній сфері. Задля реалізації зазначеної мети було виконано наступні завдання: 1) класифіковано й узагальнено проблеми та недоліки, які виникли на сучасному етапі запровадження реформи децентралізації; 2) проаналізовано ключові питання, що гальмують процеси децентралізації в нашій країні; 3) досліджено характер впливу правового режиму воєнного стану на соціальну сферу під час здійснення децентралізації в Україні.

Викладення основного матеріалу. Початок здійснення реформування й подальші процеси децентралізації зіштовхнулись з цілою низкою проблемних питань, які вимагають нагального вирішення.

Зокрема, згідно зі слухною думкою М. М. Русинюка, нагальною проблемою для реформування стає відсутність узгодженості та відставання деяких галузевих міністерств від нинішніх темпів децентралізації та їхнього реагування на виклики, що постали перед новоствореними територіальними громадами [1, С. 137].

Неабиякого значення має проблема зловживання органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб своїми повноваженнями, що можна підтвердити постійним зростанням кількості звернень до суду з позовами фізичних та юридичних осіб до органів місцевого самоврядування про визнання протиправними їхніх рішень, дій чи бездіяльності. За період від початку здійснення реформи децентралізації (з 2014 р) та станом на кінець 2024 р. у Єдиному державному реєстрі судових рішень зареєстровано понад 326 тис. судових рішень

у адміністративних справах, де спір виник щодо визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування або їхніх посадових осіб [2].

З питанням щодо зловживання зі сторони органів місцевого самоврядування тісно пов'язана проблема забезпечення державного контролю чи нагляду за правомірністю рішень та дій органів місцевого самоврядування. Згідно з ч. 2 ст. 71 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» органи виконавчої влади, їхні посадові особи не можуть здійснювати втручання до законної діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а також вирішувати питання, віднесені Конституцією України та іншими законами до повноважень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, крім випадків виконання делегованих їм радами повноважень, та в інших випадках, що є передбачені законом. Водночас, ч. 10 ст. 59 Закону закріплено, що акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування з мотивів їхньої невідповідності Конституції чи законам України можуть бути визнані незаконними в судовому порядку [3]. Аналізуючи зміст наведеної норми Закону, можемо дійти висновку, що державний контроль за рішеннями й діями органів місцевого самоврядування в Україні відбувається виключно у разі, коли органи виконують не власні, а делеговані повноваження. В інших ситуаціях відбувається лише судовий контроль.

Тим більше, відповідно до ст. 8 «Європейської хартії місцевого самоврядування» можливе впровадження адміністративного контролю за органами та посадовими особами місцевого самоврядування. Зокрема, у зазначеній статті Хартії регламентовано, що адміністративний нагляд за органами місцевого самоврядування має здійснюватися лише відповідно до

процедури й у випадках, передбачених Конституцією чи законом. Зазначений адміністративний нагляд за рішеннями й діями органів місцевого самоврядування, як правило, має на меті забезпечення дотримання закону та конституційних принципів. Проте вищі інстанції мають право здійснювати адміністративний нагляд за належністю виконання завдань, які доручені органам місцевого самоврядування [4].

Здійснивши аналіз згаданого проблемного питання, зазначимо, що вітчизняний законодавець здійснив декілька спроб прийняти відповідні законодавчі акти щодо врегулювання відносин з контролю та нагляду за рішеннями та діями органів місцевого самоврядування.

Зокрема 19 квітня 2017 р. Міністерством регіонального розвитку та розвитку територій на виконання Плану діяльності Уряду на 2016 рік з метою усунення законодавчої прогалини з питання нагляду за відповідністю рішень органів місцевого самоврядування Конституції та законам України було піддано Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо здійснення державного нагляду (контролю) за відповідністю рішень органів місцевого самоврядування Конституції та законам України)», що передбачав запровадження адміністративного нагляду за рішеннями та діями органів місцевого самоврядування. Зокрема було запропоновано, що контрольним органами мають бути місцеві державні адміністрації, які здійснюватимуть нагляд за законністю рішень сільських, селищних, міських рад та їхніх виконкомів проект піддався різкій критиці з боку Асоціації міст України, котра вбачала у його положеннях надання органам державної влади на місцях необмежені можливості для повного гальмування процесу добровільного створення територіальних громад, хоча положення проекту в цілому відповідали

принципам системи нагляду Європейської Хартії місцевого самоврядування – законності, функціональній автономії та домірності [5]. У 2020 році на розгляд Верховної ради України було подано проект Закону про внесення змін до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні (далі – Проект № 4298), яким передбачено створення багаторівневої системи із забезпечення законності, яка передбачає що акти місцевих рад є предметом аналізу щодо їх відповідності Конституції України та законам України з боку відповідних органів забезпечення законності. Проект № 4298 містить низку гарантій для ОМС серед яких: встановлення переліку актів ОМС, які можуть бути предметом забезпечення законності; можливість отримати консультації від органів забезпечення законності; визначає, що обов'язковою умовою забезпечення законності є відсутність у інших органів державної влади передбачених законом повноважень із здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю ОМС у відповідній сфері; передбачає спеціальну (прискорену) процедуру судового провадження [6]

Законопроект визначає, що предметом нагляду можуть бути індивідуальні акти, що містять ознаки прийняття органом місцевого самоврядування рішень не на підставі, не в межах повноважень або не у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України або містять ознаки будь-якої дискримінації окремої особи та/або групи осіб (п. 4 ч. 1 ст. 592). Гадаємо, що таке формулювання є вельми розпливчастим і може призвести до порушень принципів домірності та законності через не чітке визначення повноваження МДА відносно втручання у діяльність ОМС та знижує

спроможність МДА виконувати наглядові повноваження ефективно. Занадто широке визначення предмету нагляду фактично порушує положення Хартії (ч.1 статті 8), згідно яких процедури та випадки здійснення нагляду, мають бути передбачені конституцією або законом.

Метою прийняття законопроекту № 4298 є створення правових передумов для функціонування місцевих державних адміністрацій префектурного типу. Інститут префектів замінить інститут голів місцевих (обласних чи районних) державних адміністрацій. Законопроект містить пропозицію щодо закріплення префектурних повноважень за місцевими державними адміністраціями (обласними та районними) та визначає що вони, як органи виконавчої влади на місцях, з метою забезпечення законності рішень місцевих органів самоврядування, будуть мати право висувати вимоги про усунення порушення законності спричиненого прийнятими рішеннями органів місцевого самоврядування та звертатися до суду з позовом про визнання акту органу місцевого самоврядування незаконним. Проектом № 4298 пропонується наступна система здійснення нагляду: обласні державні адміністрації здійснюють нагляд за законністю рішень районних рад, районні державні адміністрації здійснюють нагляд за законністю рішень сільських, селищних, міських рад. З метою ефективної комунікації, співпраці та превенції порушень законності органи місцевого самоврядування мають право на отримання консультації від МДА.

Центром експертизи доброго врядування, що функціонує в межах Секретаріату Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи було надано Висновок щодо проекту Закону № 4298 у якому рекомендовано спростити, раціоналізувати та роз'яснити повноваження префектів та процедуру адміністративного

нагляду; внести зміни з метою уникнення політизації інституту префектів та забезпечити підзвітність префектів уряду з більшої частини питань, що перебувають в їхній відповідальності. Підкреслено, що «...у поєднанні з великою кількістю повноважень МДА за умови відсутності чіткого розмежування повноважень між державою та місцевим самоврядуванням, а також між їхніми рівнями, за відсутності посилань на принцип субсидіарності у здійсненні наглядової функції, це може призвести до ре-централізації та містить потенціал для зловживань» [7].

Проект № 4298 отримав схвальні відгуки від Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури представники якого закликають до активних рухів з доопрацювання да громадського обговорення проекту з метою його прийняття та введення у дію вже у 2025 році. В той же час вочевидь зрозуміло, що Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного стану (ст. 157 Конституції України).

На теперішній час проблеми, пов'язані із забезпеченням адміністративного контролю за правомірністю рішень органів місцевого самоврядування, є відкритими, а їхнє вирішення вимагає усвідомлених підходів, які ґрунтуватимуться на балансі самостійності органів місцевого самоврядування, недопустимості втручання держави у їхню діяльність і необхідність гарантування законності зазначеної діяльності.

Більшість науковців звертають пильну увагу на питання, які виникають у процесі бюджетної децентралізації. На думку С. З. Весперіса та Я. В. Решетняка, хоч бюджетна децентралізація передбачила всі необхідні підстави задля розвитку спроможних адміністративно-територіальних одиниць та значно збільшила обсяг повноважень органів місцевого самоврядування, розмежувавши податки, проте виникла інша проблема

нерівномірного розподілу бюджетних надходжень у випадку скупчення в одному населеному пункті великих платників податків. Дослідники обґрунтували цю ситуацію тим, що багато підприємців бачать вигоду реєстрації юридичної адреси свого підприємства у великому місті, автоматично позбавляючи маленькі населені пункти певної частини власних доходів, адже згідно з чинним законодавством, податкові надходження відбуваються за місцем їхньої юридичної реєстрації [8].

Для того, щоб вирішити ці проблеми, в Україні продовжують застосовувати міжбюджетні трансфери, але потрібно звертати увагу на запроваджені обмеження щодо цієї сфери у зв'язку із запровадженням воєнного стану.

Водночас, відповідно до постанов Кабінету Міністрів України від 10 березня 2022 р. № 245 й від 4 березня 2022 р. № 199 було зменшено низку трансфертів місцевим бюджетам задля спрямування до резервного фонду державного бюджету, а також фінансування заходів територіальної оборони, забезпечення безпеки населення й функціонування соціальної сфери, комунальних підприємств під час воєнного стану [9].

Окрім цього, на формування прибутків місцевого бюджету від 2022 р. та до закінчення воєнного стану, суттєво вплинуло передбачене Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» право фізичних осіб – підприємців – платників єдиного податку першої та другої групи – не сплачувати єдиний податок [10]. Водночас, на цей час скасовано податки на об'єкти нерухомого майна, що є відмінними від земельних ділянок, у тому числі їхні частки, що знаходяться у власності фізичних чи юридичних осіб, які розташовані на

територіях, де ведуться бойові дії, або тимчасово окупованих територіях, а також за об'єкти, що стали непридатними.

Під час воєнного або надзвичайного стану сільські, селищні, міські ради та ради об'єднаних територіальних громад, які створені відповідно до чинного законодавства й перспективного плану розвитку територій громад, здобули право приймати рішення щодо встановлення місцевого податку та/або збору та податкової пільги зі сплати місцевого податку та/або збору без застосування процедур, передбачених Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [11].

Можемо дійти висновку, що протягом воєнного стану були внесені певні зміни, що є пов'язаними із наданням фізичним та юридичним особам окремих пільг у сфері оподаткування та, водночас, забезпеченням органів місцевого самоврядування спрощеним порядком задля запровадження тимчасових податків і зборів. Відповідні зміни, безумовно, змогли б вплинути на прибуткову частину місцевого бюджету.

Велика кількість проблемних питань забезпечення децентралізації, що є тісно пов'язаними із розглянутими недоліками реформування, виникають у процесі створення умов надання адміністративних послуг у соціальній сфері, особливо медичній та освітній сферах.

Розглянемо ситуацію на прикладі надання послуг населенню у сфері охорони здоров'я та медичних послуг. Медична реформа є елементом децентралізації та спрямована на оптимізацію медичних закладів. Децентралізація повноважень у сфері надання медичних послуг спрямована на підвищення якості та доступності таких послуг, розвитку інфраструктури об'єктів охорони здоров'я в громадах, залучення додаткового фінансування тощо. С. З. Весперіс та Я. В. Решетняк зазначають, що

незважаючи на те, що оптимізація у цій сфері за планом мала бути спрямована на поліпшення цієї галузі, але критерії, що були надані більшості лікарень, є надто складними для виконання, а тому, велика частина із них ліквідується чи переводиться до переліку закладів первинної медичної допомоги [8]. Через збройну агресію РФ проти України багато громад втратили значну кількість закладів охорони здоров'я та змушені здійснити заходи щодо релокації закладів на безпечніші території держави. Наприклад, релокованим з Луганської області є Комунальне некомерційне підприємство «Северодонецька міська багатoproфільна лікарня» Северодонецької міської ради (далі – КНП «СМБЛ»/Підприємство), є комунальним некомерційним підприємством, що надає спеціалізовану медичну допомогу вторинного рівня, послуги будь-яким особам в порядку та на умовах, встановлених законодавством України про охорону здоров'я та Статутом КНП «СМБЛ». Відповідно до статутних завдань, КНП «Северодонецька міська багатoproфільна лікарня» створено і функціонує з метою інтеграції і ефективного використання ресурсів для досягнення найкращих результатів у наданні медичної допомоги населенню. Головним завданням Підприємства є забезпечення потреб всіх категорій населення та військовослужбовців у кваліфікованій і доступній медичній допомозі, що неабияк актуально в умовах воєнного стану. Наразі КНП «Северодонецька міська багатoproфільна лікарня» базується у місті Українка, підтверджуючи важливість взаємодії та спільного розвитку територіальних громад та намагається зберегти персонал та надати робочі місця медичним працівникам з Луганщини, забезпечити проходження практики студентам релокованих ВНЗ. Враховуючи практично повну окупацію Луганської області питання надання медичної допомоги

та реабілітації, питання підтримки подібних релокованих підприємств та установ з урахуванням можливостей фінансової децентралізації та підтримки з боку органів місцевого самоврядування та державних програм є вкрай важливим і буде залишатися таким і у постконфліктний період.

Постановою КМУ № №76 від 27 січня 2023 р. «Деякі питання реалізації положень Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” щодо бронювання військовозобов’язаних на період мобілізації та на воєнний час» визначені критерії визнання підприємств такими, що є критично важливими для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період. До таких підприємств можуть належати ті, що займаються охороною здоров’я, освітою та наукою, фізкультурою та спортом, соціальним захистом, підприємства житлово-комунального господарства (мають належати до державної чи комунальної форми власності, бути включеними до Реєстру неприбуткових установ, надавати населенню безоплатні послуги) та мають відповідність що найменше двом з критеріїв, визначених Постановою № 76, наприклад мають важливе значення для галузі національної економіки чи задоволення потреб територіальної громади. До таких підприємств віднесли северодонецьке КП “Житлосервіс “Світанок”, Луганський обласний клінічний онкологічний диспансер, Луганську обласну спеціалізовану дитячо-юнацьку спортивну школу олімпійського резерву, Луганську обласну спеціалізовану дитячо-юнацьку спортивну школу олімпійського резерву “Олімпійська надія” та Біловодський центр первинної медико-санітарної допомоги. У результаті аналізу відповідності критеріям Розпорядженням Голови ОДА –начальника ОВА Луганської області № 198 від 06.09.2024 р. було визнано, що не відповідають

критеріям такі релоковані підприємства Луганщини, як КП «Северодонецьктеплокомуненерго» та «Северодонецьке тролейбусне управління».

Іншою значною проблемою є брак висококваліфікованих кадрів для релокованих територіальних громад. Нові «незручні» умови праці, побутова невлаштованість, сімейні відносини не відповідають запитам та сподіванням працівників високої кваліфікації з числа переміщених осіб. В умовах збройного конфлікту обсяги фінансових можливостей територіальних громад значно скоротилися що призводить до зниження фінансування на заробітну плату та соціальні пакети і особливо це зачіпає саме працівників в галузі медицини та освіти. Така ситуація змушує звертатися за допомогою до держави, зокрема Законом України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» передбачено збільшення на понад 384 млн грн видатків на освітню субвенцію за рахунок скорочення капітальних видатків, збільшення на 5 млн грн видатків на Національну службу здоров’я, працівники якої забезпечують впровадження медичної реформи [12].

На думку І. Ф. Коржа, важливо звернути увагу на наявність проблемного питання, пов’язаного з покладенням на центри надання адміністративних послуг, які є розміщеними на віддалених територіях, повного обсягу адміністративних послуг з найбільшим попитом населення. Зазначені результати пов’язані із незадовільним виконанням приписів чинного законодавства про передачу повноважень центральними органами виконавчої влади й непередготовленістю органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій до виконання делегованих ним повноважень [13].

Наявність проблем щодо якості наданих адміністративних послуг, а саме: соціальних,

медичних та освітніх послуги, створює потребу визначити за кожною окремою сферою потреб, здійснення їхнього згрупування та виокремлення перспективних планів їхнього вирішення. Як зазначає Г.В. Татаренко «...якість послуг є складовою права на соціальне забезпечення та захист, дотримання якого є важливим для процесу євроінтеграції та адаптації законодавства до вимог міжнародного права та права *acquis*» ЄС [14, С.365]. На необхідність посилення ролі та відповідальності органів місцевого самоврядування за якість, фінансове забезпечення, обсяг, вибір надавача соціальних послуг вказує «Концепція реформування системи соціальних послуг». Проте забезпечення якості послуг потребує встановлених законодавством стандартів їх надання, критеріїв оцінки якості послуг і відповідальності щодо порушення стандартів якості.

Розглядаючи роботу органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, А. В. Миколук наголошує, що за таких складних обставин органи місцевого самоврядування здобули низку додаткових завдань, з якими вони мають стикатись, а саме: забезпечення тісного співробітництва з військовими адміністраціями й військовим командуванням; налагодження порядку роботи й, за необхідності, перерозподіл окремих повноважень; робота з внутрішньо переміщеними особами, особливо в регіонах країни, де немає активних бойових дій, зокрема, близько до кордонів з Польщею, Румунією, Угорщиною Молдовою, Словаччиною [15, С. 70].

Саме з метою врегулювання діяльності органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період

дії воєнного стану» [16]. Проаналізувавши норми зазначеного Закону, В. Безгін стверджує, що положення спрямовані на швидкість ухвалення управлінських рішень місцевого рівня, водночас, як саме протистояти ризикам та потенційним зловживанням не зазначено. Інші заходи, які включають допомогу Збройним Силам і внутрішньо переміщеним особам, мають здійснюватися без додаткових обговорень, політичних дебатів, іншими словами, в автоматичному режимі [17]. На нашу думку, такий підхід під час воєнного стану є повністю виправданим, проте не він не забезпечує уникнення згаданих ризиків, бо тільки чітка законодавча регламентація, застосування стратегічних підходів та неухильне дотримання закону дасть змогу швидко та ефективно реагувати на виклики та надавати суб'єктами відповідних правовідносин правову «дорожню карту» подолання проблем.

Висновки. Наразі в умовах здійснення реформи децентралізації надзвичайної актуальності набувають проблеми, що є пов'язаними із впровадженням воєнного стану й новими викликами та завданнями, які у зв'язку з цим постали перед органами місцевого самоврядування, як-от: питання суттєвого зменшення власних бюджетних надходжень задля здійснення покладених на відповідні органи функцій, а також додаткових завдань, що вимагають потреби оборони, відновлення зруйнованих та пошкоджених територій, забезпечення допомоги внутрішньо переміщеним особам; зважаючи на це надважливе значення має спроможність органів місцевого самоврядування брати участь у взаємодії та співпраці із міжнародними партнерами й асоціаціями у напрямку здійснення заходів з відбудови зруйнованих та пошкоджених внаслідок бойових дій населених пунктів, залучення міжнародної гуманітарної

допомоги й отримання грантів у рамках відповідного співробітництва. Можемо виокремити наступні групи проблем та недоліків децентралізації влади, що впливають на розвиток соціальної сфери в Україні:

1) політико-правові: недостатні темпи реформування, а також відсутність відповідності проміжних та запланованих результатів децентралізації; погіршення якості й ефективності управлінських та політичних рішень, які приймаються на місцях; потреба в конституційній основі децентралізації, що викликає сумніви в деяких заходах, як-от, оновлений адміністративно-територіальний устрій та територіальна організація місцевої влади;

2) організаційні: питання надання якісних послуг населенню, наприклад, зменшення доступності в деяких регіонах медичних та освітніх послуг, деяких окремих видів соціальних послуг через тимчасову окупацію значної території нашої країни, а також послуг, що надаються через центри надання адміністративних послуг; нестача висококваліфікованих кадрів для забезпечення вищезгаданих послуг перемішеним територіальним громадам;

3) фінансово-бюджетні: відсутність відповідальності органів місцевого самоврядування й їхніх посадових осіб за некомпетентне розпорядження коштами місцевого бюджету; нерівномірний розподіл фінансових можливостей територіальних громад, які втратили частину фінансових надходжень через внутрішнє переміщення;

4) адміністративно-контрольні: збільшення корупції й зловживань в органах місцевого самоврядування; проблеми щодо забезпечення адміністративного контролю за правомірністю рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування в комплексі зі збереженням самостійності органів

місцевого самоврядування й недопустимості втручання держави у їхню діяльність тощо.

Незважаючи на ці проблеми, реформа децентралізації має потенціал стати важливим інструментом для відновлення та розвитку країни після завершення конфлікту. Розширення прав і ресурсів ОСМ, наявність механізмів нагляду та контролю за законність рішень ОСМ може сприяти більш ефективному управлінню в постконфліктний період, а також допомогти у відновленні довіри населення до державних інститутів.

Література:

1. Русинюк М. М. Проблеми та недоліки децентралізації публічного управління та адміністрування. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського*. Серія: Державне управління. 2018. Т. 29 (68). № 1. С. 135–138.

2. Судові рішення у справах про визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування: інформація з Єдиного державного реєстру судових рішень станом на вересень 2024 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.

3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-D0%B2%D1%80/ed19970521> (дата звернення: 14.08.2024).

4. Європейська хартія місцевого самоврядування: Міжнародний документ від 15.10.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 14.08.2024).

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо здійснення державного контролю за відповідністю рішень органів місцевого самоврядування Конституції та законам України» (2017): проект Закону України: офіційний сайт Міністерства регіонального розвитку та розвитку територій. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2017/04/Proekt_ZU_Pro_dergh_kontr_ol.pdf (дата звернення: 14.08.2024).

6. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про місцеві державні адміністрації" та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні 4298 від 30.10.2020. URL:

https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70293 (дата звернення: 14.08.2024).

7. Висновок Секретаріату Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи щодо проекту Закону № 4298. URL: <https://rm.coe.int/cegg-lex-2024-1-local-state-administrations-draft-law-4298-as-of-21-fe/1680aea85f> (дата звернення: 06.09.2024).

8. Весперіс С. З., Решетняк Я. В. Децентралізація: проблеми новосформованих об'єднаних територіальних громад. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. Вип. 19. Ч. 1. С. 46–50. С. 49.

9. Про спрямування коштів до резервного фонду державного бюджету: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.03.2022 № 245. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/245-2022-%D0%BF> (дата звернення: 06.09.2024).

10. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#n5> (дата звернення: 06.09.2024).

11. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 № 2142-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#n2> (дата звернення: 06.09.2024).

12. Про Державний бюджет України на 2023 рік: Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20> (дата звернення: 06.09.2024).

13. Корж І. Ф. Децентралізація: здобутки і недоопрацювання. Парламентський контроль в умовах децентралізації державної влади та цифрової трансформації в Україні: стан і проблеми: *матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції* (Київ, 30 березня

2021 р.) / упор.: В. М. Фурашев, С. О. Дорогих. Київ, 2021. 184 с. С. 66.

14. Татаренко Г.В. Принципи та методи соціальної кваліметрії при стандартизації соціальних послуг в умовах децентралізації. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. №1(47), 2024. С.358-370.

15. Миколюк А. В. Робота органів місцевого самоврядування під час воєнного стану. *Таврійський науковий вісник*. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2022. № 2. С. 67–73.

16. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 № 2259-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text> (дата звернення: 06.09.2024).

17. Безгін В. Країна громад в умовах війни. Яким був 2022-й для децентралізації та місцевого самоврядування. LB.ua. 2022. URL: https://lb.ua/news/2022/12/28/540561_kraina_gromad_umovah_viyeni_yakim_buv.html (дата звернення: 07.09.2024).

References:

1. Rusyniuk M. M. Problemy ta nedoliky detsentralizatsii publicznego upravlinnia ta administruvannia. *Vcheni zapysky TNU im. V. I. Vernadskoho. Serii: Derzhavne upravlinnia*. 2018. Т. 29 (68). № 1. С. 135–138.

2. Sudovi rishennia u spravakh pro vyznannia protypravnykh rishen, dii chy bezdiialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia: informatsiia z Yedynoho derzhavnoho reiestru sudovykh rishen stanom na veresen 2024 r. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>.

3. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21.05.1997. № 280/97-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-D0%B2%D1%80/ed19970521> (data zvernennia: 14.08.2024).

4. Yevropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia: Mizhnarodnyi dokument vid 15.10.1985 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (data zvernennia: 14.08.2024).

5. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zdiisnennia

derzhavnoho kontroliu za vidpovidnistiu rishen orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Konstytutsii ta zakonam Ukrainy» (2017): proiekt Zakonu Ukrainy: ofitsiinyi sait Ministerstva rehionalnoho rozvytku ta rozvytku terytorii. URL:

https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2017/04/Proekt_ZU_Pro_derg_kontrol.pdf (data zvernennia: 14.08.2024).

6. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro mistsevi derzhavni administratsii" ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo reformuvannia terytorialnoi orhanizatsii vykonavchoi vlady v Ukraini 4298 vid 30.10.2020. URL:

https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70293 (data zvernennia: 14.08.2024).

7. Vysnovok Sekretariatu Konhresu mistsevykh i rehionalnykh vlad Rady Yevropy shchodo proiektu Zakonu № 4298. URL: <https://rm.coe.int/cegg-lex-2024-1-local-state-administrations-draft-law-4298-as-of-21-fe/1680aea85f> (data zvernennia: 06.09.2024).

8. Vesperis S. Z., Reshetniak Ya. V. Detsentralizatsiia: problemy novosformovanykh obiednanykh terytorialnykh hromad. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove gospodarstvo. 2018. Vyp. 19. Ch. 1. S. 46–50. S. 49.

9. Pro spriamuvannia koshtiv do rezervnoho fondu derzhavnoho biudzhetu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10.03.2022 № 245. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/245-2022-%D0%BF> (data zvernennia: 06.09.2024).

10. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo dii norm na period dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 № 2120-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#n5> (data zvernennia: 06.09.2024).

11. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia zakonodavstva na period dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 24.03.2022 № 2142-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#n2> (data zvernennia: 06.09.2024).

12. Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2023 rik: Zakon Ukrainy vid 03.11.2022 № 2710-IX. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20> (data zvernennia: 06.09.2024).

13. Korzh I. F. Detsentralizatsiia: zdobutky i nedoopratsiuvannia. Parlamentskyi kontrol v umovakh detsentralizatsii derzhavnoi vlady ta tsyfrovoy transformatsii v Ukraini: stan i problemy: materialy Pershoi vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 30 bereznia 2021 r.) / upor.: V. M. Furashev, S. O. Dorohykh. Kyiv, 2021. 184 s. S. 66.

14. Tatarenko H.V. Pryntsypy ta metody sotsialnoi kvalimetrii pry standartyzatsii sotsialnykh posluh v umovakh detsentralizatsii. Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka. №1(47), 2024. S.358-370.

15. Mykoliuk A. V. Robota orhaniv mistsevoho samovriaduvannia pid chas voiennoho stanu. Tavriiskyi naukovyi visnyk. Serii: Publichne upravlinnia ta administruvannia. 2022. № 2. S. 67–73.

16. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo funktsionuvannia derzhavnoi sluzhby ta mistsevoho samovriaduvannia u period dii voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2022 № 2259-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text> (data zvernennia: 06.09.2024).

17. Bezghin V. Kraina hromad v umovakh viiny. Yakym buv 2022-y dlia detsentralizatsii ta mistsevoho samovriaduvannia. LB.ua. 2022. URL: https://lb.ua/news/2022/12/28/540561_kraina_gromad_umovah_viyni_yakim_buv.html (data zvernennia: 07.09.2024).

Rudenko M.V. Analysis of the current stage of decentralization reform under martial law: problems and challenges for Ukraine. - Article

The article analyzes and characterizes the problematic issues of decentralization reform in Ukraine during martial law. The author classifies and generalizes the problems that have arisen at the current stage of decentralization. It is noted that an important political and legal problem is the lack of compliance of the intermediate results of decentralization with the planned ones. It is proved that in the course of decentralization, territorial communities have faced the problem of providing the population with quality social services, as well as with a decrease in the availability of medical and educational services for certain regions, in particular, those provided through administrative service centers.

It is emphasized that the financial and budgetary sphere also has problems related to the lack of responsibility of local governments and their officials for incompetent management of local budget funds. Attention is drawn to the existence of an uneven distribution of financial capabilities of the united territorial communities in the context of the fact that with the increase in the powers of local self-government bodies, the level of possible violations of the principle of legality by decisions made increases.

The article notes that at present, the problems arising from the introduction of the martial law regime and the new tasks which have emerged for territorial communities are of particular relevance. It is concluded that during martial law, local self-government bodies have a significant shortage of their own budget revenues to fulfill their powers and

functions in the social sphere, as well as in the sphere of meeting the needs of the country's defense, restoration and reconstruction of territories, and assistance to internally displaced persons, etc.

Keywords: *martial law, decentralization, local governments, supervision, social services, territorial community.*

Авторська довідка:

Руденко Микола Васильович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, Заслужений юрист України.
<https://orcid.org/0000-0002-8461-7627>

Стаття надійшла до редакції 20 жовтня 2024р

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-212-224>

**СУДОВИЙ ЗАХИСТ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ
ЯК ЕФЕКТИВНИЙ СПОСІБ ПОДОЛАННЯ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ
ТА ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИХ СПОРІВ**

Севост'янова К.А.

**JUDICIAL PROTECTION OF EMPLOYEES' LABOR RIGHTS
AS AN EFFECTIVE WAY TO OVERCOME RIGHTS RESTRICTIONS
AND RESOLVE LABOR DISPUTES**

Sevostyanova K.A.

Дослідження присвячено аналізу судового захисту трудових прав працівників, зокрема в контексті сучасного українського законодавства. На основі аналізу наукових думок вчених, національного трудового законодавства та судової практики Верховного Суду, досліджено судовий захист прав працівників як спосіб подолання обмеження трудових прав та вирішення трудових спорів. Авторка розглядає різні аспекти цього питання: від теоретичних засад правового захисту до практичних аспектів реалізації трудових прав у судовому порядку. Особлива увага приділяється взаємодії норм матеріального та процесуального права у сфері трудових відносин. Авторка досліджує, як ці норми визначають як саму можливість судового захисту, так і конкретні процедури його здійснення.

Крім того, аналізується вплив змін трудового законодавства, пов'язаних з воєнним станом, на трудові права працівників. Авторка зазначає, що зміни трудового законодавства у воєнний час, з одного боку є необхідними для адаптації до нових об'єктивних умов, а з іншого - можуть обмежувати та обмежують права працівників. В роботі проаналізовано питання строків, визначених статтею 233 КЗпП України через призму судової практики та з'ясована сутність правових позицій, у тому числі щодо строку звернення до суду у справах, пов'язаних з недотриманням законодавства про оплату праці. В роботі сформульовані певні теоретичні позиції та підтримується висновок, що «якість закону» є основою правопорядку, який ґрунтується на принципі верховенства права, однією з вимог якого є юридична визначеність. Авторка доходить висновку, що чіткість та зрозумілість трудового законодавства є необхідною умовою для ефективного судового захисту трудових прав та забезпечення верховенства права.

Ключові слова: *працівник, трудові права працівників, трудове законодавство, право на захист, форми захисту, судовий захист, верховенство права, захист трудових прав.*

Постановка проблеми. Поширення коронавірусної хвороби (COVID-2019) викликало кризу в економіках передових країн світу, яка в свою чергу спонукала ці

країни до запровадження змін в трудових відносинах з працівниками. Також останні дослідження світового ринку праці вказують на те, що понад 3 мільярди людей працюють

або шукають роботу на ринку праці [1]. Проте пандемія коронавірусу не лише завдала значної шкоди життю та здоров'ю всього населення планети, а й спричинила нову економічну стагнацію і стало викликом для ринку праці.

Не стала виключенням звісно ж і Україна, яка нажалі поряд з існуючими економічними проблемами, у лютому 2022 року стикнулася і з військовою агресією РФ. Повномасштабне вторгнення агресора на суверенну територію нашої країни мало наслідком запровадження в Україні з лютого 2022 року воєнного стану, велику міграцію громадян України поза межами її території, скорочення робочих місць і направлення всіх зусиль держави насамперед на обороноздатність країни. В умовах таких глобалізаційних викликів та загроз все більшої актуальності набула проблематика захисту трудових прав працівників.

Триваюча виснажлива війна та запровадження внаслідок цього з лютого 2022 року воєнного стану зумовлюють ряд викликів, що стосуються реалізації трудових прав працівників на працю: зміна умов і оплати праці, релокація частини бізнесу разом із працівниками за кордон, міграція працездатного населення за межі України тощо. В цьому аспекті важливим є пошук ефективних механізмів захисту трудових прав, зокрема працівників, адже створення і функціонування всеохоплюючої системи захисту трудових прав є важливою юридичною гарантією їх забезпечення. Дії влади на етапі адаптації до нових обставин щодо захисту економіки в умовах війни тягнуть за собою зміни в існуючому досі законодавстві, що водночас породжують низку невіршених проблем у сфері захисту трудових прав працівників.

Одним з дієвих механізмів захисту таких прав є судовий захист, оскільки саме за рівнем захисту прав людини і громадянина

оцінюються ефективність діяльності органів державної влади та ступінь демократичності держави загалом. Саме право на судовий захист у обсязі, який встановлено та гарантовано частиною першою статті 55 Конституції України [2] дає можливість, у тому числі працівнику ефективно реалізовувати своє право на судовий захист своїх трудових прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці захисту трудових прав приділено увагу науковців в численних роботах у різних галузях приватного та публічного права. Окремим питанням захисту прав працівників присвячено наукові дослідження таких вчених як: В.М. Андріїв, В.Б. Бойко, О.С. Боева, Н.Б. Болотіна, В.Б. Буряк, Л.П. Гаращенко, В.С. Венедиктов, М.І. Іншин, М.М. Клемпарський, Л.В. Могілевський, А.О. Падалка, П.Д. Пилипенко, О.І. Процевський, В.Г. Ротань, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, Н.М. Шевченко, З.І. Шевчук, О.В. Яснолобов, О.М. Ярошенко та багатьох інших. Однак, тема захисту трудових прав не втрачає своєї актуальності і сьогодні, що викликано як потребою адекватного та ефективного реагування на сучасні об'єктивні загрози та виклики, що відображається у внесенні певних змін у трудове законодавство (наприклад, зміни щодо оптимізації трудових відносин від 19.07.2022 р. [3], якими, серед іншого, було внесено зміни до статті 233 Кодексу законів про працю, що підтверджує та підсилює важливість досліджуваної теми.

Метою наукової статті є дослідження актуальних моментів щодо судового захисту трудових прав працівників як ефективного способу подолання обмежень прав та вирішення трудових спорів через призму визначення понять «захист прав» та «судовий захист» в цілому та трудових прав працівників загалом; з'ясування форм захисту, кола суб'єктів трудових

правовідносин, розробку способів захисту трудових прав та інтересів працівників у сучасних соціально-економічних умовах, а також вдосконалення механізмів їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Чинне законодавство визначає за кожним суб'єктом певні права і одночасно надає йому право на їх захист, адже право, що не забезпечене від його порушень необхідними засобами захисту, є просто декларацією. В юридичній літературі захист прав людини розглядається як універсальна категорія із загальними функціями, що можуть бути застосовані при реалізації норм різних галузей права. В аспекті цього на увагу заслуговує сутність поняття право на захист.

Одним з ключових питань у теорії права є визначення правової природи та змісту права на захист. Одні вчені визначають матеріально-правовий зміст цього права та вважають його невід'ємною частиною інших суб'єктивних прав, тобто в разі порушення суб'єктивного права (наприклад, права на власність), людина автоматично отримує і право на захист цього порушеного права. Інші ж вчені стверджують, що право на захист – це самостійне право, яке є у кожної людини виникає від народження і не залежить від того, чи порушуються її інші права. Вони вказують на універсальність та конституційний характер цього права.

Право на захист досить складне і багатоаспектне поняття. В українському законодавстві право на захист регулюється багатьма нормативно-правовими актами, у тому числі, Конституцією України, кодифікованими актами (Цивільним кодексом, Кодексом законів про працю), європейськими та міжнародними нормативно-правовими актами тощо.

Тобто в українському правовому полі право на захист – це не просто абстрактне поняття, а реальний механізм, який дозволяє кожній людині захищати свої права і законні

інтереси. При цьому, це право має свої особливості і відрізняється від інших суб'єктивних прав.

Г.П. Тимченко вважає, що право на захист – це не просто можливість звернутися за допомогою, а скоріше право самостійно діяти для захисту своїх прав. При цьому, він підкреслює, що це право відрізняється від інших тим, що воно має особливе значення в правовому регулюванні і дає людям більше свободи діяти в рамках закону [4, с. 8].

По суті, право на захист – це фундаментальне право, яке визначається вимогою усунути порушення та передбачає комплекс юридичних заходів, спрямованих на відновлення порушених суб'єктивних прав та інтересів особи. Його реалізація передбачає не лише усунення безпосереднього правопорушення, а й створення умов для попередження його повторення. Досягнення мети захисту відбувається через застосування різноманітних правових інструментів, серед яких: відновлення попереднього правового статусу потерпілого, припинення дії неправомірних актів, забезпечення реалізації прав у майбутньому та компенсація завданих збитків. Таким чином, право на захист є невід'ємною складовою правового порядку, гарантуючи справедливість та ефективний захист прав і свобод людини.

Спрямованість права на захист вбачається у відновленні первинного стану потерпілого; припинення порушення шляхом позбавлення акта (дії) сили «регулятивного» юридичного акта; охоронно-забезпечувального впливу шляхом створення додаткових правових умов для безперешкодного здійснення ущемлених прав та інтересів; еквівалентній компенсації порушених прав [5, с. 31].

Поряд з такою категорією як право на захист, в трудовому праві вироблено та існує поняття «захист прав та законних інтересів працівників». Воно передбачає комплекс

правових, організаційних та процесуальних заходів, спрямованих не лише на відновлення порушених трудових прав, а й на запобігання їх порушенню. Цей інститут трудового права охоплює як матеріально-правові аспекти (визначення прав та обов'язків сторін трудових відносин, відповідальність за їх порушення), так і організаційні та процесуальні (механізми реалізації права на захист, зокрема через судовий захист). Також вчені виокремлюють способи припинення і попередження порушень трудового законодавства, відновлення порушених трудових прав громадян і відшкодування понесеної внаслідок цього шкоди [6, с. 131]. Таким чином, захист прав працівників у трудовому праві є комплексною системою гарантій, що забезпечує дотримання трудового законодавства та сприяє створенню справедливих умов праці.

Наведене поняття розглядають у широкому та вузькому значеннях. Так, захист трудових прав та інтересів працівників у широкому значенні пов'язують із реалізацією захисної функції трудового права, що втілюється через захисну функцією держави, яка виявляється в установленні високих стандартів праці, наданні державних гарантій трудових прав та забезпеченні відповідальності за їх порушення. Саме це вказує на системний підхід, що спрямований на створення сприятливого трудового середовища. Водночас, існує розуміння цього поняття у вузькому значенні, коли захист трудових прав та інтересів працівників фокусується на конкретних механізмах реалізації трудових прав. У цьому аспекті захист трудових прав передбачає активні дії, спрямовані на запобігання порушенням, відновлення порушених прав та притягнення винних осіб до відповідальності. Тобто, це сукупність юридичних процедур та інструментів, які дозволяють працівникам

захищати свої права в індивідуальних випадках [7, с. 7].

Розглядаючи, що представляє собою захист трудових прав працівників, В.Я. Вавженчук зазначає, що існує два розуміння поняття «трудова права». З однієї сторони, це є можливості людини у сфері праці, записані у вигляді норм, що закріплені в діючих нормативно-правових актах різного рівня, і які необхідні для її гідного існування й розвитку та забезпечення якості життя. З іншої сторони, трудова права – це визначені нормативно-правовими та іншими актами конкретні можливості суб'єктів трудових правовідносин, що можуть бути реалізовані під час вступу в такі в правовідносини [8, с.91].

Правовому захисту трудових прав працівників притаманні також свої елементи, зокрема наявність відповідних умов для здійснення захисту, здійснення такого захисту у передбаченому законом порядку і за допомогою власних засобів і способів, що передбачені нормами трудового права. При цьому, в матеріально-правовому аспекті право на захист включає елементи щодо самозахисту, тобто використання особою, права якої порушені, дозволених засобів примусу на порушника, а також звернення до компетентного органу з вимогою про захист порушеного права.

З огляду на це, в юридичній літературі розрізняють форми захисту, а саме: юрисдикційну, що передбачає діяльність державних та інших компетентних органів з метою захисту порушених прав і неюрисдикційну, що охоплює дії працівників по захисту порушених прав, які здійснюються ними самостійно. Юрисдикційна форма захисту здійснюється судом (загальний порядок захисту) чи органом державної влади (спеціальний порядок захисту) [7, с. 10]. Неюрисдикційна форма захисту передбачає самозахист, який відповідно до ст. 19 ЦК

України розглядається як застосування особою заходів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [9, ст. 19].

В умовах сьогодення, на наш погляд ефективним вбачається саме юрисдикційний судовий порядок захисту прав та законних інтересів працівників, оскільки він передбачає можливість судового захисту порушеного права як на національному, так і на міжнародному рівнях. Саме судовий захист є найбільш ефективним способом відновлення порушених прав, у тому числі трудових, оскільки судові рішення має силу закону і забезпечується державним примусом. Як справедливо зазначає М.В. Сидоренко суть судового захисту полягає в тому, що держава гарантує кожному працівнику право звернутися до суду (спеціальних державних органів) для відновлення своїх порушених прав та інтересів. Суд, як незалежний орган, розглядає справу і ухвалює рішення, яке є обов'язковим для виконання [10, с. 119].

Право на судовий захист, за І.В. Дашутіним, є фундаментальним правом, яке передбачено законодавством, яке надає фізичним та юридичним особам можливість звернутися до суду загальної та конституційної юрисдикції для захисту своїх порушених прав. Це право слід розглядати двоєю: з одного боку, як одне з конституційних прав людини в державі нарівні з іншими політичними, економічними, соціальними й культурними правами, а з іншого – як право, що закріплює спеціальний механізм захисту всіх без винятку вищезазначених прав [11, с. 12].

О.Д. Крупчан право на судовий захист цивільного права та інтересу вважає ключовим елементом побудови цивільного права, який характеризується абсолютністю характеру, можливістю самостійно вирішувати питання щодо захисту або

самозахисту через універсальність способів захисту [12, с. 7],

С.В. Моліцький зазначає, що «право на судовий захист трудових прав слід визначати, перш за все, як можливість певного суб'єкта трудових правовідносин звернутися до суду з метою відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного трудового права» [13, с. 550]. Тобто, у разі не визнання чи оспорювання роботодавцем права працівника, останній має правові можливості звернутися до суду з метою відновлення або визнання роботодавцем його права. Фактично судовий захист гарантує працівникові додержання законності у сфері праці не тільки у разі порушення роботодавцем суб'єктивного трудового права працівника, а й у разі його невизнання чи оспорювання.

Механізм судового захисту надає працівникам ефективний інструмент для відстоювання своїх трудових прав у разі їх порушення або оспорювання роботодавцем. Звернення до суду гарантує, що трудові спори будуть розглядатися в правовому полі, забезпечуючи дотримання законності у трудових відносинах. Судовий захист є не лише засобом відновлення порушених прав, а й гарантією їх визнання.

В свою чергу, О.А. Любчик розглядає право на судовий захист трудових прав як можливість звернення до суду суб'єкта трудових правовідносин, реалізація якого у встановленому законом порядку є підставою для справедливого і неупередженого розгляду порушеного питання судом у розумні строки з винесенням рішення, невиконання якого у добровільному порядку тягне можливість звернення за примусовим виконанням в рамках виконавчого провадження» [14, с. 7]. На його думку, це не лише можливість звернення до суду, але й гарантія справедливого та неупередженого розгляду справи у встановлені законом строки. Крім того, автор підкреслює, що судові рішення

має обов'язковий характер, а його невиконання може призвести до застосування заходів примусового виконання.

О.В. Яснолобов пропонує під поняттям «судовий захист трудових прав працівників» розуміти такий специфічний, регламентований законодавцем спосіб захисту. Вчений акцентує увагу на тому, що цей процес має чітко визначену процедуру, яка передбачає подачу позовної заяви до суду із вимогою про визнання, відновлення порушеного трудового права чи усунення перешкод у реалізації власних трудових прав. На його думку, «судовий захист трудових прав відбувається відповідно до конституційних принципів і в порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством у сукупності із матеріальними нормами законодавства про працю» [15, с. 9].

Ще одна наукова позиція представляється важливою, в контексті досліджуемого питання, а саме, що під правовим регулюванням захисту трудових прав працівників слід розуміти сукупність законодавчо встановлених юридичних засобів, застосування яких дозволяє забезпечити належну реалізацію захисту трудових прав працівників та врегулювати правовідносини, що виникають між найманим працівником та роботодавцем [16, с. 45].

На підставі наведеного, можемо виснувати, що судовий захист трудових прав працівників виступає однією з форм захисту, яка застосовується у разі виникнення трудових спорів між працівником і роботодавцем. При цьому, право на захист є ширшим поняттям відносно «судового захисту» і охоплює це визначення.

Досліджуючи структуру права на судовий захист трудових прав, З.І. Шевчук робить висновок, що вона «складається з наступних правомочностей: 1) право на

незалежний та неупереджений суд; 2) можливість уповноваженої особи звернутися з вимогою про захист порушеного або оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу до суду у позовній або іншій передбаченій законом формі, тобто право на пред'явлення позову; 3) можливість користуватися усіма передбаченими законом правами і гарантіями в процесі розгляду цієї вимоги, встановленими стосовно до даної форми захисту права, тобто право на участь у судовому розгляді справи; 4) право на задоволення позову в суді; 5) право на оскарження у встановленому законом порядку рішення суду; 6) право на виконання судового рішення» [17, с. 771-772].

Оскільки право на судовий захист реалізується через організацію судочинства та здійснення правосуддя, у правовій науці висловлюється думка, що судочинство у процесі здійснення правосуддя є: (а) способом відправлення правосуддя, (б) реалізує цілі та завдання останнього, (в) у співвідношенні з правосуддям становить собою зв'язок змісту й форми, тобто, здійснюючи судочинство, державний орган чинить правосуддя [18, с. 49], [19, с. 375-376]. Це право гарантовано Конституцією України, відповідно до статті 55 якої кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом, а також після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [2, ст.55]. Отже, реалізація судового

захисту прав працівників в першу чергу базується на положеннях Основного Закону, що є важливим аспектом для правової та демократичної країни, якою є Україна, що виборює наразі цінності демократії. Надаючи офіційне тлумачення наведеної норми Основного Закону, Конституційний Суд України у мотивувальній частині свого Рішення п. 4.1. наголосив, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (частина друга статті 3 Конституції України). Для здійснення такої діяльності органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи наділені публічною владою, тобто мають реальну можливість на підставі повноважень, встановлених Конституцією і законами України, приймати рішення чи вчиняти певні дії. Особа, стосовно якої суб'єкт владних повноважень прийняв рішення, вчинив дію чи допустив бездіяльність, має право на захист» [20].

Таким чином, Основний Закон України декларує право на судовий захист як одне із найбільш основоположних, універсальних, конституційних прав людини, що також значною мірою відповідає міжнародно-правовим стандартам щодо гарантованого захисту основних прав і свобод людини.

У свою чергу, право на судовий захист трудових прав знаходить свій вираз у комплексі спеціальних трудових і правових механізмів реалізації та гарантування. Так, стаття 232 КЗпП України [21] визначає перелік трудових спорів, що підлягають безпосередньому розглядові у місцевих загальних судах, зокрема за заявами працівників. І хоча норми КЗпП України передбачають також і досудовий розгляд трудових спорів, зокрема комісіями по трудових спорах, які є обов'язковим первинним органом по розгляду трудових спорів між працівником і роботодавцем, що

виникають на підприємствах, в установах, організаціях, конституційне закріплення права на звернення до суду за захистом порушеного права є найважливішою юридичною гарантією прав і свобод людини і громадянина та, зокрема працівників, оскільки обмеження у праві на звернення до суду відсутні.

Крім того, можливість працівника захищати свої трудові права та інтереси в судовому порядку реалізується завдяки поєднанню норм матеріального та процесуального права, де норми матеріальні визначають правові шляхи реалізації права на захист, а процесуальні норми закріплюють процедурні питання реалізації цього права.

За положеннями пункту 2 частини четвертої статті 19 ЦПК України [22] розгляд справ, що виникають з трудових відносин здійснюється судом за правилами спрощеного позовного провадження, що в свою чергу не виключає право суду здійснювати розгляд зазначеної категорії спорів також і в порядку загального позовного провадження, а також право відповідача на звернення до суду із заявою про заперечення проти розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження. Враховуючи строки розгляду судом справи по суті (60 днів для спрощеного та 90 в загальному), в залежності від категорії справи вважаємо доречним розгляд трудових спорів за правилами спрощеного позовного провадження. Разом з тим зазначимо, що на сьогодні низка справ щодо захисту прав у сфері праці розглядається також і в порядку адміністративного та господарського судочинства. Тобто, судовий захист трудових прав та законних інтересів працівників не обмежується конкретним видом судочинства та не зводиться виключно до спрощеного позовного провадження.

Натомість в умовах воєнного стану змін зазнали деякі норми КЗпП України, що, на наш погляд, можна розглядати як фактор

суттєвого обмеження трудових прав працівників.

Так, відповідно до частини другої статті 233 КЗпП України (у редакції, яка діяла до 19.07.2022) [21] у разі порушення законодавства про оплату праці працівник мав право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Однак, 19.07.2022 набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» №2352-ІХ, яким внесено ряд важливих змін до діючого законодавства про працю.

Зокрема, змін зазнали норми законодавства щодо порядку звернення громадян до суду у разі виникнення трудових спорів в частині строків таких звернень.

Частини перша та друга статті 233 КЗпП України викладені у наступній редакції:

працівник може звернутися із заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до суду в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, крім випадків, передбачених частиною другою цієї статті.

Із заявою про вирішення трудового спору у справах про звільнення працівник має право звернутися до суду в місячний строк з дня вручення копії наказу (розпорядження) про звільнення, а у справах про виплату всіх сум, що належать працівникові при звільненні, - у тримісячний строк з дня одержання ним письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені йому при звільненні (стаття 116). Домашній працівник має право звернутися до суду із заявою про вирішення трудового спору у справах про звільнення в місячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права.

При цьому, відповідно до пункту першого глави ХІХ «Прикінцеві положення»

КЗпП України під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), строки, визначені статтею 233 цього Кодексу, продовжуються на строк дії такого карантину.

Отже відповідно до змін, відправною точкою для звернення до суду є день одержання працівником письмового повідомлення про суми, тобто в таких судових справах слід буде доводити не те, коли роботодавець відправив таке повідомлення, а коли працівник його отримав.

У разі пропуску з поважних причин строків, установлених статтею 233 цього Кодексу, суд може поновити ці строки, якщо з дня отримання копії наказу (розпорядження) про звільнення або письмового повідомлення про суми, нараховані та виплачені працівникові при звільненні (стаття 116), минуло не більше одного року.

В аспекті внесених змін у взаємозв'язку із Прикінцевими положеннями КЗпП України щодо продовження строків, визначених статтею 233 цього Кодексу на строк дії карантину, заслуговує на увагу судова практика щодо зазначеного питання.

Оглядом актуальної практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду встановлено, що у постанові від 11 грудня 2023 року Верховний Суд у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду під час розгляду справи № 947/8885/21 (провадження № 61-7480сво22) за позовом ОСОБА_1 до державного підприємства «Морський торговельний порт «Чорноморськ» про поновлення на роботі та стягнення середнього заробітку за весь час вимушеного прогулу дійшов висновку, що запровадження на всій території України карантину є безумовною правовою підставою для продовження строків звернення до суду, встановлених у статті 233 КЗпП України, на

строк дії такого карантину, що визначено пунктом 1 глави XIX Прикінцевих положень КЗпП України. При цьому вирішувати питання поважності пропуску такого строку не потрібно [23].

Аналогічних висновків дійшов також Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду у своїй постанові від 06.04.2023 у зразковій справі № 260/3564/22, залишеному без змін постановою Великої Палати Верховного Суду від 21.09.2023 щодо строку звернення до суду у справах, пов'язаних з недотриманням законодавства про оплату праці військовослужбовцям, який зауважив наступне: «зважаючи на гарантування конституційного права на своєчасне одержання винагороди за працю та рівність усіх працівників у цьому праві, положення статті 233 КЗпП України в частині, що стосуються строку звернення до суду у справах, пов'язаних з недотриманням законодавства про оплату праці, мають перевагу в застосуванні перед частиною п'ятою статті 122 КАС України, що дає Суду підстави для висновку, що до 19 липня 2022 року строк звернення ОСОБА_1 з цим позовом до суду не був обмежений будь-яким строком, а у правовідносинах, що виникли після цієї дати, позивач не пропустив тримісячного строку, звернувшись до суду 22 вересня 2022 року» [24].

Крім того, правову позицію щодо строку звернення до суду у справах, пов'язаних з недотриманням законодавства про оплату праці висловила Велика Палата Верховного Суду у постанові від 11.07.2024 по справі 990/156/23, яка, серед іншого, обґрунтувала свої висновки на тому, що "якість закону" (quality of law) або "принцип зрозумілих правил" (understandable rules) є основою правового порядку, що ґрунтується на принципі правовладдя (верховенстві права) (rule of law), однією з вимог якого є юридична

визначеність (legal certainty), та у підсумку в чергове підтвердила висновок про те, що положення статті 233 КЗпП України в частині, що стосуються строку звернення до суду у справах, пов'язаних з недотриманням законодавства про оплату праці, мають перевагу в застосуванні [25].

Разом з тим, у постанові від 28 серпня 2024 року по справі № 580/9690/23 (провадження № К/990/4848/24) Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду за позовом ОСОБА_1 до військової частини щодо нарахування та виплати індексації грошового забезпечення, що є складовою заробітної плати, за період з 01 січня 2016 року до 30 листопада 2018 року, тобто до внесення мін у статтю 233 КЗпП України, суд дійшов висновків, що на момент звернення позивача до суду, а саме 17 жовтня 2023 року, в Україні не діяв карантин, встановлений з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, у зв'язку із чим правомірно попередніми судами застосовано до спірних правовідносин строки, встановлені статтею 233 КЗпП України у три місяці [26].

Однак на наш погляд, не можна погодитися із висловленою позицією Верховного Суду по справі 580/9690/23, оскільки вони суперечать висновкам Великої Палати Верховного Суду у справі 990/156/23.

Висновки. На підставі наведених теоретичних позицій в юридичній літературі можемо констатувати, що захист прав людини є універсальною категорією із загальними функціями, що може бути застосовано, зокрема при реалізації норм трудового законодавства у сфері захисту прав працівників. Право на захист має самостійне значення у механізмі правового регулювання і визначається вимогою працівника усунути

порушення та відновити права обраним ним способом та формою захисту.

Захист прав працівників має здійснюватися у випадку наявності умов для захисту у визначеному законом порядку і за допомогою засобів і способів, передбачених нормами трудового права. В умовах сьогодення, на наш погляд, вбачається ефективним юрисдикційний судовий порядок захисту прав та законних інтересів працівників, який ґрунтується на відновленні порушеного, невизнаного або оспорюваного трудового права шляхом ухвалення судом законного та справедливого рішення.

Саме під час судового захисту своїх прав, працівник має можливість користуватися усіма передбаченими законом правами і гарантіями з метою ефективного вирішення спору у відповідності до положень національного та міжнародного права, в порядку різних видів судочинства. Крім того, за умови наявності рішення суду, що набрало законної сили, працівника має право вимагати виконання цього рішення роботодавцем як в добровільному, так і в примусовому порядку.

Література:

1. Yaroshenko, Oleg M. et al. Professional Development of Employees as the Way to Innovative Country Integration. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, [S.l.], v. 11, n. 2, p. 683 – 695, mar. 2020. ISSN 2068-696X. URL: <https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/5136> (дата звернення: 16.10.2024).
2. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 16.10.2024).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин»: Закон № 2352-IX від 19.07.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text> (дата звернення: 16.10.2024).

4. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: автореф.дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2002. 20 с.

5. Тимчинко Г.П. Способи и процесуальные формы защиты гражданских прав: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Тимченко Геннадий Петрович. – Национальная академия Украины им. Яр. Мудрого. Х., 2002. 205 с.

6. Буряк В. Система правового захисту трудових прав та законних інтересів працівників в Україні. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2016. № 63. С. 120–131.

7. Лагутіна І. В. Форми захисту трудових прав працівників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса: Нац. ун.-т «Одеська юридична академія», 2007. 20 с.

8. Вавженчук В. Я. Сутність поняття «конституційні трудові права». *Форум права*. 2009. № 3. С. 89-91.

9. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 16.10.2024).

10. Сидоренко М.В. Судовий захист цивільного права та інтересу як загальна засада цивільного законодавства України : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03 / М.В. Сидоренко. Одеса, 2012. 232 с.

11. Дашутін І. В. Правове регулювання судового захисту трудових прав громадян: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. Х., 2008. 20 с.

12. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав : [монографія] / за заг. ред. академіків НАПрН України О.Д. Крупчана та В.В. Луця. К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 400 с.

13. Моліцький С. В. Право на судовий захист трудових прав. *Форум права*. 2011. № 3. С. 548-552.

14. Любчик О. А. Принципи та порядок судового захисту трудових прав: дис. ... к.ю.к., спец. 12.00.05. Луганськ. 2012, 179 с.

15. Яснолобов О. В. Правове регулювання захисту трудових прав працівників у судах України: дис. к.ю.н. спец. 12.00.05. Луганськ, 2013. 206 с.

16. Котова Л.В. До питання правового регулювання захисту трудових прав. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2017. №33, С. 44-50 URL:

<https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/176/163> (дата звернення: 16.10.2024).

17. Шевчук З. І. Структура права на судовий захист трудових прав. *Форум права*. 2012. № 2. С. 769-773.

18. Барский В. Правовая природа судебного конституционного контроля в Украине. *Юридический вестник*. 1998. № 1. С. 48-51.

19. Вавженчук С. Я. Система захисту і охорони конституційних трудових прав працівників: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 510 с.

20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним поданням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв № 19-рп/2011 від 14.12.2011 р. *Офіц. Вісн. України*. 2011. № 101. Ст. 3724.

21. Кодекс законів про працю України: Закон України № 435-№ 322-VIII від 10.12.1971 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

22. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України № 1618-IV від 18.03.2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

23. Судова практика Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115654116> (дата звернення: 22.10.2024).

24. Судова практика Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110064913> (дата звернення: 22.10.2024).

25. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.07.2024 по справі 990/156/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120426317> (дата звернення: 22.10.2024).

26. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 28 серпня 2024 року по справі № 580/9690/23 (провадження № К/990/4848/24) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121254752> (дата звернення: 22.10.2024).

References:

1. Yaroshenko, Oleg M. et al. Professional Development of Employees as the Way to Innovative Country Integration. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, [S.l.], v. 11, n. 2, p. 683 – 695, mar. 2020. ISSN 2068-696X. URL: <https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/5136> (data zvernennia: 16.10.2024).

2. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 16.10.2024).

3. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo optymizatsii trudovykh vidnosyn»: *Zakon № 2352-IKh vid 19.07.2022 r.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text> (data zvernennia: 16.10.2024).

4. Tymchenko H. P. Sposoby ta protsesualni formy zakhystu tsyvilnykh prav: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03. Kharkiv, 2002. 20 s.

5. Tymchynko H.P. Sposoby y protsessualnye formy zashchyty hrazhdanskykh prav: dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.03 / Tymchenko Hennadyi Petrovych. – *Natsyonalnaia akademyia Ukrainy um. Yar. Mudroho. Kh.*, 2002. 205 s.

6. Buriak V. Systema pravovoho zakhystu trudo-vykh prav ta zakonnykh interesiv pratsivnykiv v Ukraini. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya yurydychna*. 2016. № 63. S. 120–131.

7. Lahutina I. V. Formy zakhystu trudovykh prav pratsivnykiv: avtoref. dys. na zdobuttia nauk.

stupenia kand. yuryd. nauk: 12.00.05. Odesa: Nats. un.-t «Odeska yurydychna akademiia», 2007. 20 s.

8. Vavzhenchuk V. Ya. Sutnist poniattia «konstytutsiini trudovi prava». Forum prava. 2009. № 3. S. 89-91.

9. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy № 435-IV vid 16.01.2003 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (data zvernennia: 16.10.2024).

10. Sydorenko M.V. Sudovi zakhyst tsyvilnoho prava ta interesu yak zahalna zasada tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy : dys.... kand. yuryd. nauk : 12.00.03 / M.V. Sydorenko. Odesa, 2012. 232 s.

11. Dashutin I. V. Pravove rehulivannia sudovoho zakhystu trudovykh prav hromadian: avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.05. Kh., 2008. 20 s.

12. Osoblyvosti zakhystu subiektyvnykh tsyvilnykh prav : [monohrafiia] / za zah. red. akademikiv NAPrN Ukrainy O.D. Krupchana ta V.V. Lutsia. K. : NDI pryvatnoho prava i pidpriemnytstva NAPrN Ukrainy, 2012. 400 s.

13. Molitskyi S. V. Pravo na sudovi zakhyst trudovykh prav. Forum prava. 2011. № 3. S. 548-552.

14. Liubchuk O. A. Pryntsypy ta poriadok sudovoho zakhystu trudovykh prav: dys. ... k.i.u.k., spets. 12.00.05. Luhansk. 2012, 179 s.

15. Iasnolobov O. V. Pravove rehulivannia zakhystu trudovykh prav pratsivnykiv u sudakh Ukrainy: dys. k.i.u.n. spets. 12.00.05. Luhansk, 2013. 206 s.

16. Kotova L.V. Do pytannia pravovoho rehulivannia zakhystu trudovykh prav. Aktualni problemy prava: teoriiai praktyka. 2017. №33, S. 44-50 URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/176/163> (data zvernennia: 16.10.2024).

17. Shevchuk Z. I. Struktura prava na sudovi zakhyst trudovykh prav. Forum prava. 2012. № 2. S. 769-773.

18. Barskyi V. Pravovaia pryroda sudebnoho konstytutsiynnoho kontroliia v Ukrainy. Yurydycheskyi vestnyk.1998. № 1. S. 48-51.

19. Vavzhenchuk S. Ya. Systema zakhystu i okhorony konstytutsiinykh trudovykh prav pratsivnykiv: monohrafiia. Kharkiv: Dysa plius, 2013. 510 s.

20. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiynym zvernenniam hromadianyna Osetrova Serhiiia Volodymyrovycha shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhen chastyny druhoi statti 55 Konstytutsii Ukrainy, chastyny druhoi statti 2, punktu 2 chastyny tretoi statti 17 Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy, chastyny tretoi statti 110, chastyny druhoi statti 236 Kryminalno-protseusualnoho kodeksu Ukrainy ta konstytutsiynym podanniam Vyschchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhen statei 97, 110, 234, 236 Kryminalno-protseusualnoho kodeksu Ukrainy, statei 3, 4, 17 Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy v aspekti statti 55 Konstytutsii Ukrainy (sprava pro oskarzhennia bezdiialnosti sub'iektiv vladnykh povnovazhen shchodo zaiav № 19-rp/2011 vid 14.12.2011 r. Ofits. Visn. Ukrainy. 2011. № 101. St. 3724.

21. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy: Zakon Ukrainy № 435-№ 322-VIII vid 10.12.1971 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (data zvernennia: 22.10.2024).

22. Tsyvilnyi protseusualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy № 1618-IV vid 18.03.2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (data zvernennia: 22.10.2024).

23. Sudova praktyka Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115654116> (data zvernennia: 22.10.2024).

24. Sudova praktyka Kasatsiinoho administratyvnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110064913> (data zvernennia: 22.10.2024).

25. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 11.07.2024 po spravi 990/156/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120426317> (data zvernennia: 22.10.2024).

26. Postanova Verkhovnoho Sudu u skladi kolehii suddiv Kasatsiinoho administratyvnoho sudu vid 28 serpnia 2024 roku po spravi № 580/9690/23 (provadzhenia № K/990/4848/24) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121254752> (data zvernennia: 22.10.2024).

Sevostyanova K.A. Judicial protection of employees' labor rights as an effective way to overcome rights restrictions and resolve labor disputes. - Article

This study analyzes judicial protection of employees' labor rights, particularly within the context of contemporary Ukrainian legislation. Based on an analysis of scholarly opinions, national labor laws, and the case law of the Supreme Court, the study examines judicial protection of employees' rights as a means of overcoming restrictions on labor rights and resolving labor disputes. The author considers various aspects of this issue: from the theoretical foundations of legal protection to the practical aspects of enforcing labor rights in court. Particular attention is paid to the interaction of substantive and procedural law in the field of labor relations. The author examines how these norms determine both the possibility of judicial protection and the specific procedures for its implementation. In addition, the study analyzes the impact of changes in labor legislation related to martial law on the labor rights of employees. 1 The author notes that while changes in labor legislation during wartime are necessary to adapt to new objective conditions, they can also restrict the rights of employees. The paper analyzes the terms specified in Article 233 of the Labor Code of

Ukraine through the prism of judicial practice and clarifies the essence of legal positions, including regarding the deadline for filing a lawsuit in cases related to non-compliance with labor payment legislation. The paper formulates certain theoretical positions and supports the conclusion that "the quality of the law" is the foundation of the rule of law, which is based on the principle of the rule of law, one of the requirements of which is legal certainty. The author concludes that the clarity and comprehensibility of labor legislation is a necessary condition for the effective judicial protection of labor rights and ensuring the rule of law.

Keywords: *employee, labor rights, labor law, right to protection, forms of protection, judicial protection, rule of law, protection of labor rights.*

Авторська довідка:

Севост'янова Кристина Анатоліївна – здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 081 «Право» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, +38(095)5115751, asp-22-3@snu.edu.ua

Стаття надішла до редакції 21 жовтня 2024 року

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-225-235>

**ПРОФЕСІЙНА БЕЗПЕКА, ОХОРОНА ТА БЕЗПЕКА ПРАЦІ ПРАЦІВНИКА
ЯК СТОРОНИ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В СУЧАСНИХ УМОВАХ:
ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗАКРІПЛЕННЯ**

Станішевський Є.В.

**OCCUPATIONAL SAFETY, PROTECTION AND LABOR SAFETY
OF THE EMPLOYEE AS A PARTY OF LABOR RELATIONS
IN MODERN CONDITIONS: ISSUES OF TERMINOLOGICAL DEFINITION
AND CONSOLIDATION**

Stanishevskiy E.

В статті, на основі аналізу наукових поглядів вчених, приділяється увага питанням термінологічного визначення понять «охорона праці», «професійна безпека» та «безпека праці» як у теоретичному аспекті, так і в законодавчому закріпленні. Зроблено акцент на проблемі фактичної відсутності визначення терміну «безпека праці» у вітчизняному законодавстві та пропонуються шляхи вирішення питання у цій площині. Автором пропонується додати до проектів вітчизняних нормативно-правових актів окремі статті щодо врегулювання правил безпеки праці в післявоєнний період, у тому числі на деокупованих територіях. Також запропоновано законодавцю метою безпеки праці поставити мінімізацію ризиків для життя та здоров'я працівників, впливу небезпечних та шкідливих факторів тощо. Акцентовано увагу на необхідності систематизації та кодифікації національного законодавства відповідно до норм європейського законодавства, в сучасних умовах цифровізації. Окремо звернута увага на необхідність впровадження елементів комплаєнс-контролю в сфері охорони та безпеки праці. Робиться висновок про необхідність закріплення цілісного підходу до безпеки праці працівників через встановлення основних принципів та цінностей такої безпеки. А також, що першочерговим завданням наразі є визначення та закріплення цих й інших важливих моментів в єдиному уніфікованому нормативно-правовому акті з механізмами та умовами забезпечення безпеки праці працівника в перспективі на післявоєнний час.

Ключові слова: соціальна політика, охорона праці, безпека праці, професійна безпека, правове регулювання, комплаєнс, підвищена безпека.

Постановка проблеми. Одним з найважливіших аспектів соціальної політики України є соціальна безпека. Найчастіше в літературі виокремлюється три складові соціальної безпеки, а саме соціальна безпека держави, суспільства та людини.

Значається, що забезпечення соціальної безпеки людини припускає такий стан суспільства, який би враховував безпеку в основних сферах виробництва, зовнішню безпеку держави та охорону її внутрішнього конституційного порядку, а також рівень

культури при якому забезпечується мінімальний рівень соціальних умов та соціальних благ, які визначають якість життя людини і суспільства в цілому та гарантують мінімальний ризик для життя, фізичного та психічного здоров'я людей. Тому питання захищеності працюючих, забезпечення належного рівня безпеки праці працівників, а також питання правового регулювання в цій площині були та залишаються актуальними.

Наразі актуальним є аналіз термінологічного визначення цих понять в зв'язку з наявними вже майже три роки додатковими об'єктивними негативними факторами – воєнний стан, замінування, ракетні обстріли, застосування бойових дронів, загроза атак по об'єктах інфраструктури та підприємствах. Відсутність у нас чіткого законодавчого закріплення поняття «безпека праці» ще більш актуалізує дослідження.

Стан дослідження: Питання правового регулювання охорони праці, безпеки праці та професійної безпеки завжди цікавили науковців. Так окремі аспекти досліджували: В.М. Андрієнко, В.В. Березуцький, С.В. Волошина, М.В. Гришук, О.Г. Дутової, Ю.Ю. Івчук, Л.В. Мелех, А. Мудрик, Л.Г. Погорелова, Е. Теліпка та інші. Вчені, які досліджують питання правового регулювання охорони праці, безпеки праці та професійної безпеки не мають спільної позиції щодо визначення понять безпеки праці та професійної безпеки. Їх думки стосовно тлумачення поняття охорона праці більш-менш збігаються. Але стосовно поняття безпеки праці, думки вчених доволі різні. Також аналіз визначення сутності цих понять через призму нових об'єктивних факторів, зокрема – воєнний стан, військові загрози, ракетні обстріли та відсутність чіткого їх законодавчого закріплення ще більш актуалізує дослідження.

Саме тому метою статті є: проведення наукового аналізу, загальної характеристики та термінологічного визначення понять «професійна безпека», «охорона праці» та «безпека праці» в аспекті їх перспективного законодавчого закріплення та встановлення шляхів вирішення питання у цій площині, в аспекті забезпечення професійної безпеки працівників, зокрема, шляхом обґрунтування необхідності впровадження елементів комплаєнс-контролю в сфері охорони та безпеки праці, роблячи упор на систему європейських стандартів та досвід законодавства країн Європейського союзу.

Виклад основного матеріалу. Почати розгляд основного питання, що є предметом вказаного дослідження, на наш погляд необхідно з аналізу сучасного законодавства нашої держави, яке регулює питання охорони та безпеки праці, професійної безпеки працівників.

Конституцією України життя, здоров'я та безпека людини визнано найвищою соціальною цінністю. Відповідно до ст. 43 Конституції України, кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці [1, ст. 43].

Питання охорони та безпеки праці регулюються загальними та спеціальними актами, зокрема, Законами України: «Про пожежну безпеку», «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення», «Про охорону здоров'я», «Про соціальний діалог», «Про об'єкти підвищеної небезпеки», тощо.

Відповідно до Закону України «Про охорону праці» охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності [2, ст. 1].

На думку Е. Теліпко, О. Г. Дутова охорона праці є комплексним інститутом трудового права, який включає в себе широке коло правових норм і приписів, що регулюють відносини з охорони життя, здоров'я та працездатності шляхом встановлення безпечних і здорових умов праці для всіх працівників (коло норм, що встановлюють фундаментальні і загальні вимоги охорони праці; профілактичні норми; норми, що встановлюють обов'язки роботодавців та працівників з питань охорони праці; норми, що містять додаткові заходи і гарантії охорони праці окремих категорій працівників) [3, с. 235].

У цьому визначенні, на думку д.ю.н., професора Ю.Ю. Івчук зроблена спроба визначити принципи і засади охорони праці виходячи з предметного підходу. Але поза увагою, на думку вченої, залишилось питання щодо комплексності, унікальності й засад правової визначеності. Звертаємо увагу на те, що значення принципів досліджуваного інституту повинно полягати у тому, що вони мають бути прозорі й зрозумілі, а також у стислій і доступній формі концентровано віддзеркалювати головні риси і сутність правових норм і приписів у царині охорони праці та встановлення безпечних умов праці [4, с. 27].

Професійна безпека – це система правових, організаційних і тактичних заходів, правил безпечних дій в певних небезпечних ситуаціях та правил застосування спеціальних технічних засобів захисту, які дозволяють зберегти здоров'я та життя працівника під час виконання службових обов'язків в небезпечних ситуаціях професійної діяльності, а також забезпечити належний рівень ефективності його професійних дій при виконанні завдань в небезпечних ситуаціях [5, с. 1].

Професійна безпека є, так би мовити, спеціальною частиною загальної системи

охорони праці, яка захищає здоров'я та життя співробітника, зменшуючи вплив шкідливих та небезпечних факторів умов праці.

Тобто, завжди питання професійної безпеки, збереження життя та здоров'я працівників розглядаються в контексті охорони праці.

З метою визначення та закріплення правових, економічних, організаційних та соціальних засад безпеки та здоров'я працівників на роботі в жовтні минулого року КМУ винесено законопроект (далі – законопроект), який в перспективі має законодавчо врегулювати відносини у сфері здоров'я та безпеки працівників на роботі з метою забезпечення безпечних умов праці, збереження життя і здоров'я працівників та встановити єдиний порядок організації й функціонування системи управління в цій сфері [6].

Серед основних термінів законопроекту, які запропоновано закріпити, є і:

безпека та здоров'я працівників на роботі - система заходів і засобів, спрямованих на збереження здоров'я, життя і працездатності працівників, із запобігання та/або зменшення впливу на працівників небезпечних та шкідливих професійних факторів і професійних ризиків, що вживаються на всіх етапах робочого процесу, зокрема на етапі планування та проектування;

безпечні умови праці - стан умов праці, за якого відсутні небезпечні або шкідливі професійні фактори чи їх рівні не перевищують гранично допустимих значень;

культура профілактики безпеки та здоров'я працівників на роботі - система принципів, формальних та неформальних правил, форм поведінки, у якій право на безпечне та здорове робоче середовище визнається на всіх рівнях, а принципам запобігання професійним ризикам надається пріоритет.

В ст. 11 законопроекту приділено увагу спеціальним умовам виконання робіт підвищеної небезпеки. А в ст. 16 запропоновано управління професійними ризиками та планування заходів, спрямованих на зниження професійних ризиків [6]. Але, важливим є факт, що в законопроекті ці заходи та спеціальні умови не пов'язані напряму з існуючими загрозами воєнного часу.

Також, дуже важливо буде звернути увагу на те, що в проекті закону взагалі не приділено увагу врегулюванню безпеки праці в після воєнний час. Звісно, виконувати роботу прийдеться в дуже складних умовах, наприклад, заміновані території тощо.

Тому, пропонуємо додати до проекту окремі статті щодо врегулювання правил безпеки праці в після воєнний період, у тому числі на деокупованих територіях.

Звертаємо увагу, що в умовах війни до безпеки праці необхідно підходити ще більш осмислено. Бо, окрім звичайних ризиків, в час війни додалися ще й специфічні, у тому числі емоційна травматизація та стрес, зруйнована інфраструктура, хитка ситуація на ринку праці.

Вважаємо, що до проекту Закону «Про безпеку та здоров'я працівників на роботі» необхідно додати норми, які б містили основні ідеї для більш чіткого визначення сутності та поняття безпеки праці в контексті війни в Україні. Пропонуємо закріпити наступні принципи:

- принцип адаптації робочого місця до умов воєнного стану та його правового режиму. Безпечні умови для працівників у тимчасових приміщеннях, забезпечення можливості віддаленої роботи, урахування специфіку інфраструктури (сьогодні особливу увагу приділено об'єктам критичної інфраструктури, однак, це хоча і вказує на їх специфіку, однак також підкреслює

необхідність вирішення питань безпеки праці для усіх підприємств);

- принцип захисту від емоційних та психологічних ризиків. Необхідно вводити стандарти для підтримки психологічного здоров'я працівників та емоційної допомоги;

- принцип посилення навчання в умовах надзвичайних ситуацій. Проведення тренінгів із безпеки праці в таких умовах. Зазначимо, що серед завдань реалізації державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури належить «підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації, тренування працівників національної системи захисту критичної інфраструктури» (п. 10, ч. 2 ст. 5 Закону України «Про критичну інфраструктуру») [7];

- принцип адаптації міжнародних стандартів та досвіду з безпеки праці, у тому числі країн, в яких відбулися воєнні дії;

- принцип профілактики та превентивної діяльності. Закон потрібно орієнтувати не тільки на ліквідацію нещасних випадків, але й на їх попередження. Встановлення обов'язкових програм профілактики ризиків.

Тобто, підсумовуючи робимо висновок, що цей нормативно-правовий акт є дуже необхідним, тому що закріплює важливі питання і більш сучасний погляд на професійну безпеку та безпеку праці, однак вважає за необхідним відобразити в ньому питання через призму умов воєнного та повоєнного відновлення.

Аналізуючи ще один дуже важливий перспективний нормативно-правовий акт, а саме проект Трудового кодексу України (який був винесено у 2023 році Кабінетом Міністрів України) зазначимо, що в його прикінцевих та перехідних положеннях запропоновано у тексті Закону слова “охорона праці” в усіх відмінках замінити словами “безпека та здоров'я працівників на роботі” у відповідному відмінку [8]. Все це вказує на те,

що держава розширює та спрямовує свою політику зі сфери «охорони працівників» на більш сучаснішу – «безпеки».

Ще один аспект, навіть чинні нормативно-правові акти, зокрема, які вказують на перелік заходів та засобів з охорони праці, витрати на здійснення та придбання яких включаються до валових витрат, який затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 червня 2003 р. № 994 [9], останні зміни до якого вносилися у 2018 році не містять будь-які вказівки на ризики в умовах воєнного стану, а тому не передбачається захисту працюючих від наслідків від замінувань, ракетних обстрілів, застосування бойових дронів, інших можливих атак по об'єктах інфраструктури та підприємствах.

Звичайно в сучасних умовах воєнного стану чинні НПА конче потребують внесення до них змін, які посилять фактично безпеку праці для працівників в теперішній та після воєнний час.

Вважаємо, що необхідно вносити зміни саме в розрізі безпеки праці. Пропонуємо пункт 1 зазначеної постанови КМУ доповнити «приведення основних фондів у відповідність з вимогами нормативно-правових актів щодо: захисту працюючих від ураження уламками авіабомб, ракет та дронів, безпечного виконання робіт в прифронтових зонах, оснащення працівників сучасними засобами захисту від шкідливих наслідків хімічних залишків після бойових дій».

Ще раз підкреслюємо, що хоча визначення терміну «безпека праці» у жодному нашому вітчизняному нормативно-правовому акті наразі не запропоновано, однак законодавець намагається вирішити питання законодавчого закріплення певних аспектів в цій сфері.

Також вчені продовжують здійснювати свої наукові розвідки в цій площині. Так можемо констатувати, що думки вчених

більш-менш збігаються стосовно поняття «охорона праці». Але стосовно поняття безпеки праці й у останніх не все однозначно та взагалі не має жодного консенсусу.

В.М. Андрієнко зазначив, що визначення терміну «безпека праці» у жодному вітчизняному нормативно-правовому акті наразі не запропоновано. Правові дефініції поняття «безпека праці», «право працівника на безпеку праці» у найважливіших вітчизняних законодавчих актах відсутні, що викликає неоднозначні тлумачення цих понять сучасними науковцями-правознавцями та фахівцями-практиками. Охорона праці – це багатогранне поняття, під яким слід розуміти не лише забезпечення безпеки працівників у процесі виконання ними їх посадових обов'язків, воно охоплює різні заходи, серед яких доцільно виокремити профілактичні та превентивні процедури щодо професійних захворювань, організацію різних форм повноцінного відпочинку і харчування працівників під час робочої перерви, забезпечення їх необхідним спецодягом та гігієнічними засобами і навіть надання соціальних пільг і гарантій. Безпека праці (англ. safety; нім. Arbeitssicherheit) у широкому сенсі – це такі умови праці на об'єктах матеріального виробництва, зокрема промисловості, транспорту, тощо, що виключають можливість впливу шкідливих та небезпечних факторів на працівників [10, с. 1-2].

Повністю підтримуємо думку зазначеного науковця. Мінусом нашого законодавства є саме продовження використання застарілого радянського тлумачення поняття охорона праці, замість визначення та впровадження вкрай важливого та необхідного в умовах сучасності поняття безпеки праці.

Тим не менше, терміном «безпека праці» активно користуються у своїх дослідженнях такі сучасні дослідники, як О.Л. Величко, О.Б.

Горностай, Д.В. Зеркалов, В.И. Кабанец, М.А. Кобилянський, О.Л. Мірус, О.В. Мозговой, Н.П. Попова, С.В. Сукач, Н.В. Тирак, Ю.І. Шульга. Аналіз матеріалів їх робіт дозволяє ідентифікувати сутність охорони праці як процесу, що полягає у визначенні можливих небезпечних і шкідливих факторів, які можуть виявлятися під час проведення запланованих для виконання робіт; прогнозуванні моментів прояву зазначених факторів; проведенні необхідних та належних профілактичних заходів. Проте поняття «безпека праці» у проаналізованих роботах не було визначено, хоча його використання спостерігається у ряді розглянутих наукових праць.

Поняття забезпечення безпеки праці визначила в своїй роботі Л.Г. Погорелова, в якій з'ясовувала сутність та особливості правового регулювання забезпечення безпеки праці в умовах європейської інтеграції України. А саме, «що це сукупність заходів, створення умов, при яких мінімізовано вплив шкідливих та небезпечних факторів (ризиків) на життя та здоров'я працівників» [11, с. 215].

На думку С.В. Волошиної: «...українська система охорони праці має трансформуватися у систему професійної безпеки і здоров'я на підприємстві, яку слід розуміти як частину загальної системи управління підприємством, яка через реалізацію правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів забезпечує ефективне управління ризиками безпеки і гігієни праці, створення безпечних умов праці, збереження життя, здоров'я і працездатності робітників...» [11, С. 5].

А. Мудрик зазначає, що професійна безпека являє собою систему правових, спеціальних захисних, тактичних, педагогічних і психологічних заходів, що дозволяють забезпечити збереження життя,

фізичне і психічне здоров'я фахівця за умови підтримання високого рівня ефективності професійних дій. Також вона виділяє окремо поняття безпеки людини в професії – це вільний вибір професії та місця роботи відповідно до своїх здібностей; можливість самореалізації в професії; здатність вирішувати професійні завдання без шкоди для себе, інших людей і навколишнього середовища [12, с. 3].

І тут також не можливо не погодитись з думками вчених по модернізації законодавства щодо безпеки праці в сучасних реаліях.

Також, аналізуючи поняття професійної безпеки для деяких категорій працівників, зокрема, працівників спеціальних правоохоронних органів автори ...зазначають, що професійна безпека це система правових, організаційних і тактичних заходів, правил безпечних дій в певних небезпечних ситуаціях та правил застосування спеціальних технічних засобів захисту, які дозволяють: а) зберегти здоров'я та життя працівника під час виконання службових обов'язків в небезпечних ситуаціях професійної діяльності; б) забезпечити належний рівень ефективності його професійних дій при виконанні завдань в небезпечних ситуаціях [13, с. 1].

Вважаємо, що ці дві цілі, які можна виокремити з цього визначення при його більш широкому тлумаченні, будуть актуальними в сучасних умовах для будь-якого працівника підприємства. А саме: перша ціль – це забезпечити безпеку працівника при виконання його трудових обов'язків (актуально для усіх під час обстрілів та ракетної небезпеки); та друга - створити умови для успішного виконання професійних завдань (актуально, зокрема, для працівників критичної інфраструктури, працівників ДСНС).

Що стосується держав Євросоюзу, то в деяких з них вже давно не тільки впроваджено термін безпеки праці, нормативно закріплено, але й активно забезпечується на практиці.

Відповідно детального аналізу досвіду європейських країн у сфері охорони та безпеки праці, проведеного П.О. Ізуїта, у Швейцарії в 1984 році набрав сили консолідований закон, щодо безпеки та гігієни праці. Закон надає інспекторам право припиняти роботу підприємства, якщо вони вважають, що є ризик (серйозний) захворювання або каліцтва для працівників. Також, важливий вплив на безпеку праці має Національна каса, що здійснює страхування від професійних захворювань і нещасних випадків. В Законі 1911 року про страхування на випадок захворювання або травматизму передбачено – кожне підприємство в обов'язковому порядку повинне страхувати працівників від зазначених ризиків.

Що стосується Німеччини, то тут програми безпеки праці схожі на швейцарські (також величезну роль у страхуванні від нещасних випадків відіграють приватні організації). Безпека праці в Німеччині регламентуються положеннями: офіційні державні тексти (закони і постанови); правила запобігання нещасним випадкам, видані страховими асоціаціями в різних сферах економічної діяльності.

У Законах Франції «Про гарантії проти професійних ризиків» 1991 року, встановлено обов'язки працівників, відповідно до інструкцій адміністрації та правил внутрішнього розпорядку піклуватися особисто саме про свою безпеку, а також про безпеку інших осіб. Працівники караються штрафами за порушення цього обов'язку. Працівник вправі відмовитися виконувати небезпечну для його життя і здоров'я роботу [14].

Звісно такий приклад держав Євросоюзу з питань врегулювання проблем безпеки праці

повинен стати взірцем для вітчизняного законодавця, особливо в період повномасштабного вторгнення. Одним з найважливіших напрямків діяльності нашої держави на теперішньому етапі є адаптація нашого національного законодавства до законодавства Євросоюзу, у тому числі в сфері законодавства саме про безпеку праці та професійну безпеку.

Також, акцентуємо увагу, що відповідно до висновку Європейської комісії щодо заявки України на членство в Європейському союзі зазначається, що Україні необхідно усунути значні недоліки трудового законодавства, а саме: удосконалити систему охорони праці та техніку безпеки, врегулювати неофіційне працевлаштування та заборгованість із заробітної плати.

Окрім цього, вважаємо, що в рамках закріплення цілісного підходу до безпеки праці працівників на підприємстві дуже важливим буде впровадження деяких елементів комплаєнс-контролю в сфері безпеки праці.

Слово комплаєнс походить від дієслова *to comply* – «виконувати». Тобто, це означає дотримання певних правил, вимог або умов. Наразі такий контроль більш розповсюджений в бізнес сфері. Ми же пропонуємо впроваджувати його в контексті безпеки праці для працівників на підприємствах. Приклади порушення комплаєнса – це, зокрема, порушення правил при виконанні робіт з підвищеною небезпекою, порушення протипожежної безпеки, порушення правил безпеки під час повітряних тривог, порушення правил безпеки працівниками об'єктів критичної інфраструктури тощо. Основними принципами можуть стати вміння ідентифікувати (виявити) можливі ризики безпеки життя та здоров'я працівника, навички попереджувати такі ризики, а також мати певний план та алгоритм реагування при

виникненні таких ризиків та їх мінімізації. Тобто необхідна стратегія управління комплаєнс-ризиками. Такий комплаєнс потрібно започаткувати на рівні дотримання загальноприйнятих норм.

А тому, пропонуємо так званий чек-лист комплаєнс-контролю, який буде включати в себе:

- відповідну підготовку робочих місць до умов війни, захист від фізичних загроз, засоби захисту, відповідні сховища і укриття та наявність аварійного обладнання;

- посилення відповідальності за порушення безпеки праці в умовах війни;

- забезпечення посилення прав працівників. У тому числі – право відмовитися від виконання завдань у випадку загрози життю та здоров'ю в умовах війни. Забезпечення компенсацій в надзвичайних ситуаціях. Необхідно передбачити спеціальні умови для мобілізованих працівників, у тому числі збереження їхніх прав на виплати та компенсації;

- мобільність персоналу та гнучкість робочих місць;

- інформаційна безпека, комунікація та координація з органами державної влади для оперативного сповіщення працівників про загрози та необхідність евакуації. Розробити як зовнішні засоби комунікації, так і внутрішні канали комунікації для підтримки зв'язку з працівниками.

Висновок. Підводячи підсумок даного наукового дослідження, на підставі вищезазначеного, ретельного аналізу вітчизняного законодавства та нормативних актів країн Євросоюзу, підтримуючи та розділяючи позиції вчених, зазначимо, що поняття «безпека праці» є вужчим за змістом поняття «охорона праці». Поняття «безпека праці» слід розуміти, як загальну частину системи управління підприємством, яке забезпечує управління ризиками безпеки праці через реалізацію соціально-

економічних, правових, санітарно-гігієнічних та лікувально-профілактичних заходів та засобів. На меті безпеки праці – є мінімізація впливу небезпечних та шкідливих факторів, ризиків для життя та здоров'я працівників. Особливо важливим це є в умовах сучасності, у тому числі воєнного стану для України та в пріоритеті на після воєнний стан.

В сучасних умовах цифровізації постала необхідність систематизувати та кодифікувати національне законодавство відповідно до норм європейського законодавства і розробити єдиний нормативно-правових акт, який на законодавчому рівні врегулював поняття та сам процес безпеки праці.

Вважаємо, що необхідно закріпити цілісний підхід до безпеки праці працівників через встановлення основних принципів та цінностей такої безпеки. Ці основоположні принципи безпеки праці мають бути прозорими й зрозумілими, а також у лаконічній та доступній формі концентровано віддзеркалювати головні риси і сутність правових норм і приписів. А тому, першочерговим завданням наразі є визначення та закріплення цих й інших важливих моментів в єдиному уніфікованому нормативно-правовому акті, який буде нести в собі механізми та умови забезпечення безпеки праці працівника в перспективі на після воєнний час.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Кодекс законів про працю в Україні: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/322-08>
3. Трудове право України: навч. посіб. / В. Е. Теліпко, О. Г. Дутова; за заг. ред. В. Е. Теліпко. Київ: Центручб. літ., 2009. 456 с.

4. Івчук Ю.Ю. Застосування принципів охорони праці при дослідженні співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері охорони праці. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. №1 (39). С. 19-36. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/299/282>

5. Лекційний навчальний матеріал для самостійного вивчення на час карантину Кафедра трудового права Навчальна дисципліна Організаційно-правове забезпечення професійної безпеки співробітників сбу для курсантів Інституту підготовки юридичних кадрів для СБУ. <http://ftplec.nlu.edu.ua/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8/%D0%9A%D0%B0%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%20%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0/%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B0%20%22%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B8%20%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2%20%D0%A1%D0%91%D0%A3%22/%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B0%20%22%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%22.pdf>

6. Про безпеку та здоров'я працівників на роботі: Проект Закону України, винесений КМУ від 13 жовтня 2023 року URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI10117A?an=2>.

7. Закон України «Про критичну інфраструктуру»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>.

8. Проект Трудового кодексу України https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/1proekt_trudovogo_kodeksu_12.01.2024.pdf.

9. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку заходів та засобів з охорони праці» від 27 червня 2003 р. № 994: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994-2003-%D0%BF#Text>.

10. Андрієнко В.М. «Поняття безпеки праці у системі сучасних економічних досліджень». <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2366>.

11. Погорелова Л.Г. Правове регулювання забезпечення безпеки праці в умовах Європейської інтеграції України. *Visegrad journal on human rights*. 2019. №6/3. Р. 211-216. (Словацька Республіка).

12. Волошина С.В. Сутність системи професійної безпеки і здоров'я та її роль у забезпеченні розвитку людського капіталу підприємства. *Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ № 4 – 2011*. http://elibrary.donnuet.edu.ua/120/1/Voloshyna_article_23_12_2011.pdf.pdf.

13. Мудрик А. «Професійна безпека особистості в контексті професійного становлення фахівця». https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/11741/1/konf_Lutsk2015.pdf.

14. Ізюта П.О. «Досвід Європейських країн у сфері охорони праці». <https://ippi.org.ua/sites/default/files/14iposop.pdf>.

References:

1. Constitution of Ukraine: Law of Ukraine dated 28.06.1996 No. 254k/96-BP URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

2. Code of Laws on Labor in Ukraine: Law of Ukraine dated 10.12.1971 No. 322-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/322-08>

3. Labor Law of Ukraine: textbook / V. E. Telipko, O. G. Dutova; general editor V. E. Telipko. Kyiv: Central Educational Publishing House, 2009. 456 p.

4. Ivchuk Yu.Yu. Application of labor protection principles in the study of the relationship between private and public interests in the sphere of labor protection. Current problems of law: theory and practice. 2020. No. 1 (39). P. 19-36. URL: <https://journals.snu.edu.ua/index.php/app/article/view/299/282>

5. LECTURE TRAINING MATERIAL FOR INDEPENDENT STUDY DURING QUARANTINE Department of Labor Law Academic discipline ORGANIZATIONAL AND LEGAL PROVISION OF PROFESSIONAL SAFETY OF SBU EMPLOYEES for cadets of the Institute for Training Legal Personnel for the SBU. <http://ftplec.nlu.edu.ua/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8/%D0%9A%D0%B0%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B0%20%D1%82%D1%80%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0/%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B0%20%22%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B8%20%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B2%20%D0%A1%D0%91%D0%A3%22/%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B0%20%22%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0>

<https://ips.ligazakon.net/document/JI10117A?an=2>

6. On the safety and health of workers at work: Draft Law of Ukraine, adopted by the Cabinet of Ministers of Ukraine on October 13, 2023 URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JI10117A?an=2>

7. Law of Ukraine "On Critical Infrastructure": <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>.

8. Draft Labor Code of Ukraine https://spo.fpsu.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/1proekt_trudovogo_kodeksu_12.01.2024.pdf.

9. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the List of Measures and Means for Labor Protection" dated June 27, 2003 No. 994: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994-2003-%D0%BF#Text>.

10. Andrienko V.M. "The Concept of Labor Safety in the System of Modern Economic Research". <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2366>.

11. Pogorelova L.G. Legal Regulation of Ensuring Labor Safety in the Conditions of European Integration of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. No. 6/3. P. 211-216. (Slovak Republic).

12. Voloshyna S.V. The essence of the occupational safety and health system and its role in ensuring the development of human capital of the enterprise. *Bulletin of the Krivoy Rog Economic Institute of KNEU* No. 4 - 2011. http://elibrary.donnuet.edu.ua/120/1/Voloshyna_article_23_12_2011.pdf.pdf.

13. Mudryk A. "Professional safety of the individual in the context of professional development of a specialist". https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/11741/1/konf_Lutsk2015.pdf.

14. Izuita P.O. "Experience of European countries in the field of occupational safety". <https://ippi.org.ua/sites/default/files/14iposop.pdf>.

Stanishevskiy E. Occupational safety, protection and labor safety of the employee as a party of labor relations in modern conditions: issues of terminological definition and consolidation. – Article

Based on the analysis of the scientific views of scientists, pays attention to the issues of

terminological definition of the concepts of "labor protection", "occupational safety" and "occupational safety" both in the theoretical aspect and in the legislative framework. Emphasis is placed on the problem of the actual absence of a definition of the term "labor safety" in domestic legislation and suggests ways to solve the issue in this area. The author proposes to add to the draft domestic regulatory legal acts separate articles on the regulation of labor safety rules in the post-war period, including in the deoccupied territories. It is also proposed that the legislator set the goal of labor safety as minimizing risks to the life and health of workers, the impact of dangerous and harmful factors, etc. Attention is focused on the need to systematize and codify national legislation in accordance with the norms of European legislation, in modern conditions of digitalization. Separate attention is paid to the need to introduce elements of compliance control in the field of labor protection and safety. The conclusion is made about the need to consolidate a holistic approach to the safety of workers through the establishment of the basic principles and values of such safety. And also that the primary task now is to determine and consolidate these and other important

points in a single unified regulatory legal act with mechanisms and conditions for ensuring the safety of workers in the post-war period.

Keywords: *social policy, labor protection, labor safety, professional safety, legal regulation, compliance, increased danger.*

Авторська довідка:

Станішевський Євген Васильович – здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, спеціальності 081 «Право» юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, пошта корпоративна *asp-81-23-200@snu.edu.ua*, 097-856-35-30

ORCID 0009-0003-9709-4065

Науковий керівник **Щербина Віктор Іванович**, д.ю.н., професор, професор кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Стаття надійшла до редакції 01 листопада 2024 року

УДК 344.2; 341.64

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-236-248>

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ В УКРАЇНІ В
КОНТЕКСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ НОРМ РИМСЬКОГО СТАТУТУ
МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ**

Татаренко І.В., Котова Л.В.

**CRIMINAL LIABILITY FOR WAR CRIMES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF
THE IMPLEMENTATION OF THE ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL
CRIMINAL COURT**

Tatarenko I.V., Kotova L.V.

Стаття присвячена комплексному аналізу поняття та ознак категорії «воєнні злочини» та визначенню особливостей притягнення до кримінальної відповідальності за воєнні злочини в Україні в умовах імплементації норм Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС). З огляду на зростання кількості воєнних злочинів, скоєних під час російсько-української війни, питання ефективного переслідування винних стає надзвичайно актуальним для правової системи України. Основна мета статті полягає в дослідженні механізмів притягнення до відповідальності осіб, причетних до таких злочинів, через призму міжнародних стандартів, закріплених у Римському статуті. У роботі розглядаються основні виклики, з якими стикається Україна в процесі імплементації цих норм, зокрема проблеми законодавчого регулювання та прогалини у національному законодавстві. Автори акцентують увагу на тому, що хоча Україна не є повноправним учасником Римського статуту, вона визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів, скоєних на її території, що створює підґрунтя для притягнення винних до міжнародної кримінальної відповідальності. Увага приділяється також аналізу наявних проблем, пов'язаних з гармонізацією національної правової системи з міжнародними стандартами у сфері кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Особливо підкреслюються труднощі в доказуванні таких злочинів, а також у координації зусиль між національними органами влади та міжнародними організаціями. Важливим аспектом дослідження є виявлення юридичних перешкод, що заважають ефективному переслідуванню воєнних злочинців, зокрема тих, які беруть участь у військових діях на території України.

Стаття також містить пропозиції щодо вдосконалення правової бази України, з метою підвищення її здатності забезпечити справедливість і невідворотність покарання за воєнні злочини. Окремо наголошується на необхідності внесення змін до Кримінального кодексу України з урахуванням положень Римського статуту, що дозволить більш ефективно застосовувати національні та міжнародні механізми кримінальної відповідальності.

В цілому дослідження спрямоване на виявлення шляхів вдосконалення національного законодавства у сфері притягнення до відповідальності за воєнні злочини та забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України у галузі міжнародного кримінального права.

Ключові слова: *воєнні злочини, елементи злочинів, імплементація, міжнародне кримінальне право, Міжнародний кримінальний суд (МКС), кримінальна відповідальність, переслідування воєнних злочинців, порушення законів та звичаїв війни, Римський статут.*

Постановка проблеми. Відповідно до даних з Єдиного державного реєстру судових рішень у період з 24.02.2022 до 11.10.2024 судами першої інстанції було розглянуто 96 кримінальних проваджень за ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» Кримінального кодексу України (далі – КК). Натомість за вісім років військового конфлікту з 2014 року було винесено лише три вироки за цією статтею, а до цього часу відповідний склад кримінального правопорушення залишався «мертвою нормою» закону про кримінальну відповідальність.

21 серпня 2024 року Верховна Рада України прийняла закон про «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [1]. У Римському Статуті Міжнародного Кримінального Суду (далі – статут МКС) не лише визначається юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів, а й також надається тлумачення цього поняття та перелік діянь, які ним позначаються. Враховуючи контекст міжнародного збройного конфлікту та різке підвищення кількості кримінальних проваджень за ст. 438 КК України необхідно дослідити вплив ратифікації статуту МКС на кваліфікацію діянь за цією статтею особливої частини Кримінального Кодексу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми визначення поняття, ознак та відповідальності за воєнні злочини виступають предметом наукових досліджень Л.Л. Гончаренко, Л.В. Котової, В. М. Лисик, Є.С. Логвиненко, М.В. Піддубної, О.О. Радової, В. М. Репецького, О. В. Столярського, Г.В. Татаренко. Питання відповідності кримінального законодавства

України нормам міжнародного кримінального права, зокрема і стосовно воєнних злочинів, досліджували такі науковці, як В. А. Базов, В. М. Боровенко, М. М. Гнатовський, Н. А. Зелінська, Т.Р. Короткий, І. О. Колотуха, М. П. Куцевич, В. О. Миронова, В. П. Пилипенко, П. І. Репешко, М. О. Стефанчук, М. І. Хавронюк та інші.

Підготовка до ратифікації та сама ратифікація Україною Римського статуту спричинили пошук уваги до проблеми з боку правозахисних та гуманітарних організацій, наприклад, з'явилися дослідження, здійсненні Центром прав людини Zmina [2], організації «JustGroup» [3]; МКЧХ [4].

Не залишилися по за увагою проблеми особливостей кваліфікації воєнних злочинів за міжнародним та національним законодавством і з боку Офісу Генерального прокурора [5], Верховного Суду [6], Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим [7].

Метою даного дослідження є комплексний аналіз кримінальної відповідальності за воєнні злочини в Україні в умовах імплементації норм Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Особливий акцент робиться на виявленні проблем та прогалин у національному законодавстві, які ускладнюють ефективне переслідування воєнних злочинців, зокрема за злочини, скоєні під час російсько-української війни. Стаття спрямована на дослідження викликів, що стоять перед Україною в процесі гармонізації правової системи з міжнародними стандартами, та на пошук рішень для вдосконалення національної правової бази з метою забезпечення справедливості й невідворотності покарання за воєнні злочини.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на те, що статут МКС не містить конкретних вимог щодо внесення змін до національного законодавства, у статті 70(4) на держави-учасниці накладено обов'язок розширити дію свого кримінального законодавства на злочини проти правосуддя, визнані Міжнародним кримінальним судом. Крім того, стаття 86 Статуту вимагає від держав співпрацювати з Судом у розслідуванні та переслідуванні таких злочинів, а стаття 88 передбачає, що держави-учасниці повинні мати національні процедури для всіх форм співробітництва [8]. Таким чином, очікується, що держави будуть керуватися принципом комплементарності, який передбачає, що держава, на території якої було скоєно міжнародний злочин, повинна мати можливість і бажання переслідувати винних.

Тому кожна держава має встановити відповідні правові норми, щоб здійснювати кримінальне переслідування зокрема за воєнні злочини, визначені у ст. 8 Римського статуту. Якщо ж держава не має відповідних положень у національному законодавстві, вона зобов'язана адаптувати його відповідно до Статуту. Інакше Міжнародний кримінальний суд відповідно до ст. 17 Статуту може мати юрисдикцію в конкретній справі навіть якщо у цій справі здійснюється розслідування або кримінальне переслідування державою, яка має юрисдикцію щодо неї, адже здатність держав належним чином здійснювати розслідування або кримінальне переслідування забезпечується зокрема наявною нормативно-правовою базою.

На шляху імплементації норм Римського Статуту МКС наша держава не стикається з браком зарубіжного досвіду, адже відповідне законодавство прийнято у більш ніж 40 державах.

Зазначимо, що у юридичній літературі досі точиться дискусія та існують різні точки зору та підходи щодо шляхів імплементації. Низка дослідників, використовуючи підхід, розроблений В.Г. Буткевичем [9, с. 32], пропонують виділяти не форми, прийоми чи способи національно-правової імплементації, а процедури узгодження внутрішньодержавних правових актів з міжнародно-правовими приписами як процес імплементації, відносячи до неї посилання, паралельну правотворчість, уніфікацію, перетворення, створення спеціального правового режиму, скасування внутрішньодержавних актів, які суперечать міжнародним зобов'язанням.

На думку фінського юриста М. Шейніна, прийом національно-правової імплементації, коли держава може приєднатися до вже укладених міжнародних угод, у розробленні тексту яких вона участі не брала можна позначити терміном «транскрипція» (transcription) [10, с. 327]. Вчений А. Галабурда погоджується з фінським дослідником та вказує, що запропонований термін фактично відображає суть прийому рецепції, яка полягає в текстуальному відтворенні положень міжнародної угоди [11, с. 327].

Аналіз цих та інших думок вчених щодо зазначеного питання, дозволив зосередитися на найбільш поширених підходах імплементації міжнародно-правових норм у національну правову систему, до яких відносять: 1) рецепцію, коли нормотворчий орган держави дослівно відтворює міжнародно-правову норму в статті нормативно-правового акта; 2) трансформацію, яка полягає в адаптації тексту міжнародного правового акта або його окремих статей з прийняттям на цій основі норм національного права; 3) відсилання, коли у внутрішньому нормативно-правовому акті міститься посилання на міжнародне

право як джерело, що регулює відповідні відносини [12, С.150].

Перший підхід застосовано у Федеративній Республіці Німеччина, де було прийнято окремий Кодекс злочинів проти міжнародного права від 26 червня 2002 року. В ухваленому федеральним парламентом нормативно-правовому акті друга глава присвячена відповідальності за воєнні злочини, які за аналогією зі статутом МКС поділяються на наступні групи: 1) воєнні злочини проти особи 2) воєнні злочини проти власності та інших прав 3) воєнні злочини проти гуманітарних операцій та емігрантів 4) воєнні злочини, що полягають у застосуванні заборонених методів ведення війни 5) воєнні злочини, що полягають у застосуванні заборонених засобів ведення війни [13].

Водночас Німецький Кодекс передбачає криміналізацію діянь незалежно від того, чи є збройний конфлікт міжнародним або не міжнародним, натомість підхід, застосований у Римському статуті, що базується на Женевських Конвенціях 1949 року, передбачає, що ряд діянь є воєнними злочинами лише в умовах міжнародного збройного конфлікту.

В Республіці Молдова законодавець пішов шляхом доповнення особливої частини Кримінального Кодексу низкою складів воєнних злочинів, які також розподілено на категорії у відповідності до ст. 8 Римського Статуту.

Положення польського Кримінального кодексу, що регулюють військові злочини, значно відрізняються від норм Римського статуту (ст. 122 КК Польщі охоплює менший обсяг злочинів, ніж ч. 2 ст. 8 Статуту). Зокрема, відповідальність настає лише за використання заборонених методів та засобів ведення війни, включаючи напади на незахищені об'єкти, такі як демілітаризовані зони. У КК Польщі також передбачена відповідальність за військовий вандалізм і

призов осіб молодше 18 років (на відміну від Статуту, який встановлює нижню межу в 15 років). Однак польський кодекс не передбачає відповідальності за переселення окупаційною владою власного населення на окуповані території, обмежуючи покарання лише випадками переселення ворожого населення.

Досвід імплементації Римського статуту державами-учасницями показує, що більшість країн реалізували його положення через інкорпорацію, тобто шляхом прямого відтворення норм. Окрім цього, деякі держави застосували метод відсилання. Наприклад, у Законі Нової Зеландії про міжнародні злочини та Міжнародний кримінальний суд зазначається, що воєнні злочини визначаються відповідно до статті 8 Римського статуту [14].

Стандартом національного кримінального права, який використовується, зокрема, при ратифікації міжнародних договорів України, є норма ч. 6 ст. 3 Кримінального кодексу [15], де встановлено, що зміни до законодавства України про кримінальну відповідальність можуть вноситися виключно шляхом прийняття законів, які вносять зміни до цього Кодексу, кримінального процесуального законодавства України або законодавства про адміністративні правопорушення. Наведене означає, що зміна правового регулювання кримінальної відповідальності за воєнні злочини вимагає редакції закону про кримінальну відповідальність.

Відтак, цілком слушно в законі «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» момент набрання чинності цим міжнародним договором для нашої держави пов'язано із з набранням чинності законом про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів [1]. На момент написання цієї статті таким є прийнятий за

основу президентський законопроект № 11484, де запропоновано низку нововведень щодо кримінальної відповідальності за воєнні злочини [16].

Головною новацією даного законопроекту є доповнення Кримінального кодексу України новою статтею 442-1, яка передбачає встановлення кримінальної відповідальності за злочини проти людяності, що відповідатиме статті 7 Римського статуту. Також пропонується внести зміни до частини 1 статті 442 Кримінального кодексу, узгоджуючи її з текстом статті 6 Римського статуту. Це передбачає, що, окрім дій, які вже зазначені в чинному законодавстві, кримінально карані також буде заподіяння психічного розладу з метою часткового або повного знищення будь-якої національної, етнічної, расової або релігійної групи.

У відповідності до статті 70 Римського статуту, що регламентує «Злочини проти відправлення правосуддя», пропонується внести відповідні уточнення до статей 376 та 384 Кримінального кодексу, які дозволяють державам передавати провадження стосовно злочинів, що перешкоджають розслідуванню та розгляду справ Міжнародним кримінальним судом.

Зміни до Кримінального процесуального кодексу України, що впливають із поправок до Кримінального кодексу, визначають, що слідчі органів безпеки відповідатимуть за досудове розслідування злочинів, передбачених новою статтею 442-1, з можливістю проведення спеціального досудового розслідування у відповідних випадках.

В контексті ст. 438 Кримінального кодексу «Порушення законів і звичаїв війни» оновлення зазнала лише її назва, яку пропонується змінити на «Воєнні злочини». Цілком погоджуємось із висновком Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Раду України, що

означений законодавчий підхід сам по собі не вирішує питання належної узгодженості положень національного кримінального права з Римським статутом [17]. Принагідно зауважимо, що таке перейменування, пов'язане з ратифікацією Статуту МКС, не відобразить всієї множини діянь, які охоплюються цією статтею особливої частини КК.

Так, поняттям воєнні злочини відповідно до ст. 8 Римського Статуту охоплюються грубі порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., а також інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права. Натомість у ч. 1 ст. 438 КК встановлено відповідальність не за всі з зазначених діянь, а лише за ті порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. До того ж одна з форм діяння - вигнання цивільного населення для примусових робіт - не є воєнними злочином за Римським Статутом.

Не зважаючи на те, що диспозиція статті 438 КК України залишається незмінною, вважаємо, що склад цього кримінального правопорушення все ж зазнає трансформації у зв'язку з набранням чинності для України Римським Статутом МКС, а також змінами, що запроваджуються до загальної частини Кримінального Кодексу.

Водночас пропозицію передбачити у диспозиції ч. 1 ст. 438 КК наявність плану чи політики або широкомасштабного вчинення воєнних злочинів, висловлену у висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Раду України, не вважаємо обґрунтованою. Дійсно, стаття 8 Статуту МКС вказує на те, що Суд має юрисдикцію щодо військових злочинів,

зокрема за наявності плану, політики чи широкомасштабного вчинення.

Водночас національні правові системи не зобов'язані дотримуватись такого підходу, оскільки це обмежує їхню здатність розглядати ширший спектр військових злочинів. Такий підхід надто деталізує обов'язковий елемент об'єктивної сторони цього злочину (обстановку), звужуючи поняття військових злочинів. Погоджуємось в цьому контексті з висловленою у Керівництві з імплементації Римського Статуту позицією щодо можливості визначати серйозність порушення іншими факторами, крім плану чи політики, які не повинні бути обов'язковими для розгляду злочину на національному рівні [18].

Обумовлення кримінальної відповідальності за воєнні злочини їх широкомасштабним вчиненням в рамках плану чи політики здійснено у кримінальному праві Іспанії в якості підстави диференціації покарання. Так, встановивши, що у разі, якщо будь-яке з діянь, зазначених у відповідному розділі КК, є частиною плану або політики, або вчинене у великому масштабі, покарання призначається у верхній частині діапазону можливих санкцій (ст. 614 bis) [19]. Включення порогового значення у систему покарань дозволяє Іспанії виокремлювати найтяжчі воєнні злочини.

Різні підходи зустрічаються в науковій літературі щодо кримінально-правового значення Елементів Злочинів МКС, які відповідно до ст. 21 Статуту входять до застосовного права. Зокрема З. Загінєй-Заболотенко і О. Гладун висловили «наукову презумпцію», що контекстуальні обставини належать до такої ознаки об'єктивної сторони, як обстановка вчинення кримінального правопорушення, яка включає ситуацію міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту та зв'язок злочинного діяння з відповідним конфліктом [20]. З наведеною

оцінкою можна погодитися лише частково з наступних міркувань:

У п. 7 Загальної передмови до Елементи злочинів МКС щодо структури цього документу визначено, що контекстуальні обставини перераховуються в останню чергу. Останніми двома елементами для кожного воєнного злочину наводиться вчинення діяння в контексті збройного конфлікту певного виду, а також усвідомлення виконавцем фактичних обставин, що свідчили про існування збройного конфлікту. Якщо наявність збройного конфлікту певного виду дійсно співвідноситься з традиційним тлумаченням обстановки як «конкретних об'єктивно предметних умов, в яких вчиняється злочин» [21, с. 135], то усвідомлення виконавцем фактичних обставин, що свідчили про існування збройного конфлікту належить до суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Ратифікація Римського статуту призводить до необхідності визначитися з підходом до відповідальності військових начальників та командирів за вчинення воєнних злочинів. У чинному законі про кримінальну відповідальність міститься окрема форма діяння в складі кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України – віддання наказу. При цьому законодавець утримався як від уточнення щодо спеціального суб'єкта, який може віддати цей наказ, так і від тлумачення, чи має такий наказ бути відданим в рамках законних повноважень.

Натомість у статті 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду врегульована відповідальність військових командирів та інших начальників за злочини, вчинені їх підлеглими. Схожі із нею положення викладені у запропонованій в законопроекті про внесення змін до

Кримінального Кодексу схожі новій статті 31-1 Загальної частини.

Зокрема відповідно до положень Римського статуту (ст. 28) у новій статті 31-1 КК України пропонується встановити відповідальність військових командирів та інших осіб, які фактично виконують командні функції, якщо вони не вжили належних заходів для запобігання воєнним злочинам або не повідомили органи досудового розслідування про їх вчинення.

Розбіжності, однак, наявні стосовно регламентації умов, за яких військовий командир підлягає кримінальній відповідальності за злочин, вчинений його підлеглими. Так, у п. (а) ст. 28 Римського статуту визначено, що командир несе відповідальність, якщо він «знав або за існуючих обставин повинен був знати» про злочини, які вчиняють або мають намір його підлеглі. На відміну від такого підходу в аналізованому проєкті закону передбачена відповідальність військових командирів за умови, якщо командир «достовірно знав або проігнорував» таку інформацію.

У Статуті МКС «достовірність знання» або факт свідомого ігнорування інформації застосовується до відносин начальника й підлеглого, не описаних у пункті (а) ст. 28 Статуту — це відносини, які не стосуються саме військових командирів і їхніх підлеглих, а стосуються цивільних начальників або керівників інших структур, які контролюють діяльність підлеглих. Такі відносини регулюються пунктом (б) статті 28 Римського статуту, де йдеться про відповідальність начальників, які не є військовими командирами, але мають фактичний контроль і владу над підлеглими в інших сферах.

Отже, щодо військових начальників за міжнародним кримінальним правом визнається обов'язок в залежності від фактичних обставин знати про вчинення їх підлеглими воєнних злочинів або про

наявність в останніх відповідних намірів. Відтак, вітчизняний законодавець звузив умови відповідальності командирів у порівнянні з міжнародно-правовим регулюванням, передбачивши серед умов настання кримінальної відповідальності лише достовірне знання або ігнорування інформації про злочин.

Статутом МКС визначено відповідальність командирів за дії осіб, які перебувають під їх «фактичним командуванням і контролем». Натомість внаслідок недоліків юридичної техніки у запропонованій статті 31-1 українського КК йдеться про підлеглих, які перебувають під «фактичною владою і контролем» командира. Значення слів «влада» і «командування» не є тотожним, при цьому поняття командування вбачається вужчим, адже ним описуються відносини, характерні для військових формувань.

У статті 31-1 КК України пропонується встановити відповідальність начальників, які не є військовими командирами, але їх відповідальність визначається не тільки на основі «фактичної влади і контролю» над підлеглими, як це описано в статуті МКС. Суттєвою відмінністю від цього є уточнення, що злочин має стосуватися діяльності, яка підпадала під фактичну відповідальність і контроль начальника.

Складність тлумачення наведених формулювань є наочною при спробі їх застосування до конкретних діянь. Наприклад, вчинення такого воєнного злочину як застосування отрути або отруєної зброї з високою імовірністю може не стосуватися діяльності, яка підпадає під фактичну відповідальність начальника. Ця обставина ніяким чином не перешкоджає наявності усіх передбачених Римським Статутом умов відповідальності цивільних начальників: такі особи можуть мати фактичну владу і контроль над підлеглими,

достовірно знати про вчинення або намір вчинити воєнний злочин, не вжити усіх необхідних і розумних заходів у межах повноважень для недопущення чи припинення вчинення злочину або для передачі цього питання до компетентних органів.

Прикладом більш гнучкого підходу в цьому питанні є положення вище згаданого німецького Кодексу злочинів проти міжнародного права, в якому, замість дослівного відтворення норм Римського статуту, передбачено менше додаткових умов для притягнення до відповідальності цивільного начальника: достатньо виключно «не запобігання» вчинення воєнного злочину підлеглим. Таким чином на національному рівні у ФРН криміналізоване ширше коло діянь, ніж у Статуті МКС.

Вважаємо доречним звернути увагу на пропозицію дослідників щодо проведення чіткого розподілу між ознаками кримінальних правопорушень 434 та ч. 1. ст. 438 статей ККУ з метою визначення критеріїв жорсткого поведіння з військовополоненими за нормами МГП та визначати жорстоке поведіння з військовополоненими як військовий злочин з суворим покаранням за нього [22, С.74-75].

Проект нового Кримінального Кодексу України містить Книгу одинадцятую «ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ», яка включає Розділ 11.4 [23]. Воєнні злочини в котрому надано класифікацію воєнних злочинів. Як зазначають члени Робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи запропонована проектом класифікація здійснена «за критеріями виду порушень законів і звичаїв війни (грубі та інші серйозні порушення) і того, під час якого саме збройного конфлікту (міжнародного чи конфлікту неміжнародного характеру) ці порушення мають місце» [24,

С.392]. Проект КК отримав висновок від литовських експертів з рекомендацією ретельно проаналізувати, чи визначає розділ 11.4. кримінальну відповідальність за всі діяння, передбачені в повному переліку військових злочинів, визначеному Римським Статутом Міжнародного Кримінального Суду. [25, С.44].

Ще одним цікавим аспектом інституту відповідальності за воєнні злочини стануть питання законності амністії за ці злочини. чи можуть закони та угоди про амністію та практичні дії, що здійснюються на їх підставі, бути визнані де-юре або де-факто? Як зазначає Ясмін Накві «Амністії, спрямовані на припинення судового переслідування осіб, підозрюваних або обвинувачених у скоєнні військових злочинів, зазвичай оформляються у вигляді законодавчих чи конституційних актів держав або входять до складу договорів або політичних угод. Однак держави можуть використовувати й інші методи: вони можуть не допускати розгляду військових злочинів національними та міжнародними судами, наприклад, приймати рішення про нездійснення юрисдикції, Рада Безпеки може надати імунітет від покарання. Крім того, деякі принципи міжнародного права можуть забороняти судове переслідування за воєнні злочини (наприклад, недоторканність державних посадових осіб» [26, С. 293-294]. Національному законодавцю слід вже зараз виважено підійти до цього питання з урахуванням національного та міжнародного законодавства та практики, політичних аспектів. Амністія за серйозні міжнародні злочини, такі як геноцид, воєнні злочини і злочини проти людяності, часто розглядається як несумісна з міжнародними зобов'язаннями. В окремих країнах можуть бути прийняті закони про амністію для певних категорій злочинів, але їх визнання міжнародною спільнотою може варіюватися. Часто країни, що перебувають у конфлікті,

використовують амністію як інструмент для досягнення миру, але це може ускладнити міжнародні зусилля щодо справедливості. Амністія може бути частиною мирних угод, що дає змогу уникнути подальшого насильства. Однак, це може також викликати критику з боку правозахисників та міжнародної спільноти, якщо це призводить до безкарності.

У деяких випадках можливе застосування вибіркової амністії, коли амністуються лише певні особи або групи. Це може бути сприйнято як компроміс між потребою в справедливості і необхідністю стабілізації ситуації. Для того щоб амністія отримала міжнародне визнання, важливо, щоб вона була частиною ширшого процесу справедливості, який включає правосуддя, відшкодування жертвам і реформу системи правосуддя.

Висновки. Ратифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) стала значним кроком для України, що завершило тривалу 25-річну процедуру. Цей крок підтверджує прагнення України до інтеграції в європейське правове поле та забезпечення міжнародного правосуддя. Результати нашого дослідження підтверджують, що незважаючи на певний прогрес у приведенні національної правової системи у відповідність до міжнародних стандартів, Україна стикається з численними правовими та практичними викликами, які перешкоджають ефективному переслідуванню воєнних злочинців. Перш за все, ці проблеми стосуються недостатньої гармонізації національного законодавства з нормами міжнародного права, а також відсутності комплексного підходу до розслідування та судового переслідування осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів. Наразі постає питання необхідності внесення змін до українського законодавства, щоб забезпечити його відповідність міжнародним

стандартам. Це включає не лише уточнення складів воєнних злочинів, а й забезпечення механізмів захисту для українських військових від потенційно необґрунтованих обвинувачень. Рекомендується здійснити комплексну ревізію Кримінального кодексу України з метою імплементації положень Римського статуту, що сприятиме усуненню правових колізій та забезпечить ефективність розслідувань воєнних злочинів, а також розробити чіткі процедури взаємодії між національними органами та МКС, які забезпечать оперативний обмін інформацією і сприятимуть проведенню ефективних розслідувань. Запровадження нової статті 442-1 в Кримінальному кодексі України створює правову основу для притягнення до відповідальності за злочини проти людяності, що підвищує рівень захисту прав людини в Україні.

Успішна імплементація змін забезпечить ефективний симбіоз між національним та міжнародним правом, що сприятиме кращому розслідуванню та переслідуванню воєнних злочинців. Внесення цих змін також має на меті захист прав військовослужбовців Збройних сил України, забезпечуючи їм правовий захист у контексті можливих звинувачень у воєнних злочинах. Необхідним є забезпечення узгодженості між змінами в Кримінальному та Кримінальному процесуальному кодексах, що, в свою чергу, підвищить ефективність роботи правоохоронних органів і забезпечить виконання міжнародних зобов'язань України.

Література:

1. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3909-20> (дата звернення: 19.10.2024).
2. Короткий Т.Р., Гнатівський М.М. Що таке воєнні злочини: визначення, історія

виникнення, закони та юрисдикція. URL: <https://zmina.info/instructions/shho-take-voynni-zlochynu-vyznachennya-istoriya-vynyknennya-zakony-ta-yurysdykciya/> (дата звернення: 19.10.2024).

3. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина: методичні рекомендації. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_zagalna-chastyna.pdf (дата звернення: 19.10.2024).

4. Воєнні злочини згідно з Римським Статутом Міжнародного Кримінального Суду та їх джерела в міжнародному гуманітарному праві-порівняльна таблиця. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/2023/04/2023/6119/>

5. Головне про воєнні злочини. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://war.gp.gov.ua/crimes.html>

6. Воєнні злочини: особливості кваліфікації за міжнародним та національним законодавством. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_voen_zlochunu_NSHSU.pdf (дата звернення: 19.10.2024).

7. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: <https://ppu.gov.ua/press-center/verkhovna-rada-ukrainy-ratyfikovala-gumskyy-statut-mizhnarodnoho-kryminalnoho-sudu/> (дата звернення: 19.10.2024)

8. Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 18.10.2024)

9. Буткевич В.Г. Теоретичні основи взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. К., 1980. С. 32.

10. Kimmo N. Transforming International Law and Obligations into Finnish Criminal Legislation // Finnish Yearbook of International Law. Vol. X. Kluwer Law International, 2002. P. 327.

11. Галабурда Н. А. Імплементация міжнародних кримінально-процесуальних норм як форма впливу міжнародного права на національне право. *Актуальні проблеми держави і права*. URL: <https://dSPACE.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/>

566fb784-d8bb-437f-a54b-77b83443d75b/content (дата звернення: 19.10.2024).

12. Пилипенко В. П. Деякі питання імплементації римського статуту міжнародного кримінального суду у законодавство держав-членів. // *Правова система: теорія і практика*. 2020. № 4. С.147-153.

13. Germany, Act to Introduce the Code of Crimes against International Law of 26 June 2002, 26 June 2002 (2016).

14. Щербань Є. В. Деякі питання імплементації Римського статуту про Міжнародний кримінальний суд / Є. В. Щербань, Н. В. Камінська. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 138-143.

15. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14__ (дата звернення: 19.10.2024)

16. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього. Проект Закону. URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/96f174ed-04e9-4506-a07f-a3e8e874d1aa> (дата звернення: 18.10.2024)

17. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України «про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 15 серпня 2024 р. № 11484. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2492878> (дата звернення: 19.10.2024)

18. International Criminal Law Guidelines: Implementing the Rome Statute of the International Criminal Court 28.01.2017 Centre for International Law Research and Policy (CILRAP). URL: <https://www.legal-tools.org/doc/e05157/>

19. Кримінальний кодекс Іспанії URL: https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/criminal_code_spain.pdf (дата звернення: 19.10.2024).

20. Загинеї-Заболотенко З., Гладун О. Порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 кримінального кодексу України): особливості кваліфікації з урахуванням контекстуальних обставин. *Право України*. 2023, № 5, С. 117-132.

21. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін [та ін.] ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010.

22. Татаренко Г.В., Котова Л.В. Проблеми імплементації норм міжнародного гуманітарного права щодо правового статусу військовополонених. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. № 3. С.72-82.

23. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України/Draft of the new Criminal Code of Ukraine станом на 01 серпня 2024 року. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 20.10.2024)

24. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія. Андрушко П.П., Бакумов О.С., Баулін Ю.В., Бурдін В.М., Вишневіська І.А., Горох О.П., Гуророва Н.О., Марчук Н.О., Навроцький В.О., Пономаренко Ю.А., Стрельцов Є.Л., Хавронюк М.І. // За заг. ред. Ю.В. Бауліна, М.І. Хавронюка. К.: Компанія ВАІТЕ. 494 с.

25. Висновок литовських експертів щодо проєкту нового КК України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/19/vysnovok-lytovskyh-ekspertiv-shhodo-proyektu-novogo-kk-ukrayiny.pdf> (дата звернення: 20.10.2024)

26. Накві Ясмін. Амністія за воєнні злочини: можливість міжнародного визнання. *Міжнародний журнал Червоного Хреста*. 2003. С.293-345

References:

1. Pro ratyfikatsiiu Rymskoho statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu ta popravok do noho: Zakon Ukrainy vid 21.08.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3909-20> (дата звернення: 19.10.2024).

2. Korotkyi T.R., Hnatovskyi M.M. Shcho take voieni zlochyny: vyznachennia, istoriia vynyknennia, zakony ta yurysdyktsiia. URL: <https://zmina.info/instructions/shho-take-voyenni-zlochyny-vyznachennia-istoriya-vynyknennia-zakony-ta-yurysdyktsiia/> (дата звернення: 19.10.2024).

3. Standarty rozsliduvannia voiennykh zlochyniv. Zahalna chastyna: metodychni rekomendatsii. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_zagalna-chastyna.pdf (дата звернення: 19.10.2024).

4. Voienni zlochyny zghidno z Rymskym Statutom Mizhnarodnoho Kryminalnoho Sudu ta yikh dzhherela v mizhnarodnomu humanitarnomu pravi-porivnialna tablytsia. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/2023/04/2023/6119/>

5. Holovne pro voieni zlochyny. Ofis Heneralnoho prokurora. URL: <https://war.gov.ua/crimes.html>

6. Voienni zlochyny: osoblyvosti kvalifikatsii za mizhnarodnym ta natsionalnym zakonodavstvom. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_voen_zlochunu_NSHSU.pdf (дата звернення: 19.10.2024).

7. Verkhovna Rada Ukrainy ratyfikovala Rymskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu. URL: <https://ppu.gov.ua/press-center/verkhovna-rada-ukrainy-ratyfikovala-rymskyi-statut-mizhnarodnoho-kryminalnoho-sudu/> (дата звернення: 19.10.2024)

8. Rymskyi statut Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu 1998 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 18.10.2024)

9. Butkevych V.H. Teoretychni osnovy vzaiemodii mizhnarodnoho i vnutrishnoderzhavnoho prava: avtoref. dys. ... dokt. yuryd. nauk. K., 1980. S. 32.

10. Kimmo N. Transforming International Law and Obligations into Finnish Criminal Legislation // Finnish Yearbook of International Law. Vol. X. Kluwer Law International, 2002. P. 327.

11. Halaburda N. A. Implementatsiia mizhnarodnykh kryminalno-protseuralnykh norm yak forma vplyvu mizhnarodnoho prava na natsionalne pravo. Aktualni problemy derzhavy i prava. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/566fb784-d8bb-437f-a54b-77b83443d75b/content> (дата звернення: 19.10.2024).

12. Pylypenko V. P. Deiaki pytannia implementatsii rymskoho statutu mizhnarodnoho kryminalnoho sudu u zakonodavstvo derzhav-chleniv.

// Pravova systema: teoriia i praktyka. 2020. № 4. S.147-153.

13. Germany, Act to Introduce the Code of Crimes against International Law of 26 June 2002, 26 June 2002 (2016).

14. Shcherban Ye. V. Deiaki pyttannia implementatsii Rym'skoho statutu pro Mizhnarodnyi kryminalnyi sud / Ye. V. Shcherban, N. V. Kaminska. Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav. 2020. № 2. S. 138-143.

15. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 roku. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (data zvernennia: 19.10.2024)

16. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy u zviazku z ratyfikatsiieiu Rym'skoho statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu ta popravok do noho. Proekt Zakonu. URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/96f174ed-04e9-4506-a07f-a3e8e874d1aa](https://itd.rada.gov.ua/96f174ed-04e9-4506-a07f-a3e8e874d1aa) (data zvernennia: 18.10.2024)

17. Vysnovok Holovnoho nauково-ekspertnoho upravlinnia Aparatu Verkhovnoi Radu Ukrainy na proekt Zakonu Ukrainy «pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy u zviazku z ratyfikatsiieiu Rym'skoho statutu Mizhnarodnoho kryminalnoho sudu ta popravok do noho» vid 15 serpnia 2024 r. № 11484. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2492878> (data zvernennia: 19.10.2024)

18. International Criminal Law Guidelines: Implementing the Rome Statute of the International Criminal Court 28.01.2017 Centre for International Law Research and Policy (CILRAP). URL: <https://www.legal-tools.org/doc/e05157/>

19. Kryminalnyi kodeks Ispanii URL: https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/criminal_code_spain.pdf (data zvernennia: 19.10.2024).

20. Zahynei-Zabolotenko Z., Hladun O. Porushennia zakoniv ta zvychaiv viiny (st. 438 kryminalnoho kodeksu Ukrainy): osoblyvosti kvalifikatsii z urakhuvanniam kontekstualnykh obstavyn. Pravo Ukrainy. 2023, № 5, s. 117-132.

21. Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna : pidruchnyk / Yu.V. Baulin, V.I. Borysov, V.I. Tiutiuhin [ta in.] ; za red. V.V. Stashysa, V.Ia. Tatsiia. 4-te vyd., pererobl. i dopov. Kharkiv : Pravo, 2010.

22. Tatarenko H.V., Kotova L.V. Problemy implementatsii norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava shchodo pravovoho statusu viiskovopolonenykh. Tsentralnoukraiynskiy visnyk prava ta publicnoho upravlinnia. 2023. № 3. S.72-82.

23. Tekst proiektu novoho Kryminalnoho kodeksu Ukrainy/Draft of the new Criminal Code of Ukraine stanom na 01 serpnia 2024 roku. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (data zvernennia: 20.10.2024)

24. Proiekt novoho Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: peredumovy rozrobky, kontseptualni zasady, osnovni polozhennia: monografiia. Andrushko P.P., Bakumov O.S., Baulin Yu.V., Burdin V.M., Vyshnevska I.A., Horokh O.P., Hutorova N.O., Marchuk N.O., Navrotskyi V.O., Ponomarenko Yu.A., Streltsov Ye.L., Khavroniuk M.I. // Za zah. red. Yu.V. Baulina, M.I. Khavroniuka. K.: Kompaniia VAITE. 494 s.

25. Vysnovok lytovskykh ekspertiv shchodo proektu novoho KK Ukrainy. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/19/vysnovok-lytovskykh-ekspertiv-shhodo-proyektu-novogo-kk-ukrayiny.pdf> (data zvernennia: 20.10.2024).

26. Nakvi Yasmin. Amnistiiia za voieni zlochyny: mozhlyvist mizhnarodnoho vyznannia. Mizhnarodnyi zhurnal Chervonoho Khresta. 2003. S.293-345.

Tatarenko I.V., Kotova L.V. Criminal liability for war crimes in Ukraine in the context of the implementation of the rome statute of the international criminal court. – Article.

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the concept and characteristics of the category of "war crimes" and the specifics of criminal liability for war crimes in Ukraine within the framework of the implementation of the norms of the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC). Given the increasing number of war crimes committed during the Russian-Ukrainian war, the issue of effectively prosecuting those responsible has become highly relevant for Ukraine's legal system. The primary objective of the article is to examine the mechanisms for holding individuals accountable for such crimes through the lens of international standards enshrined in the Rome Statute.

The article addresses the main challenges Ukraine faces in the process of implementing these norms, including issues of legislative regulation and gaps in national legislation. The authors emphasize that although Ukraine is not a full participant in the Rome Statute, it has recognized the jurisdiction of the ICC over crimes committed on its territory, creating a legal foundation for holding perpetrators accountable under international criminal law.

Attention is also given to the analysis of the existing challenges related to harmonizing the national legal system with international standards on criminal liability for war crimes. Particular focus is placed on the difficulties in proving such crimes and the coordination of efforts between national authorities and international organizations. A key aspect of the research is identifying legal obstacles that hinder the effective prosecution of war criminals, particularly those involved in military actions on Ukrainian territory.

The article also provides recommendations for improving Ukraine's legal framework to enhance its ability to ensure justice and the inevitability of punishment for war crimes. Special emphasis is placed on the need to amend Ukraine's Criminal Code in accordance with the provisions of the Rome Statute, which would allow for the more effective application

of both national and international mechanisms of criminal responsibility.

Overall, the research aims to identify pathways for improving national legislation in the area of prosecuting war crimes and ensuring Ukraine's compliance with its international obligations in the field of international criminal law.

Keywords: war crimes, elements of crimes, implementation, international criminal law, International Criminal Court (ICC), criminal liability, prosecution of war criminals, violation of the laws and customs of war, Rome Statute.

Авторська довідка:

Татаренко Ігор Віталійович – здобувач третього (освітнього-наукового) рівня вищої освіти першого року навчання кафедри публічного та приватного права СНУ ім. В. Даля. asp-081-24-64@snu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7320-4237>

Котова Любов Вячеславна – кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, +380509239987, kotova@snu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-2437-3624>

Стаття надійшла до редакції 22 жовтня 2024р.

УДК 342.7: 341.32;349.3. 349.2

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-249-261>

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ПРАВ ЛЮДИНИ
НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ**

Татаренко Г.В., Татаренко Д.В.

**PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF SOCIAL AND LABOR
RIGHTS IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE**

Tatarenko H.V., Tatarenko D.V.

У сучасних умовах, коли Україна стикається з агресією та тимчасовою окупацією частини своїх територій, питання захисту соціально-трудоових прав громадян набуває особливого значення. Соціально-трудоові права є одним із базових аспектів прав людини, і їх порушення на окупованих територіях становить серйозну загрозу для населення. В умовах окупації стає складним забезпечення прав на працю та соціальний захист, оскільки органи державної влади не можуть повноцінно функціонувати на цих територіях. Україна змушена адаптувати законодавство та створювати нові механізми для захисту трудових прав, ґрунтуючись на міжнародних нормах. Головними проблемами є юридична невизначеність щодо застосування національного законодавства, порушення міжнародного права з боку окупанта, обмежений доступ до соціальних гарантій та правосуддя. Розробка нових політичних стратегій і механізмів захисту прав є необхідною для збереження правового зв'язку між державою та її громадянами на окупованих територіях.

***Ключові слова:** міжнародне право, окупація, окупаційна адміністрація, соціальні права, соціальний захист.*

Постановка проблеми. Тема правового регулювання та захисту соціально-трудоових прав людини на тимчасово окупованих територіях України є актуальною через низку політичних, соціальних і правових викликів, які стали перед державою у зв'язку з тривалою агресією росії, окупацією Криму та окремих територій держави. З огляду на масштабний характер таких порушень, правова система України змушена адаптуватися до нових реалій, зокрема, щодо створення нових механізмів захисту соціально-трудоових прав населення на

окупованих територіях з урахуванням норм міжнародного права. Гарантії права на працю та соціальний захист є певними аспектами забезпечення базових прав людини, і їхня реалізація на таких територіях стає серйозною проблемою через фактичну неможливість повноцінного функціонування органів державної влади та правової системи України в умовах окупації. Україна несе обов'язок підтримувати правовий зв'язок з її громадянами на цих територіях, незважаючи на окупацію, реалізації цього обов'язку сприятиме вивчення міжнародного досвіду

для створення більш ефективних способів забезпечення трудових прав в умовах окупації.

Проблематику дослідження становлять наступні питання:

1. Юридична невизначеність щодо застосування національного законодавства України на тимчасово окупованих територіях та ефективного механізму реалізації і захисту трудових і соціальних прав громадян. Наразі виникла необхідність розробки нових законодавчих механізмів та політичних стратегій захисту прав людей на тимчасово окупованих територіях

2. **Порушення міжнародного права.** Росія як держава-окупант зобов'язана відповідно до норм міжнародного гуманітарного права захищати соціально-трудова права населення на окупованих територіях. Проте, на практиці часто відбувається ігнорування цих норм, що породжують проблеми захисту прав громадян України.

3. **Обмеження доступу до соціальних гарантій.** Громадяни на окупованих територіях мають труднощі щодо доступу до соціальних виплат, пенсій, медичного страхування та інших соціальних гарантій, які надаються Україною. Це обумовлено як фактичним контролем росії окупованих територій у результаті якого відсутні можливості здійснювати представництво органів державної влади з боку України на цих територія, так і складнощами в комунікації з українськими органами влади.

4. **Відсутність доступу до судової системи України.** Громадяни на тимчасово окупованих територіях не мають можливості звертатися до українських судів, що суттєво ускладнює реалізацію і захист їхніх прав, зокрема трудових і соціальних.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зазначена проблематика є предметом досліджень А. П. Гетьман, М. І.

Голинської, О. В. Гороховської, О.О. Іляшко, Л.В. Котової, О. В. Марусяк, В.Ф. Нестеровича, А.С. Разметаєва, І. С. Семенюк, С. С. Троян, Г.О. Христової, І. В. Яковюк та ін.

Метою даного дослідження є вивчення особливостей правового регулювання соціально-трудова прав на тимчасово окупованих територіях України. Завданням цієї роботи є не лише виявлення проблем, що існують у правовому регулюванні, але й пропонування можливих шляхів їх вирішення на законодавчому рівні та в міжнародній площині.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: «Територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції» [1].

Тобто режим окупації має місце при наявності змоги у держави-окупанта здійснювати ефективний контроль над територією, яка йому не належить, і його втручання не було схвалено законним урядом. Поняття «ефективного контролю» на має нормативного, договірною закріплення, але воно широко застосовують у міжнародній правовій доктрині та судовій практиці. «Ефективний контроль» використовується для визначення ключової ознаки, що свідчить про початок окупації, і описує умови, за яких можна вважати окупацію наявною згідно з міжнародним гуманітарним правом. Як зазначає Т. Ферраро, «ефективний контроль» є основою концепції окупації, коли іноземні війська отримують контроль над територією та виконують зобов'язання держави-окупанта [2].

МКЧХ виділяє три елементи тесту «ефективного контролю»: «1) збройні сили держави фізично присутні на іноземній території без згоди місцевого уряду (англ. – local government), який діяв під час вторгнення (агресії); 2) державна влада, що діяла під час вторгнення, була або могла бути, істотно чи повністю, позбавлена спроможності здійснювати свої повноваження через присутність іноземних сил без її згоди; 3) іноземні сили мають можливість здійснювати владу замість місцевого уряду на відповідній території (або її частинах)» [3, С.209].

Територія може бути окупованою не тільки унаслідок збройного конфлікту та воєнних дій, а і без збройного опору з боку населення відповідної території. Подібні ситуації беззбройної окупації регулюються нормами Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (ЖК-IV 1949 р.), Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 (Додатковий протокол I 1977 р.).

Окупаційна влада має право на збір встановлених податків, може здійснювати реквізиції та контрибуції для свого фінансування та потреб, але вона зобов'язана використовувати надходження на потреби управління та забезпечення населення, на впорядкування економічного та суспільного життя на контрольованій території. На окупованій території зберігаються цивільні закони, а також приватні й майнові права громадян. Окупаційна влада може вимагати від населення безумовного підкорення та уникання участі у ворожих щодо такої влади

діях. Міжнародне право гарантує право населення окупованих територій зберігати вірність своїй державі, тому окупант не має права примушувати населення активно сприяти військовим операціям окупанта проти національної держави. Міжнародне право забороняє колективні покарання і депортації. Національне кримінальне законодавство на окупованих територіях повинно залишатися чинним, проте окупаційні сили можуть посилювати покарання і, за необхідності, запроваджувати свої кримінальні закони для забезпечення власної безпеки.

Міжнародне право розглядає окупацію як тимчасовий стан, який не передбачає передачу суверенітету над територією агресору. Включення окупованої території до складу держави окупанта, як це сталося у результаті окупації частини території України росією, заборонено міжнародними нормами. Порушення окупантом норм міжнародного права, що стосуються окупації, тягне за собою політичну, матеріальну або моральну відповідальність за скоєння воєнних злочинів, які категорично становлять особливу загрозу, а також кримінальну відповідальність осіб, що вчинили такі дії. Ця відповідальність настає не лише за порушення законів і звичаїв війни, а й за злочини проти миру та людяності, особливо якщо окупація є наслідком агресивної війни.

Надаючи характеристику поняття «окупація» законодавство та дослідники використовують поняття «анексія», «інтервенція», «окупаційний режим». У дисертаційному дослідженні А.С. Разметаєв підкреслює, що по суті, окупація може супроводжувати кожен з перелічених способів обмеження суверенних прав на територію [4, С.68].

Окупаційний режим, одного боку, можна розглядати як «...правовий режим управління окупованими територіями, який

de jure передбачає дотримання окупантом доктринальних принципів: його тимчасового статусу та збереження існуючого політичного порядку окупованої держави». З іншого боку «...сучасні окупаційні режими все більше розглядаються як «інституціоналізовані окупації», які тривають десятиріччями без будь-якого зобов'язання з боку окупантів залишити територію. Чим довше тривають такі окупації, тим менше шансів для збереження старого порядку в окупованій державі і тим вірогідніше перетворення управління нею на повноцінний політичний проєкт, внаслідок чого примарною стає сама ідея повернення суверенних прав на території їх законному суверену» [4, С.68-69].

Наразі дослідники видаляють наступні види окупації, які варіюються залежно від військово-політичних, правових та економічних умов, а також від стратегії окупанта.

1. Військова окупація - тимчасове управління захопленими територіями з боку армії агресора.

2. Квазісуверенітетна окупація - коли окупант створює маріонеткові уряди для контролю.

3. Економічна окупація - основна мета якої полягає у використанні ресурсів території.

4. Гібридна окупація - включає елементи політичного тиску, економічної експлуатації та інформаційної війни

Особливим видом окупації є повоєнна окупація, яка здійснюється з метою контролю над державою, відповідальною за військову агресію, для забезпечення виконання нею зобов'язань. Приклад - окупація Німеччини та її союзників після Другої світової війни військами антигітлерівської коаліції, що відбулася на основі відповідних міжнародних домовленостей.

У випадках, коли ефективний контроль з боку окупанта відбувається опосередковано може говорити про наявність такого виду

окупації, як окупація «довгої руки». Встановлення непрямого ефективного контролю на території держави є характерним для збройних конфліктів «гібридного характеру», коли контроль здійснюється не безпосередньо збройними силами іноземної держави, а через загальний контроль такої держави над сурогатними збройними силами над де-факто місцевими органами влади або іншими місцевими організованими групами, які самі здійснюють ефективний контроль над територією або її частиною» [3, С.209].

Яскравим прикладом окупації «довгої руки» є вплив Росії на частини Донбасу через підтримку самопроголошених «ДНР» та «ЛНР» (з 19 лютого 2014 р. по 24 лютого 2022 р.). Інший приклад — це вплив через політичних агентів або колабораціоністські структури на окупованих територіях, як це відбувалося у Криму після анексії, де контроль здійснювався без присутності великих військових контингентів, але через політичне управління та закони, нав'язані окупаційною владою.

У випадку тривалої окупації окупант припиняє діяти «від імені» законного суверена та повністю перебирає на себе його функції, тобто у окупанта з'являється так званий статус de facto суверена [5]. Наразі сформувався новий підхід до окупантів, які більше не сприймаються як охоронці окупованих територій, що виконують лише базові функції щодо підтримання порядку і безпеки для місцевого населення. Натомість, вони все частіше беруть на себе більшу кількість цивільних обов'язків порівняно з традиційними військовими окупаціями минулого [4, С.210].

Основним джерелом в міжнародному праві, що регулює економічні, соціальні та культурні права людини є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (далі – МПГПП). Держави зобов'язані

дотримуватися мінімального забезпечення та захисту системи передбачених МПГПП прав. У ч.2 ст.1 МПГПП встановлено, що «Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування» - тобто економічної основи забезпечення буття, а ч.3 ст. 1 МПГПП закріплює, що всі держави, які беруть участь у МПГПП, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоверхніми і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право»[6].

МПГПП покладає на держави зобов'язання вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому МПГПП прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів.

Як зазначає Сільван Віте «...під час окупації існуюча влада не може посилається на тимчасовий характер своєї присутності на іноземній території посилається на тимчасовий характер своєї присутності на іноземній території, для того щоб уникнути виконання цих зобов'язань» [7].

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, надаючи роз'яснення щодо характеру зобов'язань держав-учасниць МПГПП підкреслює, що, «хоча Пакт передбачає поступову реалізацію і визнає обмеження, що виникають внаслідок нестачі наявних ресурсів, він також накладає різні зобов'язання, які мають безпосередню дію». Таким чином, у Пакті підкреслені відмінності між двома нормативними рівнями:

(i) положеннями, що встановлюють зобов'язання, які повинні виконуватися негайно;

(ii) (ii) положеннями, що встановлюють зобов'язання, які мають виконуватися поступово.

Держави, пов'язані цим інструментом, уже не можуть посилається на його програмний характер, для того щоб відстрочити його застосування в цілому. Держави повинні поважати норми, які вимагають негайного застосування і за своєю природою «мають самі по собі виконавчу силу» [7]. Зокрема негайне застосування стосується забезпечення права на достатнє харчування та медичну допомогу і умови конфлікту не можуть бути підставою для обмеження цих прав.

Міжнародний Суд дійшов висновку, що економічні, соціальні та культурні права тісно пов'язані з територією держави. Суд підкреслив, що Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права не містить чіткого положення про його застосування на певній території. Проте ці права є, по суті, територіальними. Суд вважає, що Пакт може застосовуватися і поза межами держави, якщо держава ефективно контролює іноземну територію, здійснюючи над нею юрисдикцію. Йдеться про випадках окупації, коли держава, що окупує, здійснює ефективний контроль над окупованою територією. Суд констатував, що «території, окуповані Ізраїлем протягом понад 37 років, знаходяться під його територіальною юрисдикцією як держава, що окупує. При здійсненні наявних у нього на цій підставі повноважень. Ізраїль зобов'язаний дотримуватися положень Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права» [8].

Окупаційна влада, згідно зі ст. 11 МПГПП, зобов'язана гарантувати право кожної людини на адекватний рівень життя, включаючи харчування, одяг і житло. Крім того, ст. 12 МПГПП закріплює право на найвищий досяжний рівень фізичного та

психічного здоров'я. Це означає, що навіть під час окупації влада повинна забезпечувати доступ до медичних послуг та продуктів харчування.

Однією з важливих частин МПГПП є право на працю (ст. 6), яке окупаційна держава також повинна поважати та забезпечувати. Це включає як безпечні умови праці, так і доступ до працевлаштування. Зобов'язання окупаційної влади також включають забезпечення системи соціального захисту - стаття 9 МПГПП закріплює право кожної людини на соціальне забезпечення, включно зі страховими виплатами. Окупаційна влада повинна підтримувати або впроваджувати заходи соціального захисту для забезпечення базового доходу та захисту населення від економічних ризиків.

Хоча МПГПП дозволяє гнучкість у підході до реалізації прав, окупаційна влада не має права вносити кардинальні зміни у правову систему окупованої території. Вона повинна діяти в рамках національних законів, якщо це не суперечить потребам безпеки.

Таким чином, під час окупації вищенаведені норми створюють нормативну базу, яка повинна братися до уваги існуючою владою з того моменту, коли вона починає здійснювати ефективний контроль над територією. Виконання цих норм не можна відкладати або обмежувати [7].

МПГПП накладає важливі зобов'язання на окупаційні адміністрації. Окупаційна влада повинна забезпечувати базові соціально-економічні права, включно з правом на харчування, житло, охорону здоров'я та працю, незалежно від обставин. Відступ від цих зобов'язань може бути визнаний порушенням міжнародного права.

Женевська конвенція 1949 року про захист цивільного населення під час війни, а також Додатковий Протоколи, МПГПП не містять загальної заборони на продовження

трудової діяльності найманими працівниками під час окупації. Держава, території якої окуповано, усвідомлює, що населенню на цих територіях необхідно виживати у тому числі шляхом здійснення трудової функції. Окупаційна влада здатна використовувати інструменти примусу до окремих категорій працівників з метою змусити їх надавати медичні, освітні або інші послуги в інтересах окупаційної влади. Відносини між окупаційною владою та населенням щодо соціальної підтримки можуть варіюватися від спроб забезпечити мінімальні соціальні гарантії до повного ігнорування потреб населення або використання соціальних програм як інструменту для зміцнення контролю та впливу.

Правовий статус території України, які були окуповані росією, на теперішній час визначається Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» №2217-IX, [Законом України](#) «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Верховна рада України наголосила, що «тимчасово окупована рф територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія [Конституції](#) та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Правовий статус тимчасово окупованої території, а також правовий режим на тимчасово окупованій території визначаються законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, принципами та нормами міжнародного права» [9]. Окупація вважається тимчасовою незалежно від її тривалості.

Відповідно до чинного регулювання тимчасово окупованою територією є частини території України, в межах яких збройні формування російської федерації та окупаційна адміністрація російської федерації встановили та здійснюють фактичний контроль. Також окупованими вважаються території, в межах яких збройні формування російської федерації встановили та здійснюють загальний контроль з метою встановлення окупаційної адміністрації російської федерації.

Таким чином відповідно до визначення не може вважатися тимчасово окупованою територією де одночасно не присутні обидва суб'єкти: збройні формування рф та окупаційна адміністрація рф або присутній один суб'єкт збройні формування російської федерації з іншою метою ніж зазначена у визначенні. також варто зазначити, що поняття фактичного і загального контролю не міститься в національному законодавстві України.

Верховна рада України 21 травня 2015 року прийняла Заяву № 462-VIII «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав і основоположних свобод», котрою поклала повну відповідальність за дотримання прав людини і виконання відповідних міжнародних договорів на анексованій та тимчасово окупованій території України на окупанта – росію [10].

Приймачі Заяву Україна скористалася правом на відступ від окремих зобов'язань, визначених МПГПП та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ), на підставі статті 4 МПГПП та статті 15 ЄКПЛ – таке право надається у випадку надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації, зокрема під час війни або іншої публічної небезпеки. Основними умовами такого відступу є офіційне проголошення

надзвичайного стану або воєнного стану; відступи повинні бути суворо обмежені вимогами ситуації; відступи не можуть суперечити іншим міжнародним зобов'язанням і не повинні призводити до дискримінації; держава зобов'язана інформувати інших учасників договору про відступи та причини їх застосування.

Україна не може покладатись суто на обов'язки держави-окупанта, покладені на нього міжнародним гуманітарним правом щодо забезпечення окупованих територій та їх мешканців. Важливо зберігати свою присутність на цих територіях, підкреслюючи таким чином неминучість їхнього повернення під український контроль та подальшої деокупації. Тому, Україна зобов'язується забезпечити реалізацію прав осіб, які проживають на тимчасово окупованій території, на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту. Зокрема, така гарантія міститься в статті 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Порушення вимог цього закону тягне за собою відповідальність згідно з його статтею 19 цього Закону.

В той же час соціальні права тісно пов'язані з реалізацією права на працю. Виконання трудової функції на окупованих територіях громадянами України у певних випадках може призвести до подальшого притягнення їх до відповідальності за колабораційна діяльність. Для розуміння особами того, які саме види співпраці з окупаційною адміністрацією є підставою для притягнення до відповідальності було внесено відповідні зміни до Кримінального кодексу України – ст. 111-1. НАЗК розробила для уповноважених державних органів та органів місцевого самоврядування методичні рекомендації щодо виявлення колаборантів та

фактів їх колабораційної діяльності <http://bit.ly/3hGnllq>.

Однак на державному рівні поки що не визначено чітких критеріїв трудової діяльності на окупованих територіях. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України (Законопроект 7646), що передбачає зміни до законодавства щодо роботи на окупованих територіях. Запропоновані у проекті зміни до Закону, серед іншого, стосуються: визначення переліку заходів та видів діяльності, які можливо здійснювати на ТОТ, якщо, при цьому, не вчиняється пособництво державі-агресору [11].

Законопроект пропонує внести зміни до ч. 2 ст. 92 Закону «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та встановити, що «на тимчасово окупованій території може провадитись діяльність суб'єктів господарювання, якщо при цьому не вчиняється пособництво державі-агресору, з урахуванням обмежень, встановлених статтею 13 цього Закону, зі здійснення ... заходів, спрямованих на розв'язання гуманітарних проблем, зокрема, медичного обслуговування та надання медичних послуг, соціального обслуговування та надання соціальних послуг» [11].

Але «... поняття гуманітарних проблем у законодавстві України не визначено, тому способи їх вирішення можуть тлумачитися доволі широко, в тому числі, й на користь держави-агресора, наприклад, в разі вивезення українських громадян, зокрема, дітей на територію Російської Федерації всупереч їх волі» [12].

Держава намагається забезпечити головні соціальні права для громадян, які проживають на тимчасово окупованих

територіях. Зокрема, наприклад виплата пенсій для таких громадян можлива через звернення до українських органів соціального захисту та перетин адміністративної межі для отримання виплат на підконтрольних територіях. Хоча це рішення має обмежений характер через безпекові загрози, воно дозволяє зберегти пенсійні права громадян. Українські працівники на окупованих територіях продовжують підпадати під дію національного трудового законодавства, але окупаційна влада фактично обмежує їхню реалізацію. Працівники можуть звертатися до українських судів для захисту своїх трудових прав, але в реальності це ускладнюється відсутністю доступу до українських державних органів на цих територіях. Громадянам на окупованих територіях також надаються можливості отримувати освіту за українськими стандартами дистанційно або в освітніх закладах на підконтрольних територіях. У сфері охорони здоров'я громадяни можуть отримувати медичні послуги на підконтрольній території України.

Україна співпрацює з міжнародними організаціями, такими як ООН, Міжнародний комітет Червоного Хреста та ОБСЄ, для моніторингу дотримання прав людини на окупованих територіях. Завдяки цьому фіксуються порушення прав громадян, що проживають на цих територіях, та розробляються механізми для їхнього захисту.

В той же час, слід визнати, що існують чисельні порушення соціальних прав українських громадян, що проживають (проживали) на тимчасово окупованих територіях в процесі застосування національного законодавства. Наприклад, такі порушення стосувалися обмежень в доступі до соціальних виплат та пенсій, що були викликані труднощами з верифікацією осіб, які залишилися на окупованих територіях. Відсутність можливості

забезпечити прозорі механізми виплат з метою уникнення шахрайства призвела до припинення або ускладнення отримання виплат. Інше порушення полягає в обмеженні можливостей переселенців скористатися соціальними пільгами, що призводить до дискримінації цих груп населення. Деякі громадяни стикалися з проблемами доступу до медицини, освіти та інших базових соціальних послуг через труднощі з відновленням документів.

Прикладами судового захисту соціальних прав громадян, які виникли у результаті перебування громадян під окупаційним режимом є наступні судові рішення національних судових органів України та ЄСПЛ.

13 жовтня 2020 року Європейський суд з прав людини ухвалив рішення у справі за скаргою №33137/16 (Lyudmyla Mykolayivna Kandyba and Others against Ukraine) [13]. Справа стосувалася скарги 7 заявників з Луганська на порушення їх прав на отримання різних «соціальних виплат, наприклад, пенсій або допомоги на дітей» на тимчасово окупованій території[2], а саме на порушення Україною статей 6 і 13 Конвенції, а також статті 1 Першого Протоколу до Конвенції. Наприкінці 2014 року Заявники подали позов до національного суду про визнання Постанови №595 від 07.11.2014 року «Деякі питання фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам і організаціям Донецької та Луганської областей» недійсною, визнання протиправною бездіяльності КМУ щодо незабезпечення соціальних виплат на ТОТ, а також зобов'язання КМУ забезпечити виплату соціальних і пенсійних виплат, починаючи з липня 2014 року. ЄСПЛ наголосив, що Заявники не зверталися до національних судів з позовами про поновлення виплат, разом з цим, подача таких

позовів могла призвести до «обґрунтованого шансу на успіх» (див. п. 53 Рішення).

Суд прийняв аргументи Уряду, що часткове скасування Постанови №595 не мало привести до автоматичного поновлення виплат Заявникам (див. п. 54 Рішення) і потребувало додаткових заходів з боку Заявників (звернення в національні суди до належних відповідачів), що не було зроблено, а Заявники не стверджували, що такі звернення були б для них занадто обтяжливими (див. п. 55 Рішення).

Суд визнав заяви шести з сімох заявників неприйнятними. Ще один із заявників, перемістився на контрольовану територію та отримав виплати у повному обсязі і його скаргу було виключено зі списку справ.

Таким чином, Європейський суд з прав людини не визнав, що Україна не має сплачувати соціальні і пенсійні виплати.

Верховний суд Постановою від 20 грудня 2018 року (справа № 826/12123/16; адміністративного провадження №К/9901/57533/18) визнав такими, що не відповідають правовим актам вищої юридичної сили (в окремих частинах) положення «Порядку призначення (відновлення) соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам» та «Порядку здійснення контролю за проведенням соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам за місцем їх фактичного проживання/перебування», які були затверджені постановою КМУ від 8 червня 2016 року № 365 та постановою «Про здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам» від 5 листопада 2014 року № 637.

Велика Палата Верховного Суду, переглядаючи рішення в зразковій справі про припинення виплати пенсії внутрішньо переміщеній особі, зазначила, що право особи на отримання пенсії як складова частина права на соціальний захист є її

конституційним правом, яке гарантується міжнародними зобов'язаннями України постанови Великої Палати Верховного Суду від 04 вересня 2018 року у справі № 805/402/18 (провадження № 11-644асі18) [15].

З судовою практикою Верховного Суду у спорах, що виникають із правовідносин у сфері захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб та практики щодо застосування положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 3 травня 1996 року можна ознайомитися за посиланням:

Цікавим є Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 19.04.2018 по справі № 804/1783/18. з приводу реалізації публічної політики у сферах праці, зайнятості населення та соціального захисту громадян та спорів у сфері публічної житлової політики – призначення житлової субсидії внутрішньо переміщеній особі за фактичного проживання [16].

Висновки. Правове регулювання соціально-трудових прав людини на тимчасово окупованих територіях України є специфічним через обмежену дію національного законодавства України на цих територіях. Це створює суттєві правові прогалини у сфері соціального та трудового забезпечення громадян, які проживають або працюють на окупованих територіях. Українське законодавство гарантує дотримання соціально-трудових прав для всіх громадян, однак на практиці реалізація цих прав на окупованих територіях є ускладненою через втрату Україною ефективного контролю. Україна реалізує низку заходів щодо захисту прав працівників, які залишаються на окупованих територіях, зокрема шляхом внесення змін до законодавства та забезпечення можливостей

для подання претензій до міжнародних судових інстанцій. Одним із таких інструментів є використання рішень Європейського суду з прав людини, які визнали порушення прав громадян України на тимчасово окупованих територіях. Важливою складовою забезпечення соціально-трудових прав є інформування громадян про їх права та можливості їх захисту. Крім того, на державному рівні необхідно посилювати правову підтримку переселенців та працівників, які працюють дистанційно або змушені залишатися на окупованих територіях, шляхом створення юридичних механізмів відшкодування збитків та захисту порушених прав. Таким чином, правове регулювання соціально-трудових прав на тимчасово окупованих територіях України вимагає комплексного підходу, що включає забезпечення належного правового захисту громадян, реалізацію міжнародно-правових механізмів та вдосконалення національного законодавства в умовах конфлікту.

Література:

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення 28.09.2024)
2. Ferraro, T. (2012). Determining the beginning and end of an occupation under international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, 885(94), 133–163
3. Христова Г.О. Зобов'язання держави у сфері прав людини в умовах окупації. *Вісник Національної академії правових наук України*. Том 25, № 1, 2018. С. 204-218
4. Разметаєв А. С. Окупаційні режими у сучасному політичному процесі: політико-інституційний вимір : дис. ... д.ю. наук : 052. М. Харків, 2022. 264 с. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/659f9922-8484-4d5b-b082-7f6b09b7c8fe/content> (дата звернення 20.09.2024)

5. Denison B. Conceptualizing Foreign Rule: A Relational Approach to Understanding Coercively-Imposed International Hierarchy. URL: <https://www.academia.edu/34345779> (дата звернення 28.09.2024)

6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення 28.09.2024)

7. Сильван Вите. *Международный журнал Красного Креста*. Спеціальний випуск. Том 90. Номер 871, 2008 – 454 с.

8. Legal Consequences of the Construction of a Wall, para. 112

9. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: [Закон України](#) від 15.04.2014 № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text> (дата звернення 28.08.2024)

10. Заява Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав і основоположних свобод»: Постанова ВРУ № 462-VIII 21.05.2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#n9> (дата звернення 20.09.2024)

11. Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»: Проект Закону №7646 від 08.08.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40204> (дата звернення 20.09.2024)

12. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо особливостей діяльності на тимчасово окупованій території України». URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/706fa309-12ef-4cd2-8268-09c73710cb73> (дата звернення 20.09.2024)

13. Рішення ЄСПЛ за скаргою №33137/16 (Lyudmyla Mykolayivna KANDYBA and Others against Ukraine). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-206329%22%5D>] (дата звернення 20.09.2024)

14. Постанова Верховного Суду від 20 грудня 2018 року (справа № 826/12123/16). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78808062> (дата звернення 20.08.2024)

15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 вересня 2018 року у справі № 805/402/18 (провадження № 11-644асі18) URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76945461> (дата звернення 20.09.2024)

16. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 19.04.2018 по справі № 804/1783/18 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73559105> (дата звернення 20.09.2024)

References:

1. IV Konventsia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli ta dodatok do nei: Polozhennia pro zakony i zvychai viiny na sukhodoli vid 18.10.1907 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (data zvernennia 28.09.2024)

2. Ferraro, T. (2012). Determining the beginning and end of an occupation under international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, 885(94), 133–163

3. Khrystova H.O. Zoboviazannia derzhavy u sferi prav liudyny v umovakh okupatsii. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. Tom 25, № 1, 2018. S. 204-218

4. Razmietaiev A. S. Okupatsiini rezhymy u suchasnomu politychnomu protsesi: polityko-instytutsiinyi vymir : dys. ... d.iu. nauk : 052. M. Kharkiv, 2022. 264 s. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/659f9922-8484-4d5b-b082-7f6b09b7c8fe/content> (data zvernennia 20.09.2024)

5. Denison B. Conceptualizing Foreign Rule: A Relational Approach to Understanding Coercively-Imposed International Hierarchy. URL: <https://www.academia.edu/34345779> (data zvernennia 28.09.2024)

6. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (data zvernennia 28.09.2024)

7. Sylvan Vyte. *Mezhdunarodnyi zhurnal Krasnoho Kresta*. Spetsyalnyi vyypusk. Tom 90. Nomer 871, 2008 – 454 s.

8. Legal Consequences of the Construction of a Wall, para. 112

9. Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 15.04.2014 № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text> (data zvernennia 28.08.2024)

10. Zaiava Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vidstup Ukrainy vid okremykh zoboviazan, vyznachenykh Mizhnarodnym paktom pro hromadianski i politychni prava ta Konventsiiu pro zakhyst prav i osnovopolozhnykh svobod»: Postanova VRU № 462-VIII 21.05.2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#n9> (data zvernennia 20.09.2024)

11. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy»: Proekt Zakonu №7646 vid 08.08.2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40204> (data zvernennia 20.09.2024)

12. Vysnovok na proekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia prav i svobod hromadian ta pravovyi rezhym na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy» shchodo osoblyvosti diialnosti na tymchasovo okupovanii terytorii Ukrainy». URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/706fa309-12ef-4cd2-8268-09c73710cb73](https://itd.rada.gov.ua/706fa309-12ef-4cd2-8268-09c73710cb73) (data zvernennia 20.09.2024)

13. Rishennia YeSPL za skarhoiu №33137/16 (Lyudmyla Mykolayivna KANDYBA and Others against Ukraine). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-206329%22%5D%7D> (data zvernennia 20.09.2024)

14. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 20 hrudnia 2018 roku (sprava № 826/12123/16). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/78808062> (data zvernennia 20.08.2024)

15. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 04 veresnia 2018 roku u spravi № 805/402/18 (provadzhennia № 11-644asi18) URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76945461> (data zvernennia 20.09.2024)

16. Rishennia Dnipropetrovskoho okruzhnoho administratyvnoho sudu vid 19.04.2018 po spravi № 804/1783/18 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73559105> (data zvernennia 20.09.2024)

Tatarenko H.V., Tatarenko D.V. Peculiarities of legal regulation of social and labor rights in the temporarily occupied territories of Ukraine. – Article.

In today's conditions, when Ukraine is facing aggression and temporary occupation of part of its territories, the issue of protection of social and labor rights of its citizens acquires special importance. Social and labor rights are fundamental aspects of human rights, and their violation in occupied territories poses a significant threat to the local population. Ensuring the right to work and social protection under occupation is complicated by the inability of state institutions to operate fully in these areas. As a result, Ukraine must adapt its legislation and create new mechanisms for the protection of labor rights based on international legal norms.

Key challenges include legal uncertainty regarding the application of national law in occupied territories, violations of international law by the occupying forces, and limited access to social guarantees and justice for affected citizens. The ongoing occupation prevents residents from receiving pensions, social benefits, and other critical resources, which not only affects their well-being, but also disrupts the legal relationship between the Ukrainian government and its citizens.

In addition, Ukraine faces the need to address the legal vacuum created by the occupation, as international humanitarian law requires the occupying power to ensure the basic rights and welfare of the population. In practice, however, these obligations are often ignored, further exacerbating the humanitarian crisis.

In light of these challenges, it is essential to develop new policy strategies and legal mechanisms to protect the rights of individuals in the occupied territories and to maintain a legal connection between Ukraine and its citizens. This includes strengthening international cooperation, applying diplomatic pressure, and exploring innovative legislative solutions to ensure that social and labor rights continue to be upheld despite the complexities created by occupation. The effective implementation of these measures will not only demonstrate Ukraine's commitment to the rule of law, but will also reinforce its sovereignty over the occupied territories.

Keywords: *international law, occupation, occupational administration, social rights, social protection.*

Авторська довідка:

Татаренко Галина Вікторівна – кандидат юридичних наук, професор кафедри публічного та приватного права, Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, +380501589273, tatarenko@snu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6291-4455>

Татаренко Дмитро Віталійович – здобувач третього (освітнього-наукового) рівня вищої

освіти першого року навчання кафедри публічного та приватного права СНУ ім. В. Даля.

pu-23dm-209@snu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0005-1688-153X>

Стаття надійшла до редакції 30 вересня 2024р.

УДК 342.72/.73+364.614.8]:355](477)

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-262-273>

ЗАХИСТ ПРАВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ З УРАХУВАННЯМ ГЕНДЕРНИХ АСПЕКТІВ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ПРАКТИКА УКРАЇНИ

Степченко Д.О., Татаренко Г.В.

PROTECTION OF THE RIGHTS OF PRISONERS OF WAR WITH A GENDER PERSPECTIVE: INTERNATIONAL STANDARDS AND UKRAINIAN PRACTICE

Stepchenko D. O., Tatarenko H.V.

У тривалих збройних конфліктах, таких як збройний конфлікт між Україною та російською федерацією, захист прав військовополонених і попередження сексуального та гендерно-зумовленого насильства стають надзвичайно актуальними. Наявність гендерних особливостей у захисті прав таких осіб потребує особливої уваги, оскільки різні гендерні групи можуть стиратися з різними формами насильства і дискримінації. Предметом дослідження виступають міжнародні правові стандарти та українське законодавство що регулюють правовий статус військовополонених з акцентом на гендерну рівність і протидію гендерно-зумовленому насильству. У дослідженні здійснено аналіз правових аспектів захисту прав військовополонених жінок та представників ЛГБТК+ спільноти що зазнають сексуального та гендерно-зумовленого насильства пов'язаного зі збройним конфліктом. Розглянуто імплементацію Україною відповідних норм міжнародного права, виявлено прогалини в національному законодавстві та запропоновано комплексний підхід до вдосконалення правового захисту цих груп. Для досягнення цих цілей використовуються методи порівняльного правового аналізу, системного підходу та статистики.

Ключові слова: *військовополонені, гендерна рівність, сексуальне насильство, міжнародне гуманітарне право, права людини.*

В контексті тривалого збройного конфлікту захист прав військовополонених та попередження сексуального і гендерно-зумовленого насильства набувають критичної ваги. Ця ситуація вимагає ретельного вивчення із залученням міжнародних правових стандартів та національного законодавства, зосереджуючись на забезпеченні гендерної рівності.

Актуальність теми зумовлена необхідністю ефективного правового захисту військовополонених у контексті постійних

збройних конфліктів у світі. Триваюче збройне протистояння в Україні підкреслює потребу комплексного вивчення механізмів гарантування прав осіб, позбавлених волі через воєнні дії, особливо з урахуванням гендерних аспектів.

Об'єктом дослідження є правовідносини, пов'язані із захистом прав військовополонених в Україні. **Предметом** – міжнародні стандарти та українське законодавство у цій сфері, а також їх застосування під час збройного конфлікту з

акцентом на гендерну рівність і протидію насильству.

Стан дослідження. Окремі аспекти правового статусу та захисту прав військовополонених вже були предметом дослідження таких науковців, як О.В. Таран, Н.В. Шевчук, М.О. Кравцова, Т.К. Дацюк, П.С. Гарасим, І. Яковець, Ю. Широбоков. Проте зазначені дослідження певною мірою залишили поза увагою гендерні особливості інституту військового полону. У цій науковій роботі вперше комплексно проаналізовано гендерні аспекти захисту прав військовополонених в умовах збройного конфлікту в Україні, виявлено прогалини в національному законодавстві та розроблено науково обґрунтовані пропозиції щодо його вдосконалення.

Метою дослідження є системний аналіз гендерних аспектів захисту прав військовополонених, виявлення недоліків у законодавстві України та вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового захисту осіб, позбавлених волі внаслідок збройного конфлікту. Будуть застосовані методи порівняльно-правового аналізу, системного підходу та емпіричного дослідження.

Конституція України встановлює додаткові гарантії захисту прав і свобод осіб, які обстоюють суверенітет та територіальну цілісність держави, згідно зі статтею 65 [1], що поширюється на українських військовослужбовців, зокрема військовополонених. Водночас стаття 21 забезпечує невідчужуваність прав і свобод усіх людей та їхню рівність у гідності й правах [1], охоплюючи також іноземних військовополонених на території України. Таким чином, Основний Закон встановлює конституційні гарантії захисту прав військовополонених, що зумовлює необхідність імплементації відповідних міжнародно-правових стандартів.

Після трагічних подій Другої світової війни, які призвели до масштабних та системних порушень основоположних прав і свобод людини в умовах воєнних конфліктів, світова спільнота усвідомила нагальну необхідність формування універсальних міжнародно-правових стандартів у сфері захисту невід'ємних прав особистості [2]. Ця потреба зумовила становлення окремої галузі міжнародного публічного права, спрямованої на кодифікацію юридичних зобов'язань держав щодо забезпечення та гарантування прав і свобод людини, включаючи права особливо вразливих категорій, зокрема військовополонених, під час збройних протистоянь.

Фундаментальною основою цієї сфери міжнародно-правового регулювання стали акти, що проголошують невід'ємні права людини та встановлюють універсальні стандарти їх захисту. Визначальним документом у цьому контексті є Загальна декларація прав людини 1948 року, яка закріпила основоположні права, такі як право на життя, свободу від катувань, рабства та дискримінації, а також право на справедливий судовий розгляд [3]. Хоча Декларація і не мала юридично обов'язкової сили, вона заклала міцне підґрунтя для подальшого розвитку системи міжнародно-правового захисту прав людини.

Ключовими договірними інструментами у сфері міжнародно-правового регулювання захисту прав людини є «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» 1966 року та «Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права» 1966 року, які мають обов'язкову юридичну силу для держав-учасниць. «Пакт про громадянські та політичні права» кодифікує широкий спектр невід'ємних прав і свобод особистості, зокрема право на життя, свободу від катувань, заборону рабства та примусової праці, право на справедливий і неупереджений судовий

розгляд, свободу думки, совісті та релігії, право на свободу асоціацій тощо [4].

«Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання» 1984 року безапеляційно забороняє катування та інші форми жорстокого поведження за будь-яких обставин, включаючи воєнний час та надзвичайні ситуації [5]. Це положення беззаперечно стосується осіб, які перебувають у статусі військовополонених.

Окрім того, інші ключові універсальні договори, такі як Конвенція 1979 року «про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» та Конвенція 1989 року «про права дитини», доповнюють систему міжнародних правових стандартів у сфері захисту невід'ємних прав людини, які мають бути суворо дотримані щодо осіб, які перебувають під контролем сторони конфлікту, незалежно від їхньої статі, віку чи інших особистих характеристик [6].

Режим військового полону, який охоплює процедури поведження з військовополоненими, регламентується комплексом міжнародно-правових документів. Серед них IV Гаазька конвенція 1907 року «про закони і звичаї війни на суходолі», III Женевська конвенція 1949 року «про поведження з військовополоненими» (далі ЖК III), а також Додаткові протоколи I та II до Женевських конвенцій 1949 року, ратифіковані 08 червня 1977 року.

Ці акти регулюють питання поведження з військовополоненими під час збройних конфліктів і мають інтерпретуватися та застосовуватися відповідно до загальних принципів міжнародного права у сфері захисту прав людини. Ці принципи встановлюють основоположні права. Вони повинні застосовуватися без будь-якої дискримінації за ознакою статі та з

урахуванням особливих потреб жінок і чоловіків у ситуації полону.

Згідно зі статтею 4 ЖК III, до цієї категорії належать особи, які потрапили в полон ворога та є: військовослужбовцями регулярних збройних сил сторони конфлікту, членами ополчення чи добровольчих корпусів, що входять до складу збройних сил, членами інших ополчень та добровольчих формувань, військовослужбовцями регулярних збройних сил, які присягали на вірність невизнаному уряду чи владі, цивільними особами, що супроводжували збройні сили, членами екіпажів торгових суден та цивільної авіації сторін конфлікту, а також мешканцями неокупованої території, які спонтанно взялися до зброї для захисту від ворожої навали.

Зазначена класифікація військовополонених є гендерно нейтральною та не проводить розрізнення між особами різної статевої належності, які можуть належати до будь-якої з цих категорій. Однак, важливо усвідомлювати, що гендерні стереотипи можуть впливати на сприйняття військовополонених та регулювання поведження з ними. Наприклад, чоловіків можуть сприймати як більш агресивних і небезпечних, що може призводити до жорстокішого поведження з ними. Натомість, жінок можуть вважати більш слабкими та беззахисними, що може спричиняти їх приниження, сексуальну експлуатацію та інші форми знущань [7]. Тому важливо, щоб міжнародні норми гуманітарного права та національне законодавство враховували гендерні аспекти захисту прав військовополонених і забезпечували рівне поведження з усіма військовополоненими незалежно від їхньої статевої приналежності.

Необхідно враховувати підвищену вразливість окремих груп військовополонених, зокрема жінок і представників ЛГБТК+ спільноти, які можуть

знавати сексуального насильства та інших форм гендерно-зумовленого насильства [8].

Хоча міжнародне гуманітарне право декларує гендерну нейтральність, такий підхід може приховувати різний вплив конфлікту на різні статі та ігнорувати унікальний досвід і вразливість жінок у збройних протистояннях. Незважаючи на формальну рівність, історичний досвід свідчить про більшу вразливість жінок-військовополонених через дію гендерних стереотипів, дискримінаційних практик і ризик сексуального насильства [7].

Міжнародні принципи гуманітарного права та стандарти захисту прав людини вимагають недискримінаційного ставлення до військовополонених, незалежно від їхньої гендерної ідентичності. Проте, враховуючи гендерну специфіку, необхідно приділяти особливу увагу реалізації заходів захисту прав військовополонених жінок та представників ЛГБТК+ спільноти.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) та інші засадничі документи у сфері захисту прав людини закріплюють принцип недопущення дискримінації за ознакою статі та зобов'язують держави забезпечувати рівні права для осіб різної статевої належності [4]. У контексті військовополонених це означає, що держави повинні гарантувати рівне поводження та однакові умови утримання для всіх військовополонених незалежно від їхньої статевої приналежності, водночас враховуючи їхні специфічні потреби та вразливості.

Женевські конвенції 1949 року та Додатковий протокол I 1977 року містять спеціальні положення щодо регулювання поводження з жінками-військовополоненими. Зокрема, стаття 14 ЖК III гарантує рівний режим поводження з жінками та чоловіками-військовополоненими. Стаття 25 вимагає від держав, в яких перебувають

військовополонені, забезпечити окремі спальні приміщення для полонених жінок і чоловіків. Стаття 97 зобов'язує держави утримувати жінок-військовополонених, які відбувають дисциплінарні стягнення, в окремих приміщеннях від чоловіків під безпосереднім наглядом жінок [9].

Конвенція 1979 року «про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» є важливим міжнародним інструментом, який забезпечує захист жінок під час збройних конфліктів. Стаття 6 цієї Конвенції вимагає від держав-учасниць вжити всіх необхідних заходів для припинення торгівлі жінками та експлуатації проституції жінок, що є особливо актуальним у контексті збройних конфліктів та ситуацій з військовополоненими [10].

Резолюція 1325 (2000) Ради Безпеки ООН про жінок, мир та безпеку визнає, що жінки та дівчата зазнають непропорційно більшого впливу збройних конфліктів, і закликає держави вжити заходів для захисту жінок та забезпечення їхньої участі в процесах врегулювання конфліктів та миротворчості [11]. Резолюція 1820 (2008) засуджує використання сексуального насильства як стратегії ведення війни та порушення міжнародного гуманітарного права [12].

Крім того, Статут Міжнародного кримінального суду 1998 року визнає сексуальне насильство, зґвалтування, сексуальне рабство, примусову вагітність та інші форми сексуального насильства як воєнні злочини та злочини проти людяності. Ця норма має суттєве значення для забезпечення захисту жінок-військовополонених від сексуального та гендерно-обумовленого насильства [13].

Наукова спільнота приділяє значну увагу необхідності захисту прав представників ЛГБТК+ спільноти, які можуть зазнавати множинної дискримінації та насильства через

їхню сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність [14]. Хоча Женевські конвенції на пряму не забороняють дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, вони містять загальне положення про заборону дискримінації, яке відповідно до принципу добросовісного тлумачення міжнародних договорів поширюється і на ці особливо вразливі групи.

У державах з високим рівнем гомофобії та трансфобії, таких як російська федерація, ЛГБТК+ військовополонені опиняються в особливо вразливому становищі [15]. Зокрема, 16 жовтня 2019 року президент рф володимир путін підписав указ та вніс до державної думи законопроект про відкликання заяви, що супроводжувала ратифікацію росією Протоколу I, про визнання компетенції Міжнародної комісії зі встановлення фактів відповідно до статті 90(2) [16]. Це викликає занепокоєння щодо готовності росії дотримуватись міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини під час збройних конфліктів, у тому числі для таких вразливих груп, як ЛГБТК+ військовополонені. Вони можуть піддаватися катуванням, сексуальному насильству, психологічному тиску та іншим формам жорстокого поводження, що порушує принцип недискримінації, закріплений у міжнародному праві.

Для оптимізації захисту прав жінок та представників ЛГБТК+ серед військовополонених необхідно реалізувати інтегрований підхід на міжнародному та національному рівнях. Проблема захисту прав цих груп військовополонених вимагає глобального та системного підходу, що включає вдосконалення законодавчої бази, зміцнення механізмів моніторингу та контролю за дотриманням міжнародних стандартів, притягнення до відповідальності осіб, винних у порушеннях, та надання комплексної допомоги постраждалим.

Одним з ключових напрямків діяльності у сфері захисту прав вразливих груп є підвищення обізнаності та проведення навчання військовослужбовців щодо дотримання гендерних принципів, запобігання сексуальному насильству та дискримінації. Важливо впровадити політику нульової толерантності до дискримінації та насильства.

Як приклад, у США було розроблено стратегію, яка передбачає залучення жінок до вирішення питань війни, миру та безпеки, включаючи врахування їхніх перспектив у процесі прийняття рішень [17]. Також було створено інструмент «Military Demographic Equity Machine» для допомоги у розробці політик, спрямованих на зменшення расових, етнічних та гендерних диспропорцій у військовій кар'єрі [18].

Стаття 12 ЖК III закріплює фундаментальний принцип, згідно з яким військовополонені перебувають під юрисдикцією держави, яка їх утримує, а не приватних осіб чи збройних формувань, що безпосередньо захопили їх у полон [9]. Відповідно, держави-учасниці зобов'язані запровадити ефективні механізми розслідування та притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у порушенні прав військовополонених, включно з представниками вразливих груп, зокрема жінок та осіб ЛГБТК+ спільноти. Така юридична відповідальність держав передбачає вжиття належних заходів для забезпечення захисту постраждалих, надання їм необхідної допомоги та реабілітації.

Реалізація гендерного підходу до захисту прав військовополонених набула особливої актуальності в умовах збройної агресії рф проти України. Значна кількість військовополонених українців, які утримуються рф [19] актуалізувала необхідність забезпечення захисту згідно з нормами міжнародного гуманітарного права

та стандартами прав людини. Будучи учасницею відповідних угод, Україна взяла на себе зобов'язання імплементувати ці стандарти на національному рівні відповідно до статті 9 Конституції [1]. Це зумовило нагальну потребу ефективного впровадження міжнародних норм, зокрема реалізації гендерного підходу для комплексного захисту прав військовополонених.

Основоположні права та свободи людини, включно з правами жінок і представників ЛГБТК+ спільноти, гарантовані Конституцією України, зокрема статтями 21 та 24, які закріплюють принципи рівності, невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, а також заборону дискримінації за будь-якими ознаками [1].

Ключовим нормативно-правовим актом, що регулює питання утримання військовополонених в Україні, є Постанова Кабінету Міністрів України №413 від 5 квітня 2022 року. Цей документ встановлює порядок проведення заходів щодо утримання військовополонених, включаючи їх реєстрацію, забезпечення належних умов утримання, надання харчування та медичної допомоги, а також організацію обміну або репатріації відповідно до норм міжнародного гуманітарного права [20].

Додатково, в Україні було ухвалено законодавчий акт під назвою «Про соціальний і правовий захист осіб, щодо яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їх сімей». Цей закон, прийнятий 26 січня 2022 року, має на меті забезпечити соціальний і правовий захист осіб, які стали об'єктами позбавлення особистої свободи в результаті збройної агресії проти України, а також для членів їх сімей [21].

Варто також зазначити Інструкцію про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах

України, яку затвердило Міністерство оборони у 2017 році. Цей документ детально роз'яснює обов'язки військовослужбовців щодо дотримання принципів міжнародного гуманітарного права, включаючи поведження з військовополоненими. Інструкція безпосередньо вказує на необхідність «особливої поваги» до жінок-військовополонених та їх захист від специфічних посягань, таких як зґвалтування і примус до проституції [22].

Вітчизняне законодавство загалом відповідає міжнародним стандартам захисту прав військовополонених. Проте існує потреба в додатковому регулюванні питань захисту від сексуального насильства та забезпеченні прав незалежно від статі й гендерної ідентичності.

З метою вирішення зазначених питань, доцільно розробити та ухвалити спеціалізований законодавчий акт «Про статус військовополонених». Цей нормативно-правовий документ має містити окремий розділ, присвячений особливостям поведження з уразливими групами військовополонених, зокрема жінками та представниками ЛГБТК+ спільноти.

Законодавчий акт має бути розроблений з урахуванням усіх аспектів статусу військовополонених, включаючи їхні права, обов'язки та специфіку їхнього становища. Він має визначати основоположні принципи та норми, що регулюють статус військовополонених, а також включати деталізовані положення щодо особливостей поведження з уразливими групами військовополонених.

У рамках цього законодавчого акта доцільно передбачити:

1. Зобов'язання забезпечувати рівне поведження та однакові умови утримання військовополонених, незалежно від їхньої статі чи гендерної ідентичності.

2. Спеціальні заходи захисту уразливих груп військовополонених, зокрема жінок та представників ЛГБТК+ спільноти, від сексуального насильства, експлуатації та інших форм гендерно-зумовленого насильства.

3. Механізми розслідування та притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у порушеннях прав військовополонених.

4. Гарантії надання комплексної допомоги та реабілітації для жертв гендерно-зумовленого насильства серед військовополонених.

Такий спеціалізований законодавчий акт має на меті забезпечити всебічний захист прав військовополонених, приділяючи особливу увагу потребам уразливих груп, та імплементувати відповідні міжнародні стандарти у вітчизняне законодавство.

Низка міжнародних організацій, зокрема Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) та Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні, здійснюють аналітичну роботу щодо гендерних аспектів міжнародного гуманітарного права [23]. Це включає систематичний збір та аналіз інформації для виявлення закономірностей і тенденцій, пов'язаних із захистом осіб різної гендерної ідентичності в умовах збройних конфліктів. Важливим компонентом є опитування військовополонених в Україні та РФ, в тому числі, для збору даних про факти сексуального насильства. Проводиться моніторинг кількості постраждалих від такого насильства військовополонених.

Зокрема, Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) провело масштабне дослідження щодо насильства стосовно військовополонених в Україні та Росії, опитавши 159 військовополонених під контролем РФ та 175 - під контролем України. Значна частка респондентів повідомила про катування та

жорстоке поводження, включно з різними формами сексуального насильства, примусовим оголенням і погрозами зґвалтування [24].

Згідно з даними Офісу Генерального прокурора України, станом на червень 2023 року було зафіксовано 208 випадків сексуального насильства, пов'язаного з війною [25]. Центри допомоги врятованим зафіксували понад 100 таких фактів [25]. За даними, одержаними від УВКПЛ, з 24 лютого 2022 року було задокументовано 15 випадків сексуального насильства щодо полонених чоловіків і 2 випадки стосовно жінок [24].

Статистичні дані засвідчують масштабність проблеми сексуального насильства під час збройних конфліктів, вимагаючи визнання та вирішення цього питання на міжнародному й національному рівнях задля забезпечення гуманного поводження з усіма військовополоненими, незалежно від статі. Хоча міжнародне гуманітарне право традиційно визнає особливу вразливість жінок, сучасні дані вказують на те, що жертвами таких злочинів стають військовополонені обох статей. Тому необхідно розглядати проблему сексуального насильства як загрозу для всіх військовополонених, незважаючи на стать.

З огляду на високий рівень суспільної небезпечності сексуального насильства над військовополоненими, варто розглянути можливість доповнення статті 438 Кримінального кодексу України кваліфікованим складом, що передбачатиме відповідальність за жорстоке поводження з військовополоненими, поєднане з сексуальним насильством.

Таким чином, забезпечення прав військовополонених, із особливим акцентом на гендерні аспекти, постає одним із нагальних викликів для сучасного міжнародного права. Триваючий збройний конфлікт в Україні актуалізує потребу

грунтового дослідження реалізації прав і свобод військовополонених відповідно до міжнародних стандартів у сферах захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права.

Міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право встановлюють універсальні стандарти захисту прав військовополонених, закріплюючи принципи рівності та недискримінації. Однак, у практичному застосуванні часто виникають проблеми, пов'язані з гендерними стереотипами та підвищеною вразливістю окремих груп, зокрема жінок та представників ЛГБТК+ спільноти.

Дослідження засвідчило, що жінки-військовополонені та особи ЛГБТК+ стикаються з додатковими ризиками, такими як сексуальне насильство, експлуатація та інші форми гендерно-зумовленого насильства. Це вимагає вжиття спеціальних заходів захисту цих вразливих груп відповідно до міжнародних стандартів.

Аналіз національного законодавства України демонструє загальну відповідність міжнародним нормам у сфері захисту прав військовополонених. Проте, існують певні прогалини, зокрема щодо забезпечення спеціального захисту жінок-військовополонених та представників ЛГБТК+ спільноти.

Для вдосконалення правового захисту вразливих груп військовополонених в Україні рекомендовано розробити та ухвалити спеціалізований законодавчий акт «Про статус військовополонених», який би детально регулював питання поведження з ними, зокрема протидію сексуальному насильству та дискримінації. Також доцільно розглянути можливість доповнення статті 438 Кримінального кодексу України кваліфікованим складом, що передбачатиме відповідальність за жорстоке поведження з

військовополоненими, яке супроводжується сексуальним насильством.

Міжнародні організації, такі як Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) та Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні, відіграють важливу роль у документуванні випадків порушень прав військовополонених, включно із сексуальним насильством. Ці дані слугують важливим підґрунтям для вдосконалення нормативно-правової бази та практики її застосування.

Комплексний підхід, що поєднує вдосконалення законодавства, посилення механізмів моніторингу, притягнення винних до відповідальності та надання всебічної допомоги постраждалим, є необхідним для ефективного захисту прав вразливих груп військовополонених в умовах збройного конфлікту.

Література:

1. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 21.08.2024)
2. Human rights and the international community: twenty questions. The UNESCO Courier | The UNESCO Courier. URL: <https://courier.unesco.org/en/articles/human-rights-and-international-community-twenty-questions> (дата звернення: 20.05.2024).
3. Загальна декларація прав людини (рос/укр) : Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 20.08.2024).
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт Орг. Об'єдн. Націй від 16.12.1966 р. : станом на 19 жовт. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 20.08.2024).
5. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і

покарання : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1984 р. : станом на 13 листоп. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (дата звернення: 20.08.2024).

6. Конвенція про права дитини : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 20.11.1989 р. : станом на 16 листоп. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 20.08.2024)..

7. Tobia S. "They didn't break me either way". Women, Captivity and Interrogation in World War II: Resurfacing Self-Empowering Narratives. Revue LISA / LISA e-journal. 2022. № 20-n°53. URL: <https://doi.org/10.4000/lisa.14178> (дата звернення: 21.08.2024).

8. Sexual and Gender-Based Violence in Armed Conflict. Warsaw : OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. 6 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/9/524088.pdf> (дата звернення: 16.08.2024).

9. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949 р. : станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 21.08.2024).

10. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (укр/рос) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 18.12.1979 р.: станом на 6 жовт. 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 20.08.2024).

11. Patton C. G. Security Council Resolution 1325. Oxford University Press, 2017. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.295> (дата звернення: 21.08.2024).

12. Mollmann M. United Nations Security Council Resolution 1820: Women, Peace and Security. International Legal Materials. 2008. Т. 47, № 5. С. 824–828. URL: <https://doi.org/10.1017/s0020782900005933> (дата звернення: 21.08.2024).

13. Римський статут міжнародного кримінального суду : Статут Міжнар. судів від 17.07.1998 р. : станом на 16 січ. 2002 р. (Римський статут ратифіковано із заявами та [поправками](#) до нього Законом [№ 3909-IX від 21.08.2024](#)) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 10.09.2024).

14. Understanding the Well-Being of LGBTQI+ Populations / ред.: С. J. Patterson, М.-J. Sepúlveda, J. White. Washington, D.C. : National Academies Press, 2020. URL: <https://doi.org/10.17226/25877> (дата звернення: 21.08.2024).

15. 30 years of LGBTQ+ history in Russia: from decriminalisation in 1993 to 'extremist' status in 2023. The Conversation. URL: <https://theconversation.com/30-years-of-lgbtq-history-in-russia-from-decriminalisation-in-1993-to-extremist-status-in-2023-220569> (дата звернення: 21.08.2024)..

16. Kravchenko S. Putin Pulls Russia Out of Convention on War-Crime Probes. Bloomberg.com. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-10-17/putin-pulls-russia-out-of-convention-on-war-crime-probes> (дата звернення: 21.08.2024).

17. FACT SHEET: Release of the 2023 Women, Peace and Security Strategy and National Action Plan | The White House. The White House. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2023/10/31/fact-sheet-release-of-the-2023-women-peace-and-security-strategy-and-national-action-plan/> (дата звернення: 21.07.2024).

18. Schulker D., Walsh M. The Military Demographic Equity Support Tool: A Tool for Helping Decisionmakers Address Disparities in Career Success. Santa Monica, CA : RAND Corporation, 2022. 20 с. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/tools/TLA1900/TLA1905-1/RAND_TLA1905-1.pdf (дата звернення: 21.08.2024).

19. Кількість російських військовополонених в Україні значно зросла - ГУР. Новини України - останні новини України сьогодні - УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/war/kilkist-rosiyskih-viyskovopolonenih-v-ukrajini-znachno-zroslo-gur-12364179.html> (дата звернення: 21.08.2024).

20. Про затвердження Порядку тримання військовополонених : Постанова Каб. Міністрів України від 05.04.2022 р. № 413 : станом на 28 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-p#Text> (дата звернення: 21.08.2024).

21. Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії

проти України, та членів їхніх сімей : Закон України від 26.01.2022 р. № 2010-IX : станом на 20 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text> (дата звернення: 21.08.2024).

22. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : Наказ М-ва оборони України від 23.03.2017 р. № 164 : станом на 31 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення: 21.07.2024).

23. UNHCR Age, Gender and Diversity Policy. UNHCR. URL: <https://www.unhcr.org/publications/unhcr-age-gender-and-diversity-policy> (дата звернення: 21.08.2024).

24. REPORT ON THE HUMAN RIGHTS SITUATION IN UKRAINE: 1 February to 31 July 2023. Ukraine. URL: <https://ukraine.un.org/en/248372-report-human-rights-situation-ukraine-1-february-31-july-2023#:~:text=Between%201%20February%20and%2031,casualty%20numbers%20are%20likely%20higher> (дата звернення: 21.08.2024).

25. В Україні запустили інформаційну кампанію про сексуальне насильство, пов'язане з війною. UNFPA Україна. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/information%20campaign%20SRC#:~:text=Станом%20на%20червень%2023%20року,не%20відображають%20реальної%20Окількості%20постраждалих> (дата звернення: 14.08.2024).

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy : vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR : stanom na 1 sich. 2020 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (data zvernennia: 21.08.2024)

2. Human rights and the international community: twenty questions. The UNESCO Courier | The UNESCO Courier. URL: <https://courier.unesco.org/en/articles/human-rights-and-international-community-twenty-questions> (data zvernennia: 20.05.2024).

3. Zahalna deklaratsiia prav liudyny (ros/ukr) : Deklaratsiia Orh. Obiedn. Natsii vid 10.12.1948 r. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (data zvernennia: 20.08.2024).

4. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava : Pakt Orh. Obiedn. Natsii vid 16.12.1966 r. : stanom na 19 zhovt. 1973 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (data zvernennia: 20.08.2024).

5. Konventsiiia proty katuvan ta inshykh zhorstokykh, neliudskykh abo takykh, shcho prynyzhuiut hidnist, vydiv povodzhennia i pokarannia : Konventsiiia Orh. Obiedn. Natsii vid 10.12.1984 r. : stanom na 13 lystop. 1998 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text (data zvernennia: 20.08.2024).

6. Konventsiiia pro prava dytyny : Konventsiiia Orh. Obiedn. Natsii vid 20.11.1989 r. : stanom na 16 lystop. 2023 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (data zvernennia: 20.08.2024)..

7. Tobia S. “They didnt break me either way”. Women, Captivity and Interrogation in World War II: Resurfacing Self-Empowering Narratives. Revue LISA / LISA e-journal. 2022. № 20-n°53. URL: <https://doi.org/10.4000/lisa.14178> (data zvernennia: 21.08.2024).

8. Sexual and Gender-Based Violence in Armed Conflict. Warsaw : OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. 6 s. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/9/524088.pdf> (data zvernennia: 16.08.2024).

9. Zhenevska konventsiiia pro povodzhennia z viiskovopoloneny (ukr/ros) : Konventsiiia Orh. Obiedn. Natsii vid 12.08.1949 r. : stanom na 23 liut. 2023 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (data zvernennia: 21.08.2024).

10. Konventsiiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii pro likvidatsiiu vsikh form dyskryminatsii shchodo zhinok (ukr/ros) : Konventsiiia Orh. Obiedn. Natsii vid 18.12.1979 r.: stanom na 6 zhovt. 1999 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (data zvernennia: 20.08.2024).

11. Patton C. G. Security Council Resolution 1325. Oxford University Press, 2017. URL: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.295> (data zvernennia: 21.08.2024).

12. Mollmann M. United Nations Security Council Resolution 1820: Women, Peace and

Security. *International Legal Materials*. 2008. T. 47, № 5. S. 824–828. URL: <https://doi.org/10.1017/s0020782900005933> (data zvernennia: 21.08.2024).

13. Rymyskyi statut mizhnarodnoho kryminalnoho sudu : Statut Mizhnar. sudiv vid 17.07.1998 r. : stanom na 16 sich. 2002 r. (Rymyskyi statut ratyfikovano iz zaiavamy ta popravkamy do noho Zakonom № 3909-IX vid 21.08.2024) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (data zvernennia: 10.09.2024).

14. *Understanding the Well-Being of LGBTQI+ Populations* / red.: C. J. Patterson, M.-J. Sepúlveda, J. White. Washington, D.C. : National Academies Press, 2020. URL: <https://doi.org/10.17226/25877> (data zvernennia: 21.08.2024).

15. 30 years of LGBTQ+ history in Russia: from decriminalisation in 1993 to 'extremist status in 2023. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/30-years-of-lgbtq-history-in-russia-from-decriminalisation-in-1993-to-extremist-status-in-2023-220569> (data zvernennia: 21.08.2024).

16. Kravchenko S. Putin Pulls Russia Out of Convention on War-Crime Probes. *Bloomberg.com*. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2019-10-17/putin-pulls-russia-out-of-convention-on-war-crime-probes> (data zvernennia: 21.08.2024).

17. FACT SHEET: Release of the 2023 Women, Peace and Security Strategy and National Action Plan | The White House. *The White House*. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2023/10/31/fact-sheet-release-of-the-2023-women-peace-and-security-strategy-and-national-action-plan/> (data zvernennia: 21.07.2024).

18. Schulker D., Walsh M. *The Military Demographic Equity Support Tool: A Tool for Helping Decisionmakers Address Disparities in Career Success*. Santa Monica, CA : RAND Corporation, 2022. 20 s. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/tools/TLA1900/TLA1905-1/RAND_TLA1905-1.pdf (data zvernennia: 21.08.2024).

19. Kilkist rosiyskykh viiskovopolonenykh v Ukraini znachno zroslo - HUR. *Novyny Ukrainy* -

ostanni novyny Ukrainy sohodni - UNIAN. URL: <https://www.unian.ua/war/kilkist-rosiyskikh-viiskovopolonenykh-v-ukrajini-znachno-zroslo-gur-12364179.html> (data zvernennia: 21.08.2024).

20. Pro zatverdzhennia Poriadku trymania viiskovopolonenykh : Postanova Kab. Ministriv Ukrainy vid 05.04.2022 r. № 413 : stanom na 28 berez. 2024 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-p#Text> (data zvernennia: 21.08.2024).

21. Pro sotsialnyi i pravovy zakhyst osib, stosovno yakykh vstanovleno fakt pozbavlennia osobystoi svobody vnaslidok zbroinoi ahresii proty Ukrainy, ta chleniv yikhnikh simei : Zakon Ukrainy vid 26.01.2022 r. № 2010-IX : stanom na 20 serp. 2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20#Text> (data zvernennia: 21.08.2024).

22. Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy : Nakaz M-va oborony Ukrainy vid 23.03.2017 r. № 164 : stanom na 31 trav. 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (data zvernennia: 21.07.2024).

23. UNHCR Age, Gender and Diversity Policy. *UNHCR*. URL: <https://www.unhcr.org/publications/unhcr-age-gender-and-diversity-policy> (data zvernennia: 21.08.2024).

24. REPORT ON THE HUMAN RIGHTS SITUATION IN UKRAINE: 1 February to 31 July 2023. *Ukraine*. URL: <https://ukraine.un.org/en/248372-report-human-rights-situation-ukraine-1-february-31-july-2023#:~:text=Between%201%20February%20and%2031,casualty%20numbers%20are%20likely%20higher> (data zvernennia: 21.08.2024).

25. V Ukraini zapustyly informatsiinu kampaniiu pro seksualne nasylstvo, poviazane z viinoiu. *UNFPA Ukraina*. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/information%20campaign%20SRC#:~:text=Stanom%20na%20cherven%202023%20roku,ne%20vidobrazhaiut%20realnoi%20kilnosti%20postrazhdalykh> (data zvernennia: 14.08.2024).

Stepchenko D. O., Tatarenko H.V. Protection of the rights of prisoners of war with a gender perspective: international standards and ukrainian practice. – Article.

In protracted armed conflicts, such as the armed conflict between Ukraine and the Russian Federation, the protection of the rights of prisoners of war and the prevention of sexual and gender-based violence become extremely important. The presence of gender specifics in the protection of the rights of such persons requires special attention, as different gender groups may be exposed to different forms of violence and discrimination. The subject of the study is international legal standards and Ukrainian legislation regulating the legal status of prisoners of war with a focus on gender equality and combating gender-based violence. The study analyzes the legal aspects of protecting the rights of women prisoners of war and members of the LGBTQ+ community who are subjected to sexual and gender-based violence related to armed conflict. The article examines Ukraine's implementation of the relevant norms of international

law, identifies gaps in national legislation, and proposes a comprehensive approach to improving the legal protection of these groups. To achieve these goals, the author uses the methods of comparative legal analysis, systematic approach and statistics

Key words: *prisoners of war, gender equality, sexual violence, international humanitarian law, human rights.*

Авторська довідка:

Степченко Данило Олексійович – здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, pr-212d-27@snu.edu.ua

Татаренко Галина Вікторівна – кандидат юридичних наук, професор кафедри публічного та приватного права, Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, +380501589273, tatarenko@snu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0001-6291-4455>

Стаття надійшла до редакції 15 жовтня 2024р.

УДК: 342.146:330:364.22.

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-274-287>

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ В КОНТЕКСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Чиркін А.С.

SOCIAL STATE: CONCEPT, FEATURES AND FUNCTIONS IN THE CONTEXT OF DECENTRALIZATION OF POWER

Chyrkin A.S.

Стаття присвячена всебічному дослідженню концепції соціальної держави, її ознак і функцій у контексті децентралізації влади. Розглядаються основні принципи соціальної держави, які включають забезпечення соціальної справедливості, рівності можливостей та соціального захисту громадян. Здійснено аналіз законодавства України щодо легітимації визначення змісту категорій «концепція соціальної держави», «соціальна держава», «соціальна політика», «принципи соціальної держави» та зроблено висновок щодо необхідності включення до нормативно-правових актів змістовних визначень цих категорій. Проаналізовано як концепція соціальної держави реалізується через соціальну політику держави, включаючи правове регулювання надання та гарантування соціальних послуг. Особлива увага приділяється дослідженню функцій соціальної держави, та наведена їх класифікація. Досліджується вплив децентралізації на ефективність соціальної політики та управління, зокрема, як передача частини повноважень органам місцевого самоврядування впливає на реалізацію соціальної політики і покращення якості надання соціальних послуг. Особливий акцент зроблено на соціальних функціях місцевого самоврядування, аналізується роль місцевого самоврядування у реалізації соціальної політики, задоволенні потреб громад та наданні необхідних послуг.

Ключові слова: *соціальна держава, соціальна політика, функції соціальної держави, децентралізація, місцеве самоврядування.*

Постановка проблеми. Преамбула Конституції України закріплює прагнення Українського народу розвивати і зміцнювати соціальну державу [1]. Стаття 1 Конституції України презюмує, що держава вже є соціальною, а стаття 3 Основного закону проголошує людину найвищою соціальною цінністю в державі. Стаття 46 Конституції України закріплює право громадян на соціальний захист і окреслює зміст цього права та його гарантії. Держава забезпечує

соціальну спрямованість економіки та соціальний захист громадян України, які мають конституційне право на задоволення соціальних інтересів та захист своїх соціально-економічних прав та інтересів. Положення Конституції України, які стосуються права на соціальний захист, спрямовані на окреслення загальних повноважень органів державної та місцевої влади щодо встановлення та гарантування зазначених прав. Зокрема, держава покладає

на єдиний законодавчий орган – Верховну Раду України, обов'язок щодо затвердження загальнодержавних програм соціального розвитку та прийняття законів щодо встановлення основ соціального захисту, форм і видів пенсійного забезпечення в Україні. Конституція зобов'язує Кабінет Міністрів України забезпечувати проведення політики у сфері соціального захисту, розробки і здійснення загальнодержавних програм соціального розвитку України. Місцеві державні адміністрації на відповідній території конституційно зобов'язані забезпечувати виконання державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку. Соціально-економічний розвиток регіонів є складовою основи визначеного Конституцією територіального устрою України, який «...ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади» [1].

Підкреслимо, що Конституція України, проголошуючи державу соціальною, не містить роз'яснення того, що є змістом категорії «соціальна держава». Гадаємо, що з'ясування змісту цієї категорії має суттєве значення для визначення сутності соціальних прав людини, їх захисту та гарантування.

Стан дослідження. Теоретичною основою даного дослідження є праці Бабкіна В., Венцель В., Головащенко О., Котової Л., Крусян А., Кушніренко О., Панкевич О., Сіленко А., Скрипнюк О., Татаренко Г., Чанишевої Г., Яковюк І. та ін., присвячені дослідженню понять «соціальна держава», «соціальна політика», впливу реформи децентралізації в Україні на реалізацію соціальної функції держави та місцевого самоврядування.

Мета статті полягає у дослідженні становлення поняття «соціальна держава» та визначенні сутності соціальної держави, її

основних принципів, цілей та значення у сучасному суспільстві; аналізі впливу реформи децентралізації на ефективність і якість надання соціальних послуг; визначенні ролі місцевого самоврядування у реалізації соціальної політики, наданні соціальних послуг і забезпеченні життєвих потреб громади та визначенні проблем правового регулювання встановлення повноважень та функцій органів місцевого самоврядування при реалізації соціальної політики держави.

Виклад матеріалу. Як зазначає Бабкін В.Д., Україні наразі бракує концепції соціальної держави, яка здатна вплинути на усвідомлення значення гуманізації суспільства, забезпечення людського виміру політики і права [2, С. 3]. Прийняття концепції дало б змогу визначити зміст поняття «соціальна держава» і її складових та закріпити цю категорію у правовому полі.

У 2008 році на розгляд Верховної Ради України було подано Проект Закону України від 02.04.2008 № 2312 про «Концепцію соціальної держави України». За проектом соціальна держава визначалася як «високорозвинена, правова, демократична держава, яка визначає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує її права та свободи, гідні умови існування, безпеку і добробут, вільний розвиток та волевиявлення, самореалізацію творчого (трудового) потенціалу шляхом політичної та ідеологічної багатоманітності, соціальної спрямованості економіки, проведення активної соціальної політики на принципах громадянського суспільства, соціальної справедливості, рівності, солідарності та відповідальності» [3]. Після розгляду законопроекту його було повернуто на доопрацювання з висновком, що «законопроектом пропонується закріпити у формі закону Концепцію соціальної держави України, яка визначатиме основні положення і принципи соціальної держави, її критерії та функції, суб'єктів і стратегічні пріоритети, а

також механізм реалізації концепції, проте зазначені положення є нормами прямої дії (ч. 3 статті 8 Основного Закону) і не потребують включення до інших нормативно-правових актів спеціальних приписів, які б додатково вимагали забезпечення їх виконання» [4].

У той же час, у науково-практичному коментарі до Конституції України, визначено, що «поняття «соціальна держава» є загальною правовою категорією, яка потребує подальшого визначення його змісту. Для розуміння цього поняття необхідно звертатися до норм діючого законодавства, судової практики та аналізу існуючих у суспільстві традицій. Разом з тим через конституційну невизначеність змісту соціальної держави посилення на цей принцип як на норму, що має пряму дію, у судовій практиці використовується надзвичайно рідко» [5, с. 11].

Теорія соціальної держави формувалася «... поступово і наша історична епоха сприяла її розвиткові, збагачуючи і поповнюючи її новим змістом» [6, с. 53]. Ретроспективний аналіз поняття «соціальна держава» свідчить про те, що вперше поняття «соціальна держава» було запропоновано Л. Фон Штейном у 1850 році при визначенні концепції ідеальної держави, якою Л. Фон Штейн вважав «соціальну конституційну монархію» прусського зразка. Праці Л. Фон Штейна «Історія соціального руху у Франції з 1789 р. до наших днів», «Вчення про управління», «Сьогодення і майбутнє науки про державу і право Німеччини» містять роздуми науковця щодо розробки теорії соціальної держави, співвідношення та взаємодії держави і громадянського суспільства, пропозиції щодо проекту реформ держави і права. Найбільш докладно теорія соціальної держави викладена у праці Л. фон Штейна «Історія соціального руху Франції з 1789 р.». Науковець вважав, що соціальна монархія зобов'язана проводити соціальні

реформи, а головними функціями держави є досягнення рівності усіх верств населення та економічний добробут кожного члена суспільства. На думку Л. Фон Штейна соціальна держава базується на економічному добробуті перш за все робітничого класу, який є найбільш чисельним і добробут якого багато у чому зумовлює добробут держави загалом. Основу економічного розвитку та добробуту складають відносини власності, а метою соціальної держави є не зміна класової структури суспільства, а пошук соціального компромісу між антагоністичними інтересами різних верств населення [7]. Недосягнення консенсусу тягне за собою небезпеку початку громадянської війни та влади фізичних осіб, яка вбиває державу як цілісність. Л. фон Штейн зазначав, що держава здатна розв'язати соціальні проблеми трудящих шляхом створення такого державного устрою і таких настанов, які дали б змогу населенню, разом з правом на працю, мати право на базові засоби для життя на основі соціально-трудового законодавства, та самому розв'язувати свої соціальні проблеми ставленням до суспільно необхідної праці. Цей шлях перетворює державу на соціальну і дає змогу забезпечити кожній людині умови свого соціального благополуччя» [7]. Соціальна держава повинна надавати допомогу економічно-нужденним громадянам, бо це підсилює політичну єдність держави та народу. Л. фон Штейн вважав, що держава зобов'язана стати гарантом соціальної справедливості та стабільності, що наділить державу можливістю реалізувати загально соціальні засади сутності держави, проявом якої «є ті соціальні обов'язки держави перед громадянами, що, як правило, закріплюються на конституційному рівні у вигляді системи прав людини і громадянина. Саме обов'язок держави піклуватися про своїх громадян становить головну принципову відмінність

соціальної держави від будь-якої іншої» [8]. Л. фон Штейн підкреслював, що держава так само зацікавлена трансформуватися в соціальну, як вона зацікавлена у своєму збереженні та розвитку, а розвиток окремих особистостей, які становлять державу, стає ступенем розвитку самої держави: «...чим нікчемнішими є її громадяни, тим вона сама є нікчемнішою; чим менш вони розвинуті, тим менш розвинутою є і сама держава».

Теорія про соціальну державу, розроблена Л. фон Штейном, тісно пов'язана з теорією місцевого самоврядування, яку Л. фон Штейн розвинув разом з іншим пруським юристом Рудольфом Гнейстом. Відповідно до цієї теорії місцеве самоврядування здійснюється не державними чиновниками (як центральне управління), а за допомогою місцевих спільнот, місцевих жителів, які зацікавлені у результатах місцевого управління.

Самостійність органів місцевого самоврядування виявляється в тому, що вони є не безпосередніми органами держави, а органами місцевих спільнот, на які держава покладає здійснення певних завдань державного управління у тому числі у соціальній сфері.

Сучасні спроби надати визначення категорії «соціальна держава», навести її ознаки, типи, функції та принципи є чисельними та дискусійними для вітчизняного наукового простору. Наведемо деякі з визначень, що пропонуються відомими українськими науковцями. А.О. Сіленко визначає, що «...сучасну концепцію соціальної держави можна сформулювати таким чином: відкритість, демократизм і лібералізм влади; громадський мир і соціальна згода; адресний соціальний захист населення» [9, С. 81]. Науковиця визначає соціальну державу як таку, що «...гарантує всім людям реалізацію їхніх прав і свобод, рівні умови вільного розвитку і розвиток

окремої особистості, соціальний захист нужденним, досягнення соціальної і політичної стабільності мирними засобами й в інтересах усіх членів суспільства» [10, С. 15].

На думку В. Бабкіна соціальна держава це «...тип організації державного та суспільного життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед права людини на гідне життя» [11, С. 127]. О. Скрипнюк стверджує, що соціальна держава «...це насамперед структурний результат діалектичної взаємодії правової держави, ринкової економіки та демократичної влади, в якій останні набувають нових змістовних ознак» [12, С. 42]. І. Яковюк визначає соціальну державу як таку, що «...визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає у забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві» [13, С. 10-11]. Автор монографії «Соціальна держава: проблеми загальної теорії О. Панкевич надає змістовне визначення поняття «соціальна держава», говорячи, що – «...це держава, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум для гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві» [14, С. 48-49].

Визначення соціальної держави через реалізацію політики соціальної спрямованості наведені у працях А. Крусян, Р. Луцького, В.

Олінчук [15; 16, С. 113] та ін. Зокрема А. Крусян визначає що соціальна держава – це держава, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, створенні необхідних та достатніх умов для реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, гарантуванні її соціального захисту та соціальної безпеки, виходячи з соціально-економічних можливостей держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонічного поєднання (балансу) інтересів суспільства і людини [15, С. 35].

Дослідження змісту соціальної держави відбувається через виокремлення її ознак. На думку О. Головащенко ознаками соціальної держави є наступні: забезпечення та захист соціально-економічних прав і свобод людини і громадянина; взаємна відповідальність держави та людини; забезпечення соціальної злагоди і стабільності у суспільстві; проведення соціально спрямованої політики тощо. [17, С.28].

Тришновський Є., здійснивши систематизацію критеріїв та основних ознак соціальної держави, головними її ознаками називає: визнання народу джерелом влади, носієм суверенітету; наявність стандартів громадянського суспільства; соціальна захищеність; соціально орієнтована політика; розвиток економічної бази; обов'язковий елемент соціальної держави – парламентаризм [18, С.78].

Яковюк І. пропонує власну класифікацію ознак соціальної держави яка, на наш погляд, є найбільш змістовною на цей час. Так, ознаками соціальної держави науковець вважає: «1) соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії; 2) вона завжди є якісною характеристикою правової держави; 3) проголошення держави

соціальною виступає важливою конституційною гарантією забезпечення і захисту соціальних прав людини; 4) оскільки як мета діяльності, так і сама діяльність (соціальна політика) цієї держави визначаються правовими рішеннями, то її функціонування передбачає наявність розвинутого соціального законодавства; 5) соціальна держава слугує забезпеченню громадянського миру і злагоди у суспільстві; 6) утвердження соціальної державності сприяє трансформації ринкової економіки у соціальну ринкову, служінню власності інтересам як власника, так і суспільства» [19, 39-40].

В Рішенні Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. констатується, що «однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України» [20].

Різноманітними є і класифікації функцій соціальної держави, через які визначається її зміст та призначення.

Традиційно науковці виділяють наступні функції соціальної держави: регулюючу, захисну, стабілізуючу, контрольно-охоронну функції; функції боротьби із соціальною нерівністю; розподілу і перерозподілу ресурсів; надання соціальних послуг населенню. Серед новітніх функцій соціальної держави – забезпечувальна (вирішує завдання пов'язані з реалізацією конституційних прав громадян на освіту, медичне та пенсійне забезпечення, правову допомогу, соціальне страхування тощо); обмежувальна (через державне регламентування та регулювання соціальних програм, перерозподіл

фінансових та матеріальних ресурсів, політику зайнятості); гарантуюча функції (законодавче закріплення системи прав та свобод людини та громадянина; роботу відповідних державних служб; встановлення відповідальності тощо).

Як визначає Венцель В.: «Виконання державою соціальної функції передбачає забезпечення громадян по всій території країни певним уніфікованим рівнем аналогічних послуг (освіта, охорона здоров'я, культура тощо). За умов суттєвих регіональних диспропорцій держава повинна застосовувати механізми горизонтального та вертикального вирівнювання фінансової спроможності територій. Це є одним із елементів забезпечення виконання соціальної функції на регіональному рівні. держава повинна здійснювати додаткові заходи фінансового вирівнювання, щоб забезпечити виконання гарантій громадянам у контексті виконання соціальної функції» [21, с. 26; 27].

Зміст функцій відображає спрямованість соціальної політики, котру можна визначити як спосіб задоволення соціальних потреб суспільства або як частину внутрішньої політики держави, що реалізується через діяльність держави та інститутів громадянського суспільства з регулювання соціальних відносин з метою вдосконалення умов життя населення, захисту соціально незахищених груп та політико-економічної стабілізації.

Професор Чанишева Г. пропонує розглядати соціальну політику «...систему заходів, спрямованих на здійснення соціальної функції держави, забезпечення соціальних, культурних прав та інтересів людини, добробуту, соціального розвитку та підвищення рівня життя населення» [22, С.85].

Шевчук П. характеризує соціальну політику як «багатовимірну систему програм, служб і заходів (управлінських, регулятивних

і саморегулятивних), спрямованих у соціальну сферу» [23, с. 13]

Об'єктами соціальної політики виступають окремі особи, соціальні групи, які потребують соціальної підтримки та захисту

Як бачимо, категорія соціальної політики визначається науковцями в аспекті змістовної складової соціальної держави, її функції та ознаки. Дійсно виважена соціальна політика держави є інструментом забезпечення економічної та політичної стабільності, досягнення соціальної справедливості та громадянського миру, бо «лише при досягненні балансу у взаємодії різних соціальних і політичних сил суспільства держава стверджує себе як соціальна [24].

Сфери здійснення соціальної політики визначені в Конвенції Міжнародної організації праці (далі - МОП) «Про основні цілі та норми соціальної політики» № 117 про основні норми та цілі соціальної політики 1962 року, у преамбулі якої визначено, що слід вживати всіх можливих заходів на міжнародному, регіональному або національному рівні для сприяння прогресу в таких сферах, як охорона здоров'я, житлове будівництво, забезпечення продовольством, освіта, піклування про добробут дітей, становище жінок, умови праці, винагорода найманих працівників і незалежних виробників, захист прав працівників-мігрантів, соціальне забезпечення, громадські служби й виробництво загалом [25]. Перелік соціальних прав та гарантій міститься у Європейській соціальній хартії (переглянуті) від 3 травня 1996 року [26]. Хартія ратифікована Україною Законом від 14 вересня 2006 року № 137-V та є підставою для вдосконалення національного законодавства та його адаптації до вимог європейського законодавства. Вітчизняним актом, який регулює принципи і норми соціальної політики є «Генеральна угода про регулювання основних принципів і норм

реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2019-2021 роки» (діє і на теперішній час) [27].

На підставі Генеральної угоди Кабінет Міністрів України затверджує Розпорядження «Про затвердження плану заходів щодо реалізації положень Генеральної угоди про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні» на відповідні роки дії Угоди, а центральні органи та місцеві органи влади можуть укладати галузеві (міжгалузеві) та територіальні угоди про *регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин у відповідних областях*. Ведення Реєстру галузевих (міжгалузевих), територіальних угод змін та доповнень до них покладено на Міністерство соціальної політики України. На муніципальному та локальному рівнях соціальна політика набуває ознаку адресності.

Проте, з точки зору юридичної техніки, у назві Генеральної угоди – «соціально-економічна» – об'єднано дві політики – соціальна та економічна, вважаємо, що доречно було б відокремити одну політику від іншої, що ми і можемо бачити, аналізуючи зміст Угоди. Словосполучення «соціально-економічна політика» зустрічається лише у назві Угоди, заходи та принципи виокремлюються за сферами – соціальна та економічна.

Генеральна Угода є яскравим прикладом того, що соціальна політика має рамковий, нормативний характер, може здійснюватися на загальнодержавному, муніципальному та локальному рівнях.

Говорячи про принципи розбудови соціальної держави слід повернутися до проекту Закону України про «Концепцію соціальної держави України» від 2008 року, яким передбачалося, що принципи соціальної

держави є основою конструювання дій держави щодо регулювання соціальних суспільних відносин. Проект Концепції визначав, що соціальна держава повинна ґрунтуватися на демократичних тенденціях, ментальності українців, прагненні до свободи, вільного розвитку та волевиявлення, самореалізації і рівноправності людей, така держава забезпечує консолідацію демократизацію суспільства, проголошує верховенство права, виступає основою реалізації інтересів, сподівань широких верств населення та є надійним досягненням суспільного гуманізму та прогресу цивілізації розвитку суспільства, а в центрі всіх рішень постає людина з гарантованими державою правами і свободами [3].

Аналіз Конституції України дозволяє до принципів соціальної держави віднести принцип соціальної рівності; принцип соціальної справедливості; принцип соціальної безпеки; принцип демократизації та загальної солідарності; принцип взаємної відповідальності. Як зазначає В. Сокурєнко «в межах вітчизняної правової системи відбувається формалізація принципів соціальної держави» [28, С.80] на рівні Основного закону, бо Конституція не розкриває зміст принципів. О. Кушніренко підкреслює, що «реальна розбудова соціальної держави повинна мати на меті організацію життя суспільства на принципах свободи, гуманізму, верховенства права, забезпечення кожному громадянину гідних умов життя» [6, С. 57].

Науковці пропонують класифікувати принципи соціальної держави на політичні, економічні та загальносоціальні принципи. Політичні принципи пов'язані з процедурами формування органів державної та місцевої влади, рівнем розвитку місцевого самоврядування та характеризують державу як демократичну і правову. Політичний характер принципів розбудови соціальної

держави підтверджується закріплення принципів, що характеризують державу в Конституції – суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Загальносоціальні принципи також виходять з характеристики держави як демократичної та правової. Серед таких принципів можна визначити: принцип демократизму, принцип гуманізму, принцип проголошення людини найвищою соціальною цінністю, гарантування реалізації та захисту соціальних прав тощо.

Економічні принципи базуються на конституційному закріпленні соціальної спрямованості економіки, вільному розвитку підприємництва та усіх форм власності, страхових засадах соціального забезпечення, участі у соціальному забезпеченні державних, муніципальних та приватних суб'єктів тощо.

І. Яковюк наводить наступний перелік принципів соціальної держави: принцип людської гідності; соціальну справедливість; соціального партнерства чи солідарності; автономії суспільних відносин та процесів; субсидіарності; соціальні зобов'язання [29, С. 27].

Досягнення відповідності України конституційній ознаці «соціальна держава» щільно пов'язане з реформою децентралізації влади та підвищенню роль місцевого самоврядування в реалізації соціальної політики держави. На думку В. Співака, українську державу можна охарактеризувати як напівсоціальну державу для якої соціальна державність є більш орієнтиром, ніж реальністю [30].

Безумовно, що виконання державою соціальної функції спрямоване на загальне забезпечення населення держави певним стандартизованим набором соціальних послуг в освіті, медицині, соціальному та пенсійному забезпеченні, але підвищених рівень (як матеріальний так і якісний) таких послуг та забезпечення, надання додаткових

послуг чи залучення додаткових категорій отримувачів соціальних послуг – можливі через реалізацію відповідних повноважень органів місцевого самоврядування з урахуванням фінансових можливостей об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ). Держава, зі свого боку, повинна сприяти вирівнюванню регіональних диспропорцій, що можуть бути наявними в ОТГ. Місцеве самоврядування реалізатором загальнодержавної соціальної політики на локальному рівні та забезпечує територіальним громадам можливості самостійно вирішувати питання, пов'язані з покращенням соціального забезпечення та обслуговування, розвитком інфраструктури з урахуванням ресурсних можливостей, історичних, культурних особливостей територій.

В. Венцель наводить детальний перелік завдань, які повинна вирішити реформа децентралізації в Україні: «...створення інституційно спроможних органів місцевого самоврядування; розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади за принципом субсидіарності; максимальне залучення населення до ухвалення рішень місцевого значення, сприяння розвитку форм прямого народовладдя; забезпечення транспарентності органів місцевого самоврядування та їх підзвітності населенню територіальних громад; розроблення механізмів контролю за якістю надання населенню адміністративних, соціальних та інших послуг; створення достатніх матеріальних та фінансових умов для забезпечення виконання завдань органами місцевого самоврядування; вирівнювання територіальних фінансових диспропорцій та забезпечення населення якісними публічними послугами» [31, С. 18]. Кожне з цих завдань повинно бути реалізованим і в межах соціальної функції місцевого самоврядування.

Як зазначає Л. Котова, реформа децентралізації розширила коло повноважень органів місцевого самоврядування у наданні соціальних послуг, вимагаючи натомість від них активної участі щодо реалізації організаційних заходів зі створення ефективної системи соціальних послуг – створення управлінських структури системи соціального захисту в громадах, впровадження інтегрованої системи надання соціальних послуг в громаді тощо. Дослідниця наводить цікаві приклади успішно реалізованих завдань спрямованих на підвищення ефективності надання соціальних послуг та задоволення потреб мешканців громад у Луганській області [32, с.151-152] Соціальна функція органів місцевого самоврядування спрямована на інтеграцію суспільства, співпрацю державних та місцевих органів влади, залученість громадського спектру до вирішення загальнодержавних проблем соціального характеру та задоволення місцевих потреб у наданні соціальних послуг, підвищення авторитету органів місцевого самоврядування, встановлення єдиних соціальних стандартів, що забезпечують соціально-економічні права громадян.

В умовах, коли гостро стоїть питання якості соціальних послуг та їх стандартизації, саме органи місцевого самоврядування здатні ефективно вплинути на забезпечення заходів соціальної кваліметрії шляхом здійснення аналізу та оцінки стану забезпеченості послугами та механізму їх надання на місцях; розробки стандартів якості, що включають доступність послуг, кваліфікацію персоналу; впровадження та нагляд за дотриманням загальних стандартів; моніторингу та оцінка результатів стандартизації послуг; удосконалення методів та засобів з урахуванням спроможностей ОТГ [33, с. 366].

Вважаємо доцільним на законодавчому рівні деталізувати функції органів місцевого

самоврядування щодо соціально-економічного розвитку ОТГ; встановити чіткі критерії підзвітності і контролю за виконанням зобов'язань та використанням фінансів; забезпечити механізми такого контролю як з боку мешканців громади і їх представників так і з боку держави.

Як слушно вважає В. Удовиченко, українська модель соціальної держави повинна втілити в себе все те краще, що діє в країнах з ринковою економікою: активний, випереджаючий характер соціальної політики; оптимальний обсяг перерозподілу ВВП через бюджет на кожному етапі розвитку; активна державна політика підтримки високої і повної зайнятості; вагома частка приватних і громадських організацій в наданні соціальних послуг; реалізація ідей соціальної солідарності та субсидіарності; створення правових і соціальних умов для реалізації економічної ініціативи; пріоритет соціально незахищених категорій громадян [34, с. 192].

Висновок. Розбудова соціальної держави – складний процес, який включає особливості історичного, економічного, культурного, географічного характеру. Наразі Україна створює власну особливу концепцію соціальної держави, яка будується з урахуванням викликів, пов'язаних зі збройним конфліктом, коли традиційні стабільні фактори впливу на певну модель соціальної держави змінюються. Не зважаючи на фізичну руйнацію створеної системи ОТГ та фактичною неможливістю повного виконання органами місцевого самоврядування свої функції – відбуваються процеси релокації об'єктів соціальної інфраструктури на території інших громад, підсилюється роль організації громадянського суспільства та проєктів співпраці з органами місцевого самоврядування та виникають нові форми такої співпраці, поглиблюються процеси

цифровізації у наданні послуг. Швидкі фактичні зміни у відносинах соціальної сфери викликають потребу такого ж швидкого реагування з боку законодавця та внесення відповідних змін щодо унормування зазначених відносин. Зокрема, на наш погляд, потребує спеціального правового регулювання діяльність релокованих суб'єктів соціальної інфраструктури ОТГ, закріплення «дорожньої карти» дій органів місцевого самоврядування у раз окупації (повної та часткової) або деокупації території ОТГ та; переліку підстав для припинення, зупинення або розширення повноважень та компетенцій органів місцевого самоврядування.

Наразі в Україні відбувається створення соціальної держави нової формації, котра ґрунтується на підвищеній ролі місцевого самоврядування та організацій громадянського суспільства щодо забезпечення та захисту соціальних прав і свобод; досягненні та збереженні соціальної злагоди і стабільності у суспільстві.

Література:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 22.08.2024)
2. Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава*. 1998. Вип. 9. С. 3-11.
3. Концепція соціальної держави України: проект Закону України, поданий народними депутатами України В. Харюю, О. Стояном, Я. Сухим (реєстрац. № 2312 від 2 квітня 2008 р.). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF1S800A?an=15> (дата звернення: 22.08.2024)
4. Висновок Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального

розвитку та містобудування № 2312 від 30 травня 2011. URL:

https://komsamovr.rada.gov.ua/news/Vysnovky_arh/Protokol_54/28*/76800.html (дата звернення: 22.08.2024)

5. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Тацій (голова редкол.), О. Петришин (відп. секретар), Ю. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

6. Кушніренко О. Г. Соціальна держава як базова цінність та принцип конституційного ладу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «ПРАВО». Випуск 23, 2017 р. С.53-58.

7. Stein, Lorenz von: *Handbuch der Verwaltungslehre und des Verwaltungsrechts: mit Vergleichung der Literatur und Gesetzgebung von Frankreich, England und Deutschland; als Grundlage für Vorlesungen*. Stuttgart, 1870. URL: https://www.deutschestextarchiv.de/book/view/stein_handbuch_1870?p=7 (дата звернення: 25.08.2024)

8. *Gegenwart und Zukunft der Rechts- und Staatswissenschaft Deutschlands* — Stuttgart, 1876. München, Bayerische Staatsbibliothek -- Jur.is. 184 fw. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11334498?page=7> (дата звернення: 22.08.2024)

9. Сіленко А.О. Соціальна держава: територія перемін. Одеса: Українська державна академія зв'язку ім. О.С. Попова, 2000. – 280 с.

10. Сіленко А.О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02/Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2000. – 38 с.

11. Бабкін В.Д. Конституційні засади соціальної держави України. *Правова держава: Щорічник наук. пр.* К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. Вип. 11. С.126-134.

12. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.

13. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: Автореф. дис...

канд. юрид. наук: 12.00.01/Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 19 с.

14. Панкевич О.З. Соціальна держава: проблеми загальної теорії: Монографія / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. П.М. Рабіновича. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. 183 с.

15. Крусян А. Р. Україна як соціальна держава: концептуальні положення та конституційно-правові реалії / А. Р. Крусян // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.]; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 44. С. 35-47.

16. Lutskyi R., Zvarych R., Skomorovskyi V., Korytko L., Oliyunk O. Theoretical foundations of constitutional consolidation of the principles of social state and law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 28, No. 4, 2021. С. 113-121.

17. Головащенко О. Поняття та ознаки соціальної держави. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11501/1/Golovaschenko.pdf>. С.25-35. (дата звернення: 28.08.2024)

18. Тришновський Є. М. Сутність та критерії соціальної держави. *Державне будівництво*. 2024. № 1 (35). С. 76-85. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-1-06>

19. Яковюк І.В. Соціальна держава: до визначення змісту поняття. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3 (26). С.37-47.

20. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 р. у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України. URL: <http://www.ccu.gov.ua> (дата звернення: 28.08.2024)

21. Венцель В. Т. Реформа децентралізації в Україні та соціальна функція держави: виклики та

перспективи. *Аспекти публічного управління*. 2020. Т. 8, № 1. С.18-29.

22. Чанишева Г. Соціальна політика: поняття, цілі та правове забезпечення. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С.80-85.

23. Шевчук П.І. Соціальна політика. Львів: Світ, 2003. 400 с.

24. Окладна М. Г., Якименко Х. С. Соціальна політика Європейського Союзу: уроки для України. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права*: зб. наук. ст. за матеріалами І Харків. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті професорів М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р. : у 2 ч. Х., 2015. Ч. 1. С. 193-199.

25. Конвенція МОП про основні цілі та норми соціальної політики від 6 червня 1962 року № 117. Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1919-1964. Т. 1. Женева: Міжнародне бюро праці, 1999. С. 688-694.

26. Європейська соціальна хартія (переглянута) (Страсбург, 3 травня 1996 року). *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 51. Ст. 2096

27. Генеральна Угода про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2019 - 2021 роки від 14 травня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-19>. (дата звернення: 28.08.2024)

28. Сокурєнко В. Принципи соціальної держави в ракурсі деяких актів конституційного суду України. *Доктринальні підходи в діяльності Конституційного Суду України*. С.76-81. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a8ce42eb-03f3-4d48-be66-f09bd1659cf0/content> (дата звернення: 29.08.2024)

29. Яковюк І.В. Про обсяг поняття “соціальна держава” (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України). *Право України*. 1998. № 11. С. 26-28.

30. Співак В.М. Соціальна, правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні: автореф. дис. ... на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук: 23.00.02 / В.М. Співак. К., 2001. 19 с.

31. Венцель В. Т. Реформа децентралізації в Україні та соціальна функція держави: виклики та

перспективи. *Аспекти публічного управління*. 2020. Т. 8, № 1. С.18–29.

32.Котова Л.В. Розвиток та забезпечення соціальної сфери на рівні об'єднаних територіальних громад. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. № 2(46), 2023. С.146-159

33.Татаренко Г.В. Принципи та методи соціальної кваліметрії при стандартизації соціальних послуг в умовах децентралізації. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. № 1(47), 2024 С.358-370

34.Удовиченко В. Соціальна держава: пошук оптимально прийнятної моделі соціально-економічного розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 1. С. 191-200.

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy: pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 22.08.2024)

2. Babkin V.D. Sotsialna derzhava ta zakhyst prav liudyny. Pravova derzhava. 1998. Vyp. 9. S. 3-11.

3. Kontseptsiiia sotsialnoi derzhavy Ukrainy: proiekt Zakonu Ukrainy, podanyi narodnymy deputatamy Ukrainy V. Kharoiu, O. Stoianom, Ya. Sukhym (reiestrats. № 2312 vid 2 kvitnia 2008 r.). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF1S800A?an=15> (data zvernennia: 22.08.2024)

4. Vysnovok Komitetu Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan orhanizatsii derzhavnoi vlady, mistsevoho samovriaduvannia, rehionalnoho rozvytku ta mistobuduvannia № 2312 vid 30 travnia 2011. URL: https://komsamovr.rada.gov.ua/news/Vysnovky_arh/Protokol_54/28*/76800.html (data zvernennia: 22.08.2024)

5. Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar / redkol.: V. Tatsii (holova redkol.), O. Petryshyn (vidp. sekretar), Yu. Barabash ta in. ; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. 2-he vyd., pererobl. i dopov. Kharkiv : Pravo, 2011. 1128 s.

6. Kushnirenko O. H. Sotsialna derzhava yak bazova tsinnist ta pryntsyp konstytutsiinoho ladu.

Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «PRAVO». Vypusk 23, 2017 r. S.53-58.

7. Stein, Lorenz von: Handbuch der Verwaltungslehre und des Verwaltungsrechts: mit Vergleichung der Literatur und Gesetzgebung von Frankreich, England und Deutschland; als Grundlage für Vorlesungen. Stuttgart, 1870. URL: https://www.deutschestextarchiv.de/book/view/stein_handbuch_1870?p=7 (data zvernennia: 25.08.2024)

8. Gegenwart und Zukunft der Rechts- und Staatswissenschaft Deutschlands — Stuttgart, 1876. München, Bayerische Staatsbibliothek -- Jur.is. 184 fw. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11334498?page=7> (data zvernennia: 22.08.2024)

9. Silenko A.O. Sotsialna derzhava: terytoriiia peremin. Odesa: Ukrainska derzhavna akademiia zviazku im. O.S. Popova, 2000. 280 s.

10.Silenko A.O. Sotsialna derzhava: evoliutsiia idei, sutnist ta perspektyvy stanovlennia v suchasni Ukraini: Avtoref. dys... d-ra polit. nauk: 23.00.02/In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy. K., 2000. 38 s.

11.Babkin V.D. Konstytutsiini zasady sotsialnoi derzhavy Ukrainy. Pravova derzhava: Shchorichnyk nauk. pr. K.: In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2000. Vyp. 11. S.126-134.

12.Skrypniuk O.V. Sotsialna, pravova derzhava v Ukraini: problemy teorii i praktyky. K.: In-tut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2000. 600 s.

13.Iakoviuk I.V. Sotsialna derzhava: pyttannia teorii i shliakhy yii stanovlennia: Avtoref. dys... kand. yuryd. nauk: 12.00.01/Nats. yuryd. akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2000. 19 s.

14. Pankevych O.Z. Sotsialna derzhava: problemy zahalnoi teorii: Monohrafiia / Za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. P.M. Rabinovycha. Lviv: Lvivskiy yurydychniy instytut MVS Ukrainy, 2004. 183 s.

15.Krusian A. R. Ukraina yak sotsialna derzhava: kontseptualni polozhennia ta konstytutsiino-pravovi realii / A. R. Krusian // Aktualni problemy polityky: zb. nauk. pr. / redkol.: S. V. Kivalov (holov. red.), L. I. Kormych (zast. holov. red.), M. A. Polovyi (vidp. sekr.) [ta in.]; NU «OIuA»,

Pivdenoukr. tsentr hender. problem. – Odesa : Feniks, 2012. Vyp. 44. S. 35-47.

16.Lutskyi R., Zvarych R., Skomorovskyi V., Korytko L., Oliynyk O. Theoretical foundations of constitutional consolidation of the principles of social state and law. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 28, No. 4, 2021. S. 113-121.

17.Holovashchenko O. Poniattia ta oznaky sotsialnoi derzhavy. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11501/1/Golovaschenko.pdf>. S.25-35. (data zvernennia: 28.08.2024)

18.Tryshnovskiy Ye. M. Sutnist ta kryterii sotsialnoi derzhavy. *Derzhavne budivnytstvo*. 2024. № 1 (35). S. 76–85. DOI: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2024-1-06>

19. Yakoviuk I.V. Sotsialna derzhava: do vyznachennia zmistu poniattia. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2001. № 3 (26). S.37-47.

20.Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy № 3-rp/2012 vid 25 sichnia 2012 r. u spravi za konstytutsiinym podanniam pravlinnia Pensiinoho fondu Ukrainy shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhen statti 1, chastyn pershoi, druhoi, tretoi statti 95, chastyny druhoi statti 96, punktiv 2, 3, 6 statti 116, chastyny druhoi statti 124, chastyny pershoi statti 129 Konstytutsii Ukrainy, punktu 5 chastyny pershoi statti 4 Biudzhethnoho kodeksu Ukrainy, punktu 2 chastyny pershoi statti 9 Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy v systemnomu zviazku z okremymy polozhenniamy Konstytutsii Ukrainy. URL: <http://www.ccu.gov.ua> (data zvernennia: 28.08.2024)

21.Ventsel V. T. Reforma detsentralizatsii v Ukraini ta sotsialna funktsiia derzhavy: vyklyky ta perspektyvy. *Aspekty publichnoho upravlinnia*. 2020. T. 8, № 1. S.18–29.

22.Chanysheva H. Sotsialna polityka: poniattia, tsili ta pravove zabezpechennia. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo*. 2020. № 11. S.80-85.

23.Shevchuk P.I. Sotsialna polityka. Lviv : Svit, 2003. 400 s.

24.Okladna M. H., Yakymenko Kh. S. Sotsialna polityka Yevropeiskoho Soiuzu: uroky dlia Ukrainy. *Aktualni problemy suchasnoho mizhnarodnoho prava: zb. nauk. st. za materialamy I Kharkiv. mizhnar.-prav. chytan, prysviach. pamiaty profesoriv M. V.*

Yanovskoho i V. S. Semenova, Kharkiv, 27 lystop. 2015 r. : u 2 ch. Kh., 2015. Ch. 1. S. 193–199.

25.Konventsiiia MOP pro osnovni tsili ta normy sotsialnoi polityky vid 6 chervnia 1962 roku № 117. Konventsii ta rekomendatsii, ukhvaleni Mizhnarodnoiu orhanizatsiieiu pratsi. 1919–1964. T. 1. Zheneva: Mizhnarodne biuro pratsi, 1999. S. 688–694.

26.Ievropeiska sotsialna khartiia (perehlianuta) (Strasburh, 3 travnia 1996 roku). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2007. № 51. St. 2096

27.Heneralna Uhoda pro rehuliuвання osnovnykh pryntsyviv i norm realizatsii sotsialno-ekonomichnoi polityky i trudovykh vidnosyn v Ukraini na 2019 - 2021 roky vid 14 travnia 2019 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-19>. (data zvernennia: 28.08.2024)

28. Sokurenko V. Pryntsyvy sotsialnoi derzhavy v rakursi deiakykh aktiv konstytutsiinoho sudu Ukrainy. *Doktrynalni pidkhody v diialnosti Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. S.76-81. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a8ce42eb-03f3-4d48-be66-f09bd1659cf0/content> (data zvernennia: 29.08.2024)

29.Iakoviuk I.V. Pro obsiah poniattia “sotsialna derzhava” (na osnovi porivnialnoho analizu modelei FRN i Ukrainy). *Pravo Ukrainy*. 1998. № 11. S. 26–28.

30.Spivak V.M. Sotsialna, pravova derzhava yak faktor rozvytku demokratychnoho suspilstva v Ukraini: avtoref. dys. ... na zdobuttia naukovoho stupenia kand. polit. nauk: 23.00.02 / V.M. Spivak. K., 2001. 19 s.

31.Ventsel V. T. Reforma detsentralizatsii v Ukraini ta sotsialna funktsiia derzhavy: vyklyky ta perspektyvy. *Aspekty publichnoho upravlinnia*. 2020. T. 8, № 1. S.18–29.

32.Kotova L.V. Rozvytok ta zabezpechennia sotsialnoi sfery na rivni obiednanykh terytorialnykh hromad. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka*. № 2(46), 2023. S.146-159

33.Tatarenko H.V. Pryntsyvy ta metody sotsialnoi kvalimetrii pry standartyzatsii sotsialnykh posluh v umovakh detsentralizatsii. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka*. № 1(47), 2024 S.358-370

34.Udovychenko V. Sotsialna derzhava: poshuk optymalno pryiniatnoi modeli sotsialno-

ekonomichnoho rozvytku. Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. 1999. № 1. S. 191-200.

Chyrkin A.S. Social state: concept, features and functions in the context of decentralization of power. – Article.

The article is devoted to a comprehensive study of the welfare state concept, its features and functions in the context of decentralization of power. The author examines the basic principles of the welfare state, which include ensuring social justice, equality of opportunities and social protection of citizens. The author analyses the Ukrainian legislation on the legitimization of the definition of the content of the categories “concept of the welfare state”, “welfare state”, “social policy”, “principles of the welfare state” and concludes that it is necessary to include meaningful definitions of these categories in legal acts. The author analyses how the welfare state concept is implemented through the social policy of the State, including legal regulation and provision of social services. Particular attention is paid to the study of the functions of the welfare state, and their classification is provided. The impact of decentralization on the effectiveness of social policy

and governance is studied, in particular, how the transfer of some powers to local governments affects the implementation of social policy and improvement of the quality of social services. Particular emphasis is placed on the social functions of local self-government, analysing the role of local self-government in the implementation of social policy, meeting the needs of communities and providing the necessary services.

Keywords: *welfare state, social policy, functions of the welfare state, decentralization, local self-government.*

Авторська довідка:

Чиркін Антон Сергійович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державного будівництва Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Науковий співробітник Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, a.s.chyrkin@nlu.edu.ua

Стаття надійшла до редакції 5 жовтня 2024р.

УДК 378

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-288-296>

НАВЧАННЯ ЯК СПРОБА РОЗВ'ЯЗАННЯ НАУКОВИХ ПРОБЛЕМ: КОМПОНЕНТА ДУАЛЬНОСТІ ОСВІТИ

Шаповалова О.В., Лупенко А.В.

LEARNING AS AN ATTEMPT TO SOLVE SCIENTIFIC PROBLEMS: COMPONENT OF DUALITY OF EDUCATION

Sharovalova O.V., Lupenko A. V.

У статті узагальнено теоретичні та певні практичні здобутки освітян на шляху закладання підвалин щодо розгляду дуальної освіти у всій її комплексності. Аргументовано доцільність вдосконалення не лише наявних моделей дуальної форм освіти, але також – розробки й перспективних моделей для правників. Викладено досвід наукового керівництва студентськими навчально-дослідницькими заходами, підготовкою доповідей, статей, тез та інш., який дозволяє звернути увагу на питання розширення форм застосування елементів дуальної форми здобуття вищої освіти в процесі підготовки фахівців у галузі права. Надається аргументація спроможності робочої гіпотези щодо сприйняття компонентою дуальної освіти навчання вдалу спробу розв'язання здобувачами наявних теоретичних та практичних проблем, які авторитетними фахівцями визнані як такі, що потребують дослідження.

Запропоновано у процесі здобуття вищої юридичної освіти запровадити обов'язкове заохочення здобувачів освіти до активної науково-дослідної роботи та інтелектуальної публічності.

Ключові слова: *вища юридична освіта, дуальна форма здобуття освіти, робоча гіпотеза, науково-дослідна робота здобувача, інтелектуальна публічність, професійні академії.*

Актуальність проблеми дослідження. Серед низки актуальних проблем розвитку юридичної освіти майже десятиріччя активно обговорюються теоретичні і практичні питання дуальної форми її здобуття. Послідовно напрацьовуються перспективні позиції покращення навчального процесу внаслідок її запровадження. Освітняни вже мають значні теоретичні та певні (значно скромніші) практичні здобутки на цьому шляху.

Так закладено підвалини щодо розгляду дуальної освіти у всій її комплексності та наявних моделей. Застосовано системний

підхід до вивчення філософських, історичних, соціально-економічних, управлінських засад для повноти прояснення її сутності. Послідовно розкривається зміст основоположних принципів забезпечення її якості (акредитація дуальних освітніх програм; отримання регулярного зворотного зв'язку від здобувачів; оцінка знань та компетентностей здобувачів, а також якості роботи наставників та кураторів). Ще одним здобутком дослідницького процесу дуальної освіти слід визнати напрацювання практичних рекомендацій договірної основи співробітництва навчального закладу із

роботодавцем-партнером задля досягнення організаційної узгодженості їх дій.

Також висвітлено досвід інших країн та особливості його запозичення для України, спираючись на національний контекст. У ході полеміки щодо основних переваг та недоліків цієї освіти, визнається вагомою перевагою можливість здобувати саме ті додаткові знання, які потрібні безпосередньо для подальшої роботи за спеціальністю.

Натомість для повноти сприйняття дуальної освіти модернізованим підходом щодо розвитку можливостей працевлаштування майбутніх фахівців, не прояснено значимість такого складника її інтегральності, як додаткові знання щодо проведення наукових досліджень, які потрібні безпосередньо для подальшої науково-дослідної роботи за спеціальністю. Йдеться про досвід здобуття наукових знань здобувачами (так звана «студентська наука»).

Тому доцільно довести наступну робочу гіпотезу - не лише узгодженість теоретичної та практичної компоненти навчання, але й - навчання як вдалу спробу розв'язання студентами наявних наукових проблем, слід вважати компонентою дуальності освіти. Забезпечити кооперацію навчання й науково-дослідної роботи може науковий відділ (інша наукова структура ВНЗ) як у межах того закладу, де навчається студент так і іншого.

Мета статті – довести спроможність робочої гіпотези щодо сприйняття компонентою дуальної освіти навчання вдалу спробу розв'язання здобувачем наявних теоретичних та практичних проблем, які авторитетними фахівцями вже визнані як такі, що потребують дослідження.

Одним з аргументів доказу висунутої гіпотези обрано власний досвід наукового керівництва студентами-дослідниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати накопиченого вченими досвіду із дослідження теоретичних

і практичних питань дуальної форми здобуття юридичної освіти знайшли висвітлення у працях таких науковців та практиків як О.Б. Давліканова О., І.В. Лилик, О.Л. Максименко, І.В. *Перевозова*, Л.М. Гриневич, Л.В. Красицька, А.Г. Лапко, О.М. Вінник та інших.

Ґрунтовне дослідження було проведено О.Б. Давлікановою, в якому нею підтверджено гіпотезу про неможливість імпорту німецької системи менеджменту дуальної вищої освіти без адаптації до українського контексту через низку об'єктивних факторів, а саме, відмінності в структурі та рівні розвитку економіки, «організаційно-управлінських розривів» між українською та німецькою системами освіти та низці інших факторів [1, с.8].

Однак авторкою досліджено не правові, а теж важливі, але – організаційно-економічні відносини. Разом з тим, залишається потреба різноманіття моделей дуальної освіти у залежності від спеціальності. Тому й запит на доведення гіпотези щодо сприйняття компонентою дуальної освіти навчання як вдалу спробу розв'язання студентом наявних теоретичних та практичних проблем, не втрачається для правників.

Виклад основного матеріалу. Невиправданим слід визнати сприйняття дуальної освіти інноваційною формою підготовки фахівців у закладах вищої освіти і при цьому характеризувати її лише як набуття практичного досвіду внаслідок кооперації навчання й виробництва [2]. Вважаємо, що для підготовки фахівців за спеціальністю 081 – «ПРАВО» неприпустимо розглядати дуальну освіту безвідносно науково-дослідницької складової. Важливо, що за такого підходу – омріяний формат науково-дослідницької роботи не стає популярним, бо на робоче місце науково-дослідницького інституту студент не попаде з об'єктивних причин. І тоді виходить, що дуальна освіта не сприяє підвищенню рівня мотивації до

навчання тих здобувачів освіти, які проявляють глибоку допитливість. Їх значно менше тих, хто імпульсивно сприймає процес отримання знань. Але від цього повага до їх підготовки за дуальною формою не стає непотрібною. Бо тоді дуальна форма підготовки фахівців у галузі права не сприятиме підвищенню рівня мотивації до навчання, при тому, що було сталою традицією поєднання юридичної освіти та юридичної науки.

Для підготовки кваліфікованих юристів така співпраця є дуже важливою, оскільки вона дає змогу не лише надати ключові знання про правове регулювання суспільних відносин (в історичному та сучасному аспектах), а й долучити студентів до наукової роботи. Це дає студентам змогу бути обізнаними із сучасними юридичними проблемами та готуватися до практичної діяльності, яка нерідко включає дослідницьку роботу. Разом із тим на законодавчому рівні нормативно-правове регулювання стимулювання форм такої співпраці вкрай лаконічне [3, с.87].

Л.В. Красицькою та А.Г. Лапком А.Г. як провідними науковцями та водночас авторитетними практикуючими фахівцями доведено, що застосування елементів дуальної форми здобуття освіти в навчальному процесі підготовки правників в Україні, є ускладненим [4, с.130-131].

Їх нарікання на те, що законодавчо визначені особливості дуального навчання не можуть бути безпеліційно покладені в основу здобуття вищої юридичної освіти, мають сприйматися схвально. У розвиток їх тези слід звернути увагу на навчання як дослідницьку спробу розв'язання студентами наявних проблем юридичної практики та юридичної науки. А відтак - і на значимість науково-дослідної підготовки фахівця як майбутнього науковця на прикладі наукової роботи студентів СНУ ім. В.Даля. Досвід

наукового керівництва студентськими навчально-дослідницькими заходами, підготовкою доповідей, статей, тез та інш. дозволяє звернути увагу на вміння здобувачів обирати актуальні проблеми для дослідження, аналізувати наукові джерела у сфері своїх навчальних та дослідницьких інтересів. Наприклад, свої відповідні навички демонструє студентка юрфака СНУ ім.В.Даля А. Лупенко, коли вивчає питання банкрутства та пише статтю на тему «Аналіз досвіду адаптації процедур банкрутства до викликів воєнного стану». Вона професійно формулює своє ставлення до проблеми в контексті викликів воєнного стану, а також - процесу європейської інтеграції та виконання Україною міжнародних зобов'язань для отримання фінансової підтримки.

Дійсно, актуальність для судової системи України проблем банкрутства та удосконалення процедур неплатоспроможності обумовлена не лише внутрішніми завданнями нашої країни, але й – включенням її до програми макрофінансової підтримки з боку ЄС та – до Ukraine Facility Plan.

Навчання як спроба розв'язання студенткою наявних проблем банкрутства відбувається наступним чином. У вищезазначеній статті вона аналізує основні положення Закону України від 13.07.2023 №3249-ІХ, яким було внесено зміни до процедур банкрутства в умовах воєнного стану. Серед ключових нововведень обирає: запровадження можливості проведення справ про банкрутство у порядку спрощеного позовного провадження, зупинення нарахування відсотків на зобов'язання боржника перед кредиторами, можливість відмови у відкритті провадження у справі про банкрутство господарським судом за заявою кредитора. Авторка зазначеної статті розглядає переваги та практичні проблеми цих змін, підкреслюючи необхідність

подальших досліджень для оптимізації процедур банкрутства під час війни.

Далі доводить вміння структурувати свою статтю. Це А. Лупенко підтверджує наступним чином, лаконічно описуючи актуальність теми. Багато підприємств через активні бойові дії; окупацію; вимкнення світла; логістичні проблеми; великої кількості громадян, які покинули країну; пошкодження критичної інфраструктури; зменшення іноземного інвестування та інших факторів - зазнали серйозних фінансових збитків. Саме через війну багато підприємств втратили значну частину свого прибутку, деякі з них були пошкоджені або ж зовсім зруйновані. Така ситуація призвела до того, що велика кількість підприємств стали нездатними виконувати свої зобов'язання перед кредитором та продовжувати свою діяльність.

Метою дослідження вважає – вивчення та аналіз поточного стану законодавства, а також – наявної практики у сфері реалізації норм щодо процедури банкрутства під час війни та напрацювання пропозицій щодо підвищення ефективності законодавства про банкрутство.

Власне патріотичне ставлення до проблеми студентка висловлює наступним чином: вважаю, що на дослідження обраної теми мене спонукало значне погіршення нашого економічного стану за останні два роки війни. Саме підприємці відіграють особливу роль у підтримці стабільної економічної ситуації у країні, бо функціонуючий бізнес сприяє податковим надходженням, які у свою чергу фінансують Збройні сили України, критичну інфраструктуру, що наразі допомагає нам тримати оборону проти ворога. До того ж, допомога нашим підприємцям зараз є запорукою для післявоєнного відновлення України, так як підприємства, які вижили під час війни, зможуть створювати нові робочі

місця, а це стимулюватиме повернення наших громадян до України та зацікавить іноземних інвесторів.

Виклад основного матеріалу. Прошло більше року з дати набрання чинності Законом України від 13.07.2023 за № 3249-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану» [5]. Досвід реалізації на практиці низки нових положень показав, що існує потреба у професійному аналізі з боку суддів, а також – інтерес до вивчення дослідниками особливостей процедури банкрутства під час дії воєнного стану.

У публікаціях науковців, а також – майбутніх фахівців у галузі права вже було оцінено головні зміни щодо: можливості проведення зборів та комітету кредиторів дистанційно (у режимі відеоконференції та шляхом опитування); у випадку, неможливості виконання обов'язків передбачених КУзПБ, через ведення бойових дій у районах за місцезнаходженням боржника, кредитора, майна боржника, за місцезнаходженням офісу або місця проживання чи перебування арбітражного керуючого – можливе звільнення від дисциплінарної відповідальності арбітражного керуючого за невиконання таких обов'язків; продовження судом окремих процесуальних строків; здійснення обов'язкової оцінки шкоди та/або збитків, завданих боржнику внаслідок збройної агресії проти України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Але актуалізувався запит щодо науково-практичного коментаря нововведень задля ефективного здійснення процедури банкрутства у теперішній час та адаптації нашого законодавства до стандартів ЄС.

Зокрема, положення щодо зупинення нарахування відсотків на зобов'язання

боржника перед кредиторами, які реструктуризовані згідно плану санації чи плану реструктуризації боргів боржника; справу про банкрутство може бути відкрито без авансування винагороди арбітражному керуючому на депозитний рахунок суду, за умови укладення боржником з арбітражним керуючим угоди; господарський суд може відмовити у відкритті провадження у справі про банкрутство за заявою кредитора, якщо боржник до проведення підготовчого засідання доведе господарському суду, що він внесений до електронного реєстру учасників відбору та виконавців державних контрактів та має діючий контракт з державними замовниками у сфері оборони або вимоги кредитора не задоволені внаслідок збройної агресії проти України, у тому числі через перебування єдиного майнового комплексу боржника на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на тимчасово окупованих РФ територіях.

Аналіз даних зміни та досвіду щодо їх реалізації показав наявність проблемних аспектів виконання цих положень на практиці. Перш за все, варто звернути увагу на невизначеності критеріїв щодо того, яким чином здійснюється оцінка «неможливість виконання обов'язків» арбітражними керуючими через бойові дії, що може створити небезпеку для зловживань або недостатньої відповідальності з боку арбітражних керуючих. Крім того, можливість уникнути дисциплінарних санкцій може заохотити деяких арбітражних керуючих до бездіяльності під час спірних моментів процедури банкрутства. Також здійснення оцінки завданої шкоди боржнику може бути складним через брак фахівців, особливо, в районах бойових дій та через труднощі з доступом до майна або документів. Говорячи про зупинення нарахування відсотків за зобов'язання боржника, які реструктуризовані згідно з

планом санації чи планом реструктуризації боргів, існує ймовірність виникнення незгоди між сторонами щодо точного моменту, коли зупиняється нарахування відсотків. В свою чергу, це може стати предметом судових спорів, оскільки законодавство може не чітко регламентувати, з якого моменту і за яких обставин нарахування має бути зупинено. Окрім того, якщо план реструктуризації чи санації не виконується або виникають нові обставини, може виникнути колізія, коли і за якою процедурою відновлювати нарахування відсотків.

Наступним положенням відповідно до Кодексу України з процедур банкрутства є спрощення строків розгляду справ про банкрутство. Тепер позовні заяви у спорах, стороною в яких є боржник, розглядаються за правилами спрощеного позовного провадження. Однак позивач має право в позовній заяві пред'явити вмотивоване клопотання про розгляд справи за правилами загального позовного провадження [6]. Проте з огляду на процесуальну складність справи з банкрутства, судді надають перевагу правилам загального позовного провадження. Загалом, вибір між спрощеним та загальним провадженням у справах про банкрутство під час війни залежить від обставин справи, цілей кредиторів і боржників, а також можливостей судової системи в умовах війни.

З одного боку, спрощений порядок має свої переваги, які можуть бути корисними у кризових ситуаціях. Зокрема, він дозволяє скоротити строки розгляду справи, значно зменшити витрати та швидше досягти вирішення для кредиторів і боржників. Це доволі актуально у військовий час, коли підприємства можуть стикатися з нестабільністю і невизначеністю, які вимагатимуть термінових рішень для порятунку бізнесу.

З іншого боку, загальний порядок банкрутства може запропонувати більш

гнучкі механізми для врегулювання занадто складних та великих справ. У загальному порядку передбачено більше можливостей для детального розгляду справи, що дозволяє врахувати інтереси всіх сторін та дослідження доказів.

Отже, вибір між спрощеним і загальним порядком позовного провадження у справах з банкрутства, в умовах війни залежить від конкретних обставин кожної справи. Спрощений порядок може бути кращим для швидкого реагування на кризу, але загальний порядок надає більше можливостей для комплексного вирішення проблем. Кожен випадок вимагає індивідуального підходу, з урахуванням специфіки підприємства, його фінансового стану та ситуації на ринку. Важливо знайти баланс між швидкістю та якістю вирішення справи, щоб максимально ефективно використовувати ресурси. Тому на мою думку, варто довірити вибір порядку провадження самим суддям, які будуть становити судову практику, з огляду на яку можна побачити який механізм є більш доцільним та дієвим у конкретних випадках.

Далі студентка наголошує на можливості відмови у відкритті провадження господарським судом у справі про банкрутство за заявою кредитора, у випадку якщо вимоги кредитора не задоволені внаслідок збройної агресії проти України, у тому числі через перебування єдиного майнового комплексу боржника на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії, або на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях. Дане положення хоча і є надзвичайно важливим для захисту підприємств, які постраждали внаслідок бойових дій, все ж таки має декілька потенційних прогалин а практиці.

Перша проблема полягає у встановленні факту, що боржник не задовольнив вимоги кредитора саме через бойові дії або тимчасову окупацію, може викликати труднощі.

Необхідно буде детально досліджувати, чи дійсно майновий комплекс боржника знаходиться в зоні бойових дій або на тимчасово окупованих територіях. Така оцінка потребує не лише перевірки документів, які можуть бути втрачені, але й можливо залучення військових та державних органів для підтвердження цього факту. На практиці це може призвести до значної затримки у розгляді справ.

Друга проблема стосується самих кредиторів. У випадках, коли їхні вимоги обґрунтовані, але не можуть бути задоволені через збройну агресію, це положення залишає їх без ефективного механізму захисту своїх прав. Виникає ризик, що такі кредитори залишаться без можливості повернути свої кошти в найближчий час, що може спричинити ланцюгову реакцію фінансових труднощів. Таким чином, положення про можливість відмови у відкритті провадження у справі про банкрутство через збройну агресію, хоч і має важливе соціальне значення, на практиці може викликати низку складнощів як для судової системи, так і для сторін у справі.

Тобто, ми бачимо, що в цілому зміни Закону спрямовані на адаптацію процедур банкрутства до викликів воєнного стану та захист інтересів як боржників, так і кредиторів. Він спрощує та робить більш гнучкими деякі аспекти процедури, а також надає додаткові заходи підтримки боржникам, які постраждали від військових дій та майно яких залишилось на окупованих територіях.

Висновок за результатами дослідження цілком логічний та лаконічний. По-перше, для уникнення зловживань і бездіяльності з боку арбітражних керуючих, доцільно розробити чіткі критерії та процедури оцінки неможливості виконання обов'язків в умовах військових дій. Можливо, варто було б створити спеціальні рекомендації та

інструкції для арбітражних керуючих щодо дій в умовах форс-мажору, а також запровадити додатковий контроль за їхньою діяльністю.

По-друге, для забезпечення справедливості між боржником і кредиторами щодо зупинення нарахування відсотків за зобов'язання боржника варто чітко регламентувати момент, з якого зупиняється нарахування, та передбачити прозору процедуру для перегляду цього рішення у разі виникнення суперечок.

Для вирішення проблем із встановленням фактів перебування майнового комплексу на тимчасово окупованих територіях або в зоні бойових дій, доцільно було б передбачити обов'язкову участь військових або державних органів у процесі підтвердження цих фактів. Додаткове нормативне врегулювання спірних питань і вдосконалення законодавчих положень дозволять зробити процедури банкрутства в умовах воєнного стану більш ефективними і справедливими для всіх сторін, що забезпечить належний захист інтересів як боржників, так і кредиторів у цей складний період.

Отже, як видно з тексту статті А. Луценко, студентка у ході навчального процесу демонструє здатність до аналітичного мислення та досягнення належного дослідницького результату, що слід визнавати значимим показником оволодіння нею навичками дослідника-початківця. Вивчення цього показника для оцінки значимості дуальної освіти є перспективним в контексті збільшення кількості наявних моделей.

В Україні, в основному, практикується німецька модель Концепції дуальної освіти. Натомість в Німеччині вже з'являється новий вид закладів дуальної вищої освіти — професійні академії [7, с.31].

Вважаємо, що характеристика та

сутність навчання як спроби розв'язання студенткою наявних наукових проблем банкрутства (так як вона була проілюстрована) доводить продуктивність гіпотези щодо сприйняття такого навчання компонентою дуальної освіти за умови виконання наступних вимог.

Перша вимога – здобувачами ведеться послідовна (на протязі року та більше) наукова робота за новою проблематикою. Наприклад, для нашої судової системи – банкрутство. Друга вимога - її результати викладаються у циклі статей: «Особливості процедури банкрутства під час дії воєнного стану» [8, с. 185-190], «Аналіз досвіду адаптації процедур банкрутства до викликів воєнного стану» [9, с. 116-123] та інших. Третя вимога – науковим керівником виявлено здатність студентки до розробки кейсів, документів, які стануть у нагоді всім дослідникам подібних проблем. Четверта вимога – публічне оприлюднення результатів свого дослідження та отримання позитивних відгуків від фахівців (у даному випадку-суддів).

Всі вони у сукупності засвідчують наявність інтелектуальної публічності студентки, що слід вважати досягненням нетипової моделі дуальної форми вищої освіти правників. Доведення її перспективності – предмет наступних статей.

Література:

1. Давліканова О.Б. Розвиток менеджменту дуальної вищої освіти в Україні. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 073 «Менеджмент» (07 «Управління та адміністрування»). Сумський державний університет, Суми, 2021.

2. Курок В., Гребеник А. Дуальна освіта як інноваційна форма підготовки фахівців у закладах вищої освіти. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. . 2020.

№ 1 (95). С. 239–248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2020_1_25.

3. Вінник О.М., Шаповалова О.В., Попович Т.Г. Юридична наука, юридична освіта й цифровізація: окремі аспекти взаємодії. Підприємництво, господарство і право. №3.2021. С.83-89

4. Красицька Л.В., Лапко А.Г. Застосування елементів дуальної форми здобуття вищої освіти під час підготовки правників Нове українське право, Вип. 3, 2022. С.128-135.

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану: Закон України від 13.07.2023 р. № 3249-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3249-20#Text>

6. Цветкова К. Нововведення у процедурі банкрутства: що змінилось у 2023 році. *Економічна правда*. 21.07.2023 URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/07/21/702469>.

7. Практичний посібник. Онтологія дуальної освіти: досвід Німеччини та України / автор(к)и: Бугайчук В., Давліканова О., Лилик І. та інші. – Київ: ТОВ «Вістка», 2022. 240 с.

8. Лупенко. А.В. Особливості процедури банкрутства під час дії воєнного стану. *Молодь і наука: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку права в Україні*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції аспірантів, студентів, молодих учених. м. Київ, 17 травня 2024 р. За ред. проф. Івчук Ю.Ю. Київ: вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2024. С.185-190. DOC:<http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-17.05.2024.pdf>.

9. Лупенко А.В. Аналіз досвіду адаптації процедур банкрутства до викликів воєнного стану. *Науковий погляд молоді : ключові питання сучасного етапу реформування*

системи вітчизняного законодавства : Матеріали Всеукраїнська науково-практична конференція аспірантів, студентів, молодих учених. м. Київ, 31 жовтня 2024 р. За ред. проф. Івчук Ю.Ю. Київ: вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2024. С.116-123. DOC:<http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-17.05.2024.pdf>.

References:

1. Davlikanova O.B. Development of dual higher education management in Ukraine. - Manuscript. Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 073 "Management" (07 "Management and Administration") - Sumy State University, Sumy, 2021.

2. Kurok V., Grebenyk A. Dual education as an innovative form of training specialists in institutions of higher education. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*. . 2020. No. 1 (95). WITH. 239–248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2020_1_25.

3. Vinnyk O.M., Shapovalova O.V., Popovych T.G. Legal science, legal education and digitalization: certain aspects of interaction. *Entrepreneurship, economy and law*. No. 3.2021 p. 83-89

4. Krasyska L.V., Lapko A.H. The application of elements of the dual form of obtaining higher education during the training of lawyers *New Ukrainian Law*, Vol. 3, 2022. pp. 128-135.

5. On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding certain issues of proceedings and application of bankruptcy procedures during the period of martial law: Law of Ukraine dated 07/13/2023 No. 3249-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3249-20#Text>

6. Tsvetkova K. Innovations in the bankruptcy procedure: what changed in 2023. *Economic truth*. 07/21/2023 URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/07/21/702469>.

7. Practical guide. Ontology of dual education: the experience of Germany and Ukraine / author(s): Bugaichuk V., Davlikanova O., Lilyk I. and others. Kyiv: "Vistka" LLC, 2022. 240 p.

8. Lupenko. A.V. Peculiarities of the bankruptcy procedure during martial law. Youth and science: the current state, problems and prospects for the development of law in Ukraine: Materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference of graduate students, students, and young scientists. m. Kyiv, May 17, 2024 Under the editorship Prof. Ivchuk Yu.Yu. Kyiv: branch of the East Ukrainian National University named after IN. Dalya, 2024. P.185-190. DOC:<http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-17.05.2024.pdf>.

9. Lupenko A.V. Analysis of the experience of adapting bankruptcy procedures to the challenges of martial law. Scientific view of youth: key issues of the current stage of reforming the system of domestic legislation: Materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference of graduate students, students, and young scientists. m. Kyiv, October 31, 2024 Under the editorship Prof. Ivchuk Yu.Yu. Kyiv: branch of the East Ukrainian National University named after IN. Dalya, 2024. P.116-123. DOC:<http://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2024/07/%D0%9A%D0%BD%D1%8F-17.05.2024.pdf>

Shapovalova O.V., Lupenko A. Learning as an attempt to solve scientific problems: ponent of duality of education. – Article.

The article summarizes the theoretical and certain practical achievements of the educator on the way to laying the foundation for consideration

of dual education in all its complexity. The expediency of improving not only the existing models of dual forms of education, but also the development of promising models for lawyers is argued. The experience of scientific management of student educational and research activities, preparation of reports, articles, theses, etc., which allows paying attention to the issue of expanding the forms of application of elements of the dual form of obtaining higher education in the process of training specialists in the field of law, is outlined. Argumentation of the capacity of the working hypothesis regarding the perception of the dual education component of training by the students of a successful attempt to solve existing theoretical and practical problems, which are recognized by specialists as requiring research, is provided.

In the process of obtaining a higher legal education, it is proposed to introduce mandatory encouragement of education seekers to active research work and intellectual publicity.

Key words: *higher legal education, dual form of education, working hypothesis, research work of the applicant, intellectual publicity, professional academies.*

Авторська довідка:

Шановалова Ольга Вікторівна – доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри господарсько-правових та суспільно-політичних дисциплін юридичного факультету СХУ ім. В. Даля. Провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України (Харків) <https://orcid.org/0000-0002-8813-3849>.

Лупенко Анастасія В'ячеславівна – студентка 4 курсу спеціальності 081 «Право» юридичного факультету СХУ ім. В. Даля.

Стаття надійшла до редакції 1 листопада 2024 року

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-48-2-297-307>

ЗМІСТ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ ПРО ДИСТАНЦІЙНУ РОБОТУ

Севост'янов С.С.

CONTENTS OF THE EMPLOYMENT CONTRACT ON DISTANCE WORK

Sevostyanov S.S.

У науковій роботі автором досліджено особливості змісту трудового договору про дистанційну роботу. Встановлено, що узгодження роботодавцем та працівником умов договору є важливим, оскільки дозволяє гарантувати як дотримання трудових прав дистанційного працівника, так і убезпечити роботодавця від небажаних витрат, пов'язаних з виробничим процесом.

На підставі аналізу наукових досліджень та чинного законодавства визначено перелік обов'язкових та додаткових умов трудового договору про дистанційну роботу. Встановлено, що чинне законодавство про працю частково визначає зміст трудового договору шляхом закріплення Типової форми трудового договору про дистанційну роботу. Водночас, чинний Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП) містить перелік істотних умов трудового договору лише в умовах спрощеного режиму регулювання дистанційних трудових відносин.

Автором досліджено особливості індивідуально-договірному регулювання дистанційних відносин, однією з яких є використання сторонами положень Типової форми трудового договору про дистанційну роботу, основним призначенням якої є спрощення процедури укладення та забезпечення балансу інтересів сторін трудового договору.

З урахуванням загальних положень законодавства, які стосуються особливостей виконання дистанційної роботи, виокремлено обов'язкові умови трудового договору про дистанційну працю, серед яких: 1) час початку роботи; 2) умова про трудову функцію; 3) місце роботи дистанційного працівника; 4) тривалість робочого часу і часу відпочинку; 5) права та обов'язки сторін трудового договору; 6) умови оплати праці; 7) умови про матеріально-технічне забезпечення; 8) охорона праці.

Особливу увагу приділено умовам регулюванню робочого часу у трудовому договорі, які можуть передбачати гнучкий графік роботи, заснований на засадах саморегулювання режиму роботи та гарантування працівнику права на відключення.

Автором досліджено питання здійснення роботодавцем цифрового моніторингу з метою обліку робочого часу дистанційного працівника. Наголошено на необхідності дотримання роботодавцем допустимих меж застосування сучасних технологій в у контексті дотримання прав дистанційного працівника.

З урахуванням положень чинного законодавства до додаткових умов трудового договору про дистанційну роботу віднесено: умови щодо випробування, захист комерційної таємниці, доступ до якої дистанційний працівник отримав у ході виконання роботи, умови щодо надання додаткових пільг, поліпшення умов праці тощо.

Ключові слова: *дистанційна робота, трудовий договір, зміст трудового договору, істотні умови договору, права та обов'язки сторін.*

Постановка проблеми. Дистанційна робота є нестандартною формою організації праці, умови виконання якої потребують попереднього обговорення сторонами у трудовому договорі. Специфічні риси дистанційної праці обумовлюють особливості її індивідуально-правового регулювання у трудовому договорі шляхом закріплення основних умов, дотримання яких є обов'язковим для сторін.

Належне виконання обов'язків за трудовим договором залежить від точного узгодження сторонами його змісту. В умовах виконання роботи дистанційно узгодження роботодавцем та працівником умов договору є важливим, оскільки дозволяє гарантувати як дотримання трудових прав дистанційного працівника, так і убезпечити роботодавця від небажаних витрат.

Питання визначення змісту трудового договору про дистанційну роботу є особливо актуальним, оскільки рівень залучення працівників до дистанційної праці є високим з огляду на безпекову ситуацію під час пандемії та в сучасних умовах воєнного стану в Україні. До початку пандемії лише 15% європейських працівників працювали дистанційно, хоча й регулярно використовували гнучкі умови праці трохи більше 5% зайнятих у Європейському Союзі. У 2021 році частка людей, які зазвичай працюють вдома, зросла майже втричі і досягла 13,5%. Ці цифри стосуються в основному офіційно влаштованих працівників і в більшості випадків поняття дистанційної роботи та роботи з дому використовуються як еквіваленти. Дані дослідження OSH Pulse Європейського агентства з безпеки і здоров'я на роботі (EU-OSHA), зібрані навесні 2022 року, показують, що майже 30% зайнятих у ЄС-27 працювали поза межами роботодавця або клієнта, з них трохи більше 16% працювали з дому [1].

Чинне законодавство про працю частково визначає зміст трудового договору шляхом закріплення Типової форми трудового договору про дистанційну роботу. Водночас, актуальними залишаються питання виокремлення істотних умов трудового договору про дистанційну роботу, а також визначення його додаткових умов, не передбачених Типовою формою, з урахуванням специфічних рис дистанційної праці.

Стан дослідження. Питання визначення змісту трудового договору було об'єктом наукових досліджень у роботах таких вітчизняних вчених як О.М. Ярошенка, С.М. Прилипка, О.І. Процевського, В.І. Щербини, М.І. Іншина, Г.І. Чанишевої, В.В. Жернакова, К.Ю. Мельника та ін. Окремим аспектам укладення трудового договору в умовах дистанційної зайнятості присвячені праці Ю.Ю. Івчук, Л.В. Котової, М.І. Наньєвої, О.С. Арсентьєвої, С.О. Сільченка та В.В. Юровської. Водночас, визначення змісту трудового договору про дистанційну роботу, його істотних та додаткових умов ще не були окремим об'єктом наукових дискусій та потребують глибинного дослідження у зв'язку зі стрімким поширенням дистанційної зайнятості в сучасних умовах розвитку ринку праці в Україні.

Метою наукової роботи є дослідження змісту трудового договору про дистанційну роботу шляхом виокремлення його обов'язкових та додаткових умов з урахуванням вітчизняних наукових підходів до загального розуміння змісту трудового договору та сучасного стану правового регулювання дистанційної праці в Україні.

Виклад основного матеріалу. Зміст трудового договору широко досліджувався у працях вітчизняних вчених, а питання класифікації умов трудового договору завжди було дискусійним у науковій спільноті. У науці трудового права традиційно прийнято

здійснювати поділ умов трудового договору на обов'язкові (істотні) та додаткові (факультативні). На думку О.М. Ярошенка, трудовий договір має характеризуватися похідними та безпосередніми умовами. Похідні умови встановлюються законодавством і локальними нормативними актами, при цьому про похідні умови сторони не домовляються, зазначаючи про те, що з моменту укладення договору вони вже в силу закону чи іншого нормативно-правового акта є обов'язковими для виконання. Безпосередні умови – це умови, які визначаються угодою сторін. До безпосередніх умов також належать необхідні (обов'язкові) – умови, що мають міститися в будь-якому трудовому договорі, і факультативні – це умови, що включаються до трудового договору за угодою сторін. Якщо ці умови включені в трудовий договір, то вони набувають такої ж юридичної сили, як і необхідні умови [2, с.291-292].

На думку М.І. Іншина, умови можна поділити на дві групи: умови трудового договору, що встановлені централізованим законодавством або в локальному порядку поширюються на працівника тоді, коли він приступив до виконання своїх трудових обов'язків; умови встановлені угодою сторін в межах, передбачених чинним законодавством, - поділяють на обов'язкові (основні, необхідні) умови, без яких трудовий договір не може бути укладено, та додаткові (факультативні) умови, трудовий договір може бути укладений без них [3, с.172].

Н.Б. Болотіна у свою чергу стверджує, що поділ умов трудового договору на обов'язкові та факультативні має штучний характер, і пропонує всі умови трудового договору, оскільки вони були встановлені угодою сторін, а відтак мали значення для сторін, розцінювати не за критерієм їх значення (враховуючи, що вони можуть мати цілком різне значення для роботодавця і

працівника), а в аспекті усвідомлення того, що вони не можуть бути змінені в односторонньому порядку без згоди іншої сторони [4].

Дискусія щодо визначення істотних та додаткових умов трудового договору безпосередньо пов'язана з відсутністю у законодавстві їх чіткого переліку. Чинний Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП) містить перелік істотних умов трудового договору лише в умовах спрощеного режиму регулювання трудових відносин. Зокрема, відповідно до положень ст. 49^б КЗпП істотними умовами трудового договору лише в умовах спрощеного режиму регулювання трудових відносин є: 1) місце роботи (із зазначенням структурного підрозділу) або іншого місця роботи, якщо виконання своїх обов'язків працівником здійснюється на умовах дистанційної роботи; 2) дата набрання чинності трудовим договором, а у разі укладення трудового договору на визначений строк - строк дії договору; 3) обов'язки працівника; 4) умови оплати праці (у тому числі розмір тарифної ставки або окладу (посадового окладу), доплати, премії, надбавки, заохочувальні і компенсаційні виплати, оплата роботи в нічний та надурочний час, у святкові, неробочі та вихідні дні); 5) режим роботи, тривалість робочого часу і відпочинку, роботи в нічний та надурочний час; 6) тривалість основної щорічної відпустки, порядок її надання відповідно до законодавства, надання щорічних додаткових відпусток (розміри їх оплати); 7) гарантії і компенсації за роботу із шкідливими та/або небезпечними умовами праці, у разі наявності на робочому місці працівника відповідних умов, із зазначенням їх характеристик; 8) умови праці; 9) строки повідомлення про розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця; 10) порядок та форма обміну інформацією між роботодавцем і працівником; 11) порядок та

строки повідомлення працівника про зміну істотних умов праці (у разі їх погіршення); 12) умови та порядок внесення інших змін до трудового договору, а також порядок та форма інформування про зміну трудового договору; 13) умови нерозголошення комерційної таємниці, забезпечення захисту інтелектуальної власності і використання об'єктів авторського права (у разі їх використання або створення у процесі трудової діяльності) та відповідальність за їх порушення; 14) умови виникнення та порядок врегулювання конфлікту інтересів; 15) компенсаційна виплата працівнику у разі розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця; 16) відповідальність роботодавця за порушення строків виплати заробітної плати, що передбачає визначення у трудовому договорі розміру компенсації (у процентному відношенні до розміру заробітної плати (тарифної ставки або окладу (посадового окладу), яка сплачується роботодавцем працівнику за кожний день затримки виплати заробітної плати [5].

У розробленому Міністерством економіки проекті Закону України «Про працю» передбачена окрема стаття, присвячена змісту трудового договору. Наприклад, відповідно до статті 19 проекту обов'язковими умовами трудового договору є: 1) інформація про роботодавця; 2) інформація про працівника; 3) робоче місце, а у разі відсутності фіксованого робочого місця, - адреса місця розташування особи, від якої працівник отримує роботу; 4) права та обов'язки сторін трудового договору; 5) трудова функція, яку зобов'язується виконувати працівник; 6) дата початку дії трудового договору; 7) строк дії трудового договору; 8) тривалість випробувального терміну (у разі його встановлення); 9) відповідальність сторін трудового договору; 10) умови оплати праці (зокрема, структура заробітної плати, розмір її складових, строки

та порядок її виплати); 11) режим роботи, тривалість робочого часу і часу відпочинку, в тому числі тривалість оплачуваної відпустки; 12) процедуру та строки повідомлення про припинення трудового договору, розмір компенсаційних виплат у разі дострокового припинення трудового договору з ініціативи роботодавця; 13) способи обміну між сторонами трудового договору документами, а також способи ознайомлення працівника з актами роботодавця, повідомленнями, іншими документами щодо його прав та обов'язків; 14) інформація щодо визначення місця роботи за цим трудовим договором як основного (у разі наявності); 15) інші обов'язкові умови у випадках, передбачених законом [6].

До додаткових умов можуть належати умови щодо випробування, заборона розголошення державної таємниці, комерційної таємниці, та іншої захищеної законом інформації, репатріації, умови трудового договору, порушення яких є підставою для його розірвання відповідно до статей 40, 41 цього Закону тощо. Додатковими умовами можуть встановлюватися обов'язки роботодавця щодо поліпшення умов праці, виробничого побуту, умов відпочинку, надання працівникові соціально-побутових пільг, здійснення соціально-культурного обслуговування тощо [6].

Особливістю індивідуально-договірної регулювання дистанційних відносин є затвердження на підзаконному рівні Типової форми трудового договору про дистанційну роботу. Основним призначенням типової форми є, по-перше, спрощення процедури укладення трудового договору про дистанційну роботу, а по-друге – забезпечення балансу інтересів сторін трудового договору з метою недопущення порушень їх прав. В умовах укладення трудового договору дистанційно наявність типової форми дозволяє враховувати сторонами усі умови

договору з подальшою конкретизацією в індивідуальному порядку.

Відповідно до затвердженої Типової форми, до умов трудового договору про дистанційну роботу належить: 1) інформація про роботодавця та працівника; 2) трудова функція; 3) строк випробування (у разі встановлення); 4) місце роботи працівника; 4) строк дії договору; 5) умови оплати праці; 6) тривалість робочого часу і часу відпочинку; 7) умови про матеріально-технічне забезпечення; 8) порядок комунікації сторін; 9) права та обов'язки роботодавця і працівника; 10) відповідальність сторін; 11) процедура припинення трудового договору; 12) умова про дату набрання чинності трудового договору та дата початку роботи; 13) інформація про ознайомлення працівника перед початком роботи з локальними актами роботодавця; 14) інші положення (п.42 Типової форми) [7].

Наведений у Типовій формі перелік умов не є вичерпним та імперативним для врахування сторонами, оскільки типова форма не вважається загальнообов'язковим нормативним актом. За своїм призначенням затверджена Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства Типова форма трудового договору є своєрідним зразком оформлення договору, завдяки якому сторони можуть більш ефективно визначити свої права та обов'язки в індивідуальному порядку. Натомість, обов'язковим для врахування сторонами є перелік істотних умов, передбачений ст. 49⁶ КЗпП у передбачених законом випадках укладення трудового договору про дистанційну роботу в умовах спрощеного режиму регулювання.

В. С. Дейнека до обов'язкових умов трудового договору відносить: 1) місце роботи (із зазначенням структурного підрозділу роботодавця-юридичної особи); 2) час початку роботи; 3) трудову функцію; 4)

права й обов'язки працівника; 5) права і обов'язки роботодавця; 6) режим праці та відпочинку, якщо він відрізняється від загальних правил, встановлених у цього роботодавця [8, с. 162]. С.В. Мороз у свою чергу, до обов'язкових умов трудового договору також відносить характеристику умов праці, пільг і компенсацій при роботі працівників у важких, шкідливих чи небезпечних умовах [9, с. 10].

На підставі аналізу положень законодавства та наведених підходів вітчизняних науковців вважаємо за можливе виокремити наступні обов'язкові умови, без яких трудовий договір про дистанційну роботу не може бути укладений:

1) *час початку роботи;*

2) *умова про трудову функцію*, під якою варто розуміти інтегрований, переважно автономний набір трудових дій, що визначається характерним для нього технологічним процесом та передбачає наявність певних компетентностей, необхідних для їх виконання [5]. На думку О. Є. Костюченко трудову функцію потрібно розглядати через такі складники: зміст, обсяг та порядок її виконання, які фіксуються у трудовому договорі, і визначати її через кваліфікацію з урахуванням локальних нормативних актів роботодавця [10, с. 349]. Зміст трудової функції за трудовим договором про дистанційну роботу є індивідуалізованим залежно від виду та складності виконуваної роботи, які у свою чергу залежать від спеціальності та кваліфікації дистанційного працівника. Чинне законодавство про працю не визначає переліку робіт, які мають виконуватись дистанційно. З огляду на це, роботодавець самостійно в індивідуальному порядку визначає, виконання якої роботи може здійснюватися дистанційно працівником;

3) *місце роботи дистанційного працівника*. Відповідно до п.4 Типової форми дистанційний працівник самостійно визначає робоче місце (місце роботи) та виконує роботу

поза робочими приміщеннями чи територією Работодавця [7]. Місцем роботи дистанційного працівника можна визначити обране ним самостійно або погоджене сторонами місце здійснення трудової функції, яке не збігається з місцезнаходженням роботодавця у зв'язку зі специфікою виконання дистанційної роботи. Водночас, роботодавець під час укладення трудового договору про дистанційну роботу може висувати працівнику умови про географічну обмеженість вибору працівником місця роботи, обумовлену особливістю виконуваної роботи. Виконання роботи дистанційно також не виключає можливості поєднання дистанційної роботи з роботою на робочому місці у приміщенні чи на території роботодавця;

4) *тривалість робочого часу і часу відпочинку*. Відповідно до положень Типового договору про дистанційну роботу, за наявної необхідності врегулювання у трудовому договорі можуть визначатись особливі умови розподілу робочого часу, а саме: можливість установити час початку та закінчення роботи, перерви для відпочинку і харчування, гнучкого графіка роботи, поширення на працівника правил внутрішнього трудового розпорядку та ін. В умовах дистанційної зайнятості особливого поширення набуває встановлення сторонами у договорі гнучкого графіка роботи, під яким варто розуміти форму організації праці, за якою для деяких категорій працівників, для працівників окремих підприємств або їх структурних підрозділів встановлюється режим праці з саморегулюванням часу початку, закінчення та тривалості робочого часу впродовж робочого дня [5]. Безпрецедентні обставини пандемії коронавірусу, які змусили людей у всьому світі залишатися вдома та працювати віддалено, глибоко змінили загальне розуміння «робочого дня», переосмисливши простір і час роботи, а також її організацію. Саморегулювання режиму роботи в умовах дистанційної зайнятості дозволяє підвищити продуктивність праці окремого працівника за

рахунок індивідуального співвідношення часу роботи та відпочинку, яке є найбільш оптимальним для ефективного виконання робочого завдання.

Умовами трудового договору про дистанційну роботу також можуть передбачатись часові інтервали протягом робочого дня або тижня, під час яких працівник може переривати будь-який інформаційно-телекомунікаційний зв'язок з роботодавцем, і це не вважатиметься порушенням графіку роботи та трудової дисципліни, або так зване «право на відключення». О.Ф. Мельничук, надаючи характеристику праву на відключення, визначає наступні його особливості: 1) право на відключення тісно пов'язане з правом на відпочинок працівника; 2) воно стосується, переважно, тих працівників, які працюють дистанційно або надомників; 3) його зміст полягає у можливості працівника переривати будь-який інформаційно-телекомунікаційний зв'язок з роботодавцем у визначений трудовим договором час; 4) застосування права на відключення не тягне за собою дисциплінарних стягнень [11, с.92]. Так зване «право на відключення» передбачає можливість працівника відірватися від роботи та утриматись від участі в електронних комунікаціях, пов'язаних з роботою, таких як електронне листування або інші повідомлення, у неробочий час або в окремі робочі години, попередньо обумовлені сторонами трудових відносин;

5) *права та обов'язки сторін трудового договору*. Типовою формою договору про дистанційну роботу передбачається перелік трудових прав та обов'язків сторін, який не є вичерпним та базується на переліку прав та обов'язків, передбачених чинним КЗпП України. Відповідно до чинного законодавства дистанційний працівник має такі самі права та обов'язки, як і будь-який інший працівник. Водночас, сторонами у договорі можуть визначатись окремі права та

обов'язки як працівника, так і роботодавця, обумовлені специфікою виконання дистанційної роботи. Наприклад, відповідно до положень Типової форми працівник може бути зобов'язаний дотримуватися особливостей поєднання виконання дистанційної роботи з виконанням роботи на робочому місці у приміщенні чи на території роботодавця, особливостей регулювання робочого часу, способів комунікації з роботодавцем та порядку і строків подання звітності про виконану роботу [6];

б) *умови оплати праці*. Характеризуючи дистанційну роботу Д.О. Плехов зазначає, що оплата праці дистанційного працівника може здійснюватися як за відрядною, так і погодинною системами. Якщо працівник сам встановлює режим роботи, то краще застосовувати відрядну форму. В даному випадку має сенс складати план чи замовлення – на тиждень, місяць та знайомити з ним працівника за допомогою ЕЦП. Якщо працівник працює у режимі, встановленому роботодавцем, то доцільніше встановити йому погодинну систему оплати праці, визначити оклад, порядок розрахунку доплат та надбавок пропорційно відпрацьованому часу [12].

З метою обліку робочого часу окремого працівника для подальшого використання даних при розрахунку заробітної плати за погодинною системою може бути використане спеціальне програмне забезпечення, розроблене спеціально для збору та перегляду даних про час фактичного перебування дистанційного працівника на роботі в режимі реального часу. Під час та після пандемії COVID-19 фізичне дистанціювання, запроваджене в рамках заходів громадської охорони здоров'я, спричинило великий порив до створення нових інструментів організації цифрового простору, включно з робочим простором. Сучасні застосунки та хмарні сервіси для відстеження робочого часу працівників (наприклад, IQ Timecard, WebWork-Tracker,

DeskTime тощо) дозволяють реєструвати час початку та закінчення роботи, а також отримувати доступ до екрану робочого комп'ютера працівника.

Форми контролю за роботою працівників існували завжди, проте технічний прогрес ускладнив чітке проведення межі між законною діяльністю моніторингу та формами контролю, які є недоречними для перевірки дотримання працівниками режиму роботи. Хоча використання автоматизованих або напівавтоматичних роботів і машин не є новинкою у процесі виробництва, зміни, внесені цифровими технологіями (у тому числі внаслідок розвитку штучного інтелекту (ШІ)), радикально змінили обсяг повноважень роботодавців щодо контролю за умовами праці дистанційних працівників. Зловживання збором та обробкою даних у обсягах, більших ніж потрібно, для оцінки продуктивності роботи, може призвести до порушень прав дистанційного працівника. З одного боку, технологія використовується для підвищення ефективності та безпеки праці, з іншого боку, - має наслідки, які можуть поставити під загрозу права працівників, їх здоров'я та безпеку. Запровадження технологій цифрового моніторингу з метою обліку робочого часу повинно бути попередньо узгоджено з працівником у трудовому або колективному договорі з метою гарантування конфіденційності та запобіганню порушенню права особи на приватність.

7) *умови про матеріально-технічне забезпечення*. Однією з особливостей дистанційної роботи є використання у процесі праці сучасних засобів телекомунікацій (наприклад, телефон або комп'ютер, доступ до мережі Інтернет). Рівень розвитку інформаційно-технологічної (ІТ) інфраструктури на підприємстві впливає на рішення роботодавця щодо впровадження дистанційної роботи. Роботодавцю потрібна потужна ІТ-інфраструктура для

запровадження дистанційної праці, оскільки ІТ-інфраструктура та її інструменти необхідні для швидкого створення каналів комунікації між працівниками. Використання високоякісних цифрових технологій дозволяє роботодавцю створити платформи для обміну інформацією та спільної дистанційної роботи. Умова про матеріально-технічне забезпечення у трудовому договорі з дистанційним працівником є важливим, оскільки виконання дистанційної роботи без використання технічних засобів є неможливим. Умовами трудового договору може передбачатися обов'язок роботодавця забезпечити працівника технічними засобами, необхідними для виконання дистанційної роботи;

8) *забезпечення безпечних та здорових умов праці.* За загальним правилом, відповідальність за безпеку та здоров'я на роботі покладається на роботодавця. Відповідно до ч.2 ст.153 КЗпП забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на роботодавця, крім випадків укладення між працівником і роботодавцем трудового договору про дистанційну роботу [5]. Національне законодавство звільняє роботодавця від обов'язку забезпечити безпечні умови праці дистанційного працівника. Водночас, на нашу думку, у деяких випадках роботодавець все ж таки повинен забезпечити працівнику безпечні умови. Наприклад, якщо роботодавець надає для виконання дистанційної роботи робоче обладнання, таке як комп'ютери, ноутбуки, дисплеї, клавіатури, він несе відповідальність за безпечність наданого робочого обладнання. І навпаки, у випадку якщо працівник використовує власне робоче обладнання, роботодавець не може забезпечити, щоб робоче обладнання відповідало необхідним стандартам безпеки та здоров'я працівника. У той же час, в інтересах роботодавця знизити ризики потенційної травматизації дистанційного працівника. З урахуванням цього, можливим є включення до трудового договору про дистанційну роботу умови про

обов'язкове письмове повідомлення працівником про стан обладнання та робочого місця перед початком роботи.

З урахуванням положень чинного законодавства до додаткових умов трудового договору про дистанційну роботу можна віднести: умови щодо випробування, захист комерційної таємниці, доступ до якої дистанційний працівник отримав у ході виконання роботи, умови щодо надання додаткових пільг, поліпшення умов праці тощо. Фактично, сторони можуть узгодити будь-які додаткові умови виконання дистанційної роботи, які не будуть обмежувати гарантовані законом права працівника. У контексті дистанційної зайнятості в якості додаткової умови актуальним є узгодження у трудовому договорі умови щодо способів комунікації роботодавця з працівником.

Висновки. Пандемія COVID-19 прискорила потребу підприємств, установ та організацій у адаптації та створенні умов для запровадження дистанційної роботи. Тенденції розвитку ринку праці в Україні під час воєнного стану також свідчать про те, що все більше роботодавців та працівників віддають перевагу та активно шукають можливості працевлаштування дистанційно.

Дистанційна робота має відмінні характеристики від традиційної форми зайнятості, які становлять значний виклик для роботодавців у контексті забезпечення продуктивності та безпеки праці. Залучення працівників до дистанційної роботи потребує попереднього узгодження сторонами у трудовому договорі основних умов її виконання з метою фіксації основних прав, обов'язків та гарантій працівника та відповідальності сторін.

До обов'язкових умов трудового договору про дистанційну роботу належать: 1) час початку роботи; 2) умова про трудову функцію; 3) місце роботи дистанційного працівника; 4) тривалість робочого часу і часу

відпочинку; 5) права та обов'язки сторін трудового договору; 6) умови оплати праці; 7) умови про матеріально-технічне забезпечення; 8) охорона праці. До додаткових умов трудового договору про дистанційну роботу можна віднести: умови щодо випробування, захист комерційної таємниці, доступ до якої дистанційний працівник отримав у ході виконання роботи, умови щодо надання додаткових пільг, поліпшення умов праці тощо.

Особливо актуальною в контексті дистанційної роботи є узгодження сторонами у договорі умови про можливість використання роботодавцем сучасних технологій обліку робочого часу. Застосування інструментів цифрової організації робочого простору може сприяти зловживанню з боку роботодавця та призвести до порушень конфіденційності та права дистанційного працівника на приватність.

Незважаючи на часткове врегулювання змісту у Типовій формі трудового договору про дистанційну роботу, актуальними залишаються питання узгодження сторонами обов'язку матеріально-технічної забезпечення та безпечних і нешкідливих умов праці.

Література:

1. Eurostat. *Language selection | European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=lfsa_ehomp (date of access: 25.10.2024).
2. Прилипко С. М., Ярошенко О. М., Трудове право України: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.]: ФІНН, 2009. 728 с.
3. Іншин М.І., Щербина В.І. Трудове право України: Підручник. Х.: Діса плюс. 2014. 500 с.
4. Болотіна Н.Б. Трудове право України: Підручник. К.: Вікар. 2003. 214 с.
5. Кодекс законів про працю України: Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII: станом на 27 верес. 2024 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 22.10.2024).

6. Проект Закону України «Про працю» | Міністерство економіки України. *Міністерство економіки України*.

URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=43600842-3772-427f-a725-39e35ae3adb8&title=ProektZakonuUkrainiproPratsiu> (дата звернення: 24.10.2024).

7. Про затвердження типових форм трудових договорів про надомну та дистанційну роботу: Наказ М-ва розвитку економіки, торгівлі та сіл. госп-ва України від 05.05.2021 № 913-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#Text> (дата звернення: 24.10.2024).

8. Дейнека В. С. Істотні умови трудового договору. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2019. Вип. 58, т. 1. С. 160–163. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.58-1.34>

9. Мороз С. Правове регулювання укладення трудового договору: дис. ... канд. юрид. наук. 2012. 193 с.

10. Костюченко О. Є. Реалізація соціального призначення трудового права в Україні: монографія. Харків: Право, 2018. 392 с.

11. Мельничук, О. Ф. (2022) Право на відключення (right to disconnect) в трудовому законодавстві України та зарубіжних країн. Забезпечення прав людини: національний та міжнародний виміри. Збірник матеріалів I –ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 10 грудня 2021 року). с. 87-92.

12. Плехов Д. Правове регулювання дистанційної роботи: дис. ... д-ра філософії в галузі права. Харків, 2022. 209 с.

References:

1. Eurostat. *Language selection | European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/data/database?node_code=lfsa_ehomp (date of access: 25.10.2024).
2. Prylypko S. M., Yaroshenko O. M., *Trudove pravo Ukrainy: [navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl.]*. : FINN, 2009. 728 s.
3. Inshyn M.I., Shcherbyna V.I. *Trudove pravo Ukrainy: Pidruchnyk*. Kh.: Dysa plus. 2014. 500 s.
4. Bolotina N.B. *Trudove pravo Ukrainy: Pidruchnyk*. K.: Vikar. 2003. 214 s.
5. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy: Kodeks Ukrainy vid 10.12.1971 № 322-VIII: stanom*

na 27 veres. 2024 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (data zvernennia: 22.10.2024).

6. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro pratsiu» | Ministerstvo ekonomiky Ukrainy. Ministerstvo ekonomiky Ukrainy. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=43600842-3772-427f-a725-39e35ae3adb8&title=ProektZakonuUkrainiproPratsiu> (data zvernennia: 24.10.2024).

7. Pro zatverdzhennia typovykh form trudovykh dohovoriv pro nadomnu ta dystantsiinu robotu : Nakaz M-va rozvytku ekonomiky, torhivli ta sil. hosp-va Ukrainy vid 05.05.2021 № 913-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0886-21#Text> (data zvernennia: 24.10.2024).

8. Deineka V. S. Istotni umovy trudovoho dohovoru. Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo. 2019. Vyp. 58, t. 1. S. 160–163. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.58-1.34>

9. Moroz S. Pravove rehulivannia ukladennia trudovoho dohovoru : dys. ... kand. yuryd. nauk. 2012. 193 s.

10. Kostyuchenko O. Ye. Realizatsiia sotsialnoho pryznachennia trudovoho prava v Ukraini : monohrafiia. Kharkiv : Pravo, 2018. 392 s.

11. Melnychuk, O. F. (2022) Pravo na vidkliuchennia (right to disconnect) v trudovomu zakonodavstvi Ukrainy ta zarubizhnykh krain. Zabezpechennia prav liudyny: natsionalnyi ta mizhnarodnyi vymiry. Zbirnyk materialiv I –i Vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii (m. Vinnytsia, 10 hrudnia 2021 roku). s. 87-92.

12. Pliekhov D. Pravove rehulivannia dystantsiinoi roboty : dys. ... d-ra filosofii v haluzi prava. Kharkiv, 2022. 209 s.

Sevostyanov S. Contents of the employment contract on distance work– Article.

In the scientific work, the author investigated the features of the content of the employment contract for remote work. It was established that the agreement of the employer and employee on the terms of the contract is important, as it allows to guarantee both compliance with the labor rights of the remote employee and to protect the employer from unwanted costs associated with the production process.

Based on the analysis of scientific research and current legislation, a list of mandatory and additional conditions of the employment contract for remote work was determined. It was established that the current labor legislation partially determines the content of the employment contract by enshrining the Standard Form of the Employment Contract for Remote Work. At the same time, the current Labor Code of Ukraine (hereinafter referred to as the Labor Code) contains a list of essential conditions of the employment contract only under the conditions of a simplified regime for regulating remote labor relations.

The author investigated the features of the individual contractual regulation of remote relations, one of which is the use by the parties of the provisions of the Standard Form of the Employment Contract for Remote Work, the main purpose of which is to simplify the procedure for concluding and ensuring a balance of interests of the parties to the employment contract.

Taking into account the general provisions of the legislation relating to the specifics of remote work, the mandatory conditions of an employment contract on remote work are highlighted, including: 1) start time; 2) condition on labor function; 3) place of work of the remote worker; 4) duration of working hours and rest time; 5) rights and obligations of the parties to the employment contract; 6) conditions of remuneration; 7) conditions of material and technical support; 8) labor protection.

Particular attention is paid to the conditions for regulating working hours in the employment contract, which may provide for a flexible work schedule based on the principles of self-regulation of the work regime and guaranteeing the employee the right to disconnection.

The author investigated the issue of the employer's implementation of digital monitoring in order to record the working hours of a remote worker. The need for the employer to comply with the permissible limits of the use of modern technologies in the context of respecting the rights of a remote worker is emphasized.

Taking into account the provisions of current legislation, the additional terms of the employment contract for remote work include: conditions for testing, protection of trade secrets to which the remote worker has access in the course of performing work,

conditions for providing additional benefits, improving working conditions, etc.

Keywords: *remote work, employment contract, content of the employment contract, essential terms of the contract, rights and obligations of the parties.*

Авторська довідка:

Севост'янов С. С. – здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 081 "Право, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Київ, Україна, asp-081-22-476@snu.edu.ua

Стаття надійшла до редакції 1 листопада 2024 року

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВПРАЦІ

ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

До публікації приймаються статті українською та англійською мовами, формату А4, шрифтом Times New Roman, розмір якого повинен становити 11pt, через 1,15 інтервали, абзацний відступ 0,8 см. Поля: верхнє, нижнє – 2 см; лівє, правє – 2,5 см, в одну колонку.

Обсяг статті з анотаціями, таблицями, рисунками та списком літератури 10-12 сторінок.

Стаття подається в текстовому редакторі MS Word for Windows та складається з таких послідовних елементів:

- індекс УДК (вирівнювання тексту по лівому краю);
- назва статті (розміщується через два рядки, шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру);
- прізвище та ініціали автора (розміщується через один рядок по центру, шрифт напівжирний курсив);
- назва статті (розміщується через два рядки, шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру) англійською мовою;
- прізвище та ініціали автора (розміщується через один рядок по центру, шрифт напівжирний курсив) англійською мовою;
- анотація мовою основного тексту статті та ключові слова (розміщується через три рядки, шрифт курсив);
- текст статті (розміщується через рядок та мають такі необхідні елементи: висвітлення проблеми в загальному вигляді і її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті; виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки за дослідженням; перспективи подальших розвідок у даному напрямку).

Посилання у тексті та цитування супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, с. 34]);

- список літератури надається після основного тексту, оформлюється згідно із новими вимогами ВАК України, під заголовком Література (розміщується через рядок);
- транслітерація списку літератури, під заголовком References (розміщується через рядок);
- анотація та ключові англійською мовою розміщуються через рядок, шрифт курсив). Якщо публікація не англійською мовою, анотація англійською мовою має бути обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова (пп.4 п.6 Порядку формування Переліку наукових фахових видань України, затвердженого наказом МОН України від 15.01.2018 №32);

- дата подання статті до публікації (розміщується через рядок, шрифт курсив);
- прізвище та ініціали рецензента статті (розміщується через рядок, шрифт курсив).

Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; телефону; адреси електронної пошти. Відомості подаються повністю, наприкінці статті, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

До статті додається заява щодо підтвердження оригінальності дослідження, засвідчене підписами авторів (оригінал), в якому вказуються прізвище, ім'я та по батькові автора (авторів), назва наукової праці, засвідчується, що наукова праця дійсно презентує самостійно проведене дослідження і не містить плагіату, а також гарантується, що авторами одержано всі необхідні дозволи на використання матеріалів, що охороняються авторським правом, наукова праця підготовлена спеціально для видання Університету, ніде раніше не публікувалася і не подана до інших видань.

Для статей авторів, які не мають наукового ступеня, наявність рецензії наукового керівника є обов'язковою.

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, які не пройшли рецензування та не отримали висновок щодо рекомендації до друку.

Автори, надсилаючи матеріали до редакції, тим самим дають згоду на розміщення статей у відкритому доступі на сайті наукового збірника <http://app.snu.edu.ua/index.php/actual-law/about>.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

ПУБЛІКАЦІЙНИЙ ВНЕСОК:

Розмір публікаційного внеску становить 800 грн. Якщо обсяг статті перевищує 10 сторінок, то за кожну додаткову сторінку необхідно доплатити 40 грн.

Редакція збірника здійснює внутрішнє анонімне рецензування статті, після проходження якого автори отримують реквізити для оплати публікації.

ПОДАЧА СТАТЕЙ.

Контактна особа: д.ю.н., професор Івчук Юлія Юріївна; моб.т. 050-656-98-24.

E-mail: lawfacultyeunu@gmail.com

Положення про конфіденційність

Імена та електронні адреси, вказані користувачами на сайті цього журналу, будуть використані виключно для виконання внутрішніх технічних завдань цього збірника; вони не будуть поширюватись та передаватись стороннім особам.

ПРИКЛАД ОФОРМЛЕННЯ ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СТАТТІ

УДК 349.2

ДО ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ

Котова Л.В.

ON THE ISSUE OF LEGAL REGULATION OF LABOR RIGHTS PROTECTION OF WORKERS

Kotova L.

У статті, на основі аналізу наукових поглядів вчених, досліджено теоретичні підходи щодо тлумачення поняття «захист трудових прав працівників»....

Ключові слова: права, трудові права, працівник, правове регулювання...

Постановка проблеми. Праця – це невід’ємна частина життя будь-якої людини...

Стан дослідження. ...була предметом дослідження багатьох вчених....

Саме тому метою статті є: розглянути....

Виклад основного матеріалу. Почати розгляд основного питання, що представлено.....

Висновок. Підводячи підсумок даного наукового дослідження...

Література:

1. Вавженчук В. Я. Сутність поняття «конституційні трудові права» [Електронний ресурс] / В. Я. Вавженчук // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 89-93.
- 2.

References:

1. Vavzhenchuk V. Ya. Sutnist poniattia «konstytutsiini trudovi prava « [Elektronnyi resurs] / V. Ya. Vavzhenchuk // Forum prava. – 2009. – № 3. – S. 89-93.
- 2.

Kotova L. On the issue of legal regulation of labor rights protection of workers. - Article.

In the article, based on the analysis of scientific views of scientists, the theoretical approaches....

Keywords: rights, labor rights, worker, legal regulation.....

Авторська довідка:

Котова Любов Вячеславна – к.ю.н., доцент, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, <https://orcid.org/0000-0002-2437-3624> ел. адреса: kotova@pravo-snu.lg.ua, моб. тел. +3 8 050 923 99 87

Стаття надійшла до редакції 1 квітня 2021 р.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ № 2 (48)

(Українською та англійською мовами)

Видання збірника здійснене за рахунок авторів

Відповідальний секретар *Ю.Ю.Івчук*
Оригінал-макет *О.В. Могильна*

Підписано до друку 12.12.2024.
Формат 60x84^{1/8}. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк. 47,2. Обл.-вид. 47,9.
Тираж 50 прим. Вид. № 3396. Запов. № ____ . Ціна договірна.

**Видавництво Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля**

Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса видавництва: вул. Іоанна Павла II, 17,
м. Київ, 01042, Україна

E-mail видавництва: vidavnictvosnu.ua@gmail.com